

Nochtans mijn God

Leven, theologie en spiritualiteit van
Aart Jan Theodorus Jonker

ISBN 978-94-6301-320-8

Uitgeverij Eburon
info@eburon.nl / www.eburon.nl

Schilderij omslag: Jan Kleintjes, portret prof. dr. A.J.Th. Jonker, in Senaatskamer
Academiegebouw Rijksuniversiteit Groningen

Foto auteur: Dirk Kuijt

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

Grafisch ontwerp: Studio Iris, Leende

© 2020. B.H. Weegink. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden
verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in
enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op
enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Nochtans mijn God

Leven, theologie en spiritualiteit van
Aart Jan Theodorus Jonker

Nevertheless my God

Life, theology and spirituality of
Aart Jan Theodorus Jonker

with a summary in English
avec un résumé en français
mit einer deutschen Zusammenfassung

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Protestantse Theologische Universiteit te Amsterdam - Groningen,
op gezag van de rector, prof. dr. M.M. Jansen,
ingevolge het besluit van het college voor promoties
in het openbaar te verdedigen te Groningen
op woensdag 25 november 2020 om 12.00 uur

door

BAREND HERMAN WEEGINK

geboren op 2 september 1951 te Hengelo (Ov.)

Promotores: prof. dr. J. Hoek
prof. dr. E. van 't Slot

Opgedragen aan Rita Weegink-Kampman (1951-2019)

INHOUD

Woord vooraf	11
1 INLEIDEND DEEL	13
1.1 Onderwerp van het onderzoek	13
1.2 Sociaal en religieus landschap	15
1.3 Getalsmatige verhoudingen	16
1.4 Onderzoek naar de ethische theologie	18
1.5 Onderzoek naar Jonker	20
1.6 Jongere of latere ethischen	24
1.7 Gereformeerd-ethisch	29
1.8 Ethisch in het belijden	32
1.9 Ethische accenten	36
1.9.1 Persoonlijkheid	37
1.9.2 Verstand en hart	39
1.9.3 Geweten	40
1.9.4 Openbaring	41
1.9.5 Toetsing aan de Schrift	42
1.9.6 Geloof der gemeente	43
1.9.7 Kerk	46
1.10 Ethische richting en Ethische Vereeniging	47
1.11 Periodieken met ethische inbreng	50
2 LEVEN EN WERK VAN AART JAN THEODORUS JONKER	51
2.1 Opbouw	51
2.2 Afkomst	51
2.3 Opleiding	55
2.4 In het ambt te Warnsveld	55
2.5 Promotie, afscheid van Warnsveld en publicaties	57
2.6 Meervoudige binding aan Heerde	58
2.7 Publicaties en afscheidspreek	59
2.8 Opgang in Rotterdam	62
2.9 Kerkelijke verhoudingen en wijkwerk	63
2.10 Catechetische handreiking, publicitaire en redactionele arbeid	65
2.11 Huwelijk	71
2.12 Doleantie	72

2.13	Afscheidsbundel	73
2.14	Andere situatie in Ellecom	74
2.15	Meditatief en wetenschappelijk werk	76
2.16	Confrontatie met Kuyper	77
2.17	Vertrek uit Ellecom	77
2.18	Naar de synodestad Dordrecht	78
2.19	Opnieuw wijkwerk	80
2.20	Wekstem, Zondagsbode en bundels	80
2.21	Lezingen en andere bijdragen	81
2.22	Eerste predikantenlezing en Wegwijzer	85
2.23	Persoonlijke omstandigheden	86
2.24	Afscheidsrede	89
2.25	In het Kennemerland	89
2.26	Brede arbeid	91
2.27	Levensbode, preekwerk en tweede predikantenlezing	93
2.28	Op de nominatie en afscheid	96
2.29	Hoogleraar in Groningen	99
2.30	Inaugurale rede en studenten	100
2.31	Synode, extra-universitaire arbeid en publicaties	102
2.32	Vertrek na vier jaar	105
2.33	Terug in Heerde	109
2.34	Bundels, andere bijdragen en derde predikantenlezing	111
2.35	Aan het hof	115
2.36	Kerkvoogd	116
2.37	Preekbeurten	117
2.38	Laatste levensjaren	119
2.39	Beoordeling en conclusie	123
3	THEOLOGISCHE BIJDRAGEN	124
3.1	Opbouw	124
3.2	Gematigde orthodoxie	124
3.3	Utrechtse school	125
3.4	Ethische leermeesters	127
3.5	Kierkegaards invloed	129
3.6	Nieuwtestamentische dissertatie en stellingen	132
3.7	Doordenking conditionele onsterfelijkheid	134
3.8	Bezinning op sociale kwestie	138
3.9	Universitaire leeropdracht	144
3.10	Visie op de praktische theologie	147

3.10.1	Homiletiek	152
3.10.2	Liturgiek	155
3.10.3	Catechetiek	156
3.10.4	Poimieniek	158
3.11	Bijbelse theologie en zendingsgeschiedenis	163
3.12	Vernieuwing en verbetering van onderwijs	165
3.13	Beoordeling en conclusie	167
4	TE MIDDEN VAN DE SAMENLEVING	170
4.1	Opbouw	170
4.2	Mens tussen de mensen	170
4.2.1	Oog voor kinderen	171
4.2.2	Aandacht voor kwetsbare mensen	173
4.2.3	In de kring van bloedverwanten	174
4.2.4	Nardus en boerenkool	177
4.2.5	Collegiale en vriendschappelijke verhoudingen	185
4.2.6	Jonkers leerlingen	188
4.2.7	Helen en halven	194
4.2.8	Dicht bij de koningin	198
4.3	Mens tussen de instituten	203
4.3.1	Binding aan sociaal-maatschappelijke instellingen	204
4.3.2	Kerkvoogd aan de basis	205
4.3.3	Hart voor kerk en synode	207
4.3.4	Kijk op kerkelijke richtingen	212
4.4	Beoordeling en conclusie	218
5	‘WAT GOD DOET, DAT IS WELGEDAAN’, JONKERS SPIRITUELE POSITIE	223
5.1	Opbouw	223
5.2	Meditatieve werken	224
5.3	Viva vox in de prediking	234
5.4	Spirituele ontwikkeling	239
5.5	Het verstaan van het lijden	246
5.6	Aan de hand van de Vader	248
5.7	In gemeenschap met de Zoon	255
5.8	Ondergedompeld in de Geest	262
5.9	Kringen van gemeenschap	272
5.10	Eschatologie	276

5.11	Gereformeerd-ethische spiritualiteit	283
5.11.1	Soevereiniteit van God	285
5.11.2	Gelovige omgang met de Schrift	287
5.11.3	Betrokkenheid op kerk en belijdenis	289
5.12	Beoordeling en conclusie	292
6	CONCLUSIES EN PERSPECTIEF	296
6.1	Opbouw	296
6.2	Conclusies	296
6.3	Het tegoed van Jonker	298
6.4	Voortgaand onderzoek	301
	RÉSUMÉ	302
	SUMMARY	310
	ZUSAMMENFASSUNG	318
	BIJLAGEN	327
1	Archiefbronnen anders dan uit primaire of secundaire literatuur	327
2	Introductie Kierkegaard in het Nederlandse taalgebied	329
3	Bibliografie G.J.A. Jonker	330
4	Jonkers leerlingen	334
	BIBLIOGRAFIE A.J.TH. JONKER	339
	Boeken en brochures	339
	Preken en meditaties	340
	Artikelen	342
	Boekbesprekingen	344
	Woord vooraf	344
	Brieven	345
	Postuum verschenen verzamelbundels	345
	ALGEMENE BIBLIOGRAFIE	347
	NAAMREGISTER	358
	CURRICULUM VITAE	367

WOORD VOORAF

Na het doctoraal in 1998 komt later dan de bedoeling was dit proefschrift over A.J.Th. Jonker gereed. Het is een kerkhistorische en systematische studie in het kader van de gereformeerde spiritualiteit, waarin Jonker als orthodox-ethisch theoloog op het snijvlak van moderne cultuur en christelijk geloof iets te zeggen heeft. Prof. dr. Jan Hoek (Veenendaal), die aan de Protestantse Theologische Universiteit te Groningen een leerstoel bekleedde en het ius promovendi bezit, heeft als promotor mij begeleid. Hij deed dit samen met promotor prof. dr. Edward van 't Slot (Zwolle), die in Groningen zijn leerstoel heeft. Beide mannen, in hun bijzonder hoogleraarschap 'flank wijzend' naar de Gereformeerde Bond en de Confessionele Vereniging in de Protestantse Kerk in Nederland, dank ik voor hun kritische blik, opbouwend commentaar en stimulerende aanzet. De deelname aan het promovendiberaad van de Gereformeerde Bond - heel geschikt om mensen op te vijzelen intellectueel aan de slag te gaan - heb ik als waardevol ervaren.

Ik ben de leden van de beoordelingscommissie, vanuit hun discipline betrokken bij de universiteit te Amsterdam, Apeldoorn, Groningen of Leiden - prof. dr. A. (Bram) van de Beek, dr. C.C. (Niels) den Hertog, dr. L. (Leo) Mietus, prof. dr. W.H.Th. (Wim) Moehn en prof. dr. R.D.N. (Renée) van Riessen - erkentelijk voor hun gegeven adviezen en gedane suggesties na de eerste lezing van mijn manuscript.

Boeken van Jonker had ik als beginnend student in de jaren zeventig al gelezen. Helemaal 'aan' ging het in Heerde. Een eeuw nadat hij er predikant van de hervormde gemeente was, werd ik één van zijn opvolgers. Gemeenteleden en anderen, die 'de professor' in zijn emeritaat nog persoonlijk hadden gekend, voorzagen me van documenten en 'oral history'. Bij de totstandkoming van dit boek heb ik van verschillende mensen en instanties hulp ontvangen. Ik dank hen daarvoor. In een vroeg stadium gaf dr. Maarten J. Aalders (Amstelveen) aanwijzingen over 'ethischen' uit de tweede generatie. Uit de kring van familieleden en vrienden van Jonker kreeg ik biografisch materiaal en documentalia. De heren ing. Han Jonker (Heemstede) en drs. Geert van Nieuwenhuizen (Rotterdam), verre achterneven van elkaar, stelden het mij ter hand. In nagedachtenis noem ik ook dhr. Auke A. Beckeringh van Rhijn (Amersfoort).

Niet alleen in de pastorie en ons huis 'Onderweg', ook in rustperioden op het Franse platteland werkte ik aan de dissertatie. Ir. Christian Vennink en mw. Christa Reil (Villemoisson, Cosne-sur-Loire) faciliteerden me daarin. Mw.

Wijnanda Hogendoorn-Teeuw (Lelystad) heeft nauwgezet de tekst van mijn boek gecorrigeerd en de taal geactualiseerd en ‘vernederlandst’ waar dat nodig bleek. Zij bereidde ook de opmaak voor. Haar zoon Johan Hogendoorn was betrokken bij de opstelling van het naamregister. Dhr. drs. Dick de Boer (Ommen) gaf op mijn verzoek commentaar in meer algemeen-academische zin. Mw. drs. Aafje van der Luijt (Katwijk aan Zee) vertaalde de samenvatting in het Frans, mw. Rosanne Rijkeboer-Reedijk (Dordrecht) in het Engels en dhr. drs. Peter op ’t Hof (Scherpenzeel Gld.) in het Duits. Het Universiteitsmuseum gaf welwillend de foto uit de ‘Collectie Rijksuniversiteit Groningen’ van het geschilderde portret van prof. dr. Aart Jan Theodorus Jonker, zoals dat als aandenken aan vroegere hoogleraren in de Senaatskamer van het Academiegebouw hangt. Dr. Maarten Fraanje van academische uitgeverij Eburon in Utrecht maakte een mooie editie van het boek *Nochtans mijn God*.

Met piëteit denk ik bij de totstandkoming van dit werk aan mijn vrouw en levensreisgenoot Rita. Zij stimuleerde me dit promotietraject tot een einde te brengen en leerde me te aanvaarden wat onvermijdelijk is en de blik op God gericht te houden.

Katwijk aan Zee, herfst 2020,
Barend Weegink

1 INLEIDEND DEEL

1.1 Onderwerp van het onderzoek

In dit proefschrift op het grensvlak van kerkgeschiedenis en systematische theologie verricht ik onderzoek naar de spirituele betekenis van de theoloog A.J.Th. Jonker (1851-1928), een exponent van de ethische richting en een man 'die uitmuntte door zijn vromen en fijnen geest'.¹ Bij het bestuderen van het gedachtegoed dat oplicht in Jonkers leven en werk stel ik de vraag in hoeverre dit herkenbaar is als een uiting van een typische gereformeerd-ethische spiritualiteit. Het christelijk-spirituele karakter onderscheidt zich van andere vormen van geestelijk leven die zich op de religieuze en seculiere markt aandienen. Onder christelijke spiritualiteit verstaan we de doordenking en innerlijke doorleving van het christelijke geloofsgoed, gevolgd door een praktisch-godsdienstige houding in het persoonlijke leven en in het bredere verband van de samenleving.² Christelijke spiritualiteit kunnen we nader aanduiden als een confessioneel begrepen religieuze levenshouding waarin een mens zijn innerlijk leven voedt door zijn geest te richten op het transcendente en immanente van God als hoogste waarheid en werkelijkheid. Het gaat om de omgang met God, die persoonlijk tot de mensen spreekt. In een tegenwoordig gangbare formulering wordt spiritualiteit vertaald met 'geleefd geloof'. In deze traditie ligt ook de vroomheid van het gereformeerd protestantisme, waarbinnen zich een gereformeerd-ethische variant aftekent. Kenmerk hiervan is het openstaan voor wetenschap, cultuur en gemengde samenleving vanuit een gelovige levenshouding met het hart dicht bij God. De aanleiding tot het schrijven van dit proefschrift is tweeledig. De persoon van Jonker boeit mij. Op een eerdere publicatie ontving ik de suggestie hem in een gereformeerd-ethisch kader te belichten. Jonkers spiritualiteit is relevant voor de zoektocht naar zingeving.

Na een korte schets van de Nederlandse samenleving rond de vorige eeuwwisseling en de getalsmatige (binnen)kerkelijke verhoudingen geef ik in dit inleidend hoofdstuk beknopt de stand van het onderzoek naar de ethische theologie in het algemeen en naar Jonker in het bijzonder weer. In een aantal (sub)paragrafen gaat het vervolgens over de ontwikkeling en noodzakelijke bijstelling van de ethische theologie en richting. Ik noem de eigenschappen die haar kenmerken en belicht ook de presentatie van de ethische richting. Deze verkenningen zijn van

1 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (afgekort: *NRC*) 6-6-1928.

2 Zie voor nadere begripsbepaling J. Hoek, *Gereformeerde spiritualiteit. Een actuele bezinning*, Heerenveen (Artios-reeks) 2012, 11-18.

belang om een achtergrond van Jonker te schetsen. In het vervolg van dit boek wordt hierop teruggegrepen.

De door mij gevolgde methode van onderzoek vergt eerst een drietal min of meer biografische hoofdstukken. Ze bevatten de levensloop, theologische nalatenschap en sociale identiteit van een man die in geestkracht op veel mensen invloed heeft uitgeoefend. Daarmee worden de omgevingsfactoren geduid die hebben bijgedragen tot de beeldvorming van Jonkers authentieke en geëngageerde spiritualiteit.

‘Leven en werk van A.J.Th. Jonker’, het tweede hoofdstuk, bevat naast het *curriculum vitae* ook de vermelding van zijn in druk uitgegeven of anderszins bewaarde geschriften en egodocumenten. Het toont de basis van Jonkers leven.

‘Theologische bijdragen’, het derde hoofdstuk, wordt voorafgegaan door een uiteenzetting van het ontstaan van Jonkers denken. De thema’s en inhoudelijke aspecten van zijn theologisch oeuvre komen in een aantal excursen aan de orde. Ze geven het geestelijk bewustzijn weer dat Jonker naar anderen uitstraalde.

‘Te midden van de samenleving’, het vierde hoofdstuk, geeft een kijk op Jonkers positie tussen mensen en instituten. Met wie kon hij zijn geloofsgoed delen en met wie of wat raakte hij in een soms conflictueus spanningsveld? Verhoudingen bepaalden zijn focus in de geloofsoverdracht. Er is een verwevenheid tussen de kwetsbare mens die hij ontmoette en de kwetsbare mens die hijzelf was. Hierin komen de hoogten en diepten van Jonkers innerlijk leven aan het licht.

In ‘Wat God doet, dat is welgedaan’, het vijfde hoofdstuk, schets ik een spiritueel portret van Jonker. Zijn godsbeleving en verwoording worden ontleend aan de deels in meditatieve bundels bewerkte preken en andere nalatenschap. Onder welke hoofdthema’s stalde hij zijn geestelijke bagage uit? In welke gedachten ontvouwde hij zijn levensleed en hoe was daarbij zijn godsbeeld? Met de bespreking van zijn geloofsbesef wordt de titel van dit proefschrift *Nochtans mijn God* verklaard. De eerder geformuleerde vraag naar Jonkers expressie van een gereformeerd-ethische spiritualiteit wordt daar ook beantwoord.

Het zesde hoofdstuk bevat de conclusies en het perspectief. Daar ontvangen het tegoed van Jonker en de gevolgtrekking voor de actualiteit van deze studie ook hun aandacht. Aansluitend vinden we een Frans-, Engels- en Duitstalige samenvatting van dit proefschrift.

De appendices bevatten bijlagen met toelichting, waarnaar in de hoofd- en voettekst wordt verwezen, overzichten van geraadpleegde literatuur alsmede andere bronnen en de bibliografie van Jonker. De laatste pagina’s van dit boek vormen de index van de in deze dissertatie genoemde namen. De inhoudsopgave is aan het begin vermeld.

1.2 Sociaal en religieus landschap

Voordat we ons verdiepen in de theologische vraagstukken oriënteren we ons op de Nederlandse samenleving in de laatste decennia van de negentiende en de eerste van de twintigste eeuw.³ De opkomende industrialisatie bracht grote maatschappelijke veranderingen met zich mee. Werklieden trokken van het platteland naar de fabrieken in de steden. De woon- en arbeidsomstandigheden waren slecht, vooral omdat de lonen door het overaanbod aan arbeidskrachten laag konden zijn. Van sociale voorzieningen was nog geen sprake. Ook kinderarbeid werd toegepast. Het verkeer versnelde door de aanleg van (spoor)wegen en kanalen. In Rotterdam en Amsterdam meerden de stoomschepen aan die grondstoffen uit de koloniën aanvoerden.

Sinds de invoering van de grondwet van 1848 hadden aanvankelijk conservatieve, later liberale personen de macht. Rond 1870 waren het de jong-liberalen die in de politiek de toon aangaven: zij pleitten voor een vrije samenleving, een goed opgeleid publiek en zo veel mogelijk staatsonthouding - ook op het terrein van kerk en onderwijs. Wel waren het gezeten burgers die vonden dat een redelijk vermogen voorwaarde was voor politieke participatie (censuskiesrecht). Maar zij raakten over verschillende kwesties verdeeld, mede doordat andere groepen, aangewakkerd door de maatschappelijke ontwikkelingen, aan de poort van Den Haag begonnen te kloppen. Drie onderwerpen die de politieke agenda bepaalden waren het kiesrecht, de schoolstrijd en de sociale kwestie. Door politieke druk van onderaf en door het gestegen peil van welvaart en educatie zagen de liberalen zich gedwongen steeds meer concessies te doen en het electoraat uit te breiden. Groepen die tot dusver hun stem niet hadden kunnen laten horen, profiteerden hiervan. Dankzij pleitbezorgers (ook in liberale en kerkelijke kring) voor betere arbeidsvoorwaarden, maar ook door de pressie van vakverenigingen en arbeiderspartijen kwam er geleidelijk een sociale wetgeving tot stand. Het 'kinderwetje van Van Houten' is het eerste en meest sprekende voorbeeld geweest. Bij de verbetering van het onderwijs wilden de liberalen zo min mogelijk staatsinvloed, maar de openbare scholen werden wel bekostigd door de overheid. De zich emanciperende groepen die een grotere invloed van de godsdienst wensten, bepleitten subsidies voor het bijzonder onderwijs. De schoolstrijd werd ingewikkeld door de verdeeldheid op religieus terrein.

Eeuwenlang was de Nederduitse Gereformeerde Kerk - vanaf 1816 Nederlands(ch)e Hervormde Kerk geheten - als calvinistische, gereformeerde richting

3 Zie J.C.H. Blom en E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, Amsterdam 2014 (3^e dr.) cap. VIII.

bevoorrecht en leidinggevend geweest. Door de vrijheid van godsdienst traden nu ook de katholieken, doopsgezinden, luthersen en remonstranten in het openbaar. Zo kwam sinds de grondwet van 1848 de organisatie van de Rooms-Katholieke Kerk op gang. In de vaderlandse hervormde kerk ontstonden verschillende richtingen die weinig met elkaar gemeen hadden. In 1834 had een groep, die bekend staat als de Afscheiding, zich aan de volkskerk onttrokken uit onvrede over de vermeende vrijzinnige koers van de kerk. Maar er waren ook andere ontevredenen die wel in de Hervormde Kerk bleven. De Confessione(e)le Vere(e)niging kwam als oudste richtingsorganisatie in 1864 tot stand; ze wilde in de geest van het Réveil onbekrompen maar ondubbelzinnig vasthouden aan de belijdenis van de kerk en legde nadruk op het theocratische en christocentrische karakter van de geloofsgemeenschap. In het begin van de twintigste eeuw raakten de confessionelen gedeeld door de oprichting van de Gereformeerde Bond tot verbreiding en verdediging van de waarheid in de Nederlandse Hervormde (Geref.) Kerk. Door de aanhangers daarvan werd een sterke binding met de traditie en liturgie van de Dordtse synode voorgestaan. Beide groepen bleven als orthodoxen op hun plaats in de oude volkskerk. Een deel van de afgescheidenen van 1834 ging onder leiding van Kuyper in 1886 mee met de Doleantie; zij vormden de Gereformeerde Kerken in Nederland, die eigen organisaties stichtten. De op twee na oudste richtingsorganisatie in de Hervormde Kerk was de Vere(e)niging van Vrijzinnige Hervormden die in 1913 opkwam als vrucht van het verlichte modernisme. Daar werd gekozen voor een ruime mate van vrijheid in het verstaan van de Schrift, belijdenis en liturgie. Het restant van de eerder in de negentiende eeuw ontstane Groninger of Evangelische richting sloot zich hierbij aan. Andere, meer bevindelijk-gereformeerde groeperingen hadden zich buiten de Hervormde Kerk geïnstitueerd in de Christelijke Gereformeerde Kerken of kozen voor eigen kerkelijke verbanden. Dat gold aan de linkerzijde van het protestantse spectrum ook voor de Nederlands(ch)e Protestanten Bond die in 1870 als vrijzinnige stroming, deels los van bestaande kerken, een plaats kreeg. In het midden van de Hervormde Kerk ontwikkelde zich de ethische richting, zoals we in de volgende paragrafen zullen zien. We kijken nu eerst naar de numerieke proporties op het versnipperde kerkelijk erf uit genoemde decennia.

1.3 Getalsmatige verhoudingen

De volgende statistische gegevens die sporen met de dienstdoende en latere jaren van Jonker geven een beeld van een veranderend kerkelijk landschap in Nederland. Sneller dan de bevolkingsgroei liep het percentage onkerkelijkheid op. De Hervormde Kerk verloor tegen het eind van de negentiende eeuw haar meerderheidspositie. Binnen haar richtingen vormden ethischen de grootste groepering.

In 1849-1879 stabiliseerde de Nederlandse Hervormde Kerk haar aanhang op 54,8% van de bevolking. Cijfers uit de volkstellingen in de jaren na de Doleantie - 1889, 1899, 1909 en 1920 - laten een aflopend percentage zien: 48,93; 48,61; 44,34 en 41,3%. Gereformeerde Kerken en aanverwante groepen stegen in die periode van 4,01 naar 8,33%. Rooms-katholieken consolideerden zich op ruim 35%, de israëlitische en andere kleine kerkgenootschappen bevatten slechts een klein en teruglopend percentage van de Nederlanders en de buitenkerkelijkheid kroop in deze jaren op van 1,46 naar 2,26; 4,97 en 7,78%; in 1930 gaf 14,4% van de bevolking aan zonder kerkelijke gezindte te zijn.

Uit het visitatieoverzicht van 1906, dat een jaar later in aanwezigheid van A.J.Th. Jonker als adviseur op de synode werd behandeld, bleek de Hervormde Kerk 2.663.268 leden te tellen. In absolute zin zou dit aantal nog stijgen, maar naar procentuele berekening daalde het. In 1930 bedroeg het hervormde deel van de Nederlandse populatie nog 34,51%. De bevolkingsgroei van 4.012.693 naar 7.935.565 inwoners in de jaren 1879-1930 was bijna een verdubbeling geweest; de tienjaarlijkse statistieken toonden per keer een aanwas met gemiddeld 14,6%.

In de eerste decennia van de twintigste eeuw hadden zich in de Hervormde Kerk vier vrij sterk gescheiden groepen gevormd met elk een substantiële inbreng. In 1920 werd op een bevolkingstotaal van 6.865.314 het zielental van de Hervormde Kerk op 2.835.595 berekend. Naar schatting was er de volgende indeling naar richting:

	percentage	getal	predikantsplaatsen
Vrijzinnig	21,8%	618.956	472 (29,1%)
Ethisch	30,1%	854.651	461 (28,4%)
Confessioneel	27,8%	789.191	408 (25,2%)
Herv.-Gereformeerd	20,2%	572.798	281 (17,3%)

In de jaren 1927 (Jonkers nadagen) -1933 zou een gedifferentieerde becijfering van predikantsplaatsen naar richting als volgt uitkomen: modern 378 (23,1%); evangelisch⁴ 75 (04,6%); ethisch⁵ 514 (31,3%); confessioneel 452 (27,6%); Gereformeerde Bond 220 (13,4%).

4 De aanhang van de Groninger of evangelische richting was vermeld in het *Jaarboek van de Vereniging van Vrijzinnige Hervormden in Nederland*. Het grootste deel zou tot de modernen overgaan; een minderheid, 'de jongere generatie', zou aansluiting zoeken 'bij de Ethischen van "Kerkopbouw"', G. van der Zee, *De richtingen in de Ned. Herv. (Geref.) Kerk*, Maassluis 1934, 8,11-12.

5 Voor een deel kwamen de ethische predikanten uit de vooropleiding van het 'Doetinchemse werk' ('Ruimzicht') van ds. J. van Dijk Mzn. In ongeveer tachtig ethische evangelisaties waren hulpkrachten actief.

In 1920 kende de ethische stroming omgerekend een aandeel van bijna 12,5% op de Nederlandse bevolking. Samen met andere orthodoxen binnen en buiten de Hervormde Kerk besloeg de rechtzinnigheid toen 40,6% van de vaderlandse samenleving. Rondom de eeuwwisseling was dat bijna 46% geweest.⁶

1.4 Onderzoek naar de ethische theologie

In de geschiedschrijving van kerk en theologie in Nederland wordt A.J.Th. Jonker tot de ethische theologen gerekend. Doordat hij zijn activiteiten ontplooidde in het laatste kwart van de negentiende en het eerste kwart van de twintigste eeuw krijgt hij een plaats bij de jongere of latere ethischen. Zij vormden de tweede generatie. Sommigen van hen hebben de van huis uit Waalse predikant D. Chantepie de la Saussaye (1818-1874)⁷ persoonlijk gekend. Anderen - onder wie Jonker - leerden tijdens hun studie en predikantschap La Saussaye (zoals hijzelf zijn naam bekortte⁸) kennen uit zijn nagelaten werk en uit de overlevering. In het spoor van La Saussaye is J.H. Gunning jr. (1829-1905)⁹ van groot belang geweest voor de ontwikkeling van de ethische wijze van theologiseren. Als leerling en jongere geestverwant van La Saussaye verwoordde Gunning het gedachtegoed voor een breed publiek in kerk en samenleving waarbij hij indruk maakte door zijn persoonlijkheid.

De formule waarop de ethische theologie bekend is geworden luidt: 'De waarheid is ethisch'. Dit wil zeggen dat de waarheid humaan is. Niet in de zin van autonome, menselijke vrijheid is dit bedoeld, maar door wedergeboorte. In Christus is de ware humaniteit geopenbaard en in Hem wordt de mens als persoon geheiligd. De openbaring van God richt zich tot het hart van de mens, niet in de eerste plaats tot het verstand. Ethisch duidt op het zedelijke karakter van het geloof; de openbaring gaat door het hart heen om bedding te vinden in het leven. La Saussaye en Gunning worden beschouwd als de *founding fathers* van de ethische theologie. Deze theologie die zich tot kerkelijke richting ontwikkelde is een belangrijke

6 Zie voor getalsmatige overzichten: CBS Volkstellingen 1849-1971, www.volkstellingen.nl; *Handelingen van de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk ten jare 1907*, 's-Gravenhage 1907, 205; Van der Zee, *De richtingen in de Ned. Herv. (Geref.) Kerk*, 8,12-13,19,26,38; Hans Knippenberg, *De Religieuze Kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*, Assen/Maastricht 1992, 106-109; Annemarie Houkes, *Christelijke vaderlanders. Godsdiens, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)*, Amsterdam 2009 (diss., 2^e dr.), 14-16, 285-286.

7 Zie voor D. Chantepie de la Saussaye: J. van den Berg, *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* (afgekort: *BLGNP*) dl 2, Kampen 1983, 118-121.

8 Zie *Verzameld Werk* van D. Chantepie de la Saussaye dl 1, 284 voetnoot 1; P.W.J.L. Gerretsen, *Vrijzinnig noch rechtzinnig: Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923) in de ban van het ethische beginsel*, Gorinchem 2013 (diss.), www.openaccess.leidenuniv.nl, 5 voetnoot 1.

9 Zie voor J.H. Gunning jr.: A. de Lange, *BLGNP* 4, 1998, 165-173.

stroming in het godsdienstige landschap geweest. In de tweede generatie - met onderling nuances en verschillen - kwam ze tot bloei. De bestaansperiode wordt tussen 1850 en 1940 gesteld. Aangezien na de tweede generatie nog een derde generatie ethische godgeleerden volgde, kan de uitloop van de ethische beweging een langer tijdperk beslaan.¹⁰ O. Noordmans nam in zijn denken de ethische traditie op.¹¹ Hij bezon zich op de betekenis van de uitspraak dat de waarheid ethisch is. Noordmans zag in deze uitdrukking 'iets van het raadsel van de Sfinx, aan kerkelijk Nederland in de laatste helft der negentiende eeuw opgegeven'.¹² Over de geschiedenis van de ethische theologie zijn er naast kerkhistorische overzichten¹³ twee jubileumbundels. *Ernst en Vrede*¹⁴ bevat tien systematische opstellen over de ethische theologie en richting. *Heel de kerk*¹⁵ bevat twaalf bijdragen over de kijk op de kerk die voor de tweede generatie in de ethische rich-

- 10 De derde generatie van ethische godgeleerden is met de uitloop van de beweging niet eenvoudig aan te geven. In het algemeen (zie Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*, 16) worden zij die vooral na de Eerste Wereldoorlog publiceerden hieronder verstaan. Ook kan de opbouw en vormgeving van de Ethische Vereniging (zie 1.10) grotendeels als een activiteit van de derde generatie worden beschouwd.
- 11 Het oeuvre van O. Noordmans is uitgegeven als *Verzamelde Werken* (afgekort: *VW*) in elf delen, Kampen 1978-2004. Zie vooral dl 3, Kampen 1981, 342-504, 557-582 waar dertien min of meer 'ethische' bijdragen uit de periode 1925-1952 zijn samengebracht, en ook de theologie-historische overzichten in *VW* dl 4, Kampen 1988, 21-91. Zie voor O. Noordmans: J.D.Th. Wassenaar, *Noordmans in Friesland. Bijdrage tot de biografie van een kerkvader*, Zoetermeer 1999 (diss.), 321-376 over 'Noordmans en de ethische theologie'. Zie ook O. Noordmans (1871-1956): A. van Haarlem, *BLGNP* 1, 1978, 220-223. Naast Noordmans onderging ook de jongere K.H. Miskotte de invloed van de ethische theologie. Zie zijn 'Praeludium' als inleiding tot J.H. Gunning J.Hz., *Prof. dr. J.H. Gunning. Leven en werken*, Rotterdam 1922-1924. Het 'Praeludium' verscheen in 1929 in bewerkte en uitgebreide vorm als *Johannes Hermanus Gunning*.
- 12 Noordmans, 'Ontwikkeling en toekomst van de ethische theologie', *VW* dl 3, 444-445.
- 13 Th.L. Haitjema, *De Richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk*, Wageningen 1953 (2^e dr.), 224-240 en *De nieuwere geschiedenis van Neerlands Kerk der Hervorming. Van gereformeerde Kerkstaat tot Christus-belijvende Volkskerk*, 's-Gravenhage 1964, 201-223; H. Berkhof, *Crisis der Middenorthodoxie*, Nijkerk z.j. (1952), 20-22; Otto J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, Nijkerk 1972, 323-325, 361; A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1975. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw*, Kampen 1974, 125-152, 233-252; Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum 2005, 273-274; George Harinck en Lodewijk Winkeler in: Herman J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Kampen 2006, 658-659, 681-682, 691-692; C.M. van Driel, *Schermen in de schemering. Vijf opstellen over modernisme en orthodoxie*, Hilversum 2007, 272.
- 14 A.F.N. Lekkerkerker e.a., *Ernst en Vrede. Opstellen rondom de ethische theologie, aangeboden aan Prof. Dr M. van Rhijn op 15 november 1951*, ter gelegenheid van het vijftienvintigjarig hoogleraarsambt, 's-Gravenhage 1951.
- 15 *Heel de kerk. Enkele visies op de kerk binnen de 'Ethische Richting'*. Uitgave ter gelegenheid van het vijftienvintigste lustrum van het Theologisch-Litterarisch Studentengezelschap 'Excelsior Deo Iuvante' onder redactie van Jaap Vlasblom en Jaap van der Windt, Zoetermeer 1995.

ting onderbelicht was gebleven. J. Veenhof vergeleek in *Revelatie en Inspiratie*¹⁶ de beschouwing van openbaring en Schrift door Herman Bavinck met die van de ethischen. Hij onderzocht daarbij de grondmotieven van de vaders en de jongeren van de ethische theologie en gaf de intensieve geestelijke worsteling weer die de confrontatie van ethische richting en neo-calvinisme met zich meebracht. M.J. Aalders maakte met *Ethisch tussen 1870 en 1920*¹⁷ een vervolg op bovenstaande studie waarbij hij zich bepaalde tot de tweede ethische generatie en naast de visie op openbaring en Schrift ook het begrip ervaring betrok. Door de Stichting Heruitgave Oudere Ethische Theologie werd de theologische nalatenschap van La Saussaye en Gunning uitgebracht, voorzien van inleiding en annotatie.¹⁸ J. van den Berg maakte een overzicht van de publicaties van La Saussaye¹⁹ en J.D.Th. Wassenaar gaf daarop een aanvulling.²⁰ Albert de Lange ordende het oeuvre van Gunning.²¹ De publicatie van de verzamelbundel *Valeton als Mens en Theoloog*²² is een bijdrage aan het onderzoek van de tweede ethische generatie.

1.5 Onderzoek naar Jonker

M. van Rhijn²³ schreef over Jonker een levensbericht, een biografie en andere artikelen.²⁴ Van Rhijn was door de persoon van Jonker mede gevormd. In de be-

- 16 J. Veenhof, *Revelatie en Inspiratie. De Openbarings- en Schriftbeschouwing van Herman Bavinck in vergelijking met die der ethische theologie*, Amsterdam 1968 (diss.).
- 17 M.J. Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920. Openbaring, Schrift en ervaring bij J.J.P. Valeton Jr., P.D. Chantepie de la Saussaye en Is. van Dijk*, Kampen 1990 (diss.).
- 18 *Verzameld Werk* (afgekort: VW) van D. Chantepie de la Saussaye, dl 1-3, onder redactie van F.G.M. Broeyer, H.W. de Knijff en H. Veldhuis, Zoetermeer 1997-2003 en *Verzameld Werk* (afgekort: VW) van J.H. Gunning Jr., dl 1-3, onder redactie van L. Mietus, N.W. den Bok en J. Muis, Zoetermeer 2012-2015. Literatuur over Gunning wordt in het notenapparaat per pagina verstrekt.
- 19 *BLGNP* 2, 1983, 121.
- 20 Wassenaar, *Noordmans in Friesland* 321 voetnoot 1.
- 21 Albert de Lange, J.H. Gunning Jr. (1829-1905). *Een leven in zelfverloochening*, dl 1 (1829-1861), Kampen 1995, 303-320; in dit boek beschrijft hij ook de betekenis van de zin 'de waarheid is ethisch', 217-218; A. de Lange, *BLGNP* 4, 1998, 172-173.
- 22 Bob Becking (red.), *J.J.P. Valeton jr. als Mens en Theoloog. Studies over een Ethisch Theoloog bij zijn 100e Sterfdag*, serie Mededelingen van de Th.C. Vriezen-stichting dl 2, Utrecht 2012.
- 23 Zie voor M. van Rhijn (1888-1966): P.L. Schram, *BLGNP* 1, 1978, 278-280; C.H. van Rhijn A.A.zn, 'Levensbeschrijving van Professor van Rhijn' en E.L. Ruitenbergh, 'Professor van Rhijn als docent', *Ernst en Vrede*. Opstellen rondom de ethische theologie 3-24 en 25-31; Herman Oevermans en Johan Snel, 'We hebben een venster op de eeuwigheid nodig. Dr. W. Aalders over zijn levenslange pleidooi voor innerlijkheid', *Wapenveld. Over geloof en cultuur* jrg 49 nr 2, april 1999, 58-69; J. van de Weerd, *De ethische gestalte van Maarten van Rhijn (1888-1966)*, niet gepubliceerd werkstuk 7-2-2009 (in mijn bezit); J. van de Weerd, 'Nog niet vergeten theoloog. Van Rhijn zocht naar band met Christus in verleden', *De Waarheidsvriend* (afgekort: *Waarheidsvriend*) 14-5-2009.
- 24 M. van Rhijn, 'Levensbericht van Aart Jan Theodorus Jonker 12 September 1851-6 Juni 1928', *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te*

schrijving van zijn leermeester gaf hij een subjectieve benadering, waardoor hij in staat was als discipel 'een levensechte schets van Jonker als gelovige te geven'.²⁵ J.J. Stam en Van Rhijn verzorgden elk een verzamelbundel.²⁶ Lemmata over Jonker verschenen in handboeken.²⁷ Nagedachtenissen en herinneringsbijdragen vonden hun weg in periodieken.²⁸ G. van Veldhuizen besteedde aandacht aan Jonkers arbeid in de Rotterdamse volksbuurt Crooswijk, W.F. Dankbaar belichtte Jonker als een van de Groningse theologische hoogleraren en zowel Otto J. de Jong als F.R.J. Knetsch bespraken Jonkers opstelling in de sociale kwestie.²⁹

Leiden, over het jaar 1928-1929, Leiden 1929, 152-168 (www.dbnl.org); *Aart Jan Theodorus Jonker*, Amsterdam 1929 (186 p, afgekort: Van Rhijn, *Jonker*); 'Kierkegaard in Nederland', *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur* (afgekort: AWCC) jrg 5 nr 26, 26-4-1929; 'Christus, de waarheid der theologie', 'Persoonlijk Godsbezit', 'De beker der dankzeggingen' en 'De sociale toestanden in 1893', in: J.N. Bakhuizen van den Brink e.a. (red.), *Documenta Reformatoria. Teksten uit de geschiedenis van Kerk en Theologie in de Nederlanden* dl 2, X Ethische Theologie, Aart Jan Theodorus Jonker 1851-1928 (615-618), Kampen 1962, 287-290; 'Professor Dr. A.J.Th. Jonker 1851-1928', aflevering in serie over theologen van vroeger, *Woord en Dienst* 29-9-1962, 313-314 (in de titel van het artikel heb ik de voorletters en het geboortjaar van Jonker verbeterd).

- 25 De Groot, 'M. van Rhijn als kerkelijk hoogleraar', in: Aart de Groot en Otto J. de Jong (red.), *Vier eeuwen theologie. Bijdrage tot de geschiedenis van de theologische faculteit aan de Universiteit Utrecht*, Zoetermeer 2001, 245-253. Zie ook de boekbespreking door H.H. Barger, 'Prof. Dr. M. van Rhijn, Aart Jan Theodorus Jonker, Paris, Amsterdam', AWCC jrg 6 nr 9, 27-12-1929.
- 26 J.J. Stam, *Het Licht tegemoet. Woorden van Prof. Dr. A.J.Th. Jonker*, dagboek op kalenderdatum, Rotterdam z.j. (1929); M. van Rhijn, *Geloofsleven. Overdenkingen en voordrachten van Prof. Dr. A.J.Th. Jonker*, Zutphen 1932.
- 27 J.P. de Bie en J. Loosjes (red.), 'Jonker (Aart Jan Theodorus)', *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland* (afgekort: BWPGN) dl 4, 's-Gravenhage 1931, 569-571; zie 568-569 voor H. Jonker (vader) en 571-572 voor G.J.A. Jonker. Zie voor A.J.Th. Jonker (1851-1928): F.L. van 't Hooft, *BLGNP* 3, 1988, 203-205; voor G.J.A. Jonker (1864-1924): B.A. Venemans (sr.), 205-206 en voor H. Jonker (1810-1888): A. de Groot, *BLGNP* 4, 1998, 237-238.
- 28 M. van Rhijn, AWCC jrg 4 nr 33, 15-6-1928; H. Kluin, *Het Oosten. Orgaan van de Weesinrichting te Neerbosch* 20-6-1928; G. Posthumus Meyjes, *Geldersche Nieuwsblad voor de gemeente Rheden* 23-6-1928; F. van Gheel Gildemeester, 's-Gravenhaagsche Kerkbode 30-6-1928; M. Colenbrander, 'In memoriam Prof. Dr. A.J.Th. Jonker' in een blad voor de Heemsteedse gemeente in juni 1928 en 'Bij den Tienden Sterfdag van Prof. Dr. A.J.Th. Jonker', AWCC jrg 14 nr 31, 3-6-1938. K. Jansma, 'Iets uit het leven van Prof. Jonker en diens familie', *Kerkbode voor de Ned. Herv. Kerk in de classis Harderwijk*, 1951 (14 afleveringen, geschreven in het jaar na het overlijden van de laatste uit de kring van broers en zussen van Jonker). A.B.W.M. Kok, 'Dr. A.J.Th. Jonker (1851-1928)', *Belijden en Beleven, gereformeerd weekblad* jrg 10 nr 40 en 41, 3-7 en 10-7-1953. Jac Petri, 'Twee Vrienden en Broeders', *Kerk en Theologie* (afgekort: KeT), jrg 7, 1956, 34-42 en 'Jonker', *In de Waagschaal* (afgekort: IdW), (oude) jrg 14 nr 18, 31-1-1959, 252-256. A.B.W.M. Kok, 'Prof. dr. A.J.Th. Jonker: ethisch theoloog' en 'Prof. dr. A.J.Th. Jonker: edel christen', *Centraal Weekblad voor de Gereformeerde Kerken in Nederland* jrg 10 nr 37 en 38, 22-9 en 29-9-1962. B.H. Weegink, 'Prof. Dr. A.J.Th. Jonker (1851-1928)', *Hervormd Heerde* 19-8-1983 tot 14-10-1988 (veertig afleveringen) en *Hervormde Kerkbode. Weekblad voor de Nederlandse Hervormde Kerk op de Veluwe* 1984-1988.
- 29 G. van Veldhuizen, *Een eeuw Rotterdamse volkswijk*, Baarn z.j. (1958), 13, 19. W.F. Dankbaar, 'De Theologie in Groningen sinds het begin van de twintigste eeuw', *Universitas*

In 1998 kwam mijn doctoraalscriptie over Jonker gereed, gevolgd door het boek *Dagmens en nachtmens tegelijk* en een artikel over spiritueel besef bij Jonker.³⁰

In de overzichts-literatuur van jongere of latere ethischen is aan A.J.Th. Jonker - afzonderlijk of in verband met zijn jongere broer G.J.A. Jonker ('de gebroeders Jonker' of 'de beide Jonkers' genoemd) - betrekkelijk weinig aandacht besteed. Wel wordt in algemene zin op de invloed van Kierkegaard gewezen; ook worden Jonkers preken, overdenkingen en geloofsbesef vermeld.³¹ Het uitvoerig over

Groningana MCMXIV-MCMLXIV (1914-1964), gedenkboek t.g.v. 350-jarig bestaan Rijks Universiteit Groningen, Groningen 1964, 58-79. O.J. de Jong, 'Christelijk onge- loof en industriële revolutie. De oproep van A.J.Th. Jonker tot de gemeente', in: J.N. Bakhuizen van den Brink e.a., *Geloof en Revolutie. Kerkhistorische kanttekeningen bij een actueel vraagstuk aangeboden aan Professor Dr. W.F. Dankbaar op zijn zeventigste verjaar- dag*, Amsterdam 1977, 193-209. F.R.J. Knetsch, 'Een kerk in gisting. Hervormde stemmen 1892-1907', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* (afgekort: *Documentatieblad*) jrg 15 nr 36, 1-5-1992, 67-87.

30 *Dagmens en nachtmens tegelijk. Een onderzoek naar de betekenis van leven en werk van Aart Jan Theodorus Jonker - een ethisch godgeleerde - in het licht van de praktische theologie*, doctoraalscriptie (233 p) van Barend H. Weegink voor de Faculteit der Godgeleerdheid van de Universiteit Utrecht, disciplines Pastorale Psychologie (prof. dr. J. Visser) en Geschiedenis der Nederlandse Hervormde Kerk (dr. J.H. van de Bank), afstudeerdatum 29-4-1998, bul- uitreiking ('met genoegen') 6-5-1998. Barend H. Weegink, *Dagmens en nachtmens tegelijk. Aart Jan Theodorus Jonker (1851-1928) in het licht van de praktische theologie*, Bleskensgraaf 1999 (319 p). Bewerking van en aanvulling op de doctoraalscriptie. Boekbesprekingen werden verzorgd o.a. door A. van Brummelen, 'A.J.Th. Jonker, dagmens en nachtmens', *Waarheidsvriend* 21-10-1999; J. Hoek, 'Uit de correspondentie van ds. A.J.Th. Jonker', *Reformatorsch Dagblad* (afgekort: *RD*) 15-12-1999; H. Klink, 'A.J.Th. Jonker: dagmens en nachtmens tegelijk', *Ecclesia* 4-3-2000, 35-39. Barend H. Weegink, 'Nochtans mijn God. Geloofsbesef bij de "ethische perfester" Jonker', *Herademing. Tijdschrift voor Spiritualiteit en Mystiek*, jrg 16 nr 61, september 2008, 38-42.

31 H. Berkhof, *Geschiedenis der Kerk*, Nijkerk 1947 (4^e dr.), 277. J.J. Stam en W.C. van Unnik, in: *Ernst en Vrede*. Opstellen rondom de ethische theologie 34,36,41,42,45,49; 149,153. C.W. Mönnich, 'Kerk en volk' en 'De nieuwe eeuw', in: A.G. Weiler e.a., *Geschiedenis van de Kerk in Nederland*, Utrecht 1962, 269,279. H.J. Honders, 'Strijd tegen het Modernisme', in: G.P. van Itterzon en D. Nauta, *Geschiedenis van de Kerk*, Kampen 1964 (2^e dr.), dl 8, 31. J.N. Bakhuizen van den Brink en W.F. Dankbaar, *Handboek der kerkgeschiedenis* dl 4, Den Haag 1968 (3^e dr.), 231. (In hun weergave wordt de volgorde van de broers Jonker omge- draaid en bij A.J.Th. een onjuist geboortejaar aangegeven.) Veenhof, *Revelatie en Inspiratie* 82,88,93. De Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis* 362. G.C. Berkouwer, *Een halve eeuw theo- logie. Motieven en stromingen van 1920 tot heden*, Kampen 1974, 56. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1975*, 248. Noordmans, *VW* dl 1, Kampen 1978, 87(h),243,253(8) en *VW* dl 4, 58,85. Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*, 16-17,101 voetnoot 12;150,174 maakt een beargumenteerde keuze voor het driemanschap J.J.P. Valeton Jr., P.D. Chantepie de la Saussaye en Is. van Dijk als beeldbepalend voor de tweede generatie ethische theologen en noemt A.J.Th. Jonker niet in zijn opsomming ('onder anderen ook' F.E. Daubanton, C.H. van Rhijn, J.H. Gerretsen, J.H.L. Roozemeijer en G. Wildeboer) van leerlingen en jongere geestverwanten van D. Chantepie de la Saussaye die tussen 1870 en 1920 publiekelijk op- traden. De vermelding in Aalders' hoofdstekst (en voetnoot) op p 39 behoeft correctie: niet A.J.Th. Jonker maar de jongere predikant G.J.A. Jonker sprak op 18 januari 1912 namens de Utrechtse gemeente en oud-leerlingen aan het graf van Valeton, die zijn leermeester was geweest. (Zie *In Memoriam Prof. Dr. J.J.P. Valeton Jr.*, Nijmegen 1912, en daar de door G.F. Haspels in 'Bij de open groeve van Professor Valeton' op p 38-40 geciteerde woorden van ds. G.J.A. Jonker.) Wassenaar, *Noordmans in Friesland* 390.

Jonker is Haitjema, die betwijfelt of een in wezen ‘irreguläre’ figuur als Jonker wel bij de ethische theologen van de jongere generatie kan worden ondergebracht. Jongere ethischen worden door Haitjema getypeerd als ‘reguläre theologen’ die niet van het schoolse begrip en de verstandelijke formulering afweken. Voor Jonker, die zich menigmaal ‘Kierkegaardiaans’ had uitgedrukt, waren het appel op de menselijke consciëntie en de bekommernis om de eeuwige zaligheid kernzaken. Bij hem leidde het ertoe dat hij zich ‘op den duur toch niet meer thuis kon heten in het gewone “ethische” gedachteklimaat van de jongere generatie’. Tegelijkertijd zijn - naar de mening van Haitjema - de door Jonker gelegde accenten niet als de ‘grimmige radicaliteit van een Kierkegaard, en de profetische ondubbelzinnigheid van een Kohlbrugge’ en is Jonker daardoor onvoldoende ongewoon om in de volle zin van het woord ‘irregulär’ te kunnen worden genoemd.³² In de twee ethische jubileumbundels ontbreken bijdragen over Jonker. In *Ernst en Vrede* wordt dat expliciet door de samenstellers in het ‘Woord vooraf’ gezegd.³³ In *Heel de kerk* wordt Jonker in slechts enkele zinnen genoemd. De Jong, die in zijn slotbijdrage ‘Ethisch, hoezo?’ kanttekeningen plaatst bij de opzet van deze tweede Utrechtse bundel, meldt impliciet dat ook in dit boek geen opstel over de ‘beide Jonkers’ is te vinden.³⁴ De tweede generatie ethischen zou zich aan de kerkelijke strijd hebben onttrokken. De Jong waagt zich aan de stelling dat het met de Jonkers ‘nog heel kwaad kersen eten’ zou zijn geweest ‘als zij naar hun visie op de kerk waren gevraagd’ en hij vermoedt dat A.J.Th. Jonker gezegd zou hebben ‘dat “Heel de kerk” hem geen zier interesseerde en dat dominees zich drukker moesten maken over “Heel het hart”’. Hetzelfde gevoel dicht De Jong ook Van Rhijn toe. Of De Jongs visie houdbaar is zullen we in 4.3.3 zien, wanneer we op Jonkers houding ten opzichte van de kerk terugkomen.

Voor het bestuderen van Jonkers leven en werk zijn naast de primaire en secundaire literatuur andere bronnen van belang. In een bijlage wordt een aantal van die bronnen vermeld.³⁵ Hier genoemd worden: brievencollecties en afzonderlijke brieven van Jonker die door ontvangers zijn bewaard, notities uit notulenboeken, bijeengebrachte geschriften, manuscripten van niet uitgegeven preken, overdenkingen en lezingen, ego- en familiedocumenten die door nazaten en anderen aan mij ter beschikking werden gesteld, fotoafdrukken, schriftelijk ontvangen infor-

32 Haitjema, *De Richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk* (2^e dr.) 228-231; *De nieuwere geschiedenis van Neerlands Kerk der Hervorming* 221-223. Zie ook M.G.L. den Boer, ‘Een Irregulier Theoloog (t.g.v. de vijftigste sterfdag van G.J.A. Jonker)’, *IdW* 12-1-1974, 9.

33 *Ernst en Vrede*. Opstellen rondom de ethische theologie. In het ‘Woord vooraf’ tot Van Rhijn op p 1: ‘Ge zult in deze bundel enkele opstellen missen, vooral over de beide Jonkers.’ Er volgen wel verwijzingen naar Jonker.

34 *Heel de kerk*. Enkele visies op de ‘Ethische Richting’, 249. In de zin ‘En met de “beide Jonkers” - weet de student anno 1995 nog wel dat daarmee G.J.A. en A.J.Th. bedoeld werden?’ hanteert De Jong een onjuiste historische volgorde.

35 Zie Bijlage 1 met vermelding van bronnen anders dan uit primaire of secundaire literatuur.

matie over Jonker of de Jonkers en mondelinge geschiedenis die is gebaseerd op herinneringen van ooggetuigen of overlevering. Nadat Van Rhijn op 1-9-1929 de kopij van Jonkers biografie sloot, konden nog gegevens worden toegevoegd en relevante ontwikkelingen in het onderzoek worden betrokken. Wanneer ik in dit boek gebruikmaak van mijn eerdere publicatie *Dagmens en nachtmens tegelijk* zijn gegevens en citaten gecorrigeerd, aangevuld of bekort en in een nieuw kader aan de orde gesteld.

1.6 Jongere of latere ethischen

Aalders stelt in zijn studie over Valetton jr.³⁶, La Saussaye jr.³⁷ en Van Dijk³⁸ als vertegenwoordigers van de tweede lichte dat er tussen 1870 en 1920 sprake is van een 'ethische theologie, waarin gestreefd werd naar een waardering van de nieuwe wetenschappelijke inzichten, die niet ten koste zou gaan van het hart van het evangelie van Gods genade in Jezus Christus'.³⁹ Daarmee is het te maken onderscheid tussen de ethische theologen van de eerste en tweede generatie niet zodanig dat er bij de jongeren zou kunnen worden gesproken van discontinuïteit in het beginsel. Verschillen tussen de denkbelden van de ethische vaders en de opvattingen van de latere ethischen zijn deels terug te leiden tot de behoefte om antwoorden te geven op vragen en uitdagingen die door de ontwikkeling van wetenschap, literatuur en cultuur werden gesteld. Zo hield bijvoorbeeld niet Gunning, maar wel Valetton zich bezig met Schriftkritiek. Het evangelie zou ook voor de komende generaties verstaanbaar moeten worden gemaakt. Wanneer ethisch besef omvat 'dat God de mens niet met zijn openbaring overweldigt' maar hem 'met menselijke zelfstandigheid, beperktheid en verantwoordelijkheid'⁴⁰ plaatst in het verbond, dan is er ook ruimte om voortgaande formulering en interpretatie aan te reiken met het oog op communicatie met andersdenkenden. Het prikkelde de durf om op eigen verantwoording, anders dan in reproductie of klakkeloze herhaling, te spreken.

De verschillen tussen de ethische theologen onderling betroffen vooral hun persoon, studierichting of -specialisatie, wetenschappelijk oeuvre en arbeidspositie, in mindere mate hun geestelijk vertrekpunt en cohesie. Ook haalt Aalders de opmerkingen van Valetton jr. over oorlogstactiek naar voren: het spreken over de zogenaamde jongere ethische school zou geen aanbeveling verdienen omdat het een insinuatie zou kunnen zijn van een wezenlijk verschil met de oorspronkelijke

36 Zie voor J.J.P. Valetton jr. (1848-1912): F.G.M. Broeyer, *BLGNP* 3, 1988, 360-365.

37 Zie voor P.D. Chantepie de la Saussaye (1848-1920): M.J. Aalders, *BLGNP* 4, 1998, 89-92.

38 Zie voor Is. van Dijk (1847-1922): A. van Haarlem, *BLGNP* 2, 1983, 181-185.

39 Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*, 189.

40 Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*, 189.

Aan h. a. j. R. Jonker Juny Sapie 1882

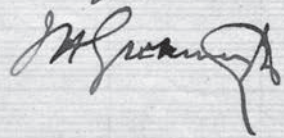
Waarde vriend! Het is goed dat ik de
mijn spiering toornend een ik van het vreesij"
naar van den Kabeljauw niet. Anders zou ik
de kunnen denken dat ik het deed om hem te
vragen. Maar hij is mij hartelijk welkom.
Het grote inthulling las ik (jouw)
dieze tot later uitvullen) des hoofdinhoud.
Chryz de Rotterdamse Gemeente der
grote kerkraad anders, met haar kerkboek
hebben opgenomen, en de vaderlandse Gemeente
en is een bevestiging anders en een,
dochtig leren. Dat zal hijsaam zijn,
bepaald in onze tijd. Het biftel is
dadelijk een exemplaar van voor een nietje
die biftel deed. Hij lichte en alle
lukkigst vreesen tot een Rykdom van prou
en heffende vreesen. Een abel is onjuist,
Pl. 41. Het dring niet, zo's toe: Alexander
v. Humboldt ontmoette een heer op straat,
die even als hij het hof frequenteerde, en die
hem vroeg: "greet u niet met mij naar de
kerk?" Het antwoord van Alex. v. H. was:

" ik dank U, baron! mijne carrière
is reeds gemaakt."

Ik heb mij byzonder verheugd over de
hoofdstukken: "Niet toetaken" bl. 49:
"De liefde loopt alle dingen", bl. 73, en
de "Stoffen" met haar frische en vrolijke
van de "Hijns."

Dank voor uw vriendelijk aanbod
over mijn afschrijven. Ik hoop dat het
mij ~~xxx~~ verbaasd mag dat hij mij eens
reik met in den inhoud van betekenis
wacht. Ik zal daar zeker uit leeren.

Ork over een kerkelijke toetaken van
ik U gaarne spreken. Het dankt, over
het handelt, tot mijn diep leedwesen,
tegenover de "reformeerde" zij wel "re-
formeerde" - d. i. uitsluitend a-juridisch-af-
gevoerd. Dit houdt thuis bij de "reform.
meiden" : hij was niet. Ik heb verhoord
met die letters die adelaar of die
doelzamen, of het die daarvan verdacht

woorden, moeten nalopen, en toch velen
moeten heten loopen. Ware de zaak
niet zoo diep treurig, ik zou kunnen zeggen:
„hou mijn profetie niet uit, dat, als mijn
„voortel vervuilen wordt, om het goed te
„door qualt, ^{zoch} ~~maakt~~ ^{laten} ~~afstaan~~ ^{ontschuren} niet zijn aanspreek
„verzuimelig had kunnen. ^{afstaan}” ? Na de
universale veruiging, je voor-geft-uitklijning
van mijn voortel wil ik, kiefheidsheelen,
er niet meer (terrij schouwen) om spreken,
ook op de Prohibitie-Vereniging niet als ik
er kom. Meer mijn hart, het voor
om het grote lipse heeft, neemt
om deris loop der dingen. Ook als hij het
vinnen / met ik aanspreekte acht) vinnen
zijn: het weinig seroof, denkt me.
Meer basta. Peter is het, ik een
Peters zegs voor de antenne dagen te
vinnen. Groot Murray hartelijk van me,
de gelief mij, als steeds liefheb. vied

Aft. 5 Apr. 87

Brief Gunning aan Jonker, pagina 3

ethische theologie van La Saussaye.⁴¹ Valeton benadrukt dat La Saussaye niet anders dan een methodische uiteenzetting van zijn denken had gegeven. Met dezelfde kracht protesteerde Valeton aanvankelijk ook tegen het gebruik van de term ‘ethische theologie’.⁴² ‘Het ethisch beginsel heeft te maken met het uitgangspunt van de theologische arbeid, niet met het resultaat daarvan.’⁴³ Zowel La Saussaye en Gunning (die in zijn latere jaren een niet door allen begrepen min of meer confessionele wending maakte) als de jongeren ontwikkelen hun gedachten vanuit het alles beheersend middelpunt Jezus Christus, in wie God een relatie met de mens aangaat. Van hieruit wordt de wereld van geloof, kerk, samenleving, natuur-, techniek-, mens-, godsdienst-, taal- en bijbelwetenschap beschouwd. Dit ethisch beginsel zou vruchtbaar zijn voor de doordenking van afzonderlijke disciplines en uiteenlopende studieobjecten, zodat verschillen in materiële inhoud en toon aan het licht treden zonder dat deze het gemeenschappelijk uitgangspunt en de onderlinge affiniteit verbreken.

De uitspraken van Valeton ‘Er is tusschen “ethische theologen”, d.w.z. tusschen theologen die staan op ethisch standpunt en uitgaan van het ethisch beginsel, nog altoos heel veel verschil’⁴⁴ en Van Dijk ‘Wij spreken bij ons minzaam ieder voor zich zelf’⁴⁵, waarmee een zekere hang naar individualiteit en de gelovige persoonlijkheid onder de volgelingen van het ethisch beginsel wordt verwoord, laten onverlet dat er van geestelijke verwantschap sprake is. Valeton karakteriseert in zijn later verschenen *De Ethische Richting*⁴⁶ het ethisch beginsel nog eens als: ‘de absolute verzekerdheid omtrent de realiteit (...) van hetgeen God de mensch in Jezus Christus geschonken heeft, zijn openbaring, de verzoening in en door hem, het leven dat hij aangebracht heeft’. Van Dijk spreekt in zijn Groningse lezing over centrale punten waarop een ethisch theoloog onwrikbaar

41 Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*, 15-16.

42 J.J.P. Valeton Jr., *Nog één woord over het ethisch beginsel. Toespraak bij de opening der academische lessen, den 26sten september 1878*, Utrecht 1878, 20.

43 Aalders, Geactualiseerde samenvatting proefschrift *Ethisch tussen 1870 en 1920*, www.mjaalders.nl/wetenschappelijk-werk (20-10-2000). Zie ook Aalders’ lemmata, onder meer ‘Ethisch-irenischen’ en ‘Ethische theologie’, in: G. Harinck e.a. (red.), *Christelijke Encyclopedie*, Kampen 2005, ook www.protestant.nu/encyclopedie.

44 J.J.P. Valeton Jr., *Ethisch. Toespraak gehouden bij de opening der academische lessen, den 5^{den} October 1903, met aantekeningen voornamelijk naar aanleiding van den tweeden, herziene druk van Dr. Bavinck’s brochure: ‘de Theologie van Prof. Dr. Daniël Chantepie de la Saussaye; bijdrage tot de kennis der ethische theologie’*, Nijmegen 1904, 11.

45 Van de bijeenkomst van de Groningsche Predikanten-Vereeniging waarop Is. van Dijk een lezing hield over ‘Het Ethisch Beginsel’ verscheen een verslag in *NRC* 30-9-1911. De uitspraak wordt geciteerd door M. van Rhijn, ‘In memoriam’ (biographie), in: *Gezamenlijke geschriften van Dr. Is. Van Dijk*, dl 6, Groningen 1924, 46. ‘Gunning zou nooit gezegd hebben: “in de ethische richting spreekt ieder minzaam voor zichzelf”. Zoo zouden er meer punten van verschil te noemen zijn.’ Volgens Van Rhijn typeerde het minzame, innemende en bescheidene ook de levenshouding van Van Dijk.

46 J.J.P. Valeton Jr., *De Ethische Richting*, Baarn (serie Kerk en Secte serie 3 dl 6) 1909, 10.

blijft staan. Hij doelt daarmee op de consensus in het verstaan van de heilsopenbaring. Ook in andere godsdiensten zijn sporen van goddelijke waarheid te vinden, maar er is de absolute betekenis van het christendom: God treedt op directe wijze met de mens in gemeenschap. In het verbond met de mens realiseert Hij de zondevergeving door de genade van Christus. Deze manifestatie van zijn liefde maakt de mens niet monddood. Er wordt een appel op de mens gedaan om als vrije persoonlijkheid God te dienen.

Ethische theologen leggen verbindingen waarin het goddelijke en het menselijke bijeen horen, soms aangeduid als synthese⁴⁷, maar er blijft sprake van twee ongelijkwaardige grootheden. Het heil van God omsluit de natuurlijke en menselijke dingen; niet omgekeerd.

We bezien welke plaats Jonker in de generatie van jongere ethische theologen heeft ingenomen en hoe zijn geluid geklonken heeft.

1.7 Gereformeerd-ethisch

Tot de jong-ethische theologen van de derde generatie behoort de kerkhistoricus en Utrechtse hoogleraar M.J.A. de Vrijer.⁴⁸ Hij publiceerde een boek over de gereformeerd-ethischen.⁴⁹ Toen de ethische richting tussen de andere partijen was ingesleten en doelstelling verloor, vestigde De Vrijer opnieuw aandacht op haar correctieve functie ten opzichte van de gereformeerde orthodoxie en haar verbindend beginsel in de kerk. Ethischen en gereformeerden liggen in zijn ogen minder ver van elkaar dan zij denken. Hij ziet een verdeeldheid in de ethische richting zelf: aan de linkerkant was een deel sterk subjectief ingesteld en aan de rechterkant leefde het verlangen naar objectiviteit en houvast. De Vrijer ziet

47 Ten aanzien van de opvattingen van La Saussaye werd soms gesproken van een 'gewijde synthese', waarmee de persoonlijke betrekking tussen God en de ziel (de verzoening als verbinding tussen God en mens) werd aangeduid, zie Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1975*, 137-138, 233-234, 421 voetnoot 2. *Synthese* was ook de naam van de in 1914 door A.J. de Sopper en Ph.J. Kohnstamm (ethischen van de derde generatie) gestarte brochurereeks waarin ook schrijvers uit andere kring werden uitgenodigd. De Sopper wilde met dit blad bijdragen aan een bezinning op het moderne leven, die boven de oude tegenstellingen van de samenleving zou uitgaan. Geen intellectualisme in godsdienst en wetenschap, geen leer, maar de persoonlijke verhouding van de mens tot God.

48 Zie voor M.J.A. de Vrijer (1881-1969): Cornelis Baggerman, *M.J.A. de Vrijer als gereformeerd-ethisch theoloog*, doctoraalscriptie Kerkgeschiedenis, Faculteit der Godgeleerdheid Universiteit Utrecht, mei 2001; C. Baggerman, *BLGNP* 6, 2006, 330-333; J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, Amsterdam 1963 (4^e dr.), 10, 16, 32, 215 (Buskes droeg het boek aan De Vrijer op); P.L. Schram, 'In memoriam prof. dr. M.J.A. de Vrijer 1881-1969', *Hervormd Nederland* 24-5-1969; G. Hartdorff, 'Ethisch en gereformeerd (over ds. M.J.A. de Vrijer)', in: H. Berkhof e.a., *Dwarssluggers, nonconformisten op de levensweg van ds. J.J. Buskes*, Wageningen 1974, 31-37; Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1975*, 248. De Vrijer schreef het 'Voorbericht' bij de bundel *Overdenkingen door G.J.A. Jonker, in leven Predikant te Utrecht*, Utrecht 1924.

49 M.J.A. de Vrijer, *De Gereformeerd-ethischen*, Utrecht 1920.

ook een ongelijkheid bij de gereformeerden, zowel in de vaderlandse kerk als in het neo-calvinisme van Kuiper. Enerzijds wordt er fors ingezet op het leerstellige, anderzijds wekt dat bij een deel het verlangen naar een meer persoonlijke geloofsbeleving. Ethischen en gereformeerden willen beiden vasthouden aan het objectieve en het subjectieve in het geloofsleven. Het objectieve is slechts vanuit het subjectieve te benaderen, maar dat neemt niet weg dat het objectieve er al was voordat het subjectief tot doordening kwam.⁵⁰ De ethische en de gereformeerde richting zouden van elkaars manier van denken kunnen leren wanneer ze zich verdiepen in hun psychologische achtergrond, om helder te krijgen hoe het objectieve in het subjectieve kan worden opgenomen.

Onder het begrip 'gereformeerd-ethisch' verstaat De Vrijer: gereformeerd met een ethisch accent. Ethischen zijn niet het tegendeel van gereformeerden. Beide groepen moeten tot erkenning en verzoening komen. Ze verketteren elkaars standpunten en maken over en weer karikaturen. Beiden delen hetzelfde beginsel in de orthodoxie en staan vreemd tegenover de godsdienstige uitgangspunten van het modernisme. De termen 'gereformeerd-ethisch' en 'ethisch-gereformeerd' worden weleens afgewisseld, maar De Vrijer verkiest de vooropstelling van het gereformeerde.

'En in het geestelijke leven is de ervaring deze, dat God de Souvereine de Eerste is, van wien roeping en volle genade uitgaat; daarna volgt eerst de bevinding daarvan in het menschenhart. Zijn Woord is in den beginne; daarna is er de verkondiging van dat Woord. Het objectieve is primair; het subjectieve secundair. (...) Daarom geef ik de voorkeur aan de uitdrukking gereformeerd-ethisch boven de omgekeerde.'⁵¹

Om tot definitie van het begrip 'gereformeerd' te komen, stellen we het kader breder dan alleen het conglomeraat van confessionelen, hervormd-gereformeerden, bevindelijk-gereformeerden, afgescheidenen, christelijke-gereformeerden, dolerenden of kerkelijk-gereformeerden. Gereformeerd gaat ook verder dan de toespitsing die de Nadere Reformatie maakte en de geest van het rationalisme die in latere tijd vaardig werd over de gereformeerde orthodoxie. De Vrijer ziet gereformeerd vooral als een katholiek-gereformeerde volksbeweging in de geest van Calvijn, kenmerkend door besef van Gods onafhankelijke macht, verkiezing en oordeel. Ze onderwerpt zich aan de heteronomie, de voorschriften van de wet van God en aanvaardt de Heilige Schrift als het woord dat van Godswege een mens iets te zeggen heeft. Ze voegt zich bij de kerk die op de gerechtigheid van

50 De Vrijer, *De Gereformeerd-ethischen*, 76,77,78.

51 De Vrijer, *De Gereformeerd-ethischen*, 106-107.

Christus is gegrond. Het geloofsleven kent de spanning van zonde en genade en het ontplooit zich in een stellig weten en een vast vertrouwen.

De ethische correctie was nodig toen in de gereformeerde leer het intellectua-
lisme, formalisme en conservatisme de overhand kregen. Ethischen stelden de
geestelijke ervaring - een ander woord voor bevinding - aan de orde. Zij baseer-
den zich op de persoon van Christus als de levende Waarheid. Ook verbonden
zij vroomheid en wetenschap. In de Schriftbeschouwing kreeg de menselijke
component een plaats en er werd afgezien van een mechanische inspiratieleer.
Gereformeerden hielden het op een dogmatische inspiratiehypothese. Uit vrees
voor verwijt van onrechtzinnigheid gingen zij niet serieus op de problemen van
de wordingsgeschiedenis en inleidingsvragen van de Bijbel in, terwijl ethische
theologen het historisch-kritisch aanpakten zonder het geloof te willen verlie-
zen. De ethische beweging wierp het verwijt van zich af dat zij 'orthodoxie zon-
der ruggegraat, halfslachtige orthodoxie was, die de oude vormen nog wel zou
gebruiken, maar innerlijk daaraan vervreemd zou zijn'.⁵² Het was gereformeerd
om 'het geloof der vaders' met het hart te willen beleven en de gemeenschap
met het geloof niet in strikte formules te laten stollen.

Toch heeft het ethisch besef ook zelf een rechtzetting van gereformeerde zijde
nodig. Het gevaar bestaat dat het leven wordt verabsoluteerd ten opzichte van
de leer. Een hang naar subjectivisme - die vooral in de derde ethische genera-
tie wordt bespeurd - verwaarloost het objectieve element in de openbaring.
Geestelijke autonomie en enkel steunen op persoonlijk inzicht in de godsdienst
leidt tot zielsstemmingen, esthetica en sfeerbeleving. Anderen vatten dit op als
een vaag mysticisme en bodemloos religieus gevoel. Ethische theologie moet
geen ervaringstheologie of psychologie worden. Bij hun visie op de Bijbel moe-
ten ethische onderzoekers erop bedacht zijn dat geleerden van links-kritisch in-
zicht hun eigen vooronderstellingen inbrengen. De Schrift mag niet als een lij-
dend voorwerp worden behandeld. Te veel wordt er gezwegen over de wetenschap
hoezeer de Here te vrezen is⁵³ en over de ernst van het eeuwig oordeel dat op de
gewetens indruk maakt. Oudere ethischen kenden dat. Jongere ethischen hebben
doorgaans ook te weinig aandacht voor de waarde van de belijdenis, die kracht
geeft aan het persoonlijke geloofsleven. Bovendien moeten ze meer interesse to-
nen voor de kerkelijke organisatie, die de geestelijke boedel bij elkaar houdt en
gestalte geeft aan het geloofsleven in de samenleving.

Het is de vraag of De Vrijer met de gereformeerd-ethische aanduiding de krach-
ten heeft kunnen bundelen en het godsdienstig besef in de rechterflank van de
ethische richting heeft kunnen bevorderen. Het kweken van groepsbewustzijn

52 De Vrijer, *De Gereformeerd-ethischen*, 47.

53 'Wij dan, wetende den schrik des Heeren, bewegen de mensen tot het geloof' (2 Cor. 5:11 SV).

en maken van weer een nieuwe partij acht hij zinloos. Het gaat hem om het helder stellen van een levenwekkend beginsel dat vormend en verfrissend inwerkt op bestaande orthodoxe groepen. In dit kader wijst hij erop 'dat tal van gereformeerden de stichtelijke boeken van z.g. ethische schrijvers, als de Jonkers, Slotemaker de Bruïne en anderen, lezen, omdat ze daar zieletonen in beluisteren, die hen ontroeren en omhoogtrekken'.⁵⁴

Op een andere manier dan De Vrijer publiceren A.G. Honig, P.J. Kromsigt, G. van der Leeuw, J.B. Netelenbos en O. Noordmans over het thema waarin gereformeerd en ethisch onder een gezamenlijke noemer worden gebracht.⁵⁵ De Vrijers oproep is niet zonder gevolg gebleven. J.H. Gunning J.Hz. voelt zich door De Vrijers opvatting aangesproken en verklaart zijn verwantschap met het gereformeerd-ethische principe.⁵⁶ C. Bezemer ziet geestverwantschap tussen Vinet en de gereformeerd-ethischen. In dit kader betreft hij ook Jonker.⁵⁷ Veenhof wijdt aan De Vrijer en zijn visie op het gereformeerd-ethische een waarderende bespreking.⁵⁸ Ook Wassenaar staat stil bij de brugfunctie van De Vrijer.⁵⁹ En A. van Brummelen spoort in zijn bespreking van mijn boek *Dagmens en nachtmens tegelijk* over Jonker aan om de door De Vrijer als gereformeerd-ethische aangeduide schakering in het gereformeerd protestantisme nader te bestuderen.⁶⁰ In het kader van Jonkers spiritualiteit benut ik deze mogelijkheid.

1.8 Ethisch in het belijden

De ethische beweging in Nederland wordt wel als een laat contrast van de 'Theologie der Vermittlung' beschouwd. Daarmee hoort ze niet alleen thuis in de Frans-Zwitserse traditie die onder meer tot uiting kwam in het Réveil, maar vooral in de lange negentiende eeuw waarin Duitse geleerden als

54 De Vrijer, *De Gereformeerd-ethischen*, 31.

55 A.G. Honig, *'Ethisch' of gereformeerd? Eene studie*, Utrecht 1914; P.J. Kromsigt, *Gereformeerd of ethisch? De Theologie des Woords en die der ervaring vergeleken en getoetst*, Wageningen 1923; G. van der Leeuw, *Ethisch: modern of orthodox?*, Utrecht (serie Practisch Christendom 4-10) 1923; J.B. Netelenbos, *Ethisch-Gereformeerd*, Baarn (serie Levensvragen XI 2) 1923; Noordmans, 'Gereformeerd-ethisch', lezingen uit 1928 en 1929, *VW* dl 3, 390-408, 409-418.

56 J.H. Gunning J.Hz. (red.), *Pniël. Weekblad voor het Christelijk Gezin* (afgekort: *Pniël*) 17-04-1920, 125-128 in zijn bespreking van De Vrijers publicatie, waarbij hij zijn geestverwantschap tot uitdrukking bracht. Zie voor J.H. Gunning J.Hz. (1858-1940): P.L. Schram, *BLGNP* 3, 1988, 156-159.

57 C. Bezemer, *Het christelijk geweten bij Alexandre Vinet*, Kampen 1966 (diss.), 214-238.

58 Veenhof, *Revelatie en Inspiratie*, 609-617.

59 Wassenaar, *Noordmans in Friesland*, 383.

60 Van Brummelen, 'A J.Th. Jonker, dagmens en nachtmens', *Waarheidsvriend* 21-10-1999, boekbespreking met daarin als aansporing: 'Heeft de schrijver nog de moed een proefschrift te schrijven? Dan zouden wij hem willen aanraden de Gereformeerd Ethischen rondom De Vrijer.'

F. Schleiermacher, R. Rothe en A.B. Ritschl optraden. Zij probeerden verstand, wil en gevoel elk hun eigen plaats te geven en wijsbegeerte en cultuur met elkaar te verbinden.

Wat dreef de ethische vaders en hun volgelingen? La Saussaye en Gunning waren begaan met een kerk die wel reglementen had, maar die verlamd werd door confessionele tegenstellingen. Zij zochten naar geestelijke vernieuwing om haar eenheid in Christus te vinden. Alleen in een voortgaand belijden kon de gereformeerde theologie regenereren en blijven bestaan. Nu dreigde in de kerk het modernisme of het confessionalisme de plaats van het leven in te nemen. De oudere ethischen stonden in de traditie van het klassieke belijden. Van de jongeren wilden velen, onder wie Jonker, orthodox-gereformeerd zijn. In hun poging om de tegenstellingen tussen de kerkelijke partijen te verbreken of te verzachten, stelden La Saussaye en Gunning een algemeen principe aan de orde dat niet aan een bepaalde groep zou toebehoren maar de hele kerk zou raken en in alle partijen zou doorwerken, namelijk: ethisch. Men zou zo omgaan met Schrift, kerkleer en traditie, dat de geloofswaarheid zou toenemen, ook bij hen die nog gewonnen moesten worden voor het christelijk geloof. Het godsdienstig leven in de gemeenten zou worden opgewekt en het persoonlijk geestelijk leven zou worden versterkt. Vanuit het leven naar de leer, zo was de route.

Het bovennatuurlijke, goddelijke, en het natuurlijke, menselijke, horen bijeen. In de Godmens - Theanthropos - Christus worden zij verenigd. Vanuit deze optiek plaatst La Saussaye zijn artikelen in *Ernst en Vrede*,⁶¹ het tijdschrift waaraan N. Beets leiding gaf en waardoor hij bijdroeg aan het ethische beginsel.⁶² Met 'ernst' doelt La Saussaye op een godsdienstig leven dat de hele mens betreft. Het neemt de beklemming weg van het empirisme of naturalisme dat geen andere werkelijkheid toeliet dan het zintuiglijk waarneembare. Om de impasse tussen het modernisme en de orthodoxie te doorbreken was de theologie van de Groninger of evangelische richting niet krachtig genoeg geweest. Zij richtte zich op gemoed, voorbeeld en moraliteit.⁶³ Het geloofsleven hoefde ook niet terug te

61 *Ernst en Vrede. Maandschrift voor de Nederlandsche Hervormde Kerk*, evenals de gelijknamige broederkring (1852) opgericht en geredigeerd (1853-1859) door N. Beets, J.I. Doedes en D. Chantepie de la Saussaye. Zie La Saussaye, *VW* dl 1, 163-171.

62 Zie voor N. Beets (1814-1903): P.L. Schram, *BLGNP* 3, 1988, 32-36. Noordmans, *VW* dl 3, 482 stelt dat Beets 'meer de praktische, homiletische zijde' van het ethische vertegenwoordigde, 'stichtelijk' vooral.

63 Zie voor een kenschets van de Groninger of evangelische richting: J. Vree, *De Groninger godgeleerden. De oorsprong en de eerste periode van hun optreden (1820-1843)*, Kampen 1984 (diss.) en vervolgens ook het tweede deel: Jasper Vree, *Kerk, huis, school en staat. Leven, werk en vriendenkring van P. Hofstede de Groot (1844-1886)*, Hilversum 2017. Als typerende annotatie staat bij La Saussaye, *VW* dl 1, 147-148 voetnoot 3: 'De Groninger school was een theologische stroming, die vorm kreeg door de Groningse hoogleraren P. Hofstede de Groot (1802-1886), J.F. van Oordt (1794-1852) en L.G. Pareau (1800-1866). Zij en hun vol-

keren naar het oude supranaturalisme dat vooral ruimte gaf aan de rede of het verstand. Wat kon een mens dan nog van God zeggen? Evenmin zou het de toevlucht hoeven nemen bij een conventikel-orthodoxie van letterknechterij, formulierdwang of benauwde dompergeest. Het ethisch-godsdienstige leven zou als uitweg tussen de tegenstellingen verschillende mensen de weg wijzen om geloof en wetenschap met elkaar te kunnen verzoenen. Met 'vrede' beoogt La Saussaye het herstel van de kerk langs een ethisch-irenische weg van verkondiging, persoonlijke overtuiging en bekering. De Geest, waarheid en liefde zouden hun medische, helende uitwerking hebben, anders dan een confessioneel-juridische aanpak met kerkrechtelijke tuchtuitoefening en handhaving van de belijdenis.

Gunning benadrukt dat de waarheid Persoon is geworden. In de gestalte van Jezus Christus had God zich het lot van de mens aangetrokken. Alleen door het offer van de middelaar Christus aan het kruis - een daad van zelfverloochenende liefde, als uiting van de grote zelfvernedering van de wijze God - kon de kloof tussen het evangelie en de natuurlijke mens worden geslecht. Onder andere in *Het kruis des Verlossers*⁶⁴ en *Lijden en heerlijkheid*⁶⁵ beschrijft Gunning de noties van zonde, vergeving, geloof, wedergeboorte, strijd, zelfverloochening en de wederkomst des Heren. God en wereld zijn niet één, maar zij worden één door het lijden dat leven, voelen en denken zuiver maakt. Hij dringt aan op een geloofsinterpretatie als een 'herhaling van Golgotha' waardoor de mens als gelovige persoonlijkheid bereid wordt tot kruisdragen, om zichzelf te geven voor de ander. Gunning - voor wie in het dogma een loflied sluimerde - wil laten zien dat verzoening zich niet enkel als 'drama in de hemel' afspeelt, maar ook dat de leer van de plaatsvervangende niet inhumain is. In zijn laatste jaren maakte Gunning toenadering tot de confessionele Ph.J. Hoedemaker⁶⁶ om tot reorganisatie van de kerk te komen op basis van haar belijdenis. Naar Gunnings besef moest de ge-

gelingen worden ook wel als "de evangelische richting" aangeduid. In hun theologie valt op, dat Jezus vooral als moreel voorbeeld wordt getekend. Van de rechterzijde riep dit de kritiek op, dat bij de Groningers de verzoening tekort kwam.' J. Vree noemt in zijn derde academische stelling bij zijn proefschrift de positieve betekenis van de Groningers: 'Iedere vermelding van het optreden der Groninger godgeleerden, die wel hun afwijkingen van de gereformeerde leer weet te signaleren, maar niet hun streven om door een breed, anti-rationalistisch réveil velen voor de Heer der gemeente te winnen, doet hun onrecht aan.' Noordmans, *VW* dl 3, 435-436 noemt de Groninger school een respons op het Réveil, waarop twee decennia later de ethische theologie (weleens genoemd 'een transformatie van het Gronings beginsel') volgde. La Saussaye had veel te danken aan Hofstede de Groot en Pareau omdat zij in de kerk het woord 'wedergeboorte' weer durfden te gebruiken. In het algemeen kan worden gesteld dat tussen 1830 en 1870 de Groninger richting in de Hervormde Kerk als pleitbezorger van een praktisch christendom opgeld heeft gedaan.

64 Gunning, *VW* dl 1, 201-279. *Het kruis des Verlossers* werd in 2^e en 3^e druk omgewerkt tot *Christus de Gekruisigde voor en in ons*.

65 Gunning, *VW* dl 1, 459-533.

66 Zie voor Ph.J. Hoedemaker (1839-1910): G. Abma, *BLGNP* 4, 1998, 198-202.

meente als gemeenschap der heiligen de band met de kerk in haar nationale en historische gestalte bewaren, te midden van het volk.

Toch bewerkte het ethisch beginsel niet de gehoopte kerkbrede aanvaarding binnen de Hervormde Kerk. Het werd van twee kanten betwist doordat men de drijfveer ervan niet begreep, het geheimzinnig vond of het niet vertrouwde. Aan de linkerkant vonden de modernen dat de ethische opvattingen conservatief bleven en niet ver genoeg gingen. Vanuit de godsdienstwijsbegeerte en de vergelijkende godsdienstwetenschap komt er een herbezinning op het absolute karakter van het christendom en dat moet tot aanpassing van het gedachtegoed leiden. Nieuwverworven kritisch bijbelinzicht moet in de geloofsvorming en bevoording van de gemeente een plaats krijgen; nu werd het aan de kant gezet om de gemeente in haar hang naar een traditionele geloofsopvatting te ontzien. Aan de rechterkant kwam de kritiek van de meer objectief ingestelde confessionelen binnen de Hervormde Kerk als Hoedemaker en P.J. Kromsigt die meenden dat bij de ethischen de onfeilbaarheid van de Schrift en de binding aan de belijdenis niet genoeg naar voren kwamen. Ze hadden onvoldoende belangstelling voor dogmatische zaken. De centrale inhoud van het geloof zou bij hen niet veilig zijn. Overigens kunnen we de aan de ethischen toegedichte uitdrukking 'niet de leer, maar de Heer' niet als ethisch kenmerk beschouwen.⁶⁷ Heftig was de botsing met de gereformeerde orthodoxie van A. Kuiper⁶⁸ die sprak van 'de Heelen en de Halven'.⁶⁹ Hij diskwalificeerde de ethischen als onrechtzinnige 'halven', die open-

67 Van Driel, *Schermen in de schemering* 271-272 noemt de leus 'niet de leer, maar de Heer' tekenend voor de Groninger evangelische richting. In de ethische richting ziet hij vooral het 'door het leven tot de leer' als regel waarmee het ontmoetingskarakter van de godsdienstige waarheid wordt onderstreept. Daarmee sluit hij aan bij H.H. Barger, *De Nederlandsche Hervormde Kerk in haar tegenwoordigen toestand*, Baarn (brochurereeks Kerk en Secte serie 1 nr. 9) 1907, 33 'door het leven tot de leer, zoo zeggen de ethischen', een kwalificatie die Barger laat volgen op 'door de leer tot het leven, zoo zeggen de confessionelen'. Valetton jr., *De ethische richting*, Baarn (Kerk en Secte serie 3 nr. 6) 1909, 8-9 heeft 'wat de ethischen aangaat, tegen deze karakteristiek geen bezwaar', maar hij wijst er wel op dat de aandacht voor het terrein van het geloofsleven typisch behoort tot het ethisch beginsel en niet is ingegeven door een zich terugtrekken uit de vragen van de moderne wetenschap. Zie voor de Groninger leuze: Klaas van Berkel, *Universiteit van het Noorden: vier eeuwen academisch leven in Groningen*, Hilversum 2014, 545.

68 Zie voor A. Kuiper (1837-1920): C.H.W. van den Berg, *BLGNP* 4, 1998, 276-283; C. Augustijn en J. Vree, *Abraham Kuiper vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken*, Zoetermeer 1998; J. Vree, 'Dr. A. Kuiper, de dominee van wijk 27, wijk 8 en nog veel meer (1870-1874)', Amsterdam (*HDC*) 2000; 'Abraham Kuiper als Amsterdams predikant (1879-1874)', Amsterdam (*HDC Donum* reeks XI) 2000; 'Aandachtig zelfonderzoek gunt mij dan ook niet den minsten twijfel: Kuipers zelfportret in de "Confidentie" (1873)', *Documentatieblad* dec. 2001; Jasper Vree, 'Gunning en Kuiper: een bewogen vriendschap rond Schrift en kerk in de jaren 1860-1873' in: *Noblesse oblige. Achtergrond en actualiteit van de theologie van J.H. Gunning Jr.*, Gorinchem 2005, 62-86, 6-7; *Kuiper in de kiem. De precalvinistische periode van Abraham Kuiper 1848-1874*, Hilversum 2006; Jeroen Koch, *Abraham Kuiper. Een biografie*, Amsterdam 2006.

69 *De Standaard* 17-6-1885.

heid naar de vrijzinnigen hielden en zich niet voor moderne visies wilden afsluiten. Kuyper was teleurgesteld over het feit dat ethischen niet volgden in zijn nieuwe organisatie van universiteit en kerk. Minder tegengesteld was de verhouding tot H. Bavinck, die dichterbij La Saussaye en Gunning stond en vraagstukken doordacht waarmee ook de ethischen zich bezighielden.⁷⁰

Door hun voorliefde voor de wetenschap kennen ethischen dikwijls een goede verstandhouding met de modernen. Geloofsinhoudelijk staan ethischen aan de zijde van de rechtzinnigheid, terwijl ze in liturgie en verwoording van de preek een eigen keuze maken. Met als gevolg dat in de beleving tussen ethisch (subjectief, 'actueel') en confessioneel (objectief, 'orthodox') een tegenstelling en in de praktijk een gevoelig schuurvlak is gebleven.

'Was die tekstverklaring gedaan dan kwam de toepassing. De legende verhaalt dat een dominee tegen die tijd even de hand aan de mond bracht en met stentorstem riep: toepassinkje. Dan werden de slapers wakker. De dominee was over God uitgesproken en nu was de ziel aan de beurt. Wil men de spraakmakende gemeente hier en daar geloven, dan zijn de confessionelen erfgenamen geworden van de tekstverklaring en de ethischen van de toepassing. De eersten zouden meer belang stellen in God en zijn waarheid, de laatsten in de ziel en haar toestanden.'⁷¹

Gaandeweg werd ethisch wat het niet had willen zijn: een richting die zich tussen de uitersten van de kerk bewoog. Daarmee is de ethische richting onbedoeld als midden-modaliteit gepositioneerd en heeft ze kleur bekend, autonomie gekregen en school gemaakt.

1.9 Ethische accenten

Etymologie en betekenis van het begrip 'ethisch' zijn niet op voorhand helder.⁷² Anders dan het woord 'ethisch' doet vermoeden is hiermee niet in eerste in-

70 Zie voor H. Bavinck (1854-1921): R.H. Bremmer, *BLGNP* 1, 1978, 42-45. Veenhof maakt in capita 4 en 5 van zijn *Revelatie en Inspiratie* duidelijk dat tussen Bavincks theologie en de ethische theologie niet alleen aanrakingspunten maar ook wrijfpunten bestonden, zodat er ethisch bezien sprake kan zijn van relatie maar niet van annexatie.

71 Noordmans, *VW* dl 3, 490-491, geciteerd in: Gerrit Immink, 'De ethische middenpositie', *Over God gesproken. Preken in theorie en praktijk*, Utrecht 2018, 90-91.

72 Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*, 17-18. M.J. Aalders, *Geactualiseerde samenvatting proefschrift Ethisch tussen 1870 en 1920*, www.mjaalders.nl/wetenschappelijk-werk wijst op de verklaringen van het begrip 'ethisch' die zijn gegeven door Ph.J. Hoedemaker, J.J.P. Valeton jr., A.M. Brouwer en A. de Lange. In de kritiek tijdens Aalders' promotie werd gesteld dat de interpretatie van het begrip 'ethisch' eerder aan La Saussaye (ethisch als het tegenover van intellectualistisch en confessioneel-kerkelijk) dan aan Hoedemaker (ethisch als het tegenover van naturalistisch) kan worden ontleend, 'Ethische theologie houdt rekening met de mens. Promotie Aalders op "jongere" ethischen', *RD* 16-6-1990.

stantie de ethiek als leer van doen en laten, 'éthos', zedenkunde of moraal bedoeld. Ethisch handelen als verantwoorde levensstijl is wel een voortvloeisel van ethisch-godsdienstig besef. In het Nederlandse theologische spraakgebruik verstaat men onder het begrip 'ethisch' een zich in wijsgerige zin richten op het 'éthos', de woonplek, de levenskern en het diepste wezen van de mens. Ethos zou staan tegenover 'pathos', waarmee het natuurlijke en noodzakelijke zou zijn uitgedrukt. Met ethisch - ook wel 'zedelijk' genoemd, tegenovergesteld aan 'empirisch' of 'idealistisch', en later aangeduid als 'existentieel' - gaat de aandacht naar het persoon-zijn, het innerlijk en de gezindheid van de mens. Door wedergeboorte - de verandering die Christus door de Geest in de mens werkt - wordt de mens *selbsthätig*, zelfwerkzaam. Door de kracht die geschonken is, kan hij met zijn geest de natuur doordringen. De dingen die door God worden geopenbaard en die in de Schrift hun vorm en getuigenis hebben gekregen, kunnen door de mens worden ontvangen en vanbinnen worden aangenomen. Deze overdracht gebeurt in een proces van ontmoeting. Er is een wisselwerking tussen God die spreekt en de mens die zijn spreken leert beamen. Anders dan in de moderne richting (waarin de menselijke autonomie eenzijdig aandacht krijgt) en de orthodoxie (waarin de zelfstandigheid nauwelijks aandacht krijgt) staat in de ethische theologie de focus op de mens die wordt geconfronteerd met de openbaring in vrijheid en verantwoordelijkheid voor God. Het is het hart van de mens waarin het geloof in de verlossende kracht van God zijn bedding krijgt. Het hart is er niet automatisch voor geopend.

'Over zijn hart heeft alléén de mensch zelf te beschikken, niemand anders. (...) God kent al de verdorvenheid van uw hart en het mijne; al de vijandschap, die er in schuilt; al de onreinheid, waarvan het doortrokken is, tot den bodem toe. (...) En toch vraagt hij om dat hart. (...) Zijn hart heeft hij ons gegeven. (...) Zijn Zoon, dat is zijn hart. (...) Nu wordt het de allerdiepste begeerte uwer ziel hem, die u zóó liefhad, het dankoffer der volmaakte wederliefde te brengen, bloed voor bloed, hart voor hart, leven voor leven.'⁷³

Ethische theologen zien een grote rol weggelegd voor de mens als ontvangende persoon in het geloofsleven. In de volgende subparagrafen doen we een nadere verkenning.

1.9.1 Persoonlijkheid

Kenmerkend voor de ethische theologie is het begrip 'persoonlijkheid'. Gunnings visie is anders dan het determinisme waarin krachten van natuur en logica het

73 Jonker, 'Geef mij uw hart!', *Geloofsleven* 61,62,63,67-68.

leven bepalen. Hij legt accent op de persoonlijkheid. Een persoon is geen door-gangspunt van machten of krachten maar een 'leven in of uit zichzelf'. Onder persoonlijkheid verstaat hij zelfbewustzijn, zelfstandigheid, vrijheid en ook zelf-bepaling. In Jonkers inaugurele rede en in zijn pneumatologisch verstaan van het lijden komen de gedachten van zelfbepaling en zelfwerkzaamheid tot uiting. Het persoonlijke is het tegendeel van het natuurlijke. Zowel God als mens hebben het kenmerk van het persoonlijke - met dit verschil: God hééft leven in en uit zichzelf, en een mens krijgt uit Hem dat leven uit zichzelf. Het geloof is een gave van de Persoon aan onze persoon. Persoonlijk van aard is daarmee ook de ver-trouwensrelatie tussen mens en God. In de gestalte van de middelaar Christus, 'de persoonlijkheid Gods', geeft God zichzelf. Het is de hoogste daad van liefde en de mens verlangt ernaar. Het is 'ethisch' om dit persoonlijke zo veel moge-lijk recht te doen.⁷⁴ Tot leven uit zichzelf behoort het hebben van een vermogen of een wil; een mens kan kiezen. Spreken we over wilsvrijheid, dan is er ook de ruimte voor de mens om niet te willen en verkeerd te kiezen. Dat God dit toelaat, doet niet af aan de macht van zijn liefde.

De persoonlijkheid is meer omvattend dan het subject, de geest of het individu. In de negentiende eeuw gold het ideaal van het onaantastbare ik dat zich bo-ven de zichtbare wereld verheft. De ethische richting stelt het anders voor: de persoon staat in het strijdtoneel van de wereldlijke en persoonlijke geschiede-nis. Hij maakt deel uit van een levensgemeenschap en vervult daarin zijn rol. Als persoon is hij geroepen zijn leven in het licht van het Evangelie vorm te geven, waarbij de geest leidend is en de natuur volgend. Persoonlijk is de zoektocht naar de waarheid in alle menselijke levensvormen.

'En *dan* zijn wij waarlijk *persoon*, d.i. wij kennen onszelf in God, en wij leven uit ons-zelf door God, hier zeer aanvankelijk en gebrekkig, doch ééns volkomen. Dat nu dit alles door God, door vrije genade geschiedt, dit maakt het grote verschil tussen de beschouwing des geloofs en die der filosofie uit. De filosofie neemt de mens zoals hij van nature is, zonder rekening te houden met de *zonde*. (...) Door het geloof, door het bloed des kruises, door wegneming van de zonde, ontvangt de mens van Gods vrije genade, te willen wat hij zijn moet, d.i. dus zelfstandig zichzelf te verwerkelijken, zodat de leden, *door en in het hoofd*, "het leven hebben in zichzelf" (Joh. 5:26; 6:53,57) m.a.w. in waarheid *personen zijn*.⁷⁵

74 Zie H.W. de Knijff, 'De actuele betekening van Gunnings ethische theologie', toespraak bij het eerste deel van Gunnings verzameld werk in 2012, en Nico den Bok, 'Gunnings ethi-sche theologie - een klassieke waardering', toespraak bij de presentatie van het tweede deel van Gunnings verzameld werk in 2014, op website *Theoblogie. Theologie voor van-daag*, 2012-2014. Gunning schreef *Spinoza en de idee der persoonlijkheid*, Utrecht 1876; zie Gunning, *VW* dl 3, 211-403.

75 Gunning, 'Jezus Christus de Middelaar Gods en der mensen', *VW* dl 2, 193.

1.9.2 Verstand en hart

Het verstand beziet de werkelijkheid vanuit een wetenschap die is gebouwd op logische, rationele argumenten. In de negentiende eeuw drongen de resultaten van het empirisch onderzoek in de natuurwetenschappen en de vondsten uit de historisch-kritische benadering van de bijbelwetenschap zich op. Wie geraakt was door de moderne levensbeschouwing van het verlichtingsdenken zou langzamerhand moeten concluderen dat het christelijk geloof in overgeleverde vorm onredelijk en onacceptabel was. De ethische vaders stellen de vraag hoe de christelijke openbaringsinhoud aansluiting kan vinden bij de persoonlijkheid van de mens. Zij zoeken naar een theologiebeoefening waarin het gesprek met de rede, wetenschap, filosofie en cultuur gaande blijft en de affecten van moeite, weerstand, verrassing en verwondering in het geloofsleven een plaats kunnen krijgen. Het hart heeft, naar het woord van Blaise Pascal, zijn redenen die het verstand niet kent. Het hart verwijst naar een werkelijkheid van hogere dimensie dan de wereld waarin mensen leven. De taal van het christelijk geloof kan de rede ertoe brengen om na te denken over God. Geloof en wetenschap hoeven niet altijd met elkaar in tegenspraak te zijn. Halverwege de negentiende eeuw hadden de moderne theologen Scholten en Opzoomer al onderzocht hoe godsdienst een object van de ratio kon zijn. Vooral jongere ethischen, Van Dijk en La Saussaye jr. voorop, bezonnen zich in het spoor van de Badense neokantiaanse school op de vraag hoe verschillende vormen van wetenschap naast elkaar konden bestaan.⁷⁶ In de wetenschapsfilosofie werd verschil gemaakt tussen de exacte natuurgeleerdheid en de ideële cultuur- en geesteswetenschap. Op laatstgenoemd 'idiografisch' (bijzonder beschrijvend) vakgebied van de *humaniora*, geesteswetenschappen, is de discipline van persoonsgerichtheid noodzakelijk. De onderzoeker houdt op een eigen veld rekening met transcendente waarden. Net zoals een natuurwetenschapper kijkt ook een geesteswetenschapper door zijn bril naar de dingen die zich als objectieve realiteit voordoen. Het verstaan ervan is het na-beleven van een beleving.⁷⁷ Geloof zou van eigen methoden gebruik kunnen maken. Zoals de Geest werkt, onder meer door beslag te leggen op het gezond verstand, zo moet men zich door oriënteren, kennisnemen, toestemmen en vertrouwen het geloof kunnen toe-eigenen. Ethischen willen hoofd en hart tot rust brengen en het geloofsbegrip breedte en diepte geven. Zij hebben oog voor de ervaring en beleving

76 Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*, 23-24,120-121,131,144,146,184,186,191,194 verwijst in overzicht en conclusies naar de Badense heroriëntatie op I. Kant en noemt W. Herrmann, W. Windelband en H. Rickert als invloedrijke personen.

77 Hier moet de levensfilosofie van Wilhelm Dilthey (1833-1911) worden genoemd. Waar Kant een analyse gaf van de ervaring die aan de natuurwetenschappelijke kennis ten grondslag ligt, deed Dilthey dit ten aanzien van de geesteswetenschappen. Hij stelde dat de structuur van opgedane ervaring onderhevig is aan invloeden vanuit historie, wil en gevoel. Object en subject kunnen niet van elkaar worden gescheiden.

van het geloof en willen in het groeiproces ruimte laten aan de menselijke zelfstandigheid, beperktheid en verantwoordelijkheid. De waarheid als ‘mededeling van leven’ – bij de latere ethischen: als ‘zelfopenbaring Gods’ – moet zelf werken in het hart van de mens. God trad in het menselijke en persoonlijke zonder dat het goddelijke van zijn komst verdween. Daarmee heeft de christelijke waarheid een humaan karakter gekregen en hoeft de mens niet rond te lopen als een wezen dat vervreemd is van zichzelf door het oude supranaturalisme of het nieuwe mechanische wereldbeeld. Ethischen hebben de aandacht voor het geloof als relatie tussen God en mens bevorderd.⁷⁸

1.9.3 Geweten

Tussen verstand en hart bevindt zich het gemoed of geweten van de mens. Het Griekse begrip *suneidèsis* en het Latijnse *conscientia* worden vertaald met geweten. Het is de bewustheid die tot het wezen van de mens behoort. In het geweten komen niet alleen rede en gevoel samen. Bezemer noemt in zijn studie over Alexandre Vinet het geweten een ‘quiddam’, een zeker iets dat er is tussen God en mens.⁷⁹ Con-sciëntie is meer dan wat wij gewoonlijk ‘geweten’ noemen; het is ‘mee-weten’ met een ander, met God. Het geweten is de plaats waar een hogere macht werkzaam is. Hier opent zich het godsdienstig zelfbewustzijn in het hart van de mens.⁸⁰ Vinet, wiens denken evenals dat van Schleiermacher invloed had op La Saussaye, spreekt over de ‘sens métaphysique’ en ‘l’élément mystérieux et divin de notre être’, de notie dat boven de mens de eeuwige God staat.⁸¹ Het geweten heeft er een antenne voor. In navolging van Pascal duidt hij op een lichtpunt dat de ontaarde mens eraan herinnert dat hij van goeden huize kwam – een overblijfsel dat moeilijk uit te wissen is. De mens wordt aangesproken door een hoge eis die hij niet uit eigen kracht kan vervullen. In een besef van onvolmaaktheid groeit bewust of onbewust de behoefte aan bevrijding. Het innerlijk van de mens is aangelegd op de openbaring van God. Vinet typeert de consciëntie als ‘le ministre résident’, de zetelende dienaar, en ‘l’ambassadeur de Dieu’.⁸² In zijn theologie wordt het geweten het orgaan dat als ambassadeur van God het heil ontvangt. Alleen Christus, die in eigen persoon God en mens verenigt en in wie heiligheid en genade samengaan, heeft de macht om de persoonlijkheid van de mens te redden en de gemeenschap met God te herstellen. De Heilige Geest

78 Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*, 190.

79 Bezemer, *Het christelijk geweten bij Alexandre Vinet*, 78,81. Vinet had in Nederland invloed, niet alleen op La Saussaye maar later ook op Jonker. Zie Van Rhijn, *Jonker* 89, 132, 149, 169.

80 Zie voor ‘geweten’ als taalconstructie en denkvorm: Peter A. Verbaan, *Geweten. De rehabilitatie van een theologisch begrip*, Zoetermeer 2011 (diss.).

81 Alexandre Vinet, *Mémoire en faveur de la liberté des cultes*, Lausanne 1944 (Paris 1826), 290; Bezemer, *Het christelijk geweten bij Alexandre Vinet*, 24.

82 Bezemer, *Het christelijk geweten bij Alexandre Vinet*, 69.

voedt en stuurt het actieve principe van het geweten. H. Veldhuis⁸³ wijst erop dat de begrippen ‘consciëntie’ en ‘geweten’ door elkaar worden gebruikt, maar later bij La Saussaye toch eigen contouren aannemen. ‘Consciëntie’ is het zelfbewustzijn van de relatie met God; ‘geweten’ is de onderliggende dimensie van het bewustzijn dat weet heeft van een verloren harmonie.

1.9.4 Openbaring

De ethische theologie is niet te kenmerken als zielkunde of religieuze antropologie. Haar gerichtheid op het subjectieve en haar vraag naar waarheidsvinding en -beleving zijn niet minder dan het gezag van wat objectief en vaststaand is. Menselijke ervaring wordt gewekt door de openbaring van God. La Saussaye legt accent op het Israëlitische karakter van de openbaring.⁸⁴ God openbaart zich in zelfbeperking. De eeuwige Logos is zichtbaar geworden in Jezus Christus. Zijn neerdaling in de wereld is Gods tegemoetkoming. Deze zelfbeperking is een daad van onbegrijpelijke liefde. Ze doet niets af aan Gods heerschappij, maar verheerlijkt haar.

Het uitgangspunt van ethisch denken ligt niet bij de ervaring, maar bij de openbaring van de unieke daad van God in de geschiedenis. De heilsfeiten brengen de kern van het christendom aan het licht. Ze zijn geen hypothese. God geeft deze dingen te geloven.

‘Wij kunnen ons recht niet bewijzen; een grond voor onze laatste en diepste grond kunnen wij niet aangeven. – Een ander recht hebben wij niet dan dat, dat God ons geeft deze dingen te geloven en ons daarmee oplegt ze te belijden. Dit is een recht dat wij niet van menselijke erkenning afhankelijk stellen.’⁸⁵

Wie nadenkt over de openbaring hoort eerst de heilsboodschap. Om het met een woord van Gunning te zeggen: ‘Eerst ziet God ons aan in genade, dan wij Hem in overgave.’⁸⁶ In het geloofsleven wordt het objectieve tot bron van bekeering, wedergeboorte en heiliging. Het door ethische theologen, vooral door H.M.

83 H. Veldhuis, ‘Gezag in vrijheid. De visie op de kerk van D. Chantepie de la Saussaye in de periode van “Ernst en Vrede” (1852-1858)’, *Heel de kerk. Enkele visies op de ‘Ethische Richting’*, 38-39.

84 La Saussaye, ‘Israëls roeping’, *VW* dl 3, 201 e.v.; Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1975*, 127.

85 La Saussaye, ‘Openbare Brief aan Dr. J.H. Scholten’, *VW* dl 1, 309 (zie 308-320 voor uitleg) en ‘Beoordeeling van het werk van Dr. J.H. Scholten over de Leer der Hervormde Kerk’, *VW* dl 2, 247 in voetnoot 8. De uitdrukking ‘God geeft ons deze dingen te geloven’ zou vaker door La Saussaye gebruikt zijn; zie G. Hulsman, *Het ethisch beginsel en de ethische richting*, Groningen 1911, 73.

86 Gunning, ‘Jezus Christus de Middelaar Gods en der mensen’, *VW* dl 2, 191.

van Nes⁸⁷, gehanteerde begrip ‘suprahistorisch’ is de overzetting van het Duitse ‘übergeschichtlich’ waarmee M. Kähler⁸⁸ het karakter van de heilsgesbeurtenissen en wonderen in de evangeliën benadert. Het gaat niet om de historische Jezus áchter de evangeliën, maar om de ‘geschichtlich-biblische Christus’ die in het geloofsgetuigenis van de evangelisten naar voren komt. Het historische feit kent een eeuwige waarde. Het is het punt waarop in de heilsgeschiedenis de eeuwigheid de tijd raakt. Het suprahistorische geeft kracht aan het besef dat een gelovige op aarde leeft bij de realiteit van de onzienlijke, eeuwige dingen die buiten de natuurwetten om afkomstig zijn uit het boventijdse leven. We mogen nadenken over wat we ten diepste niet bevatten kunnen.

1.9.5 Toetsing aan de Schrift

Ethische godgeleerden waren ervoor beducht hun geloofservaring in een systematiek of leermodel onder te brengen, omdat de gemeenschap tussen de mens en de levende God alleen gekenmerkt wordt door een diepe existentiële en persoonlijke verhouding. God openbaarde zich in algemene zin in natuur en geschiedenis, ook in gebeurtenissen en omstandigheden van het persoonlijk leven, en in bijzondere zin deed Hij dat aan Israël en in zijn Zoon Jezus Christus. De geloofservaring van Gods ingrijpen bij de mens moet getoetst worden aan de Bijbel. Die woorden zijn niet opgetekend door letterlijke of mechanische ingeving, maar door ‘organische inspiratie’ onder leiding van de Heilige Geest. Er is oog voor de menselijkheid van de schrijvers. Ook wanneer zij zich vergist zouden hebben in de opstelling, behoudt de Schrift haar *theopneustie*. Haar inhoud is door God doorademd. Zij gaf woord en stem aan de zelfmededeling van God. Wetenschappelijke bestudering van de bronnen van de Schrift en haar wordingsgeschiedenis worden door de jongere ethischen erkend en daarom kan er ook verantwoord gebruik van worden gemaakt. Het oordeel van de literair-historische kritiek op de overgeleverde tekst blijft aan de buitenkant van het goddelijk leven dat door hogerhand aan de mens is geopenbaard. Isagogische (inleidende) vragen laten uiteindelijk het Woord van God en het verlossend werk van Christus ongemoeid.

Bob Becking beschrijft hoe Valeton jr. aansluit bij het bekende onderscheid tussen de ‘fides quae’ (het geloof dat men gelooft, de geloofsinhoud) en de ‘fides qua’ (het geloof waarmee men gelooft, de geloofsdaad). Ethische theologen voelen zich meer thuis bij de fides qua dat aan het geloofsleven de richting van vertrouwen geeft. Zo houdt Valeton jr. geen halt voor het biblicisme en vindt hij onvolkomenheden in de Schrift niet een grond om de Bijbel onbetrouwbaar te achten.

87 Zie voor H.M. van Nes (1862-1946): J. Veenhof, *BLGNP* 3, 1988, 277-279.

88 H.M. van Nes, *Suprahistorisch*, Leiden 1907; Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*, 89-90.

Hij benadert de Schrift vanuit een gelovige houding en hanteert een functionele bijbelvisie.

‘Zal men een gids, die ons bergop opleidt, niet betrouwbaar achten, omdat er een knoop van zijn jas is, of omdat hij een vreemd woord niet goed uitspreekt, of omdat hij de een of andere taal niet verstaat? Wat heeft dat te maken met datgene waarin en waarom men hem vertrouwt?’⁸⁹

Schriftkritiek en Schriftgeloof zijn van verschillende orde. Een apologetiek die de betrouwbaarheid en vorm van de verzameling boeken aantoonde, werd niet nodig geacht. Men hoeft de Bijbel geen gezag van onfeilbaarheid op te dringen, omdat ze het zelf niet eist. In de Schrift krijgt het spreken van God uit zichzelf gezag. Voor wie geestelijk de Schrift leest, is de *autopistie*, de geloofwaardigheid die het Woord van God in zichzelf draagt, buiten kijf. Door de tekst heen wordt het leven gehoord, zonder de dwang een slaaf van de letter te zijn. Wanneer bepaalde aanstootgevende bijbelpassages niet worden opgehelderd, laat men ze staan. Valeton wijst de verdenking af dat in de ethische Schriftopvatting een ‘gecastigeerde’, gekuiste en dus versmalde Bijbel wordt gebruikt.

De Heilige Schrift documenteert het werk van de Heilige Geest. Ze vertolkt de beleefde godsgemeenschap, als oorkonde van de Christusopenbaring en begeleidende canon van het geloofsleven. Functioneel bezien kan de Schrift als een door de Geest geschonken genademiddel worden beschouwd. Een vrucht van ethische bijbelwetenschap was de bijbelvertaling die in de jaren twintig door de volgende (of beter: derde?) generatie werd gemaakt.⁹⁰

1.9.6 Geloof der gemeente

Om de openbaring van God te verstaan, wordt de uitdrukking ‘het geloof der Gemeente’ gebruikt. Met La Saussaye beschouwt Gunning dit als de continuïteit van het hoogste leven en de diepste ervaring van allen die in gemeenschap met Christus leven. Dit geloof vertolkt de prediker.

89 J.J.P. Valeton, ‘Nog eens: Jozua X:12-14’, *Theologische Studiën* 27, 1909, 8-9. Zie Bob Becking, ‘Ter inleiding’ en ‘Over het begin: De actualiteit van Valetons visie op Genesis 1-3’, *J.J.P. Valeton jr. als Mens en Theoloog V-VI*, 47-63.

90 *De Bijbel. Opnieuw uit den grondtekst vertaald*. H.Th. Obbink vatte het idee op om een nieuwe, verstaanbare vertaling te maken ter vervanging van de Statenvertaling en in onderscheid van de vrijzinnige ‘Leidsche Vertaling’. In 1924 verscheen Obbinks (bekorte) vertaling van het Oude Testament en in 1927 Brouwers (nagenoeg integrale) vertaling van het Nieuwe Testament, waarop beide delen werden gebundeld. Zie voor H.Th. Obbink (1869-1947): Th.C. Vriezen, *BLGNP* 2, 1983, 345-349; voor A.M. Brouwer (1875-1948): A. de Groot, *BLGNP* 4, 1998, 65-68.

‘Deze twee denkbeelden nu, Gezant te zijn en wetenschappelijk theoloog te zijn, kunnen in hem niet harmonisch samengaan dan wanneer de leervakken, die samen de godgeleerdheid uitmaken, voor hem tot éénheid verbonden staan door gezamenlijk tot basis te hebben het Geloof der Gemeente. (...) Wij gelooven in Jezus als den Christus naar de Heilige Schriften. De prediking van den gekruisten en verzezen Christus is tot ons gekomen en heeft ons ingenomen. De geheelheid van ons wezen behoort nu Hem als Heer en Meester toe. Wij erkennen ons aan zijn Woord geheel, met lichaam en ziel, met hart en verstand onderworpen. (...) Het geloof der Gemeente is wel voor ontwikkeling vatbaar in zijn vorm, maar eeuwig in zijn wezen. Daarom verdraagt het rustig de wisselende stemmingen der eeuwen tegen zich, en getroost het zich, wel verzekerd van zijn eigen vastheid, wanneer van tijd tot tijd de tijdgeest met hem breekt.’⁹¹

In dit geloof wordt de band bewaard met de algemene en gereformeerde confesies. Men baseert zich op deze belijdenissen, maar niet in confessionalistische zin of als dogmatisch residu. Het geschrift uit de kerkelijke traditie heeft geen automatisch gezag, maar kan wel dienen tot versterking van het godsdienstig leven in het heden.

Ethischen en confessionelen hechten beiden aan de betekenis van de belijdenis der vaders, maar ze gaan verschillende wegen om tot inhoudelijk verstaan te komen. Confessionelen zien de belijdenis vooral als een acte van overeenstemming van geloof waaraan de kerk en haar geledingen zich vasthouden en gebonden weten. Ethischen zien de verschillende geloofsbelijdenissen als getuigenissen die in een bepaalde vorm zijn overgeleverd. Zij zijn uit op een minder massieve aanpak; minder wettelijk en meer geestelijk. Zij zoeken niet een belijdeniskerk die achterwaarts is gericht, maar een belijdende gemeenschap in het heden. De theologie biedt zeggingskracht om verder te komen. Het geloof der gemeente heeft betrekking op de vragen die het menselijk bewustzijn opwerpt en het kan een aanpassing maken op de behoefte van de tijd. In dit geloof hoeft men de traditie van de kerk niet te veronachtzamen en de inzichten uit de kritische bijbel- en godsdienstwetenschap niet te ontlopen. Een constructieve doordenking kan leiden tot een verdiept verstaan van het christelijk geloof. La Saussaye is van mening dat de Geest van de waarheid, die in de gemeente is, de onmacht van de wetenschap laat zien zodra de wetenschap van de waarheid afwijkt. De gemeente heeft de opdracht de resultaten van de wetenschap aan het Woord van God te toetsen en ze ‘te verwerpen, zodra zij met dit Woord in strijd

91 Uit Gunnings ‘Voorrede’ en ‘Inleiding’ op *Het geloof der Gemeente als theologische maatstaf des oordeels in de wijsbegeerte van den Godsdienst*, Utrecht 1890, IV-V,1,11; VW dl 2, 383 e.v.

zijn'.⁹² Toch stelt deze open houding ook weer grenzen aan de kritiek. De wetenschap kent haar eigen axioma's, a priori's en beperkingen. Ze heeft met haar waarheden niet het laatste woord over de christelijke religie, waarvan de waarheid 'bovennatuurlijk' en het karakter 'metafysisch' is en het wezen opwaarts ligt in God.⁹³ 'Wij verklaren den geest niet uit de natuur; maar wel trekken wij in hooger zin het bovennatuurlijke binnen den kring van het natuurlijke.'⁹⁴ Het geloof der gemeente is een uitdrukking van de gemeenschappelijke gedragen geloofservaring rondom Jezus Christus. Het duidt op de geestelijke eenheid tussen de gemeente en haar Hoofd en het geeft het onderscheid aan tussen de gemeente en de wereld. Met hun spreken over het geloof der gemeente hebben ethische theologen geprobeerd boven de kerkelijke verdeeldheid en de wisseling van de tijden uit te komen. De zegswijze heeft een mystieke klank.

'Ethisch is de godsdienst, in zedelijk streven naar God zich openbarende. Maar allereerst en in zijn diepste wezen is hij mystiek, mededeeling Gods van begin tot einde. Wij kennen God omdat wij van Hem gekend zijn. (...) Hier zwijgt het woord en de gedachte, alleen de aanbidding blijft over.'⁹⁵

We vinden de notie van het geloof der gemeente ook bij Jonker. Het staat bij hem niet los van de bredere kerkelijke belijdenisdocumenten die hun nut dragen.⁹⁶ In het geloof der gemeente aardt ook de eredienst en de liturgie waarvoor de gemeente samenkomt en waarin ze als eschatologische gemeenschap uitziert naar Gods Koninkrijk. Naar ethische opvatting is de gemeente meer dan de empirische gestalte waarin zij zich in zwakheid vertoont. Men heeft haar lief omdat zij zekerheid geeft van de door God geopenbaarde waarheid die uitgaat boven eigen menselijk denkvermogen en vormgeving. Men zoekt overeenstemming met het collectieve geloof der gemeente en verwijdert zich niet van haar, omdat de gemeente door de eeuwen heen deel uitmaakt van de *Una Sancta*, de ene heilige, katholieke en apostolische kerk die met Christus wandelt in de verwachting van de eeuwigheid.

92 La Saussaye, 'Wat bedoelen wij met de leuze "Ernst en Vrede"?', *VW* dl 1, 167; Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1975*, 133.

93 Gunning, 'Jezus Christus de Middelaar Gods en der menschen', *VW* dl 2, 183, 190, 196, 206.

94 Gunning, *Het geloof der Gemeente*, 6.

95 'De wijsbegeerte van den Godsdienst uit het beginsel van het Geloof der Gemeente. Rede bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt in de Faculteit der Godgeleerdheid aan de Universiteit te Leiden, 21 September 1889, gehouden door J.H. Gunning', *VW* dl 2, 394, 395; zie ook 409 (aantekening 20) waar Gunning de mystiek van het geloof van de Gemeente onderscheidt van de heidense mystiek. Godsdienst 'blijft onbegrensd, naar Boven open'.

96 Zie 4.3.4.

1.9.7 Kerk

Het verschil tussen de oudere en jongere ethischen is de bemoeienis met de kerk als overkoepelende, landelijke organisatie. De vaders voerden nog de strijd om de kerk uit haar malaise van pluraliteit op te richten en tot geestelijke eenheid van belijden te brengen. De latere ethischen streden niet om de belijdenis van de kerk. Zij toonden een geringere betrokkenheid op een kerk die zich manifesteerde als samenhoping van elkaar bevechtende richtingen. De verschillende afdelingen lagen op vaste posities en elke partij bewoonde afzonderlijk een etage van het huis. Teleurstelling over uitblijvende verbetering van kerkvisie en afkeer van organisatiedrift waren er debet aan dat jongere ethischen zich niet gewonnen gaven. In hun ogen had de kerk te veel het karakter van synodaal instituut en te weinig van levend organisme. Zij verlegden hun focus naar het geloofsleven van de enkeling en gemeente of naar hun werk in ambtsbediening of wetenschappelijke betrekking. Gunning keurde in zijn latere jaren de individualistische houding af die jongere ethischen aannamen jegens de kerk.

De gedachte dat ethische theologen uit de tweede generatie los staan van het kerkelijk leven vereist nuancering. Zij concentreren zich vooral op de gemeente als de kring waarin zij zich bewegen om het geloof te beleven. Vaak gaan zij op zondag in de eredienst voor. Zij bekleden verantwoordelijke functies in het bestuur en beheer van de plaatselijke gemeente. Hun houding valt helemaal niet als ‘buitenkerkelijk’ aan te merken. Ook in de uitoefening van taken voor het landelijk instituut kan worden gezien dat zij de band met de kerk en de plaats van de kerk in de moderne cultuur willen aanhouden. Jonkers relatie tot de kerk stellen we in 4.3.3 aan de orde. Netelenbos citeert, om het onderscheid tussen kerk en gemeente niet te groot te maken, Daubanton: ‘Mij dunkt dat wie “de gemeente” zoo hemelhoog prijzen en “de kerk” zoo laag stellen, goed zullen doen met eens het feit te overwegen, dat het N.T. voor beiden één woord: “ekklêsia” heeft.’⁹⁷

In latere jaren hebben ethischen van dichtbij meegewerkt aan de reorganisatie van de Hervormde Kerk die haar reglementenbundel inwisselde voor een presbyteriaal-synodale structuur van een Christusbelijdende volksgemeenschap die modaliteiten kende. In 1930 groepeerde Th.L. Haitjema⁹⁸ confessionelen, bonders, kohlbrugianen en een aantal rechts-ethischen in het ‘Nederlandsch Hervormd Verbond tot Kerkherstel’. A.M. Brouwer bracht in 1931 in de ‘Vereeniging Kerkopbouw’ vooraanstaanden uit voornamelijk irenisch-ethische en rechts-vrijzinnige kring bijeen. Beide bewegingen vonden elkaar na 1935 onder leiding van de Amsterdamse jurist P. Scholten.

97 F.E. Daubanton, *Prolegomena van Protestantsche Zendingswetenschap*, Utrecht 1911, 15, aangehaald in Netelenbos, *Ethisch-Gereformeerd*, 22.

98 Zie voor Th.L. Haitjema (1888-1972): B.J. Wiegeraad, *BLGNP* 6, 2006, 107-110.

1.10 Ethische richting en Ethische Vereniging

De Groningse predikant G. Hulsman, die van ethisch vrijzinnig was geworden, schetst de *tourneure d'esprit* uit de dagen van de ethische richting:

‘Wanneer men hoort, dat iemand ethisch is, dan maakt men onwillekeurig een buiging. Ethisch, d.i. beschaafd, - evangelisch, d.i. water en melk, - modern, d.i. filosofisch en religieus zwak, - gereformeerd, d.i. wat achterlijk en bekrompen, maar ... ethisch, d.i. groot en verheven, d.i. profetisch, d.i. ernstig, d.i. diep, d.i. eerbied hebben voor de traditie en toch weer geestelijk vrij staan tegenover de traditie ... ethisch, - ja, wat is ethisch al niet! Ethisch, - d.i. het zoeken van het goede in heidendom en christendom, in de theologie van Athanasius en Arius, van Augustinus en Pelagius, van Calvijn en Luther, van Remonstranten en Contra-Remonstranten, van rationalisme en supranaturalisme, d.i. een alles omvattend en alles verzoenend heilig beginsel, d.i. objectief: de H. Geest en subjectief: het geloof!’⁹⁹

PW.J.L. Gerretsen stelt dat het woord ethisch bij het aanbreken van de twintigste eeuw een nogal voorname en Haagse klank had en dat de ethische richting grote invloed in kerk en theologie had gekregen.¹⁰⁰ Met haar tolerantie en distantie wordt de richting door een zekere liberaliteit gekenmerkt. Anders dan in juridische of politieke zin is hiermee een gunnende, ruimdenkende sfeer en mild aanzien van de opvatting van anderen in het geestelijk leven bedoeld. In de hoogtijdagen was ethisch een bijvoeglijk naamwoord geworden waarmee ook sommigen uit orthodoxe of moderne hoek getypeerd konden worden. Ethisch stond voor een persoonlijk geaccentueerde beleving. Uitgewaaierd over een breed palet kwamen er benamingen als links- of rechts-ethisch, orthodox-, confessioneel- of gereformeerd-ethisch tevoorschijn.¹⁰¹ Onder de term modern-ethisch kwam er tegen het eind van de negentiende eeuw toenadering van de zogenaamde malcontenten of rechts-modernen. Zij vonden geen voldoening in het dominante intellectualisme van het moderne standpunt en keken voor hun beleving naar een meer op relatie gericht godsbegrip en een interpretatie van het begrip ver-

99 Hulsman, *Het ethisch beginsel en de ethische richting*, 9-10.

100 PW.J.L. Gerretsen, *Vrijzinnig noch rechtzinnig*, 5-7. In navolging van Rasker beschrijft Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*, 26 hoe de ethischen een bloeiperiode tegemoet gingen toen de modernen worstelden om een nieuwe fundering van het geloof, de gereformeerden (en neo-calvinisten) eigen wegen gingen en de Utrechtse apologetische school en de Groningers over hun hoogtepunt heen waren.

101 Zie o.a. PW.J.L. Gerretsen, *Vrijzinnig noch rechtzinnig*, 6; Van Driel, *Schermen in de schemering*, 248, 272. Zie ook: interview ds. W.A. Hoek, *De Civitate*, maandblad CSFR, dec. 1973, 15; M. den Admirant, ‘Ds. W.A. Hoek en zijn “mislukte” radiopreek’, *Ecclesia* 7-3-2015, 34 over de betiteling ‘ethisch-kohlbrugiaan’.

lossing.¹⁰² Ook buiten de Hervormde Kerk waren er die nauwere aansluiting zochten bij een christelijke traditie waarin zij verdieping vonden voor hun persoonlijk geloof en maatschappelijke betrokkenheid.¹⁰³ Aan de theologische faculteiten groeiden de ethische hoogleraren in aantal. De beweging kweekte sterke persoonlijkheden en ze had bekwame woordvoerders. Een massabeweging is de ethische richting echter niet geworden. Daarvoor bleef ze te zeer beperkt tot de studeerkamer en de kring van intellectuelen.¹⁰⁴ Maar onder hen waren predikers als Jonker die de ziel van het volk wisten te raken.

De ethische aanhang kende een lage graad van organisatie. Pas in 1920 kwam de Ethische Vereeniging tot stand. Op 30 juni 1919 was aan een commissie van zes leden, onder meer de hoogleraren H.Th. Obbink, J.R. Slotemaker de Bruïne en A.J. de Sopper, opgedragen de oprichting van een ethische vereniging voor te bereiden. De derde generatie ethischen wilde het beginsel vertalen voor een groter deel van de godsdienstige gemeenschap nu de bekendheid van de grote mannen uit de eerste en tweede generatie ging verdwijnen. De voortgang hing nu te zeer af van een keurgroepje hoger ontwikkelden en de aanhang uit het midden van de kerk leek te krimpen. Mogelijk is ook de confessionele opmars - een 'ethisch-polemische' weg tot herstel van de kerk¹⁰⁵ - van invloed geweest in de kerkelijke stembusstrijd aan het eind van de twintiger jaren. Het leidde tot de ontwikkeling van een eigen ethisch verenigingsverband voor kerkleden die niet tot de vrijzinnigen (sinds 1913 de naam voor de modernen), confessionelen of hervormd-gereformeerden (sinds 1906 'gereformeerde bonders') konden of wilden worden gerekend.

De oprichting van de Ethische Vereeniging vond plaats in hotel de l'Europe in Utrecht op de middag van 14 april 1920, de tweede dag van de jaarlijkse Utrechtse predikantenbijeenkomst die in de volksmond ook wel de ethische predikantenvergadering werd genoemd. Er waren ongeveer driehonderd aanwezigen, zowel mannen als vrouwen. De Groningse hoogleraar G. van der Leeuw¹⁰⁶ kreeg de leiding van de 'Vereeniging tot versterking van den invloed van het ethisch beginsel', die in haar reglement als doel stelde 'uitgaande van Gods openbaring in Christus, rekening houdende met de historische ontwikkeling van het

102 L. Knappert, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 18e en 19e Eeuw*, Amsterdam 1912, 348.

103 O.a. al vroeg de doopsgezinde S. Hoekstra (1822-1898) en later de lutherse H.A. van Bakel (1874-1948) en de remonstrantse en rechts-vrijzinnige K.H. Roessingh (1886-1925).

104 'Met hun arbeid hebben ze zich vooral op de sociale bovenlaag van de samenleving gericht', Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*, 190 in zijn concluderende beschouwing over Valeton, La Saussaye en Van Dijk.

105 Een in confessionele kring gebezigde uitdrukking, zie Knippenberg, *De Religieuze Kaart van Nederland*, 107.

106 Zie voor G. van der Leeuw (1890-1950): J.D.J. Waardenburg, *BLGNP* 1, 1978, 114-120.

Christendom, te onderzoeken, en te bevorderen, wat in onze dagen uit dit beginsel voortvloeit voor Kerk, Maatschappij en persoonlijk leven'.¹⁰⁷ Haar mededelingen verschenen vanaf 1924 in een bulletin; in 1928 volgde de eerste van vier jaarboeken.¹⁰⁸ In de eerste editie van het jaarboek schreef G. van der Leeuw over de identiteit van de ethischen: 'Conservatisme en Es-ist-erreicht-stemming liggen ons ver. Hetgeen niet onze verdienste is, maar die van ons beginsel, dat er het tegendeel van is.'¹⁰⁹ Hij drong aan op doordenking van de oplevende behoefte aan objectiviteit - zij werd namelijk omschreven als de inhoud en steun voor het geloof, het wezen van de Heilige Schrift en het Woord Gods ondanks bijbelkritiek, het besef van de katholiciteit van de kerk en de liturgische vernieuwing in het spoor van J.H. Gerretsen. Het laatste jaarboek, overigens zonder verenigingsgegevens, kwam een jaar na de beoogde datum tot stand. Financiële moeilijkheden en verflauwde verenigingsactiviteit, gebrek aan leden en geringe presentie bij de lezingen waren de oorzaak van de vertraging.

De bij het jaarboek 1928-1929 gevoegde ledenlijst vanuit de twaalf ethische afdelingen telde samen met de algemene ledenlijst meer dan duizend namen.¹¹⁰ De institutie van de ethische verenigingsorganisatie wordt in deze paragraaf door mij vermeld omdat zij plaatsvond tijdens Jonkers leven. De vereniging werd waarschijnlijk in het begin van de jaren veertig opgeheven.¹¹¹ Ze had zich vooral ontplooid als een sfeergevoelige gemeenschap voor studie, bezinning en ontmoeting rondom de vragen van Bijbel, christendom, cultuur en persoonlijk geloof.

107 Zie de krantenverslagen, o.m. *NRC* 15-04-1920.

108 De *Mededeelingen uit de Ethische Vereeniging* onder red. van het hoofdbestuur verschenen in 1924-1926 viermaal per jaar. Zij bevatten evenals het latere *Jaarboek der Ethische Vereeniging 1927-1928, 1928-1929, 1929-1930 en 1930-1931* onder red. van W.A. Hoek en F.W.A. Korff, Amsterdam 1928-1932 meditatieve, theologische of anders getinte bijdragen, weergaven van de bestuurssamenstelling, aankondigingen van geschriften uit de studiecmissie en andere publicaties, uitnodigingen voor afdelingsbijeenkomsten, algemene vergaderingen en (zomer)conferenties, (jaar)verslagen en nabeschouwingen van ontmoetingen en werkzaamheden.

109 *Jaarboek der Ethische Vereeniging 1927-1928*, 42.

110 Op de ledenlijst staan onder anderen G.C. van Niftrik, O. Noordmans en M. van Rhijn. Ook Jonkers leerlingen Van Bruggen, Kluin, Kuilman en Wieringa staan vermeld. De naam van A.J.Th. Jonker (hij stierf in juni 1928) komt niet anders dan eenmaal voor in het jaarboek 1929-1930, in een advertentie ter aankondiging van de door M. van Rhijn geschreven biografie. Van G.J.A. Jonker werd een citaat geplaatst in de editie 1930-1931. Eerder, in de *Mededeelingen* van januari 1925, was hij genoemd in het verslag van de algemene vergadering van 28 oktober 1924 waar G. van der Leeuw in het openingswoord had gesproken over 'Gerretsen, Haspels, Jonker en zoovelen die reeds zijn heengegaan'.

111 De kleiner wordende 'Ethische Kring' van de afdeling Utrecht stopte eind 1939, toen door de opkomende theologie van Karl Barth de richtingen in de kerk waren gaan schuiven. Een factor was ook dat de ethischen in een hernieuwd kerkelijk bewustzijn meewerkten aan 'Kerkopbouw' en 'Kerkherstel', *Waarheidsvriend* 14-12-1939. Uit de krantenweergave in *Delpher* blijkt dat in 1940 voor de afdeling 't Gooi nog lezingen van de Ethische Vereeniging plaatsvonden.

‘Maar belangrijker dan het belangrijkste programma is het geheimzinnig-werkelijke, dat wij “sfeer” noemen. Ook dit klinkt zwijmelend ethisch. Maar ik waag het er mede, gedachtig, dat de Heilige Geest in alle eeuwen, dat Hij werkte, nooit iets anders deed dan sfeer scheppen, de sfeer, waarin waarheid, overtuiging en leven groeien kan.’¹¹²

Ethisch is door de tijd heen een raamwerk geweest, een manier van denken, een godsdienstig beginsel van geloven met hart en verstand. Niet een compleet theologisch stelsel in materiële zin. En zeker geen afgebakende organisatie.

1.11 Periodieken met ethische inbreng

Voor de ethische positie en binding is een aantal periodieken, deels met inbreng van Jonker, van belang geweest: *Ernst en Vrede* 1853-1859; *Protestantsche bijdragen tot bevordering van Christelijk leven en Christelijke wetenschap* 1870-1874; *Studiën* 1874-1881; *Theologische Studiën* 1883-1917 (van 1918-1942 verschenen als *Nieuwe Theologische Studiën* en vanaf 1946 als *Nederlands Theologisch Tijdschrift*); *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 1864-1925 (redacteur A.W. Bronsveld was meer confessioneel dan ethisch georiënteerd); *Onze Eeuw* 1901-1924; *Synthese* 1914 (in 1919 opgegaan in *Onze Eeuw*); *Bergopwaarts* 1917, in 1924 overgegaan in *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur*, van 1939-1941 genoemd *Algemeen Weekblad voor Kerk en Christendom* (en vanaf 1946 *Wending*). In druk uitgegeven preken verschenen in de series *Het Eeuwig Evangelie* 1868-1892; *Voor den Zondag* (de zgn. *Groene Preeken*) uit Hoenderloo, 1893 e.v.; *Overdenkingen* 1893-1942; meditatie in *Pniël* 1892-1950 en publicaties in *Eltheto* (‘Eltheto he Basilea Sou’, orgaan van de Nederlands(ch)e Christen-Studenten Vere(n)iging) 1915-1958, evenals bijdragen in verschillende tijdschriften van verenigingen voor in- en uitwendige zending.

112 Uit de aanbeveling voor de zomerconferentie door bestuurssecretaris W.A. Hoek, *Mededeelingen* mei 1925.

2 LEVEN EN WERK VAN AART JAN THEODORUS JONKER

2.1 Opbouw

In dit hoofdstuk wordt Jonkers levensloop beschreven. Binnen het *curriculum vitae* vermeld ik ook zijn bibliografie. In manuscript bewaard gebleven maar niet gepubliceerd werk wordt ook daarbij genoemd. De door Van Rhijn opgestelde bibliografie van Jonker is aangevuld. In de vermelding van de geschriften is een chronologische volgorde aangehouden; een enkele keer heeft ordening naar plaats of thema de voorkeur. Door Jonker gebruikte afkortingen worden door mij overgenomen. Aan het slot van het hoofdstuk staat een beoordeling en conclusie. De verdiepingsmomenten uit Jonkers levensloop komen in de hoofdstukken drie (theologie) en vier (ontmoeting) aan de orde.

2.2 Afkomst

Aart Jan Theodorus Jonker werd geboren op 12 september 1851 in de hervormde pastorie van Laren (Gld.). Hij was het derde kind van Hendrikus Jonker en Johanna Maria Joosten. Hun huwelijk telde twaalf kinderen. Hendrik Jonker, die als weduwnaar hertrouwde, telde drie kinderen uit zijn eerste echt.

Hendrikus Jonker (Epe 26-6-1810 - Heerde 30-1-1888), zoon van Aart Jonker (papiermaker te Vaassen/Epe) en Antjen Pol; gymnasium te Elburg; student te Utrecht (1829), leerling van Jodocus Heringa (1765-1840), Henricus Egbertus Vinke (1794-1862) en Hermanus Bouman (1789-1864); toegelaten tot de Evangeliebediening door Prov. Kerkbestuur Overijssel (1833), predikant te Midwoud in Noord-Holland (28-10-1838) en te Laren, Oolde en Verwolde in de Gelderse Achterhoek (2-6-1844 tot aan emeritaat per 1-12-1879; op 5-12-1860 stelde Jonker in Laren een avonddienst in). Publicaties: *Onderzoek naar de betrekking in welke Jezus volgens Zijn uitspraken in de drie eerste Evangelïën zich bewust was tot God te staan*, Utrecht 1864; *Wie is en waar blijft de Jezus der moderne theologie in Nederland?*, Utrecht 1864; *Het Evangelie van Johannes. Bedenkingen tegen Scholten's kritisch-historisch onderzoek*, Amsterdam 1867; 'Het ethisch-modern standpunt beschouwd met het oog op de christologie van Johs. Hooykaas Herderschee', *Geloof en Vrijheid* XII (1878), 459-478; 'Chronologisch onderzoek naar den duur van Jezus' openbare leven bij den vierden Evangelist en de Synoptici', *Geloof en Vrijheid* XIV (1880), 253-274 e.v. Ook verschenen gelegenheidsspreken in druk: *Liefde tot Jezus, 't ééne noodige in den herder Zijner schapen*, Deventer

1854 (waarmee hij zijn zwager J.Ph. Hattink als predikant te Oude en Nieuwe Wetering bevestigde); *Feestrede ter gedachtenis aan Neerlands verlossing in 1813*, Deventer 1863; *Ontboezeming op het halve eeuwfeest van Neerland's verlossing*, Deventer 1863; *Toespraak na veertigjarige Evangelie-bediening* (Laren 27-10-1878, 1 Petr. 1:24-25), Zutphen 1878; *Afscheidswoord* (Laren 30-11-1879, Hand. 20:31-32 en 36, dezelfde tekst als bij het afscheid van Midwoud), Zutphen 1880.

Huwelijk op 4-2-1841 te Amsterdam met *Barendina Catharina Hattink* (Amsterdam 20-10-1817 - Laren 30-5-1846, ten gevolge van tyfus), dochter van Reinier Elias Hattink (graanhandelaar aan de Oudezijds Voorburgwal te Amsterdam) en Catharina Roest.

Drie kinderen: *Annetje Dorothea Maria* (roepnaam Netje, Midwoud 7-4-1842 - Laren 19-2-1925, gehuwd met Everhard Gezienus Huender, predikantszoon en arts te Laren); *Catharina Barendina* (roepnaam Toos, Midwoud 4-4-1844 - Deventer 13-4-1874, 1^e huwelijk 26-4-1866 met Willem Brinkgreve te Deventer (1829-1871), 2^e huwelijk 31-3-1871 met Teunis Eggink, winkelier); *Aart Jan* (Laren 26-10-1845 - Laren 6-9-1846).

Huwelijk op 13-8-1847 te Laren met *Johanna Maria Joosten* (Laren 9-10-1828 - Heerde 24-1-1909), dochter van Gerrit Jan Joosten (koopman, grondeigenaar, burgemeester en ontvanger van Lochem; al niet meer in leven bij het huwelijk van zijn dochter) en Teuntjen Waanders. J.M. Joosten was catechisante van ds. H. Jonker. De graven van het echtpaar Jonker- Joosten zijn te vinden op de oude begraafplaats aan de Kamperweg te Heerde.

Twaalf kinderen: *Barendina Catharina* (roepnaam Betje, Laren 23-6-1848 - Heerde 18-7-1919, niet gehuwd); *Gerharda Johanna* (roepnaam Jo, Laren 13-2-1850 - Utrecht 2-12-1922, gehuwd met Cornelis Gerardus Boonzajer M.Fz., notaris te Hellevoetsluis en Elst); *Aart Jan Theodorus*; *Antonia Hermina* (roepnaam Mina, Laren 24-5-1853 - Heerde 29-11-1946, niet gehuwd); *Hendrikus* (roepnaam Hendrik, Laren 16-2-1856 - 's-Graveland 11-3-1932 (gecremeerd te Westerveld), gepromoveerd in geneeskunde op 'Eene traumatische aandoening van het ruggemerg zonder belediging der Wervelkolom' (Utrecht 1885), 46 jaar praktiserend huisarts te 's-Graveland, gehuwd met Maria Scholten; hij was de vrijzinnig-hervormde richting toegedaan); *Johanna Maria* (roepnaam Maria, Laren 18-11-1858 - Heerde 10-8-1944, kraamverpleegster, niet gehuwd); *Gerrit Jan Abraham* (Laren 14-1-1861 - Laren 28-1-1861); *Dorothea Maria* (roepnaam Dora, Laren 8-3-1863 - Ermelo 8-1-1943, gehuwd met Evert Jan Evers, doctor wis- en natuurkunde te Stellenbosch en Arnhem); *Gerrit Jan Abraham* (roepnaam Gerrit, Laren 3-6-1864 - Utrecht 12-1-1924, predikant, zie 4.2.4); *Maria Agneta* (roepnaam Minet, Laren 14-10-1866 - Heerde 1-10-1950, niet gehuwd); *Johan Philippus* (Laren 27-7-1868 - Laren 19-8-1868); *Johannes Philippus* (roepnaam Jan, Laren 16-7-1871 - Laren 28-9-1872). Het gezamenlijke graf van vier zusters Jonker is op de oude begraafplaats aan de Kamperweg te Heerde. Op de liggende verzamel-

steen (vlak achter het grafperk van Hans Jonker en zijn vader Aart) staan onder elkaar de namen en data vermeld van B.C. Jonker, J.M. Jonker, A.H. Jonker en M.A. Jonker.¹¹³

Het geslacht Jonker¹¹⁴ is van noordoost-Veluwse origine met concentraties te Epe en Vaassen. Het telde agrariërs, handelaren en papiermakers. Schoolmeester H.W. Heuvel, kameraad van Gerrit Jonker op de Franse school, folklorist en streekhistoricus, beschrijft treffend het leven in de pastorie nabij het Huis Verwolde en de Larense dorpsgemeenschap. Hij noemt de oude, grijsgelokte dominee Jonker een man van studie en pastorale instelling. Heuvel wijst op de bij de pastorie behorende agrarische bedrijvigheid die voornamelijk door de vrouwelijke leden van het predikantsgezin werd uitgevoerd. De opbrengst uit vier à vijf koeien en een moestuin zorgde voor een deel van het inkomen. 'Met een klein traktement en een groot gezin kan de dominee zonder den landbouw niet leven. "Kinderen en boeken zijn de eenige rijkdom van een Protestantsche pastorie", is eens gezegd.'¹¹⁵ Het door 'doomiesjuffer' mw. Jonker ingebrachte tweetal boerderijen verschafte nog een bescheiden pacht; de som werd niet verhoogd. Het totale inkomen bleef beneden de f 1.000.¹¹⁶ De vraag of er in de familie Jonker nog ander kapitaal voorhanden was, blijft onbeantwoord. De kerkelijke gemeenschap te Laren kende langdurige ambtsbedieningen. H. Jonker stond er 35 jaar; zijn voorganger J.G.C. Kalckhoff 39 jaar. Aart Jonker werd op zondag 26 oktober 1851 door zijn vader te Laren gedoopt. Lukas 1:66 was daarbij de tekst: 'Wat zal toch dit kindeken wezen?'

- 113 In de vermeldingen van H. Jonker in *BWPGN* en *BLGNP* moet de voornaam Hendrikus i.p.v. Hendrik luiden; W. Otten, 'Ds. Hendrikus Jonker, hervormd predikant in Gelders Laren (1844-1879)' en H.L. Schrader-Rutgers, 'De kinderen der familie Jonker te Laren', in: *Archief, orgaan van de oudheidkundige vereniging 'De Graafschap' en van de Meester Hendrik Willem Heuvel Stichting*, 1977, 87-97; 1978, 115-116 (ook *Jaarboek Achterhoek en Liemers*, Zutphen 1977-1978); J. Teenstra-Slagman, *Oude verhalen over de kerk in Gelders Laren*, Enschede z.j. (1973), 54-58.
- 114 F.Ph. Jantzen, 'Genealogie Jonker I', zie www.ampt-epe.nl (overzicht bijgewerkt tot 14-2-2017); 'Fragment-genealogie van het geslacht Jonker op de Noordoost Veluwe', genealogieën van Heerder families, in archief bij *Heerder Historische Vereniging*; 'Genealogie van Jan Gerritsen (de) Jonker (ca. 1615)', ontwerp van Han Jonker te Heemstede (kopie in mijn bezit); 'Genealogie van Aert Jansen (ca. 1645)', ontwerp van Henriëtte Weijtenburg te Dordrecht (kopie in mijn bezit). De gegevens uit het drietal deelstaffels behoeven vergelijking, correctie en aanvulling. De voornaam Aart kent een lange traditie van vernoeming in de familie Jonker.
- 115 H.W. Heuvel, *Oud-Achterhoeksche Boerenleven*. Het geheele jaar rond, Deventer 1973 (7^e dr.), Juni: IX Onze Pastorie, 226 e.v. (citaat 227); December: XIV Oudejaarsavond, 496 e.v. Hendrik Willem Heuvel leefde van 1864-1926; het boek verscheen postuum in 1927.
- 116 Voor een gezin met veel monden was een basistraktement van zeshonderd gulden gering, aldus Van Rhijn, *Jonker* 5.

Aart Jonker te Laren

2.3 Opleiding

De kinderen Jonker gingen in Laren naar de dorpsschool. Na de gewone uren hield meester F.D.H. Postel de zogenaamde Franse school voor hen die wilden en konden doorleren. In Lochem doorliep Aart Jonker de Latijnse school. De opleiding was daar door organisatorische problemen geen succes. Zou hij eraan hebben teruggedacht toen hij later door Kuyper de mantel kreeg uitgeveegd om een niet correct vertaald Latijns citaat? Een predikant in de regio gaf de aankomend theologisch student les in het Hebreeuws en een Joodse man uit de omgeving hielp hem ook, zodat Aart kennis kreeg van de oudste taal van de Bijbel. Naar het Grieks ging later zijn grootste belangstelling uit.

Evenals hun vader zouden de drie zonen Jonker in Utrecht gaan studeren. De oudste zoon Aart en de jongste zoon Gerrit theologie. De middelste zoon Hendrik medicijnen. In 1869 werd Aart Jonker als student aan de Utrechtse faculteit ingeschreven. Hij vond een kamer in de Lange Smeestraat en werd lid van het Studentencorps en het theologisch gezelschap Secor Dabar. De studie in de godgeleerdheid aan de Stichtse universiteit stond te boek als orthodox. B. ter Haar, J.I. Doedes en J.J. van Oosterzee waren de hoogleraren. Na een vlotte studie hield Aart op 14 oktober 1873 als student onder leiding van Van Oosterzee zijn 'voorstel', de gebruikelijke proefpreek. In een brief aan zijn zoon sprak de hoogleraar zijn tevredenheid uit over deze proeve van de predicator en voegde eraan toe: 'zeer goed. Ik houd van hem'. Van Oosterzee heeft, getuige een andere brief, in een man als Jonker zijn opvolger gezien.¹¹⁷ In 1874 legde Jonker het doctoraal examen af. Op 28 april 1875 volgde in 's-Gravenhage het kerkelijk voorbereidend examen en daarmee de toelating tot het ambt van predikant. Op zijn doopdag in 1875 verzorgde proponent Jonker voor het eerst een preekbeurt voor zijn vader in Laren.¹¹⁸ Hij koos zijn eigen dooptekst uit Lukas 1:66 'Wat zal toch dit kindeken wezen?'

2.4 In het ambt te Warnsveld

Jonker ontving in de zomer van 1875 vier beroepen.¹¹⁹ Hij koos Warnsveld, niet ver van Laren in de Achterhoek. De kerkenraad beriep hem op een preek die hij

117 Citaten uit brieven van J.J. van Oosterzee aan zijn zoon P.C. van Oosterzee, 15-10-1873 en 7-3-1881 in M. van Rhijn, *Gemeenschap en Vereenzaming. Een Studie over J.J. van Oosterzee*, Amsterdam 1940, 103, 246.

118 Van Rhijn, *Jonker* 19.

119 In juni 1875 kwam het beroep naar Lemele; in juli volgden de beroepen naar Oosterland, 's Heerenhoek en Warnsveld. De beroepingsgegevens over Jonker zijn ontleend aan www.dominees.nl waarop Frans Verkade te Ruinerwold de *dominografie* over predikanten in Nederland catalogiseert.

Aart Jonker te Warnsveld

Truus van Haersolte van Haerst

door toedoen van de consulent J.H. Cordes in diens plaats te Vorden had gehouden. Het was het tiende beroep dat de gemeente uitbracht, nu op een kandidaat. Jonker kwam in de vacature van D.G. Escher (jr.), die in het jaar ervoor naar Sommelsdijk was vertrokken. Op 14 november 1875 bevestigde de 65-jarige predikant H. Jonker zijn zoon Aart in het ambt.¹²⁰ De tekst was Johannes 21:16 - 'Hij zeide wederom tot hem ten tweeden maal: Simon, zoon van Jonas, hebt gij Mij lief? Hij zeide tot Hem: Ja, Heere, Gij weet, dat ik U liefheb. Hij zeide tot hem: Hoed Mijn schapen.' De intreetekst werd gekozen uit Romeinen 15:30 - 'En ik bid u, broeders, door onzen Heere Jezus Christus, en door de liefde des Geestes, dat gij met mij strijdt in de gebeden tot God voor mij.' Het kleine dorp Warnsveld kende een omvangrijk en intensief kerkelijk leven. Jonkers ambtelijk werk vond goede ingang. Als voorzitter van de kerkenraad ondertekende hij met de acht andere ambtsdragers een brief aan de koning om een school met de Bijbel op te richten.¹²¹ Aart Jonker ontmoette in Warnsveld Truus van Haersolte, met wie hij acht jaar later, in de Rotterdamse periode, trouwde. Samen met haar

120 Aan de handoplegging nam naast H. Jonker een tiental predikanten deel: A. Tonkens, H. Kampheuve Greving, J.G. van Griethuysen, J.D. Maaldrink, J.H. van IJssel, D.G. Escher, G. Rebel, H.G. Budde, J. Romenij en consulent J.H. Cordes.

121 Uit correspondentie in 1997 met J. van Dieren, archivaris van de Hervormde Gemeente te Warnsveld, bleek dat de brief vergelijkbaar is met andere adressen die Koning Willem III in de schoolkwestie ontving. Bij de oprichting van een soortgelijke school te Eefde was Jonker reeds betrokken geweest. Uit genoemde periode zijn er in Warnsveld notulen van kerkenraad en kerkvoogdij, de laatste reeks van de hand van Jonker. Het archief is ondergebracht in het *Regionaal Archief Zutphen* www.regionaalarchiefzutphen.nl onder nr 3004.

vriendin Maria Gunning verbleef ze in het meisjesinternaat dat bij een school in Warnsveld hoorde. Ook Dora Jonker was er leerling. Zij woonde bij Aart in de pastorie, net als broer Gerrit die van daaruit het gymnasium in Zutphen bezocht. Truus van Haersolte volgde enkele catechisatiejaren bij Jonker en werd op 12 april 1878 met andere meisjes in de pastorie als lidmaat van de kerk aangenomen.

2.5 Promotie, afscheid van Warnsveld en publicaties

In Warnsveld kwam de *dissertatie* gereed. Op 21 juni 1877 promoveerde Jonker in Utrecht bij J.I. Doedes op de betrouwbaarheid van de berichten in de Handelingen der Apostelen over Paulus' gevangenschap:

De berichten van de Handelingen der Apostelen omtrent de gevangenschap van Paulus te Jerusalem, Cesarea en Rome, in hun historisch karakter beschouwd, academisch proefschrift ter verkrijging van den graad van doctor in de Godgeleerdheid aan de Hoogeschool te Utrecht, Utrecht 1877. Het boek werd door Jonker opgedragen 'aan mijn hartelijk geliefden vader, den weleerw. zeergel. heer H. Jonker, predikant te Laren (Gelderland)'. Aan het proefschrift werden 27 thesen verbonden.

Op 24 november 1878 nam dr. Jonker afscheid van Warnsveld met *Een gebed om meer liefde*, een preek over Filippenzen 1:9a - 'En dit bid ik dat uwe liefde nog meer en meer toeneme.'

Een gebed om meer liefde. Afscheidsrede bij zijn vertrek uit Warnsveld uitgesproken door Dr. A.J.Th. Jonker, Pred. te Heerde, Zutphen 1879. In het woord vooraf in jan. 1879 schreef Jonker: 'Als een woord uit het hart tot het hart, niet als proeve van homiletischen arbeid, worde zij ontvangen en beoordeeld. Aan hen die ik, gedurende mijn rijk gezegend verblijf in de geliefde Warnsveldsche gemeente, voor meer dan dit leven heb liefgekreken, brengen deze bladen een hartelijken broedergroet. God geve dat wij nog lang, dat wij altijd elkander mogen blijven gedenken voor den Troon der Genade en tevens aan elkanders voorbede mogen blijven gelooven.' Aan de uitgave verbonden opbrengsten kwamen 'ten voordeele der armen'.

De band met Warnsveld bleek later nog van dezelfde kracht te zijn. In druk verscheen de preek *De reinigende kracht der christelijke hoop* die Jonker onder andere te Groningen en te Warnsveld heeft gehouden over 1 Johannes 3:3 - 'En een iegelijk, die deze hoop op Hem heeft, die reinigt zich zelve, gelijk Hij rein is.'

De reinigende kracht der christelijke hoop, Zutphen z.j. (1910). ‘Er zijn tegenwoordig menschen van beteekenis, die het laten drukken van een preek als een soort van homiletische misdaad beschouwen. En ik voel vrij sterke neiging om die menschen gelijk te geven. Dat deze preek desniettemin het licht ziet (zonderlinge uitdrukking!), wil ik even ophelderen. Ik sprak haar van de zomer uit voor de Warnsveldsche gemeente, mijn eerste gemeente, aan welke ik mij met o zooveel liefelijke herinneringen verbonden gevoel. Van harentwege werd op de uitgave aangedrongen. En voor dien aandrang ben ik bezweken. Wie mij over dat bezwijken hard valt, moet er meteen maar bij vertellen, hoe hij het aanlegt om iets te weigeren aan iemand, van wien hij veel houdt. Aan de gemeente van Warnsveld breng ik - weenend, ook dankend - mijn hartelijken groet.’ De introductie werd in okt. 1910 te Heerde geschreven. De opbrengst van de editie kwam behoeftige gemeenteleden in Warnsveld ten goede.¹²²

In de overgangstijd van Warnsveld naar Heerde verscheen ook *Een gebed voor de gemeente*, een beschouwing over Psalm 51:20b - ‘Bouw de muren van Jerusalem op!’

Een gebed voor de gemeente, Wildervank z.j. (1878). Jonker plaatste ‘Een gebed voor de gemeente, toespraak over Psalm 51:20b’ in zijn Rotterdamse afscheidsbundel *Gedachtenis* 81-89.

In Warnsveld werd Jonker opgevolgd door J.F.W. van Troostenburg de Bruijn uit Serooskerke (Walcheren). Het was het eerste beroep in de ontstane vacature.

2.6 Meervoudige binding aan Heerde

In Warnsveld ontving Jonker viermaal een beroep naar elders.¹²³ De roep naar Heerde¹²⁴, op de uitloper van de Veluwe bij de IJsselvallei, volgde hij op. Zowel Warnsveld als Heerde gingen door voor een gematigde gemeente. Op 1 december 1878 bevestigde vader Jonker zijn zoon in de oude dorpskerk. Bij de bevestiging klonk 1 Thessalonicenzen 5:12 - ‘En wij bidden u, broeders, erkent degenen, die onder u arbeiden, en uw voorstanders zijn in den Heere, en u vermanen.’ Bij

122 Van Rhijn nam ‘De reinigende kracht der christelijke hoop’ met kleine wijziging op in *Geloofsleven* 121-139. Zie over deze preek ook 4.2.4 en voetnoot 426 en 4.2.8 en voetnoot 475.

123 In juli 1877 stond Jonker op het twaalfde te Oostzaan, in 1878 kwamen er beroepen: in februari naar Ee, in april naar Aagtekerke, in juni naar Renkum. In augustus werd het beroep naar Heerde aangenomen. Zie *dominografie* op www.dominees.nl.

124 Heerde was een eenmansgemeente, waar voor Jonkers komst in de negentiende eeuw W. Brederode (1799), J.J. Knap (1831), A. van Marle (1836), H.J. James (1871) en P. Romijn P.Azn. (1875) hadden gestaan.

de intree werd ook ditmaal een gebedstekst gebruikt, 2 Thessalonicenzen 3:1a - 'Voorts, broeders, bidt voor ons'.¹²⁵ Drie maanden na de intree verzocht de predikant de kerkvoogden geld beschikbaar te stellen voor de aankoop van bijbels en nieuwe gezangboeken.¹²⁶ De vroege ochtenden werden gewijd aan studie. Met de Veluwse gemeenschap groeide in prediking, catechese en pastoraat een verwantschap die zou beklijven zoals bleek toen hij jaren later in Heerde terugkeerde. Eind 1879 trokken zijn ouders uit Laren naar Heerde. Na een inwoning van enkele maanden op de pastorie van Aart betrokken zij het pand tegenover het toenmalige gemeentehuis aan de Dorpsstraat. Uit het samengestelde gezin vonden vier dochters een echtgenoot. De andere vier dochters bleven bij de ouders. Betje - later Mina - regelde de huishouding. In Rotterdam vergezelde Betje haar broer Aart tot op de dag van zijn huwelijk. Na het overlijden van zijn vrouw Truus in Dordrecht woonde Minet permanent bij haar broer Aart in. Jonker sr. nam als emeritus-predikant bij gelegenheid een aantal taken voor zijn zoon waar, onder andere de ouderencatechese. Aart Jonker verzorgde het godsdienstonderwijs voor jongeren. Hij bewoog zich gemakkelijk en verstond de kunst om op ontwapenende en speelse wijze leiding te geven.

2.7 Publicaties en afscheidspraak

In Heerde schreef hij twee verhandelingen voor een kring van theologen¹²⁷ en twee bijdragen in *Studiën*, het theologisch tijdschrift van de jongere ethischen P.D. Chantepie de la Saussaye, J.J.P. Valetton jr. en Is. van Dijk met wie Jonker zich verbonden wist.

'Is de brief aan de Galaten uit Rome verzonden?', *Studiën* 1880, 101-124; 'Codex Σ (Rossanensis)', a.w. 1880, 405-412. *Studiën. Theologisch Tijdschrift* werd in 1875 opgericht door P.D. Chantepie de la Saussaye en J.J.P. Valetton jr. Het zou tot en met 1881 blijven verschijnen. Het te Groningen uitgegeven blad was in theorie bestemd voor de gehele rechterflank van de Nederlandse theologische wereld en bedoeld als wetenschappelijk tijdschrift, los van kerkelijke strijd. Het werd in feite het orgaan van de ethischen, mede doordat in 1877 Is. van Dijk toetrad tot de redactie. Van de oudere ethischen publiceerden J.H. Gunning jr. en J.J.P. Valetton sr. enkele artikelen. Zie Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*, 16 voetnoot 13; *BLGNP* 4, 1998, 89-90.

125 De preken van deze zondag zijn niet bewaard gebleven.

126 *Notulenboek Heerder Kerkvoogdij 1868-1915*, vergadering van zaterdag 1 maart 1879.

127 'Iets over de noodzakelijkheid en de vereichten van de Apologie des Christendoms in onzen tijd' (manuscript) en 'Welke is de behandeling der Apologetiek, die het best beantwoordt aan den behoeften van onzen tijd?' (Heerde 7-5-1880, manuscript), in: Van Rhijn, *Verzameling geschriften en overdrukken A.J.Th. Jonker* dl 1 nr 5 en 6.

Ook bleven een preek in *Het Eeuwig Evangelie*, de toespraak *Het Zwaard des Geestes* voor het bijbelgenootschap en een redevoering voor de *Utrechtsche Zendingsvereniging* bewaard. Op verzoek en in naam van zijn Wapenvelder collega N.T. van Meurs, die er zelf niet meer toe in staat was, hield Jonker diens afscheidsprediking *Gedenkt uwen voorganger*.

‘Eerzucht en eerbetoon’, preek over Hand. 12:21-23 (de dood van Herodes), *Eeuwig Evangelie* 1880, 145-159. *Het Eeuwig Evangelie, Christelijk Maandschrift*, aanvankelijk met ondertitel ‘proeve van stichtelijke lectuur voor den beschaafden christen’, werd onder redactie van J. Cramer en G.H. Lamers in de jaren 1868-1892 uitgegeven, achtereenvolgens te ’s-Gravenhage, Amsterdam (1870) en Utrecht (1884).

Het zwaard des Geestes. Opwekkende rede, gehouden in de Openbare Vergadering van de Afdeeling Rotterdam van het Nederlandsch Bijbelgenootschap op Zondag 31 October 1880 in de Prinsenkerk te Rotterdam, Rotterdam 1880. Na Jonkers toespraak over Efeze 6:17b werd in de editie een periodiek verslag voor de leden afgedrukt. Van Rhijn, *Jonker* 183-186 vermeldt *Het Zwaard des Geestes* niet in de lijst van geschriften.

‘Rede over Hand. 1:8b “Gij zult mijne getuigen zijn, te Jerusalem en in geheel Judea en Samaria, en tot aan het einde der aarde” op het 23ste Jaarfeest in de Jacobikerk, Maandag 24 april 1882’, *Berigten van de Utrechtsche Zendingsvereniging* 1882, 82-95.

Gedenkt uwen voorganger. Een woord tot de herv. gemeente te Wapenvelde, bij het aftreden van haren leeraar N.T. van Meurs, Zwolle 1880. N.T. van Meurs (1814-1886), nazaat van N.S. van Meurs (Heerder burgemeester en gemeentesecretaris van 1813-1863), proponent te Heerde, werd op 21-5-1842 benoemd tot hulpprediker te Wapenveld. Op 18-6-1843 werd hij de eerste predikant van de zelfstandig geworden dochtergemeente. Consulent Jonker preekte voor Van Meurs, wiens krachten minderden, op 4-7-1880 afscheid en koos de tekst Hebr. 13:7a als een vervolg op Hebr. 13:17 waarmee Van Meurs eerder intree had gedaan. De opbrengst van de preek in druk kwam ‘ten voordeele van het Fonds voor de Nieuwe Kerk en Pastorie te Wapenvelde’.

Op 21 mei 1882 nam Jonker afscheid van Heerde. Hij had veel beroepen ontvangen; Rotterdam nam hij aan toen de gemeente hem voor de derde maal binnen twee en een halfjaar beriep.¹²⁸ Al in maart voorzag de Heerder kerkvoogdij op

128 Sept.1879: eerste beroep naar Rotterdam; nov. '79: op twaalfstal te Meppel; jan. '80: op twaalfstal te Meppel, op zestal te Schiedam en Haarlem, op drietal te Schiedam, beroep naar Maassluis; febr. '80: op zestal te Delfshaven en Schiedam; maart '80: op zestal te Haarlem, op drietal te Schiedam, Rotterdam en Delfshaven, tweede beroep naar Rotterdam

Aart Jonker te Heerde

Jonkers verzoek de kerkenraad van middelen voor reiskosten, nu deze met het oog op de aanstaande vacature 'besloten heeft den een' of anderen predikant, die in aanmerking zoude kunnen komen, te gaan hooren'.¹²⁹ Opnieuw klonk in de preek een gebedstekst: 'En als hij dit gezegd had, heeft hij nederknielende met hen allen gebeden' (Handelingen 20:36).

'Afscheidspreek van Ds. A.J.Th. Jonker op 21 mei 1882 als predikant te Heerde, wegens een aangenomen beroep naar Rotterdam' (manuscript, kopie in mijn bezit), in archief bij *Heerder Historische Vereniging*. In een begeleidende brief, gedateerd op 30-7-1882 te Rotterdam en gericht aan een 'Waarde Vriendin' en haar familie (waarschijnlijk de familie Van Ark) te Heerde, meldde Jonker dat zijn broer Gerrit van de preek een afschrift had gemaakt. Met dezelfde tekst had vader Jonker in Laren afscheid genomen. Op het liturgieblad stonden Psalm 33:10, Handelingen 20:17-38,

en beroep naar Schiedam; apr. '80: op zestal te Meppel, op drietal te Delfshaven; mei '80: op zestal te Leiden, op drietal te Oppenhuizen; juni '80: op twaalfstal te Meppel en Joure, op drietal te Groningen; aug. '80: eerste beroep naar Groningen en beroep naar Meppel, op zestal te Delfshaven; sept. '80: op zestal en drietal te Delfshaven; nov. '80: beroep naar Alkmaar; dec. '80: op twaalfstal te Driebergen, op zestal te Driebergen en Delfshaven, op drietal te Driebergen, beroep naar Delfshaven en Steenwijk; jan. '81: op twaalfstal, zestal en drietal te Berlikum, beroep naar Rhenen; febr. '81: beroep naar Stedum; mei '81: beroep naar Berlikum; juli '81: op het zestal te Leiden; sept. '81: op het zestal en drietal te Leiden; okt. '81: beroep naar Marrum; nov. '81: op drietal te Alkmaar; jan. '82: op drietal te Alkmaar; febr. '82: op drietal te Rotterdam, derde beroep naar Rotterdam aangenomen. Zie *dominografie* op www.dominees.nl.

129 *Notulenboek Heerder Kerkvoogdij 1868-1915*, vergadering van dinsdag 28 maart 1882.

Gezang 19:4, Psalm 103:1, Psalm 130:2 en Gezang 96. Boven de verkondiging stond: 'Een gebed vol blijden dank, vol diepe smart, vol stillen ootmoed, vol drukkende vreeze, vol troostrijke hope.'

De vertrekkende predikant was nog geen eenendertig jaar oud. Warnsveld en Heerde waren bij uitstek pastorale momenten in Jonkers leven. In het najaar van 1882 werd S.L. van Stein Callenfels¹³⁰ zijn opvolger in Heerde. Hij diende tot aan zijn dood in de zomer van 1921 de gemeente. Toen Jonker zich in 1909 voorgoed in Heerde vestigde heeft hij 'Callenfels' op allerlei wijze in zijn ambtswerk gesteund en in tijden van ziekte voor hem waargenomen.

2.8 Opgang in Rotterdam

Van de Veluwe naar de stad betekende een grote overgang.

'Ik bewoonde een vriendelijke pastorie in een klein paradijs, waar mij nog de laatste weken avond en morgen de nachtegaal zijn boeiend lied tegenzong. Ik was in den kring mijner naaste familie, en hoe gelukkig! (...) wat zal ik in die woelige koopstad aan de Maas vaak met mijn gedachten naar deze stille plek wederkeeren, (...) In den beginne was alles zeer vreemd (...), nu begin ik mij echter, ook in mijn werk, reeds op mijn gemak te gevoelen. De Heer zal alles goed maken.'¹³¹

Het beroep op Jonker was het vijfde in de vacature van W.J. Geselschap, die naar de hoofdstad was vertrokken. Na bevestiging door H. van de Hagt met Galaten 6:9 - 'Doch laat ons, goed doende, niet vertragen; want te zijner tijd zullen wij maaien, zo wij niet verslappen' volgde de intrede op 4 juni 1882 in de Laurenskerk. 1 Thessalonicenzen 5:25 - 'Broeders, bidt voor ons' was de tekst, feitelijk dezelfde woorden als in de tekst 2 Thessalonicenzen 3:1a die bij de intree in Heerde was gebruikt. Later vertelde Jonker in een brief hoe hij op zijn beginperiode terugblikte:

130 *Simon Leonard van Stein Callenfels* (Delft 16-12-1853 - Heerde 20-7-1921), toegelaten tot de Evangeliebediening door Prov. Kerkbestuur Overijssel (1878), predikant te Sint Laurens en Brigdamme bij Middelburg 4-5-1879, te Heerde 8-10-1882 tot aan zijn overlijden. Gehuwd apr.1879 met Catharina Wilhelmina Reesse, overl. te Amsterdam 24-3-1918. Zoon Pieter Vincent, predikant te Dussen-Hank (N-B), Nieuwland en Buren (Gld), schoonzonen J.J. Creutzberg, hulppred. te Breezand, pred. te Blokzijl, Hees-Neerbosch, en I.G. Knottnerus, pred. te Wanneperveen, Brielle en Beuningen. Zie W.M.C. Regt, 'Naamlijst der Predikanten van Zeeland, 1565-1938', *Zeeuws Archief* nr 64-962.

131 *Afscheidspreek Heerde 7,11, en begeleidende brief*, Rotterdam 30-7-1882.

‘Dat wanhopige gevoel, dat uit uw briefje spreekt, gaat wel weer over. Telkens wanneer ik in een nieuwe gemeente kwam, was ’t mij, alsof ze mij in een of ander voorportaal van de hel hadden opgesloten. Mijn intreepreek in de Rotterdamsche gemeente was één mislukking, en later: stroomen van zegen. Allerlei narigheid, die al tegen u opkruipt en - opkruipen zal, is genade, die klein maakt en klein houdt en in dezen weg tot het vervullen van uw roeping bekwaamt. Niets uit ons en al uit Hem - zoo, zoo alleen - komen we in Jerusalem.’¹³²

In de vijf jaren Rotterdam werkte Jonker hard; tot diep in de nacht studeerde hij. Overal werd Jonkers kanselwelsprekendheid geroemd. Nog geen twee decennia geleden was de populaire Van Oosterzee hem daarin voorgegaan. De Rotterdamse gemeente was bekend met volle kerken als ‘samengepakte gehoooren’. In eredienst en catechese werden door Jonker duizenden bereikt. Zeer druk bezet was hij ook in pastoraat en wijkwerk. Voor het geval hij ineens in elkaar zou zakken en niemand zou weten met wie men te doen had, droeg hij een briefje met naam en adres bij zich.¹³³

2.9 Kerkelijke verhoudingen en wijkwerk

In het Rotterdamse ministerie van zestien predikanten waren de verhoudingen tot aan de Doleantie in 1886 aangenaam. Gedurende een langere of korte periode waren Jonkers collega’s: H.J.R.G. Theesing, W. Francken, D.H.H. Tijssen, H.L. Vinke, P.G. te Winkel, M.D. Deeleman, W.P. Scheuer, W.T. van Griethuizen, W. Astro, A.H. de Hartog (sr.), G.J. Vos Flz., jhr. L. de Geer, J. Kraijenbelt, H. van de Hagt, J.P. van der Land, de twee dolerend geworden predikanten F. Lion Cachet en G.H.J.W.J. Geesink, en H. Malcomesius.¹³⁴ Onder de predikanten weerspiegelden zich de bestaande kerkelijke richtingen en geestesstromingen, maar de verschillen werden geaccepteerd. Jonker voelde zich vooral verbonden met Astro, zijn oudere ethische collega die in het Rotterdamse ministerie nog tot in november 1872 met La Saussaye had samengewerkt.¹³⁵

De predikanten in de grote stadsgemeente verzorgden de erediensten volgens een schema dat ‘optreden bij toerbeurt’ in de Grootte (Laurens) Kerk, Prinskerk, Zuiderkerk, Oosterkerk, Westerkerk en soms het Schotse kerkje voorschreef.¹³⁶

132 *Brief aan J.P. van Bruggen*, Heerde 22-12-1915, n.a.v. de intree van genoemde oud-leerling in (Rotterdam-)Delfshaven.

133 Van Rhijn, *Gemeenschap en Vereenzaming* 129-131; *Jonker* 28-30; David Bos, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland*, Amsterdam 1999 (diss.), 74.

134 De naamgegevens in Van Rhijn, *Jonker* 32 werden door mij verbeterd en aangevuld.

135 Zie voor W. Astro (1834-1915): F.L. van ’t Hooft, *BLGNP* 2, 1983, 38-39.

136 Het preekrooster telde zondags twaalf à dertien beurten: v.m. om 7 u., 9.30 u. en n.m. om 2 u. en 7 u. in de Grootte Kerk en verdeeld over de andere kerken v.m. 8 u., 9.30 u., 10 u., 10.30 u.

G. van Veldhuizen stelt dat tot aan de komst van Jonker: ‘van enige duidelijke binding tussen een dominee en de volkswijk is geen sprake geweest’.¹³⁷ Vanuit zijn pastorie aan de Jonker Fransstraat kon Jonker naar drie windstreken wel een half uur gaan en nog in zijn wijk vertoeven: Crooswijk, Jaffa en het oude Noorden behoorden tot zijn werkterrein. Crooswijk was een niet geachte volksbuurt. Gevoelens van onlust en hopeloosheid onder de kansarme en werkloze, veelal ongeschoolde bevolking zorgden tegen het eind van de negentiende eeuw voor een antikerkelijk of atheïstisch socialisme. De kerk had geen antwoord op de toenemende godloosheid van de arbeidersbeweging. Crooswijk was, met weinig lidmaten en tal van niet-gedoopte mensen, in de ogen van het Rotterdamse ministerie een minst begerenswaardige plaats die daarom door nieuw komende predikanten, ‘juniores ad labores’, verzorgd moest worden. Vanuit Crooswijk als doorgangsstation kon dan bij het vrijkomen van een mooiere plek, een ‘opgehangen’ wijk, promotie worden gemaakt. Jonker heeft zijn territorium niet als springplank naar iets beters beschouwd. Van Veldhuizen laat de kerkelijke bearbeiding van de wijk beginnen met de komst van Jonker.

‘En deze heeft zich met inzet van zijn ganse persoonlijkheid op zijn eerste stadswijk geworpen, diep bewogen over alle ellende die hij daar aantreft. (...) Jonker is zeker een man, die Crooswijk kan verstaan.’¹³⁸

Voor de doordeweekse activiteiten in ‘het wijk’ zocht hij een geografisch oriëntatiepunt. Hij zette zich in voor het Evangelisatiegebouw aan de Sophiastreet in Jaffa. Dit was de plek voor bijbellezingen (in 1886 een cyclus over de nachtgezichten van Zacharia), volkssamenkomsten, handwerk (door moederkransen ter voorbereiding van de jaarlijkse kerstuitdeling) en de zondagsschool. De Noorderkerk, waarvoor werd geijverd, kwam pas in 1892 gereed. Onder de publieke vrouwen werd pastoraal werk gedaan. Resocialisatie van vrouwen in problemen en educatie van dienstbodes en fabrieksmeisjes werden gestart. Al in de zomer van 1882 en ook daarna sprak en publiceerde Jonker over de inwendige zending die naar het voorbeeld van de Innere Mission nu ook in Nederland op initiatief van O.G. Heldring gestalte had gekregen.

en n.m. 2 u. en 6 u. Ook waren er drie weekbeurten, op dinsdag n.m. 7 u. en donderdag n.m. 6 u. in de Grote Kerk en op woensdag v.m. 9.30 u. in de Oosterkerk, *De Hoop*. Gereformeerd, Kerkelijk en Maatschappelijk Weekblad voor Rotterdam en Omstreken 14-8-1886 en 4-9-1886.

137 G. van Veldhuizen, *Een eeuw Rotterdamse volkswijk*, Baarn z.j. (1958), 13-22, 25-26, 29, 31.

138 Van Veldhuizen, *Een eeuw Rotterdamse volkswijk* 13.

Zie voor G. van Veldhuizen (1903-1963, zoon van Jonkers opvolger in Groningen): J. van Slageren, *BLGNP* 5, 2001, 525-526.

'Johann Hinrich Wichern', *Bouwsteenen*. Tijdschrift voor Inwendige Zending, Utrecht 1882, 1-28; *Johann Hinrich Wichern*, Rotterdam 1886 (separaat verschenen herdruk). L. Heldring (O.Gzn.) richtte in 1882 het tweemaandelijks zendingsperiodiek *Bouwsteenen* op. Het te Utrecht uitgegeven blad telde in totaal zestien jaargangen, in 1895-1897 'nieuwe serie' genoemd; in 1895 en 1896 onder red. van L. Heldring en J.W. Gunning jr. (de latere 'zendingsdirector') en in 1897 onder redactie van L. Heldring en W. Lamers. Daarna verscheen *Nieuwe Bouwsteenen*.

Op 10 november 1882 sprak Jonker in de Rotterdamse Prinskerk een 'opwekkend woord' tijdens de openbare bijeenkomst van de Vereeniging tot behoud van gevallen Vrouwen en de recentelijk eraan verbonden Vrouwen-Vereeniging met het Dames-Comité. Hij bracht ook verslag uit van de beide afdelingen voor dienstmeisjes en fabrieksmeisjes. Zie G.H.F. de Haas, 'Inwendige Zending onder vrouwen door vrouwen te Rotterdam', *Bouwsteenen* 1883, 78-95.

In juni 1885 schreef Jonker een interim-verslag over de door de vereniging ter hand genomen werkzaamheden, in het bijzonder over de onderdelen waarvoor hij medeverantwoordelijk was, 'Inwendige Zending onder vrouwen door vrouwen', *Bouwsteenen* 1885, 189-194.

Ook de geestelijke verzorging van patiënten in de barak voor besmettelijke ziekten (o.a. cholera) op het Schuttersveld hoorde bij de opdracht. Voor de pastorale bearbeiding had de predikant hulp van een team van wijkbroeders. Deze leden van een wijkvereniging (broeders en later ook zusters als pastoraal werkers) waren meestentijds nauwelijks op hun taak berekend. Jonker schreef een *instructie*, die hij besloot met 'Zoo dan, mijne geliefde broeders, zijt standvastig, onbeweeglijk, altijd overvloedig zijnde in het werk des Heeren, als die weet dat uw arbeid niet ijdel is in den Heer', de tekst uit 1 Corinthiërs 15:58 waarmee hij later in Dordrecht intree zou doen.

Proeve van beantwoording van de vraag: 'Wat behoort door den Wijkbroeder gedaan te worden tegen den wassenden stroom der Socialistische woelingen van den tegenwoordigen tijd?', Rotterdam 1887. De instructie met dertien aandachtspunten is een uitwerking van het referaat dat op 28 oktober 1886 werd gehouden voor de vergadering van de Algemeene Wijkbroeders-Vereeniging der Nederduitsch Gereformeerde Gemeente te Rotterdam.

2.10 Catechetische handreiking, publicitaire en redactionele arbeid

De arbeid in de Rotterdamse samenleving vereiste materiaal voor toerusting. Jonker schreef daarom een *handleiding* voor het onderricht in de christelijke ge-

schiedenis - voor eigen parochie, maar ook voor een bredere kring van catecheten en godsdienstonderwijzers:

Handleiding bij het onderwijs in de geschiedenis der Christelijke Kerk, Utrecht 1882 (3^e dr. 1897, 80 p). Uit de inleiding: 'Velen, die zeer plechtig verklaren aan eene heilige, algemeene, Christelijke Kerk te gelooven, zijn met de geschiedenis van het Christendom ten eenenmale onbekend.'

Verkorte handleiding bij het onderwijs in de geschiedenis der Christelijke Kerk, Utrecht 1885 (2^e dr. 1890, 40 p). Uit de inleiding: 'Deze "verkorte" handleiding kon niet "korter" zijn, ten behoeve der volledigheid.'

In de *Rotterdamsche Kerkbode* verzorgde hij de rubriek 'Korte woorden voor elken dag'. Ook schreef hij mee aan de overdenkingen, waarvoor de inhoud meestal aan de prediking in vroegdiensten werd ontleend. Vrucht van Jonkers Rotterdamse preekwerk was ook *Het Hoofdstuk der liefde*, zijn eerste meditatieve bundel.

Meditatie 'Leent zonder iets terug te hopen' (Luk. 6:35b), *Rotterdamsche Kerkbode* zaterdag 27-1-1883.

Het Hoofdstuk der liefde (1 Kor. 13), Rotterdam 1887 (6^e dr. Amsterdam 1933). Uit de inleiding die voorafgaat aan de 22 praktisch-stichtelijke verklaringen: 'Over de liefde te schrijven zonder lief te hebben en over de liefde te lezen zonder lief te hebben - het is ijdelheid. Het is erger dan ijdelheid.'

In *Het Eeuwig Evangelie* verschenen drie preken. In *Stemmen voor Waarheid en Vrede* kwam een tweetal bijdragen te staan. Een 'woord vooraf' werd geplaatst bij de bundels *Lief en Leed* en *Gedichten*.

'Loopen met volharding' (Hebr. 12:1-2), *Eeuwig Evangelie* 1882, 108-122 (deels verschenen als meditatie over Hebr. 12:1c in de Dordtse *Zondagsbode* 26-11-1898); 'De levende hope' (1 Petr. 1:3), *Eeuwig Evangelie* 1885, 49-63; 'Het Licht der wereld' (Joh. 8:12a, in nov. 1887 tijdens rustkuur in Heerde geschreven), *Eeuwig Evangelie* 1887, 171-185.

'Brieven uit de hel', *Stemmen voor Waarheid en Vrede* sept. 1883, 244-271; okt. 1883, 354-370. Twee artikelen naar aanleiding van een Duitse bewerking van een door de Deense theoloog en schrijver Valdemar Adolph Thisted (1815-1887) onder auteurspseudoniem 'M. Rowel' geschreven boek over brieven van een verlorene over de toestand in de hel. Het maandblad *Stemmen voor Waarheid en Vrede* (afgekort: *SWV*), Evangelisch tijdschrift voor de Protestantische Kerken, was de voortzetting van

de *Boekzaal der Geleerde Wereld* en *Tijdschrift voor de Protestantsche Kerken in het Koninkrijk der Nederlanden*. In 1864 opgericht en geredigeerd door L. Tinholt, vanaf 1868 door Tinholt en A.W. Bronsveld, en vanaf 1875 door Bronsveld (die zich in het confessionele spoor bewoog). Het blad, uitgegeven te Amsterdam en vanaf 1884 te Utrecht, was een invloedrijk en veel gelezen kerkelijk periodiek dat veelal het standpunt van de ethische richting verwoordde. Door Bronsvelds verslechterende verhouding tot A. Kuiper werd het bij uitstek een orgaan waarin de weerstand tegen Kuiper en zijn streven tot uitdrukking kwam. Door het overlijden van Bronsveld eind november 1924 verloren de *Stemmen* hun veelgelezen kroniekschrijver. M.J.A. de Vrijer en W.A. Hoek namen de redactie over. Eind 1925, bij de voltooiing van jrg 62 werd de uitgave gestaakt.

'Voorwoord' bij A. Ridderbroek, *Lief en Leed*. Lieder en van een reiziger naar het hemelsch Vaderland, Zwolle 1886, III-IV. Ridderbroek stond aan het hoofd van een vrije gemeente te Heerde. Zijn poëzie zou niet de literaire critici maar wel de eenvoudigen van hart aanspreken.

'Voorwoord' bij G. Swanborn, *Gedichten*, verzameld door R.A. Swanborn Gzn., Rotterdam 1886. Poëzie van G. Swanborn (1831-1878) was in de *Rotterdamsche Kerkbode* verschenen. De auteur werd gedreven door liefde voor de Schoonste der mensenkinderen. Dan 'kan het zijn nut hebben naar hem te luisteren'.

Jonker maakte vier bijschriften voor de tweede serie van *Gewijde Tafereelen*:

'De Kaïnsgeest' (over zelfzucht en zelfverloochening, n.a.v. Gen. 4:5-11), 'Roemzucht' (over Davids volkstelling, n.a.v. 2 Sam. 24:1-17), 'Deelneming' (over het zwijgen van de vrienden van Job, n.a.v. Job 2:11-13) en 'Vluchtige hulde' (over de intocht in Jeruzalem, n.a.v. Matth. 21:8-9) in: *Gewijde Tafereelen* in chromolithographieën met bijschriften ter bevordering van christelijk geloof en leven van onderscheidene vaderlandsche evangeliedienaren, Amsterdam 1895, 9-16, 125-132, 173-180, 265-272.

Deze tweede serie *Gewijde Tafereelen* is een vervolg op de in 1878 bij C. Morks Jzn. te Dordrecht uitgegeven gelijknamige bundel (488 p) met dertig bijschriften uit het Oude Testament en dertig bijschriften uit het Nieuwe Testament, gemaakt door achtentwintig auteurs bij platen van Gustave Doré. Volgens de gegevens in Georges Duplessis, *Catalogue des dessins. Aquarelles et estampes de Gustave Doré*, Paris 1885, 158, verschenen Doré's platen in 1874-1882. Achterin Morks' uitgave *Stofgoud* (1889) wordt de uitgave van een nieuwe serie bijschriften (zonder vermelding van de naam van Gustave Doré) onder de aandacht gebracht. De editie zal aan het eind van de jaren tachtig of aan het begin van de jaren negentig zijn verschenen. In de *Maas- en*

Scheldebode verschenen in 1892 en 1895 regelmatig advertenties met een voordelige aanbieding van de nieuwe bundel *Gewijde Tafereelen* die in totaal zesenvestig bijdragen telt; vijftieng uit Oude Testament (p 1-204) en eenentwintig uit Nieuwe Testament (p 205-376). Deze tweede serie *Gewijde Tafereelen* kreeg bekendheid door de uitgave bij de Gebroeders Koster te Amsterdam in 1895. Veertien 'Leeraars' schreven mee: W.J.G. Aalders te Amsterdam, J. Brummelkamp te Amsterdam, Ch.J. Bryce te 's-Gravenhage, P. Doedes te Zutphen, J.A. Gerth van Wijk te 's-Gravenhage, A.J.Th. Jonker te Rotterdam, W.J. Jorissen te Apeldoorn, S.S. de Koe te Utrecht, Jb. Moulijn te Nijmegen, J.P. Nonhebel te Dordrecht, C.B. Oorthuys te Katwijk aan Zee, P.C. van Oosterzee te Enschede; A.W.L. Talma te Dordrecht en S.H.J. de Wolff te Leiden. Van hen had alleen J.A. Gerth van Wijk ook in de eerste bundel gepubliceerd. Van Rhijn bewaarde Jonkers artikelen over roemzucht, deelneming en vluchtige hulde met de opmerking 'Herkomst mij onbekend' in de Groninger *Verzameling geschriften en overdrukken A.J.Th. Jonker*, maar vermeldde ze niet in zijn biografie. Jonker ondertekende de bijdragen zonder datum te 'Rotterdam'. 'Vluchtige hulde' en 'Deelneming' verschenen gedeeltelijk in de Dordtse *Zondagsbode* van 13-3-1897 en 8-7-1899. Er zijn punten van overeenkomst en verschil tussen 'De Kaïnsgeest' in *Gewijde Tafereelen* en 'Kaïn en Abel' in *Uit een heilig verleden* 1910. De editie van *Gewijde Tafereelen* 1895 kon worden getraceerd in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam en door mij in juli 2015 gedeeltelijk worden gekopieerd.

Buiten Rotterdam hield Jonker bij gelegenheid toespraken of lezingen. Met F.E. Daubanton, F. van Gheel Gildemeester, C.H. van Rhijn en D.C. Thijm richtte Jonker het tijdschrift *Theologische Studiën* op.¹³⁹ In de jaren 1883-1884 verschenen daarin twee boekbesprekingen en een studie over het begrip 'voorwaardelijke onsterfelijkheid'.

Jonker sprak op bijeenkomsten van het Christelijk Nationaal Zendingsfeest: in Heiloo op 5 juli 1882 met eenentwintig andere sprekers, onder wie F. van Gheel Gildemeester, *Leidsche Courant* (afgekort: *LdC*) 12-6-1882; in Blauwkapel op 4 juli 1883, met in totaal negentien sprekers onder wie Valetton jr. (openingsrede) en J.H. Gunning jr., waar Jonker de eerste slotrede verzorgde, *LdC* 12-6-1883.

Een niet in druk uitgegeven lezing *Christendom en beschaving* werd onder andere te Utrecht (voor het Utrechtsch Studenten-Zendinggezelschap Eltheto Hè Basileia Sou), Amsterdam, Zwolle, Doetinchem en later ook Dordrecht gehouden. Zie het ver-

139 Zie voor F.E. Daubanton (1853-1920): J. Alma, *BLGNP* 2, 1983, 157-158; F. van Gheel Gildemeester (1855-1929): J.W. van Hulst, *BLGNP* 5, 2001, 202-204; C.H. van Rhijn (1849-1913): W. Nijenhuis, *BLGNP* 4, 1998, 368-370; D.C. Thijm (1848-onbekend): M.J. Aalders, *BLGNP* 4, 1998, 420.

slag van de spreekbeurt op 3 februari 1887 in de Zendingskapel van de Christelijke Philantropische Inrichtingen (het Doetinchemse werk van ds. J. van Dijk Mzn.), *Doetinchemsch Weekblad* 11-2-1887.

Theologische Studiën (afgekort: *TS*). Tijdschrift onder redactie van F.E. Daubanton, F. van Gheel Gildemeester, A.J.Th. Jonker, C.H. van Rhijn en D.C. Thijm. Later werd de redactie gevoerd door F.E. Daubanton en C.H. van Rhijn, met vermelding van medewerkers. Het tweemaandelijks blad kwam in de plaats van het tijdschrift *Studiën*, dat door tijdgebrek van de redactie een jaar eerder was verdwenen. Initiator van *TS* was de Utrechtse hoogleraar Doedes, die met Van Gheel Gildemeester de mogelijkheid tot uitgave onderzocht. Het toonaangevende theologisch-wetenschappelijk tijdschrift werd in 1883 te Utrecht uitgegeven en telde 35 jaargangen. Het legde een verbinding tussen de Utrechtse orthodoxie en het ethisch beginsel van La Saussaye. Jonker bleef tot 1900 in Dordrecht redactielid, maar overwoog eerder te stoppen vanwege overbezetting, tijdsdruk en verlegging van accenten. Na onderbreking verscheen in 1907 een laatste bijdrage van zijn hand.

‘Nocet qui male docet’, *TS* 1883, 307-312. Een kritische bespreking en niet-aanbeveling van een tal van fouten bevattend catechetisch boekje ‘Uitbreiding van het catechetisch onderwijs, naar “J.I. Doedes: de Leer der Zaligheid”’; tevens aangevuld met volledige verwijzing naar de belijdenisschriften der Nederlandsche Hervormde Kerk; door Amice Veritas’.

‘S.S. de Koe. De Conjecturaalcritiek en het Evangelie naar Johannes, Academisch proefschrift. Utrecht, 1883’, *TS* 1883, 454-474. Bespreking van een nieuwtestamentische dissertatie, toegespitst op het gebruik en de functie van de wetenschappelijke hypothese in de tekstkritiek.

‘De leer der conditioneele onsterfelijkheid’, *TS* 1883, 1-20, 155-187, 548-582; 1884, 185-234 (geschreven in ‘Paaschweek 1884’). In een uitvoerige bijbels-theologische en patristieke studie ontvouwde Jonker zijn begrip van een voorwaardelijke onsterfelijkheid.

Jonker kwam op het spoor van de Deense theoloog en filosoof Søren Kierkegaard, die hij in het Duits las, uit wie hij citeerde en over wie hij publiceerde.

Wees gewaarschuwd, Rotterdam 1886. Jonker schreef het ‘Voorwoord van den vertaler’ (V-VIII) en maakte de vertaling (IX-XIX, 1-170) van ‘Zur Selbstprüfung der Gegenwart empfohlen’, de in 1869 door Chr. Hansen gepubliceerde Duitse versie van drie leerredenen die in 1851 door Søren Kierkegaard geschreven zijn. De van bijbeltekst en uitgeschreven gebed voorziene overdenkingen betreffen: ‘Wat noodig is, om zich met waren

Aart Jonker te Rotterdam

zegen in den spiegel des Woords te beschouwen' (Jac. 1:22-27, 1 e.v.), 'Christus is de weg' (Hand. 1:1-12, 96 e.v.) en 'De Geest is het, die levend maakt' (Hand. 2:1-12, 134 e.v.). Zij volgen op Kierkegaards 'Voorrede' over het hardop lezen en op 'Eene voorafgaande opmerking' over eigen zeggingskracht in plaats van redenaarskunst (XI-XIX).

Jonker kan de anonieme auteur zijn geweest van de al eerder gepubliceerde vertalingen van twee overdenkingen van Kierkegaard: 'Leerrede van Søren Kierkegaard' (Job 1:20-21), SWV 1880 (dl 2), 406-426 en 'S. Kierkegaard, Het vreugdevolle van een eeuwig gewin door een tijdelijk verlies (Job 1: 20-21)', SWV 1882 (dl 2), 281-300. Van Rhijn, *Jonker* 46-47 voetnoot 3 acht dit zeer wel mogelijk; op www.kierkegaard.nl wordt bij de vermelding van Nederlandse vertalingen van werken of fragmenten met inleidingen en annotaties Jonkers auteurschap aangenomen.

2.11 Huwelijk

Aart Jonker verloofde zich met Truus van Haersolte die hij in zijn Warnsveldse jaren had leren kennen. Op donderdag 11 februari 1886 trad hij met haar in het huwelijk. J.H. Gunning jr., die in 1882 kerkelijk hoogleraar aan de gemeentelijke universiteit te Amsterdam was geworden, leidde de huwelijksinzegening in de Nieuwe Kerk aan de Dam in Amsterdam.

Geertruyd Agnes barones van Haersolte van Haerst - haar eerste doopnaam beschouwde zij als geschreven met de letter y - was op 24 februari 1861 te Zwolle geboren als een van de negen kinderen uit het huwelijk van Johan Christiaan baron van Haersolte van Haerst (1809-1881) en Geertruijd Agnes barones de Vos van Steenwijk (1813-1874). Het landadelijk geslacht behoorde tot de Overijsselse ridderschap.

'[D]en 11 Februari 86 Prof J H Gunning Aart Jan Theodorus Jonker Geertruijd Agnes Baronesse v Haersolte van Haerst' is de vermelding in het *Trouwboek der Nieuwe Kerk begonnen den 8 Januari 1885 te Amsterdam*.¹⁴⁰

140 Het trouwboek is ter inzage in het *Stadsarchief Amsterdam* onder: Geloofsgemeenschappen en andere instellingen van godsdienstig leven, Nederlandse Hervormde Kerk, Kerkvoogdij van de Hervormde gemeente te Amsterdam, 1578-ca.1965, archiefnr 378, inventarisnr 1219. Het boek bevat de registraties uit de periode 1888 t/m 1911, gemiddeld bijna 300 per jaar. De verbintenis is nr 34 van de 348 huwelijken die in 1886 werden ingezegend in de kerk op de Dam. Op de dag van Jonkers huwelijk vond op een later tijdstip nog een andere inzegening plaats. Vaak werden op een dag in dezelfde dienst meerdere huwelijken bevestigd; in genoemd jaar zeven op 6 januari door ds. W.J. Geselschap, vijftien op 3 februari door ds. J. Brummelkamp en zes op 17 februari door ds. A.J. Westhof. Na afloop van een kalenderjaar tekenden een predikant en een ouderling van de Amsterdamse Hervormde gemeente de gemaakte opsomming voor akkoord. Gunning jr. als bevestiging is een uitzondering. Bij de summiere notitie wordt geen trouwtekst genoemd.

Jonkers echtgenote was een predikantsvrouw met grote sociale vaardigheden.¹⁴¹ Door haar vroegtijdige dood telde de verbintenis nauwelijks meer dan vijftien jaren. Jonker kende de geschriften van Gunning en beschouwde hem als een van zijn leermeesters. Jonker had veel respect voor de geleerdheid en vooral voor de vroomheid van Gunning.¹⁴² Door zijn betrokkenheid bij het huwelijk¹⁴³ zou de ethische verwantschap tussen Jonker en Gunning een persoonlijk karakter krijgen.¹⁴⁴

2.12 Doleantie

Donkere wolken van 'de beweging van 1886' pakten zich boven Rotterdam samen. De gemeente raakte verdeeld. De kerkelijke hetze in de dagen van de Doleantie heeft aan Jonker geknaagd. Een persoonlijke aanvaring met A. Kuyper volgde. In de correspondentie tussen Gunning en Jonker werd het manco aan irenisch optreden genoemd¹⁴⁵; de strikt-juridische aanpak van tegenstanders deed afbreuk aan het geestelijk leven.¹⁴⁶ Als lid van het Classicaal Bestuur van Rotterdam moest Jonker met tegenzin deelnemen aan het ondertekenen van schorsingsbesluiten en andere geruchtmakende akten. 'Het liegt,' was zijn opmerking bij de schifting der geesten. Dat Jonker in Rotterdam afknapte, kwam niet alleen door de kerkstrijd. Het geheel van taken, de eisen die hij zichzelf stelde aan inzet en kwaliteit, het niet of nauwelijks kunnen afwijzen van een verzoek¹⁴⁷ en 'de rosmolen van allerlei beslommingen' voerden tot arbeidsoverspanning. Van

141 Zie Van Rhijn, *Jonker* 109-110 en K.H.L. van Selms, 'Dr. A.J.Th. Jonker in Dordrecht', *Hervormd Dordrecht* 23-8-1963.

142 Gunning logeerde bij Aart Jonker in Rotterdam. Hun omgang wordt aangehaald in een brief van Gerrit Jonker aan C.L. Voorhoeve, zie M.G.L. den Boer, *IdW* 12-1-1985, 15-16.

143 De keuze van Gunning als voorganger is verklaarbaar. Gunnings dochter Maria Lambertha ('s-Gravenhage 13-5-1862 - Arnhem 5-7-1939, op 4-1-1894 gehuwd met haar neef, de taalgeleerde zendeling Nicolaus Adriani, Oud-Loosdrecht 15-9-1865 - Poso Celebes 1-5-1926) was vriendin van Jonkers bruid sinds het verblijf op de Warnsveldse kostschool van de dames De Vries.

144 Zie Van Rhijn, *Jonker* 42-43, 48, 60 waar Van Rhijn (48) citeert uit een brief van Gunning aan Jonker op 30-11-1886; De Lange, *Een leven in zelfverloochening*, dl 1 (1995) 256 (Correspondentie van Gunning nr. 64) wijst op een brief van Gunning aan Jonker in 1887, bewaard in de Universiteitsbibliotheek Utrecht, collectie handschriften Gunning, HS 8+ C3. Een digitale kopie van deze brief (code 2691) is in mijn bezit.

145 Van Rhijn, *Jonker* 43.

146 De vriendelijk en eenvoudig gestelde brief (zie voetnoot 144) van Gunning aan Jonker werd op 5-4-1887 geschreven. Hij dankte voor Jonkers toezending van *Het Hoofdstuk der liefde* en maakte daarover vooral lovende opmerkingen. Hij vroeg Jonkers mening over toegestuurde 'afdrukjes' uit een nog uit te geven werk (*Onze schuld tegenover de 'gereformeerden'*). Het deed hem pijn dat de hervormden in hun procedures net zo 'gereformeerd' handelden als de volgelingen van Kuyper zelf deden. 'Maar mijn hart, dat voor onze kerk groote liefde heeft, weent over dezen loop der dingen.' De brief eindigt persoonlijk met 'Groet Mevrouw hartelijk van ons'. Een jaar eerder had hij het echtpaar Jonker getrouwd.

147 Buiten de beurten op het Rotterdamse dienstrooster om ging Jonker zondags ook uit preken, onder meer op zondagmorgen 2 januari 1887 te Leiderdorp, *LdC* 30-12-1886.

Veldhuizen noemt de overeenkomst tussen Jonker en Van Oosterzee in het opgejaagde leven in de Maasstad.

‘Omgevoerd in een rosmolen van allerlei beslommingen, die alle frischheid benemen aan geest en gemoed, vergelijk ik mijzelf vaak bij den schepeling, die roeyen moet tegen een sterken stroom en ten aanschouwe van velen, zonder dat hij tijd heeft om de riemen te inspecteeren of te herstellen, die hij toch voelt, dat niet in de beste orde zijn. Altijd moet ik aan den eisch van het oogenblik voldoen: hoe wordt men langs dien weg, in studie, ontwikkeling, gemoedsleven, iets geheels, iets harmonisch?’¹⁴⁸

De hectische Rotterdamse periode eindigde in de zomer van 1887 met een rustkuur in Laag-Soeren en bij zijn ouders in Heerde.¹⁴⁹

2.13 Afscheidsbundel

Afscheid preken was in Jonkers toestand niet mogelijk geweest. De officiële datum van losmaking van Rotterdam was zaterdag 10 december 1887. Om in het gemis te voorzien en niet de indruk te wekken te zijn vertrokken zonder gedag te zeggen, stelde hij in februari 1888 te Ellecom de bundel *Gedachtenis* samen. Foto van een midden-dertiger, handtekening en ‘opdracht’ gingen vooraf aan de meditatieve toespraken, die vooral in het teken van 1886 stonden. Jonkers afscheidswaarden van het grote Rotterdam dat hem leegzoog, zijn geen boze woorden geweest. Gedachtig aan de apostolische raad ‘Belijdt elkander de misdaden’¹⁵⁰ deed hij allereerst en allermeeest schuldbelijdenis!

Gedachtenis, aangeboden aan de Rotterdamsche Gemeente, Rotterdam 1888.

De inhoud bestaat uit zeven in de voorbije jaren uitgesproken leerredes: ‘De eigenaardige vervulling van Gods beloften’, Hebr. 11:8-10 (Zuiderkerk, 3-1-’86 n.m.), ‘Gods liefde en de onze’, 1 Joh. 4:19 (Westerkerk, 10-10-’85 n.m.), ‘Reiniging door Jezus’ bloed’, 1 Joh. 1:7b (Westerkerk, 11-7-’86 n.m.), ‘De strijd des geloofs’, 1 Tim. 6:12a

148 Citaat uit een brief van Van Oosterzee aan Da Costa op 3-6-1849, vermeld in Van Rhijn, *Gemeenschap en Vereenzaming* 160. Van Veldhuizen, *Een eeuw Rotterdamse volkswijk* 19,115 refereert hieraan wanneer hij het woord ‘rosmolen’ gebruikt en stelt: ‘Er bestaan meer trekken van overeenkomst tussen Jonker en de zo door hem bewonderde Van Oosterzee!’ Van Rhijn wijst aan het eind (308) van zijn boek erop hoe Van Oosterzee telkens het woord ‘rosmolen’ gebruikte en hij typeert de stadsproblematiek in de zin: ‘Ook reeds in de dagen van Van Oosterzee deed wetenschappelijke aanleg wel naar meer ontwikkelde kringen in groote steden verlangen, doch maakte “een rosmolen” van practische, soms zeer weinig ter zake doende beslommingen, het volledige inzetten van de individueele krachten onmogelijk.’

149 Van Rhijn, *Jonker* 37.

150 Brief van Jacobus 5:16.

(Grote Kerk, 27-3-'87 v.m. in een belijdenisdienst), 'Het bedienen der gave Gods', 1 Petr. 4:10 (Zuiderkerk, 12-6-'87 v.m.), 'Een gebed voor de gemeente', Ps. 51:2ob (Grote Kerk, 30-5-'86 n.m. bij het 'Gebed') en 'Een bede tot de gemeente', Jer. 6:8a (Grote Kerk, 22-8-'86 n.m. bij het 'Gebed'). Het woord vooraf op p V-XVI was gericht aan de 'Veelgeliefde Gemeente', door 'haren vroegeren leeraar'. Nimmer was het zijn verlangen geweest om in een grotestadsgemeente dominee te zijn. Bij zijn intree had hij geroepen: 'Ik heb U niet uitverkoren, maar Gij hebt mij uitverkoren!' Toch had hij er met blijdschap kunnen werken. Het was in dagen van grote benauwdheid zijn geschokte en verzwakte gezondheid geweest die hem ertoe noopte de gemeente te verlaten.

Na zijn vertrek zouden eerst G.J. Vos en daarna J.L. Heldring O.Gzn. (Jonker had bij de wijkbroeders zijn naam al genoemd) de predikantsplaats in de 'Afdeling G - Vacante Wijk Jonker' bezetten.

2.14 Andere situatie in Ellecom

De overgang van de grote stad aan de Maas naar het kleinschalige Gelderse dorp Ellecom vereiste meer aanpassing dan verwacht. Jonker werd de opvolger van B.G. Clement, die met emeritaat was gegaan. Ellecom was maar twee maanden vacant geweest.¹⁵¹ De bevestiging vond 11 december 1887 plaats door J.H.L. Roozemeyer uit Arnhem. Hij sprak over 'Uitdelers der verborgenheden Gods' (1 Corinthiërs 4:1b). De langzaam op krachten komende Jonker deed intree met 1 Thessalonicenzen 5:25 - 'Broeders, bidt voor ons.' Het was de tekst die ook in Rotterdam en Heerde bij zijn intrede had geklonken. Aart bevestigde zijn bijna dertien jaar jongere broer Gerrit op 8 april 1888 in het ambt te Leusden en koos daarbij Johannes 21:15-17 als tekst. Bij de drievoudige vraag van Jezus aan Petrus over de liefde zal hij hebben gedacht aan het woord waarmee zijn vader hem destijds te Warnsveld inleidde.

Bevestigingspreek v. Aart. Leusden 8 April 1888, in manuscript (overgeschreven versie) bewaard gebleven uit de nalatenschap van G.J.A. Jonker (en in mijn bezit). Het preekboekje telt 32 p. De liturgievermelding is: Psalm 89:1, Mattheüs 10:5-20, Psalm 97:7, Gezang 55:1 en 2, Psalm 134:3 en Psalm 68:10.

151 Jonker was in nov. 1883 op het zestal te Vorchten gezet; in nov. '84 op zestal te 's-Gravenhage; in febr. '85 ook op zestal te 's-Gravenhage; in maart '85 op drietal te 's-Gravenhage, waaruit eerste beroep naar 's-Gravenhage volgde; in okt. '86 op twaalfstal te Gouda; in nov. '86 op zestal te Gouda; in dec. '86 op zestal en drietal te Gouda, waaruit beroep naar Gouda volgde; in sept. '87 op zestal te Ootmarsum, waaruit beroep naar Ootmarsum volgde; beroep naar Hoenderloo; in okt. '87 beroep naar Loenen op de Veluwe en aangenomen beroep (reeds op 'toezegging') naar Ellecom. Zie *dominografie* op www.dominees.nl.

'Des voormiddags trad als bevestiger op de Heer Dr. A.J.Th. Jonker, pred. te Ellekom. (...) In wegslepende taal bond hij leeraar en gemeente hunne wederzijdsche taak op het hart; ieder die ooren had om te hooren werd in het geweten gegrepen', regionaal nieuws (op een kaart overgeschreven), *Knipselboek van Minet Jonker*.

Jonker sr. heeft het predikantschap van zoon Gerrit niet meer mogen beleven; op 30 januari van dat jaar was hij te Heerde gestorven. Bij de begrafenis had Aart als oudste zoon een dankwoord gesproken.

Zijn heengaan was een ingaan in de rust van Gods volk; zijn leven werd door zijn oudsten zoon, den heer A.J.Th. Jonker, pred. te Ellecom, in een aangrijpend woord aan de geopende groeve weergegeven in de getuigenis, welke hij van zijnen diep betreunden vader aflegde: 'Hij heeft veel lief gehad', nieuws uit (Kerk. Ct.) 'Heerde (classis Harderwijk) 2 Febr.', *Knipselboek van Minet Jonker*.

De zondag na het sterven heeft Aart Jonker uit gevoelens van piëteit zijn vader in Ellecom herdacht, en later ook in diens vroegere gemeente Laren, met een preek over 2 Samuël 12:23b - 'Ik zal wel tot hem gaan, maar hij zal tot mij niet wederkomen.' Op 5 juli 1891 bevestigde Aart Jonker zijn broer Gerrit te Kralingen met als tekst Handelingen 8:5-8 over Filippus die tot grote blijdschap van de inwoners van Samaria Christus predikt.¹⁵²

Jonker ging om met veel verschillende mensen en liet blijken dat hij het opnam voor eenvoudigen en ondergeschikten. De vriendschap met koster E.H. Dikker wordt genoemd.¹⁵³ Maar de predikant Jonker bewoog zich - naar de uitdrukking van Van Rhijn - niet met eenzelfde gewetensrust en gemak over parketvloeren als over leem. In Ellecom botste het tussen zijn radicale gezindheid en de patriarchale macht van de dorpsheer. De grafelijke familie bezat over de kerk het recht van collatie. De Heer van Middachten moest kerkenraadsbenoemingen goedkeuren. In de aandachtspunten van de eredienst - het openbare gebed en de toezang na terugkeer van een reis - hadden de slotbewoners als hogergeplaatsten altijd een streepje voor. De verhouding tussen Jonker - zelf met een afstammeling van adel getrouwd - en de familie Bentinck op het kasteel in De Steeg was stroef. Nog voor het beroep was uitgebracht, had Jonker een conferentie met graaf Bentinck over Ellecom gehad.¹⁵⁴ Van Rhijn betwijfelt of de keuze voor de evangeliebediening in de kerkelijke gemeente Ellecom wel zo verstandig was geweest.¹⁵⁵

152 Berichtgeving in RN 7-7-1891.

153 Van Rhijn, *Jonker* 52.

154 Zie M.G.L. den Boer, 'Uit de brieven van G.J.A. Jonker aan C.L. Voorhoeve', *IdW* 23-2-1985, 11 waar Gerrit Jonker vertelt hoe de toestand van zijn broer Aart verbeterde.

155 Van Rhijn, *Jonker* 58.

2.15 Meditatief en wetenschappelijk werk

Uit de Ellecomse periode dateert een aantal vertalingen en bewerkingen van gedichten voor het jaarboek *Martha* en een *paaslied*. Meermalen werkte Jonker mee aan een kalendereditie of evangelisatietraktaat.

In 'Mengelwerk', *Jaarboekje Martha*, Utrecht 1888 jrg 1, 'Wordt den kinderkens gelijk!' (Matth. 18:3), 34-35; 'Heer, blijf bij ons!' (Luk. 24:29), 47-48 en 'Wij zijn Gode een goede reuk van Christus' (2 Kor. 2:15), 58. Jonker vertaalde en parafraseerde deze verzen uit *Maiblumen IV en II, Lieder einer Stillen im Lande dargereicht von G. Knak, Pastor a. d. böhmisch-lutherischen Gemeinde zu Berlin. Zum Besten d. inn. u. auß. Mission, Berlin 1862 (6^e dr 1880)*. Aan de jaaruitgaven van de Martha-Stichting werd meegewerkt door B.J. Adriani, J.H. Gunning jr., A.J.Th. Jonker, Tryfosa en anderen. De stichting beoogde hulp aan onverzorgde kinderen.

Een door Jonker nagelaten paaslied 'Christus is opgestaan!', vermoedelijk uit de Ellecomse periode, was waarschijnlijk voor *Martha* bestemd. Zie in gewijzigde vorm Gezang 13 in *Gezangen nevens de Psalmen in gebruik bij de Gereformeerde Kerken in Nederland (in Hersteld Verband)*, 's-Gravenhage 1933; Lied 198 in *Geestelijke liederen uit den schat van de Kerk der eeuwen*, Nijkerk 1934; *Ecclesia* 28-3-1997, 51 en 27-3-2010, 47.

'Leven en Overvloed', Amsterdam 1889. Beschouwing over Joh. 10:10b in de serie *Nederlandsch Godsdienstig Traktaat-Genootschap*, nr 756.

In *Het Eeuwig Evangelie* en *Feeststoffen* verschenen preken. Vijf te Ellecom geschreven bijdragen verschenen in *Theologische Studiën*. Een publicatie uit het oeuvre van Kierkegaard kwam in *Stemmen voor Waarheid en Vrede*.

'De verborgenheid Gods' (Jes. 45:15), *Eeuwig Evangelie* 1890, 1 e.v. De preek is opgenomen in *Geloofsleven*, 73-88.

'Vredevorst'. Kerstpreek (Jes. 9:5e), 29-43 en 'Hemelvaart' (Hebr. 2:8b en 9a), 159-172 in *Feeststoffen*, 'Een bundel leerredenen voor de Christelijke feesten, door de heeren: B.J. Adriani, P.D. Chantepie de la Saussaye, F. van Gheel Gildemeester, J.H. Gunning jr., J.H. Gunning JHz., A.J.Th. Jonker, T. Kuiper, A. Pijnacker Hordijk, J.H.L. Roozemeijer, J. Riemens, W.L. Welter jr., bijeengebracht door Dr. F. van Gheel Gildemeester', Utrecht z.j. (1890).

Boekbespreking 'A. Resch, Agrapha', *TS* 1890, 125-137.

Boekbespreking 'J. Friedr. Wucherer, "Pastoralbriefe". Briefe eines Vaters an seinen Sohn, der ins hl. Amt getreten ist, von J. Friedr. Wucherer, weil. ev.-luth. Pfarrer zu Aha, München 1889', *TS* 1890, 283-288.

'Een oude verklaring van Joh. 3:5, opnieuw aanbevolen', *TS* 1890, 450-461.

Boekbespreking 'Zondagsrust en Zondagsheiliging in de zeventiende eeuw, door Dr. S.D. van Veen, Predikant te Groningen, Nijkerk 1890', *TS* 1891, 49-56.

'Is er verwantschap tusschen de Doopliturgie van Severus en Filipp. 2: 6 en 7?' (kopij Ellecom, nov.'91), *TS* 1892, 9-29.

'Onze roeping om de menschen die wij zien lief te hebben', *SWV* 1891 (dl 2), 1025-1054. Jonkers vertaling betrof een deel van de Duitse versie van A. Dorner, *Leben und Walten der Liebe*, Leipzig 1890, over Kierkegaards meditatie naar aanleiding van 1 Joh. 4:20.

2.16 Confrontatie met Kuyper

Opnieuw raakte Jonker verzeild in het krachtenveld van de kerkstrijd en de landelijke kerkelijke pers. Abraham Kuyper had zich in de politiek gestort en een coalitie bepleit waarin 'Anti-revolutionairen' met 'Roomschgezinden' zouden samengaan. Hij vond dat een positief-christelijk bondgenootschap de macht van het liberalisme kon verbreken. Jonker plaatste fundamentele kritiek bij de omgang van het neo-calvinisme met het Roomse katholicisme. Hij verdiepte zich in Calvinisme en publiceerde een brochure waarin hij de verhouding tussen Rome en de Reformatie belichtte.

Kalvinistische Ingenomenheid met Rome, aan Kalvijn zelven getoetst, Rotterdam 1889.

Het leidde tot een polemiek. Jonker had in een onderdeel van een door Kuyper verstrekt Latijns citaat een vertaalfout gemaakt en Kuyper zou hem deze misser breed uitmeten. Kuyper en Jonker verschilden niet alleen van visie op het protestantisme. Er was ook sprake van 'incompatibilité des humeurs'.

2.17 Vertrek uit Ellecom

Op 20 december 1891 nam Jonker afscheid. De tekst kwam opnieuw uit Paulus' brieven, nu 2 Timotheüs 2:19 - 'Het vaste fundament Gods staat, hebbende dezen zegel: De Heere kent degenen die de Zijne zijn; en: Een iegelijk die den naam van Christus noemt, sta af van ongerechtigheid.' Jonker was in Ellecom toch weer opgebloeid, hoewel hij dacht niet lang in Ellecom te zullen blijven. Was de

gang naar het plaatsje tussen Dieren en De Steeg een vlucht geweest? Toch had hij de gemeente lief gekregen en door haar moeilijkheden ook zelf een leerproces ondergaan. De gemeente had voor haar godsdienstig leven minder uiterlijkheid en meer innerlijkheid nodig. Jonker hoopte dat zijn opvolger geen mensen, ‘ook geen groote menschen’, naar de ogen zou zien.¹⁵⁶ J.D. van Arkel volgde hem op. Jonker was in de Ellecomse jaren dikwijls op het tal gezet of beroepen geweest.¹⁵⁷ Dordrecht nam hij aan. De vier jaren in Ellecom waren daardoor de wachtkamer van een volgende grote stad geworden. In 1894 heeft Jonker vanuit Dordrecht nog eens voor de Ellecomse gemeente gepreekt.

2.18 Naar de synodestad Dordrecht

Een derde deel van de predikantsloopbaan werd in Dordrecht doorgebracht. Het echtpaar betrok de pastorie aan Prinsstraat 29. Jonker keek wat sceptisch tegen de stad met de historie van de Nationale Synode uit 1618-1619 aan; zou het er niet te muf zijn en voor hem te stijf en te conservatief? Hij had op Dordt geen oogje gehad en was - zoals vaker - van plan geweest na een paar dagen voor het beroep te bedanken.¹⁵⁸ Tien jaar - het dubbele van Rotterdam - zou hij er met zegen werken. Een zegen waarin hij, zoals verwoord in zijn afscheidspreek, de afgrond zou zien. De jaren in Dordt brachten hem onder persoonlijke beproeving. Het beroep op Jonker was het achtste in de twee jaar durende vacature van E.A.G. van Hoogenhuijze. Bevestiger op 3 januari 1892 in de ‘Dordtse Dom’ was broer Gerrit met de tekst Colossenzen 4:17 - ‘En zegt aan Archippus: Zie op de bediening die gij aangenomen hebt in den Heere, dat gij die vervult.’ De intreetekst kwam uit 1 Corinthiërs 15:58 - ‘Zoo dan, mijne geliefde broeders! zijt standvastig, onbewegelijk, altijd overvloedig zijnde in het werk des Heeren, als

¹⁵⁶ Van Rhijn, *Jonker* 51-52,54,68.

¹⁵⁷ Okt. 1888: op twaalfstal te Nijmegen en op viertal te Middelburg; nov. '88: op twaalfstal te Doetinchem en te Breda, op zestal en op drietal te Breda; dec. '88: op zestal te Doetinchem, op zestal en op drietal te Nijmegen, beroep naar Nijmegen en tweede beroep naar Groningen; febr. '89: op drietal te Alkmaar en te Haarlem, eerste beroep naar Haarlem; aug. '89: op twaalfstal te Gouda; sept. '89: op twaalfstal en op zestal te Brielle; okt. '89: op zestal te Brielle; nov. '89: op twaalfstal te Brielle; dec. '89: beroep naar Harlingen; jan. '90: op zestal en op drietal te Doetinchem; maart '90: op twaalfstal te Meppel, op drietal te Rotterdam, vierde beroep naar Rotterdam; mei '90: op drietal te Brummen; juni '90: op zestal te Amersfoort; juli '90: beroep naar Amersfoort; okt. '90: beroep naar Barendrecht; maart '91: op drietal te Haarlem; juni '91: op zestal te Alkmaar; aug. '91: op drietal te Rotterdam en te Alkmaar, vijfde beroep naar Rotterdam; juli '91: op twaalfstal te Gouda, op drietal te Haarlem, beroep naar Alkmaar en tweede beroep naar Haarlem; sept. '91: op drietal te Dordrecht; okt. '91: aangenomen beroep naar Dordrecht. Zie *dominografie* op www.dominees.nl.

¹⁵⁸ *Een beker van dankzeggingen*, Dordrecht 1902, 6.

Aart Jonker te Dordrecht

die weet, dat uw arbeid niet ijdel is in den Heer.' Beide preken werden in een bundel uitgegeven.¹⁵⁹

Bevestigingspreek (Kol. 4:17) door G.J.A. Jonker en intrepreek (1 Kor. 15:58) door A.J.Th. Jonker, gehouden in de Groote Kerk te Dordrecht, 3 Januari 1892, Dordrecht 1892.

In Dordrecht kreeg Jonker weer een omvangrijke werkring. Hij vond er een ministerie met acht predikantsplaatsen. Mannen van verschillende geest en richting, maar hij kon het met allen best vinden.¹⁶⁰ Als collegae worden genoemd: P.M. Keller van Hoorn, P. Steen, A. Loeff, J. Eigeman, A.W.L. Talma, J. Kromsigt, H. Feijkes, M. Buiskool en A.M. van der Sluis. Van hen waren Loeff en Jonker de ethischen. De Dordtse predikanten rouleerden in de erediensten over de Groote

159 De liturgie van de intreedienst bevatte: Psalm 68:16 en 17, Mattheüs 10:5-15, Gezag 3:2, Gezag 77:1 en 4 en Psalm 66:10.

160 Van Rhijn, *Jonker* 70. De naamgevingen van de predikanten zijn door mij verbeterd en aangevuld.

Kerk, Augustijnen Kerk en Nieuwe Kerk.¹⁶¹ In catechese, pastoraat, prediking en studie hield Jonker zich strikt aan de eisen van de beroepsbrief en gaf hij zich geheel. Ook in Dordrecht blonken Jonkers kanselgaven uit.

2.19 Opnieuw wijkwerk

Het wijkwerk in de Merwestad kan worden vergeleken met de arbeid van vijf jaar eerder in Rotterdam. Ook nu trof hem de in armoede levende onderlaag van de bevolking. Een team van medewerkers, twee aan twee eropuit gezonden, kwam onder zijn leiding tot stand. Met zijn wijkwerker J.M. Littig had hij een sterke band. Wijkgebouw Irene in het Stek verrees in het voorjaar van 1894; de wijkcommissie vergaderde er en op donderdagavond was er een drukbezochte bijbel-lezing. Mevrouw Jonker stond haar man in alles bij. Ze was actief in de diaconale gemeentearbeid en bij de eindejaarsuitdeling; ze zong solo op de kerstviering of deed mee in een koor van merendeels maatschappelijk eenvoudigen. Het kwam voor dat het echtpaar uit eigen middelen de ergste nood van arme gemeenteleden lenigde. Dordtenaren herinnerden zich dat nog lang.¹⁶² Jonker bleef behoeftige mensen in materiële zin helpen.

2.20 Wekstem, Zondagsbode en bundels

De zes jaar eerder verschenen Rotterdamse instructie voor de wijkwerker en de inmiddels opgedane ervaringen van sociale problematiek gaven aanleiding tot het opstellen van de *Wekstem*, een studie waarin Jonker als het ware een boe-
tepreek hield voor de christelijke gemeente en de hekel haalde over de wijze van leven in de goeude standen.

Het Sociale Vraagstuk, een wekstem voor de Gemeente, Rotterdam z.j. (1893).

Sinds 14 mei 1892 was Jonker redacteur van de *Zondagsbode*, de wekelijkse kerkbode voor Dordrecht en omstreken met predikbeurten, mededelingen en overdenkingen.

De Zondagsbode voor stad en land, eerste jaargang in 1889, verscheen bij uitg. C. Morks te Dordrecht in een oplage van 3.250 exemplaren. In de te Groningen bewaarde

161 Het overzicht van predikbeurten laat zondags zes of zeven diensten zien: v.m. 10 u. en n.m. 6 u. in de Groote Kerk, v.m. 7 u. (in de zomer), 10 u. en n.m. 2 u. (met gelijktijdig een extra dienst in de winter) en 6 u. in de andere kerken. Op woensdagavond en soms ook vrijdagavond waren er om 7 u. weekbeurten in de Augustijnen Kerk, Dordtse *Zondagsbode* 3-12-1892 en 22-7-1893.

162 Van Rhijn, *Jonker* 71-72.

Verzameling geschriften en overdrukken A.J.Th. Jonker zijn 178 artikelen uit de jaargangen 1892-1902 van de Dordtse *Zondagsbode* opgenomen. In een redactionele kolom op 14-5-1892 verwoordde Jonker zijn motieven bij de uitgave van een kerkblad en lokte hij de mensen tot lezen: 'Een bode komt iets boodschappen. En zoo heeft deze bode de opdracht ontvangen u allerlei dingen mede te deelen die betrekking hebben op het gemeentelijk leven. (...) Natuurlijk kan hij niet alles in eens geven. En dat zal ook niemand eischen. Hij is nu al maar vast begonnen met een opgave van de wijkverdeeling, die in de volgende nummers zal voortgezet worden. Dan kan ieder, die hier tot de Ned. Herv. Kerk behoort, ten minste terstond weten tot wien van de predikanten hij zich bij de een of andere voorkomende gelegenheid heeft te wenden. En zoo is de bedoeling dit blad te doen strekken tot een "Kerkbode", die officiële en officieuze berichten van allerlei aard gaarne overbrengt, indien zij slechts kunnen geacht worden aanspraak te mogen maken op de belangstelling van de Gemeente. (...) Een bode dringt zich niet op. (...) En om hier of daar op de stoep te gaan staan kibbelen, daartoe heeft hij geen tijd.'

Aan de veel gelezen stichtelijke stukken die door Jonker waren geschreven lag de in Dordrecht gehouden zondagse prediking ten grondslag. Nadien werden ze bewerkt en opgenomen in drie meditatieve bundels:

Een apostolische huiszegen (26 meditaties over Rom. 12:9-21), Rotterdam 1895 (3^e dr. 1910).

Beter dan robijnen (20 meditaties, van 'godsdienstig-zedelijk karakter' uit de Spreuken; de titel is ontleend aan Spr. 8:11), Nijkerk 1897 (3^e dr. 1908). (Uit deze bundel werd het stilistisch kunstige essay 'Het bewaken van uw eigen hart' (Spr. 4:23) opgenomen in *Lyceum-Herdrukken*, VIII, Protestantisch Letterkundige Essays onder red. van Ph.A. Lansberg en J.C. de Moor, Groningen 1925, 47-52).

Voor donkere dagen (19 meditaties, 'niet zozeer de vraag wat wij lijden, als wel hoe wij lijden'), Nijkerk 1901 (4^e dr. 1921).

2.21 Lezingen en andere bijdragen

Uit de Dordtse periode is een aantal lezingen bekend. Aandacht kreeg ook het onderwerp 'zondagsrust'. Jonker vertaalde een boek van P. Ewald over nieuwtestamenteisch onderzoek.

Christendom en beschaving, De heerlijkheid van den arbeid en *De emancipatie der vrouw*. Van Rhijn, Jonker 73 noemt deze lezingen die in Dordrecht, Breda, Middelburg en elders zijn gehouden. *Christendom en beschaving* kwam al in Rotterdam tot stand. Ook wordt gerefereerd aan spreekbeurten voor de Dordtsche Jongelingsvereniging en de Middernachtzending.

Voor de Nederlandsche Vereeniging tot bevordering van Zondagsrust sprak Jonker al op 24 november 1886 in de Stadsgehoorzaal te Leiden, *LD* 8 en 26-11-1886. Nu ook te Dordrecht, Zwolle en Rotterdam. Zie het verslag van een 'pittige rede' op 30 maart 1892 te Dordrecht, *Dordrechtsche Courant* 31-3-1892, 2 en 'Liefde en Zondagsrust', verslag van een op 20 november 1896 te Zwolle gehouden lezing, *Dordtse Zondagsbode* 28-11-1896. 'Liefde en Zondagsrust' verscheen als bijdrage in *Bouwsteenen* 1897, 7-15. Het onderwerp zondagsrust kwam ook in *TS* 1891, 49-56 en in *Het sociale vraagstuk* 131-135 ter sprake.

De voornaamste vraag van het onderzoek betreffende de evangeliën en de weg tot hare beantwoording. Een academische voorlezing met aantekeningen, door Dr. Paul Ewald, Licentiaat en buitengewoon Hoogleraar in de Theologie. Uit het Hoogduitsch vertaald door Dr. A.J.Th. Jonker, Utrecht 1892.

In *Theologische Studiën* plaatste Jonker diverse bijdragen.

In 'Varia', *TS* 1892, 233-259 een tiental boekbesprekingen:

'Die Aufgabe der wissenschaftlichen Theologie für die Kirche der Gegenwart. Populärer Vortrag von Dr. O. Pfeleiderer, Prof. der Theologie in Berlin. Berlin, Georg Reimer, 1891'.

'Die Predigt Jesu vom Reiche Gottes. Von Lic. Johannes Weiss, a.o. Prof. d. Theol. In Göttingen. Göttingen, Vanderhoeck u. Ruprecht, 1892'.

'Der Herzpunkt der Verteidigung des Christenthums in unserer Zeit. Vortrag von Prof. Dr. R. Kübel in Tübingen. Stuttgart 1892'.

'Reformation und Soziale Frage. Vortrag von Dr. K. Freiherrn von Soden. Leipzig, Grunow, 1891'.

'Die Sechs Giftbäume im deutschen Felde und der Lebensbaum, durch J. Claassen. Zweite Aufgabe. Gütersloh, Bertelsmann, 1892'.

'Was wir lernen von den Lilien auf dem Felde und den Vögeln unter dem Himmel. Drei Reden von Sören Kierkegaard. Nach dem Dänischen frei bearbeitet. Gotha, Thienemanns Hofbuchhandlung, 1891'. Jonker besprak hierin een boek van Alfred Puls, Dr. phil., die van Kierkegaard drie 'erbauliche Reden' vertaalde en bewerkte over Matth. 6:24-34: a) 'Begnüge Dich damit, ein Mensch zu sein'; b) 'Wie herrlich ist es, ein Mensch zu sein' en c) 'Welche Seligkeit ist dem Menschen verheissen!'.

'De zwaarste strijd op deze wereld. Toespraak door C.H. Spurgeon. Utrecht, Kemink & Zoon'.

'Levensbrood. Stichtelijke lectuur van C.W. van der Pot, in leven Predikant te Rotterdam. Met een levensbericht van den ontslapen schrijver door Dr. W. Francken Az. Met portret. Haarlem. Tjeenk Willink'.

'Een bundel preeken door J. de Vries. Tweede druk. Haarlem, Tjeenk Willink, 1891'.

‘Een bundel preeken door M.J. Mees. Haarlem, Mul, 1892’.

In *TS* 1893, 443-451 Jonkers artikel over ‘*Ἡ ἐτοιμασία τοῦ εὐαγγελίου τῆς εἰρήνης*, ‘De bereidheid van het evangelie des vredes, Ef. 6:15’.

In *TS* 1894, 134-141 boekbespreking van ‘*Sociale Moraal in preek en schets van Paul Walther*. Vertaald door S. Ulfers. Utrecht, Kemink en Zoon 1894’.

In *TS* 1895, 228-260 Jonkers wetenschappelijke kritiek op H.L. Oort, ‘*De Zoon des Menschen*’ (diss. Leiden 1893).

In *TS* 1897, 100-103 boekbespreking van ‘*Het Evangelie in de Loge. Considérations sur Dieu et la religion en rapport avec les principes maçonniques. Conférence du Fr.: A.C. Wesenhagen, Bruxelles 1896*’.

Op het eeuwfeest van het Nederlandsch Zendinggenootschap verzorgde Jonker een rede.

Niet te overweldigen. Rede op het Eeuwfeest van het Nederlandsch Zendinggenootschap, uitgesproken in de Groote Kerk te Rotterdam, 14 juli 1897, Rotterdam 1897. Jonker koos zijn uitgangspunt in Mattheus 16:18b ‘De poorten der hel zullen haar niet overweldigen’. De Utrechtsche Zendingsvereniging, waarvoor Jonker in 1882 vanuit Heerde had gesproken, was feitelijk een tegenhanger van het Nederlandsch Zendinggenootschap.

Medewerking werd verleend aan de bundels *Vriendelijk Geleide, Onze Christelijke Feestdagen* en *Gewijde Kunst*.

‘De stilheid een lofzang’, Ps. 65:2a, *Vriendelijk Geleide*. Een bundel Proza en Poëzie van de Heeren Prof. Dr. P.D. Chantepie de la Saussaye, C.F. Gronemeijer, L.C. Schuller tot Peursum, Dr. J.Th. De Visser, Dr. H.M. van Nes, Dr. F. van Gheel Gildemeester, W.L. Welter Jr., A.J.A. Vermeer, Prof. Dr. J.J.P. Valetton Jr., Prof. Dr. J.M.S. Baljon, Dr. A.W. Bronsveld, J.H.L. Roozemeijer, C.L. Laan en Dr. A.J.Th. Jonker, Almelo z.j. (1898, 3^e dr. 1909 twee delen), 175-184.

‘Waarom ziet gij droevig?’ (Luk. 24:17), preek voor ‘Tweede Paaschdag’, *Onze Christelijke Feestdagen*. Overdenkingen door Dr. J.R. Callenbach; Dr. J.A. Cramer; Dr. J.H. Gerretsen; Dr. F. van Gheel Gildemeester; Dr. A.J.Th. Jonker; Ds. G.J.A. Jonker; Dr. M.F. van Lennep; Dr. H.M. van Nes; Dr. Joh. W. Pont; Ds. J.E. Schröder; Prof. Dr. J.J.P. Valetton Jr., Nijkerk z.j. (1899), 119-137.

‘De zondvloed’ (Gen. 7:11), 11-12, ‘De steden in de vlakte’ (Gen. 19:27-28), 31-32, ‘Het graf van Rachel’ (Gen. 35:19-20) 51-52, ‘De dood van Farao’s eerstgeborene’ (Ex. 12:29), 71-72, ‘Mozes’ terugkeer van Sinaï’ (Ex. 32:15a), 91-92, ‘Ruth en Naomi’

(Ruth 1:16), 111-112, 'De ongehoorzame profeet' (1 Kon. 13:24), 131-132, 'Eliza wekt den zoon van de Sunamitische op' (2 Kon. 4:3), 151-152, 'Esther verklaagt Haman' (Esther 7:6), 171-172, 'Het feestmaal van Belsazar' (Dan. 5:5), 191-192, 'Kerstnacht' (Luk. 2:11), 211-212, 'Het Christuskind in den tempel' (Luk. 2:46-47), 231-232, 'De kudde zwijnen' (Matth. 9:32), 251-252, 'De barmhartige Samaritaan' (Luk. 10:3), 271-272, 'Jezus en de Farizeërs' (Luk. 6:1-2), 291-292, 'De laatste maaltijd' (Luk. 22:15-16), 311-312, 'De verloochening' (Joh. 18:25), 331-332, 'Golgotha' (Luk. 23:44-45), 351-352, 'Vrede zij ulieden!' (Joh. 20:19), 371-372, 'De opening van het zesde zegel' (Openb. 6:12), 391-392; twintig bijdragen van Jonker in: *Gewijde Kunst*. Honderd platen naar schilderijen van bekende meesters (uit A.G. Temple's 'Sacred art'), met bijschriften van Dr. G.J. van der Flier, Dr. J.H. Gunning J.Hzn., Dr. A.J.Th. Jonker, Dr. H.M. van Nes en S. Ulfers, Amsterdam 1900 (3^e dr. Rotterdam 1913).

Een aantal preken vond aftrek in series die vanaf 1893 werden gepresenteerd:

Preken over Joh. 21:17a (1895 nr 16), Jerem. 45:4b (1895 nr 44), Judas 21a (1896 nr 46), Matth. 28:1-8 (1897 nr 16) en 1 Thess. 5:8c (1900 nr 27) in: *Groene Preeken*. De in de volksmond genoemde *Groene Preeken* kwamen uit de door J.L. Heldring (O.Gzn.) in 1893 aangevangen serie *Voor den Zondag*, preken met liturgie, wekelijks uitgegeven door het Nederlandsch Genootschap tot bevordering van de Christelijke heiliging van den Zondag bij Drukkerij Doorgangshuis te Hoenderloo. De preken werden o.a. door diaconieën verspreid onder hen die door hun werk niet naar de kerk konden gaan, zoals schippers, koetsiers, politieagenten, brandweerlieden, portiers en hotelbedienden.

Preken over 1 Kron. 4:10 'Het verlangen naar smarteloosheid' (1896, 28-50), 1 Joh. 3:2 'De onzekerheid onzer toekomst' (1897, 141-166) en Spr. 23:26(a) 'Geef mij uw hart!' (1899, 59 e.v.) in: *Overdenkingen*. De serie *Overdenkingen* werd in 1893 door P.D. Chantepie de la Saussaye en J.J.P. Valetton jr. aangevangen en in Haarlem gedrukt. (Verschijning 'om de 2 à 3 maanden, in bundels van 3 tot 4 vel, in dier voege, dat jaarlijks een deeltje van ongeveer 20 vel het licht ziet, waarvoor een band beschikbaar wordt gesteld'.) Later verzorgden A.K. Kuiper en H.Th. Obbink (vanaf 1912) en F.W.A. Korff (vanaf 1934) de redactie. Bij de voltooiing van de 50e jaargang in 1942 werd de reeks beëindigd.

De preek 'Geef mij uw hart!' verscheen ook in *Groene Preeken* (1907 nr 48) en *Geloofsleven* 52-72. De inleiding (141-144) van de preek 'De onzekerheid onzer toekomst' verscheen separaat als kindertractaat onder de titel *Het is nog niet geopenbaard wat wij zijn zullen*.

Regelmatig plaatste hij - evenals in Rotterdam - op verzoek een 'woord vooraf' bij het werk van anderen.

‘Woord vooraf’ bij J.P. Esser, *Onder de Madoereezzen*, uitgegeven door het Java-Comité, Amsterdam z.j. (1892). Jonker werkte mee aan een nagedachtenis van het werk van de vroeg gestorven zendeling en bijbelvertaler Esser. ‘Er gloort iets droefgeestig rondom den naam van “Julius Petrus Esser”. (...) iets van dien weemoed, van dien martelaarsweemoed, zei ik bijna, die altijd goeden moed weet te grijpen en toch altijd met de moedeloosheid blijft worstelen’.

‘Een woord vooraf’ bij F.B. Meyer, *Mozes, de man Gods*, Dordrecht z.j. (1892). Jonker deed een aanbeveling bij de Nederlandse vertaling van het werk van de Engelse opwekkingsprediker Meyer die in 33 meditatieën het beeld van een Godsmann tekende. ‘Vooral in dagen van karakterschaarschte heeft karakterstudie een bijzondere beteekenis.’

‘Woord vooraf’ bij J.J. de Kat Angelino, *Pastorale Ervaringen (in schetsen) van den Predikant te Beekdorp*, Geldermalsen z.j. (1901). Evenals C.E. van Koetsveld in zijn *Schetsen uit de pastorij van Mastland* wilde De Kat in sociale romanvorm zijn collegae op een bescheiden wijze tact en mensenkennis bijbrengen.

De drie bovenstaande introducties werden door Van Rhijn niet in de lijst van Jonkers geschriften vermeld.

2.22 Eerste predikantenlezing en Wegwijzer

Vanuit Dordrecht, en later nog vanuit Heemstede en Heerde, sprak Jonker op de landelijke hervormde predikantenvergadering die na Pasen te Utrecht werd gehouden. In de lezing op 25 april 1894 over erfelijkheid en toerekenbaarheid rustte hij - een toekomstig hoogleraar in de praktische theologie - de collegae toe voor de zielzorg.

De beteekenis van de nieuwste beschouwingen over erfelijkheid en toerekenbaarheid voor den dienaar van het Evangelie, Utrecht 1894. Ook verschenen in *TS* 1894, 291 e.v.

Voor hen die werden ingeschreven als lidmaat van de Hervormde Gemeente te Dordrecht kwam een welkomstbrochure.

Een woord van broederlijke liefde, door den kerkeraad der Nederlandsche Hervormde Gemeente te Dordrecht, gericht tot hen, die zich bij deze gemeente aansluiten, Dordrecht z.j. (1896).

2.23 Persoonlijke omstandigheden

Na negen huwelijksjaren werd uit het echtpaar Jonker-van Haersolte op 23 juli 1895 het eerste kind, dochter Johanna Maria Wendela, geboren. Wendela stierf op de dag van de geboorte. Haar kleine grafsteen vinden we aan het voeteneind van de zerk van haar moeder op de Algemene Begraafplaats (Essenhof) te Dordrecht.

‘Heden beviel van een levenloos dochtertje: G.A. Haersolte van Haerst, Echtgenoot van Dr. A.J.Th. Jonker. Dordrecht, 23 Juli.’ en ‘De Heer en Mevrouw Jonker, Van Haersolte, betuigen hun vriendelijken dank, voor de belangstelling hun dezer dagen betoond. Dordrecht, 17 Aug. '95', regionaal geplaatste familieberichten, *Knipselboek van Minet Jonker*.

Grote blijdschap bracht op 10 mei 1898 de geboorte van zoon Hendrikus, genoemd naar zijn grootvader. Hans - of Henna als opvallende koosnaam - werd op 26 juni gedoopt door zijn oom Gerrit, die preekte over Lukas 1:66. Bijna 47 jaar geleden was dat ook de dooptekst van zijn vader Aart geweest.

‘Heden werd ons een zoon geboren. Dr. A.J.Th. Jonker. G.A. Jonker-Van Haersolte. Dordrecht, 10 Mei '98.' En ‘De Heer en Mevrouw Jonker-Van Haersolte betuigen hun hartelijken dank voor de belangstelling, bij de geboorte van hun Zoon onderzonden. Kraamvisites worden bij voorkeur aanst. Dinsdag en Woensdag afgewacht. Dordrecht, 4 Juni '98', regionaal geplaatste familieberichten, *Knipselboek van Minet Jonker*.

Op 2 februari 1896 bevestigde Aart zijn broer Gerrit te Haarlem. Colossenzen 4:17, de tekst die vier jaar geleden door Gerrit Jonker bij de bevestiging van Aart in Dordt was gebruikt, werd opnieuw het uitgangspunt. Vooral vanuit Kralingen had Gerrit regelmatig voor zijn oudere broer in Dordrecht gepreekt. Op 14 november 1900 was het een kwart eeuw geleden dat Jonker zijn predikantschap aanvaardde. Een jubileumcommissie kreeg gedaan dat deze dag ‘van den gevierden kanselredenaar’ niet onopgemerkt voorbijging. In de morgendienst van 18 november herdacht Jonker zijn zilveren ambtsdag.

‘Dr. A.J.Th. Jonker - voorheen werkzaam te Warnsveld, Heerde, Rotterdam, Ellekom en sedert 4 Jan. 1892 te Dordrecht - heeft, onder vele blijken van achting en waardeering, den dag mogen herdenken, waarop hij 25 jaren geleden in eerstgenoemde gemeente het predikambt aanvaardde. Men eene toespraak door den Heer Marang werd hem door een comité namens de gemeente een fraai Amerikaansch salon-orgel aan-

Truus Jonker en Hans

Aart Jonker en Hans

geboden. Van 4 ambtsbroeders, catechisanten en vrienden uit Rotterdam ontving de jubilaris fraaie geschenken. Aanstaaenden Zondag zal Dr. Jonker in de ochtendgodsdienst oefening zijn ambtsfeest herdenken', *Het Nieuws van den Dag* (afgekort: *NvdD*) 17-11-1900.

'Jubileum. Dr. A.J.Th. Jonker herdacht Zondag j.l. in de Augustijnenkerk zijn 25-jarig ambtsfeest. De kerk was overvol, terwijl de redenaar sprak naar aanleiding van den 2den Zendbrief van Paulus aan de Corinthiërs, vers 1-15 en den 13den Psalm. De rede van den geachten herder was aangrijpend mooi en zijn talrijk gehoor was dan ook geheel onder den indruk van sprekers schoone en bezielende taal. De gemeente zong den leeraar toe het zoo toepasselijke Gezang 96. De heer Schotel bespeelde op meesterlijke wijze het fraaie orgel', (bedoeld zal zijn 2 Cor. 4:1-15), regionaal nieuws Dordrecht, *Knipselboek van Minet Jonker*.

Niet lang na de komst van Hans openbaarde zich bij mevrouw Jonker-van Haersolte een ongeneeslijke ziekte; een operatie in Amsterdam bracht niet de begeerde uitkomst. Op een bijzondere wijze moet zij haar leed hebben gedragen. 'Zoo zachtkens geleid', waren haar laatste woorden waarmee zij uitzag naar de komende heerlijkheid. Op 5 juni 1901 is zij op veertigjarige leeftijd ontslapen.

'Heden overleed mijn beste vrouw Geertruyd Agnes van Haersolte van Haerst, in den ouderdom van ruim veertig jaar. Dr. A.J.Th. Jonker. Dordrecht, 5 Juni 1901.' En 'Voor de deelneming, mij betoond in mijn groote droefenis, betuig ik hartelijk dank. Dr. A.J.Th. Jonker. Dordrecht, 22 Juli '01', regionaal geplaatste familieberichten, *Knipselboek van Minet Jonker*.

Romeinen 8:35a - 'Wie zal ons scheiden van de liefde van Christus?' was het woord waarover zwager Gerrit bij de begrafenis van Truus Jonker sprak. Haar dood heeft Aart Jonker tot in het diepst van zijn wezen geschokt en voorgoed een stempel op zijn persoonlijkheid gedrukt. Uit deze periode is hij als een 'dramatisch bewogen persoonlijkheid' tevoorschijn gekomen; nu 'trad de rouw als eeuwig leed het leven van Jonker binnen'.¹⁶³ Acht jaar later zou het verlies van Hans plaatsvinden. Zevenentwintig jaar na Truus Jonker-van Haersolte zou Aart zijn vrouw in de dood volgen. Dochter en moeder kregen hun laatste rustplaats in Dordrecht. Zoon en vader zouden hun graf in Heerde vinden.

Iets van de Rotterdamse afloop laat zich ook in Dordrecht ontdekken. In de kerkelijke gemeente waren de verhoudingen scherper geworden. Ongewild was Jonker tussen de naar rechts zwenkende groepering en de vrijzinnigen die elkaar de strijd aanboden een partijman van de ethische richting geworden. De gemeente dreigde door de conflicten te splijten. Ook nu had Jonker zich overwerkt.¹⁶⁴ Na de zomer van 1898 moest hij een poos afzien van ambtelijke taken. Na hervatting moest hij in 1899 en later de bijbellezingen en catechisaties stopzetten. Door zijn kwetsbare gezondheid (hoofdpijnen) en de gezinsomstandigheden kwam hij er niet meer bovenop. Vele beroepen klonken; de roep naar Heemstede nam hij aan.¹⁶⁵

163 Van Rhijn, *Jonker* 109.

164 Onder de op zich genomen verplichtingen kan het moderamenlidmaatschap van de Ned. Herv. Predikanten-Vereeniging (aftreding in apr. 1897 na een vijfjaarsperiode) worden gerekend, *LD* 24-3-1897. Sinds 1896 vervulde Jonker het eerste voorzitterschap van het 29^e taal- en letterkundige congres dat in de tweede helft van augustus 1897 te Dordrecht zou worden gehouden, *LD* 11-12-1896. Evenals La Saussaye jr. werd Jonker in juli 1899 herkozen tot hoofdbestuurslid van het Nederlandsch Zendelinggenootschap, *LD* 15-7-1899.

165 Maart 1893: op drietal te Amsterdam; febr. '94: op zestal te 's-Gravenhage; maart '94 op drietal te 's-Gravenhage, tweede beroep naar 's-Gravenhage; dec. '94: op zestal en drietal te Arnhem; febr. '95: op zestal en drietal te Arnhem; aug. '95: derde beroep naar Haarlem; febr. '96: op zestal te 's-Gravenhage; mrt. '96: op drietal te 's-Gravenhage, derde beroep naar 's-Gravenhage; juni '96: op viertal te Groningen, derde beroep naar Groningen; juli '96: op drietal te Goes; aug. '96: beroep naar Goes; okt. '96: op zestal en drietal te Alkmaar en op tweemaal op drietal te Amsterdam; dec. '96: op drietal te Amsterdam; jan. '97: beroep naar Amsterdam; apr. '98: op drietal te Utrecht, eerste beroep naar Utrecht; okt. 1901: beroep naar Angerlo en aangenomen beroep naar Heemstede (nadat er in de kerkelijke berichtgeving eerst vermelding van bedanken was). Zie *dominografie* op www.dominees.nl en Van Rhijn, *Jonker* 112 voetnoot 1.

2.24 Afscheidsrede

Op 5 januari 1902 nam een gebogen man, maar met grote geestkracht, afscheid van de Merwestad. De tekst was Psalm 116:13a - 'Ik zal den beker der verlossingen opnemen.' De Dordtse periode had Jonker 'nooit berouwd'. De meewarigheid van lieden die hem beklaagden dat hij moest werken in een gemeente met 'nu niet bepaald wat men noemt een schitterende reputatie', had hem niet geraakt. Met het gezegde 'voor iemand van uw richting is het toch in onze tegenwoordige kerkelijke toestanden ook haast niet uit te houden', was hij het volstrekt niet eens.¹⁶⁶

Een Beker van Dankzeggingen, Afscheidsrede te Dordrecht op 5 januari 1902, Dordrecht 1902 (2^e dr. volgde). Gezongen werden Psalm 118:7 en 14, Gezang 21:1 en 2, Psalm 42:3 en 5 en Gezang 50:4. De preek werd (met kleine wijziging) opgenomen in *Geloofsleven 227-246*.

'Zondagavond, voor een stampvolle kerk, nam dr. A.J.Th. Jonker in een treffende toespraak afscheid van de Ned. Herv. Gemeente te Dordrecht, naar aanleiding van Psalm 116:13a. Aan het eind der godsdienstoefening zong de Gemeente den geliefden leeraar Psalm 121:4 toe', *Rotterdamsch Nieuwsblad* (afgekort: RN) 8-1-1902.

Teer klonk aan het eind, na het citeren van de tekstwoorden waarnaar het opschrift 'Rom. 8:35a' op de grafsteen van zijn vrouw verwijst, de vraag of de gemeente een nagedachtenis aan haar wilde bewaren:

'Gij zult ook nog wel eens een groete willen brengen aan de nagedachtenis van mijn beste vrouw, wanneer gij op den doodenakker haar graf voorbijgaat. Zolang mijn hart danken kan, zal 't u dankbaar blijven voor de groote liefde, waarmee gij haar en ons kind en ook mij hebt liefgehad.'¹⁶⁷

Een jaar na vertrek werd Jonker opgevolgd door C. Bouthoorn uit Ede; hij was de hervormd-gereformeerde richting toegegaan.

2.25 In het Kennemerland

Destijds leidde de weg van Rotterdam naar Ellecom, thans van Dordrecht naar Heemstede. Opnieuw koos Jonker voor een kleine en naar verwachting rustige gemeente. Heemstede was geografisch gezien een uitgestrekt arbeidsveld waar-

¹⁶⁶ *Een Beker van Dankzeggingen* 7,9.

¹⁶⁷ *Een Beker van Dankzeggingen* 24.

Hans, Aart en Minet Jonker te Heemstede

voor de fiets werd gebruikt. Evenals in Ellecom trof Jonker in het Kennemerland weinig gemeentebesef aan. 'De gemeente is hier zoo dor als het zand van Kennemerland', schreef hij aan een van zijn Dordtse vrienden.¹⁶⁸ Voor zijn gevoel miste hij in de nieuwe omgeving persoonlijk en diep godsdienstig leven. Waren de Hollandse koopmansgeest en het in goeden doen zijn van de bevolking oorzaak van deze oppervlakkigheid? Jonker probeerde om van de Heemsteedse ge-

¹⁶⁸ Van Rhijn, *Jonker* 114.

meente een samenbindende geloofsgemeenschap te maken. Vooral het persoonlijk huisbezoek nam hij ter hand. Later zou hij terugzien op de goede jaren van zijn predikantschap in Noord-Holland.

2.26 Brede arbeid

Op 19 januari 1902 werd Aart Jonker door zijn broer bevestigd. Gerrit nam daarbij de veelbetekenende woorden uit 2 Corinthiërs 4:12 - 'Zo dan, de dood werkt wel in ons, maar het leven in ulieden.' Jonker deed intrede in de vacature van J. Kuijman en preekte uit hetzelfde bijbelgedeelte - dat ook bij het jubileum in Dordrecht aan de orde was geweest - over vers 7: 'Maar wij hebben dezen schat in aarden vaten, opdat de uitnemendheid der kracht zij van God, en niet uit ons.' Het beeld van het aardewerk gaf hem aanleiding op eigen onwaardigheid en broosheid te wijzen. Tot de collegae zei hij: 'De aarden vaten moeten maar niet te dicht bij elkaar komen, want dan stooten ze stuk.' Het laatste bleek wel mee te vallen.¹⁶⁹ Al spoedig vormde hij met de ringpredikanten J.A. van Leeuwen (Bloemendaal), C.J. van Paassen (Haarlem), J.A. Gerth van Wijk (Bennebroek) en G. Posthumus Meyjes (Zandvoort) een kring waarin onder meer de liturgische geschriften en formulieren werden besproken. Met Posthumus Meyjes groeide een vriendschappelijke band.¹⁷⁰ Alom werd het kanselwerk van Jonker geroemd. Toeloop was er onder andere vanuit Amsterdam. De Heemstedse kerk was zo vol als in de glorie-tijd van Beets, die er zijn predikantschap begon. In het kader van uitbreiding legde Jonkers zoon Hans in 1904 de eerste steen voor de nieuwe consistoriekamer die aan de kerk werd gebouwd.

'Heemstede. Heden te elf uur is door het 6-jarig zoontje van ds. Jonker alhier de eerste steen gelegd in de nieuw te bouwen consistoriekamer bij de Herv. Kerk', regionaal nieuws, *Knipselboek van Minet Jonker*. 'De eerste steen gelegd/ door/ Hendrikus Jonker/ oud 6 jaar/ 26 juli 1904' staat op gedenkplaat van de aanbouw bij de Oude Kerk aan het Wilhelminaplein in Heemstede.

169 Van Rhijn, *Jonker* 113-114.

170 *Gerard Posthumus Meyjes* (Amsterdam 20-4-1870 - Amersfoort 1-12-1941) was predikant te Halle (1896), Dubbeldam (1900) en Zandvoort (1904). In zijn laatste gemeente richtte hij een zondagsbode op, die hij twaalf jaar redigeerde. De door hoofd- en zenuwpijnen gekweld Jonker logeerde in de herfst van 1917 wekenlang in de Zandvoortse pastorie om zich in Haarlem onder medische behandeling te kunnen stellen. Posthumus Meyjes ontving eind 1923 vervroegd emeritaat en vestigde zich in Ellecom. Vele malen ging hij in jeugd-diensten voor. In 1916 hield hij een preek over 'Dieren-Zondag'. Van 1927-1934 was hij lid van de gemeenteraad te Rheden (Neutrale Groep en eenmansfractie), waar hij ijverde voor de bescherming van dieren (bezwaar tegen vivisectie en onbedwelmd slachten) en zich als orthodox predikant uitsprak t.g.v. de Vereeniging voor Facultatieve Lijkverbranding. Hij verhuisde later naar Baarn en werd in Ellecom begraven.

In maatschappelijk opzicht was Jonker actief in Meer en Bosch, de christelijke vereniging voor de verpleging van lijdens aan vallende ziekte. Van 2 mei 1902 tot 26 mei 1905 was hij bestuursvoorzitter.¹⁷¹ Jonkers pastorie stond er vlak naast. En dat gold ook voor de woning van J.L. Zegers, de directeur van de instelling en vriend van Jonker. Ook anderen, hoofdverpleegster J. van Heukelom en besturend ziekenbroeder M.J. Bogert op Meer en Bosch en huisarts M. Colenbrander, hebben veel voor Jonker betekend. Later, vanuit Groningen en Heerde, bleef hij betrokken bij het wel en wee van de 'Heemstedse inrichting' voor epileptici. Zo werkte hij in 1907 mee aan een gedenkboek en schreef hij in latere jaren nog voor de Meer en Bosch kalender, evenals voor een andere kalender die met het oog op 1904 verscheen.

'Vroolijke ontferming' (Rom. 12:8d), *Lief en Leed in dienst der Christelijke Barmhartigheid*, 1882-1907. Ter gedachtenis bij het vijf-en-twintig-jarig bestaan der 'Christelijke Vereeniging voor de Verpleging van lijdens aan vallende ziekte, te Haarlem', Amsterdam 1907, 176-184.

'Het is een bundel, waaraan velen, die aan den zegenrijken arbeid dezer vereeniging meegearbeid hebben, of die hem van nabij hebben kunnen gadeslaan, hebben meegewerkt, een aantal predikanten, verplegers en verpleegsters enz. Uit de geschiedenis van de verpleging te Haarlem en op "Meer en Bosch" bijv. wordt hier het een en ander meegedeeld door den samensteller, den heer J.A. Hoekendijk, die ook eenige andere bijdragen leverde. Verder o.a. bijdragen van dr. E. Barger, dr. A.J.Th. Jonker enz. Een aantal afbeeldingen geeft een denkbeeld van het uiterlijk der stichtingen', *Algemeen Handelsblad* (afgekort: AH) 4-4-1907.

Meer en Bosch scheurkalender *Vrede zij dezen Huize*, zie 1910 (februari) en 1911 (januari).

Sommige korte overdenkingen werden in 1928 opgenomen in *Het Oosten*, weekblad gewijd aan de christelijke philanthropie en orgaan van de Gestichtsgemeente De Weezenkapel te Neerbosch, waar Jonkers leerling H. Kluin predikant was. In 1907 werd Jonker door het bestuur tot verenigingslid van de Weesinrichting Neerbosch (officieel: Vereeniging tot opnemng en opvoeding van verwaarloosde weezen, gevestigd te Nijmegen) benoemd, *NvdD* 14-6-1907. In de Heerder correspondentie wees Jonker erop dat hij op een herhaald verzoek tot schriftelijke medewerking geen nee kon zeggen; het bijkomstige werk kostte hem echter veel energie.

Familie-Kalender 1904, Rotterdam.

'De uitgever Bredée zond ons een "Familie-kalender" met vele illustraties en als gratis bijlage een puzzle en een portemonnaie-almanak. Men vindt hier behalve een

171 'Het vertrek van dr. A.J.Th. Jonker naar Groningen was voor het bestuur een groot verlies, ds. C.J. van Paassen te Haarlem volgde hem als voorzitter op', n.a.v. algemene ledenvergadering, *AH* 12-6-1906.

kalender, opgaven omtrent posterijen, weekmarkten en dergelijke, bijdragen van allerlei aard, verhalen, versjes; wenken voor de opvoeding en andere opstellen. Tot de medewerkers behooren o.a. dr. A.J.Th. Jonker, dr. J. Lammerts van Bueren, ds. J.H. Landwehr, dr. L.C. Schuller tot Peursum, ds. A.J. Vermeer', *AH* 25-11-1903.

Op 18 juni 1902 verzorgde Jonker de openingsrede op het Zendingsfeest op Velserbeek, het landgoed van baron Van Tuyll van Serooskerken bij Velsen. In 1905 leidde voorzitter Jonker de jubileumviering van de christelijke school in Heemstede en de opening van het nieuwe schoolgebouw waaraan de naam van de stichter Nicolaas Beets werd verbonden. In de drukke Heemstedse agenda pasten ook predikbeurten in andere plaatsen.¹⁷²

De openingsrede over 'De heerlijkheid van de Zending' verscheen in de Dordtse *Zondagsbode* 19-7-1902 (slotbijdrage). Zie *LD* 20-5 en 19-6-1902 en *De Telegraaf* 18-6-1902 (avondeditie) voor de medewerking van achttien sprekers aan het 39^e Chr. Nat. Zendingsfeest en het verslag van de gehouden dag. Zie 'Christelijke Zendingsfeesten op buitenplaatsen in Zuid-Kennemerland', weblog *Librariansia.wordpress.com* 25-1-2012 en zie voor de betekenis van nationale zendingsfeesten: Annemarie Houkes, *Christelijke vaderlanders* 103-143.

'Woensdag 5 Jan. j.l. was er in het vriendelijke kerkgebouw van Heemstede, een klein maar belangstellend publiek vergaderd, om in stilte te gedenken aan het 50-jarig bestaan der Protestantsche School aldaar, en mede om zich voor te bereiden op de opening van het nieuwe schoolgebouw op den volgenden dag. Dr. A.J.Th. Jonker sprak naar aanleiding van Psalm 48:10 over de groote blijdschap, welke de Israëlieten vervulde, wanneer zij zich verlustigden in het aanschouwen van hun tempel', regionaal nieuws, *Knipselboek van Minet Jonker*.

2.27 Levensbode, preekwerk en tweede predikantenlezing

Na het werk in Dordrecht voor de *Zondagsbode* verzorgde Jonker in Heemstede de redactie van de *Levensbode*.

Levensbode, uitg. C. Morks te Dordrecht. Uit het eerste nummer, gedateerd op 6 januari 1903, blijkt het verschil met de *Zondagsbode* (in jrg 14) hieruit dat de Dordtse kerkberichten ontbreken. De *Levensbode* is een meditatief periodiek geweest. Jonker schreef tot juni 1904 overdenkingen waarvan de inhoud aan de prediking was ont-

172 'Oegstgeest. Zondagmorgen te tien uren dr. A.J.Th. Jonker, predikant te Heemstede', *LD* 3-2-1905 (predikbeurten zondag 5-2-1905).

leend. Deels zijn deze stukken in latere bundels terechtgekomen. De *Levensbode* was vooral voor Dordrecht bedoeld. Ook Heemstedelingen en anderen lazen het gedurende enkele jaren iedere woensdag. In de Groningse *Verzameling geschriften en overdrukken A.J.Th. Jonker* zijn 39 stukken bewaard.

Met een leerrede steunde Jonker het Afrikaner Boerenfolk tegen de overwinning door Engeland. Twee preken kwamen in de *Overdenkingen* te staan. En Van Rhijn ontrukte een adventspreek aan de vergetelheid.

De raad van Gamaliël. Leerrede, naar aanleiding van den in Zuid-Afrika gesloten vrede, uitgesproken voor de Ned. Herv. Gemeente te Heemstede, den 8en Juni 1902, Heemstede 1902. In een verkondiging n.a.v. Hand. 5:38b-39a riep Jonker op tot medeleven met de bevolking in de bezette Zuid-Afrikaanse Boerenrepublieken Transvaal en Oranje Vrijstaat. Hij laakte de Britten die oorlog voerden en 'heel de beschaafde Christelijke wereld' die 'medeplichtig geworden is aan dien gruwelijken broedermoord'. Jonker had zich als voorzitter van de Dordtse afdeling van de Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Vereeniging al opgemaakt om in dec. 1900 Paul Kruger, die op zijn reis door Europa per trein Dordrecht zou aandoen, met een toespraak te begroeten, zie 'Nederland en de Zuid-Afrikaansche Republieken', *NvdD* 27-11-1900. De route werd verlegd. In juni 1901 werd Kruger, die op een schip Dordrecht passeerde, alsnog toegewuifd, zie Peter Dillingh, 'Nederland - Zuid-Afrika' en 'Dordrecht en Zuid-Afrika', *Kerk op Dordt* 11-6 en 9-7-2010. Gerrit Jonker sprak tijdens een manifestatie op 10 okt. 1902 president Kruger en de Boerengeneraals in de Utrechtse Domkerk toe, *LD* 11-10-1902.

'Het Evangelie niet naar den mensch' (Gal. 1:11), *Overdenkingen* 1903, 1 e.v. (opgenomen in *Geloofsleven* 13-30) en 'Blijven in de liefde van Jezus' (Joh. 15:9-10), *Overdenkingen* 1905, 125 e.v.

'Sieraad voor asch', adventspreek over Jes. 61:3a, *Geloofsleven* 213-226. De preek zal waarschijnlijk al te Heemstede zijn gehouden. Ze klonk voor het laatst op 16 dec. 1917 in een dienst te Zandvoort en werd daar stenografisch opgenomen. Al in de Dordtse *Zondagsbode* van 15 en 22 december 1900 waren gedachten over dit onderwerp gepubliceerd.

Er is uit de Heemstedse periode een ruim aantal niet gedrukte preken bewaard gebleven. Ook kunnen hier enkele Haarlemse publicaties worden vermeld. Het merendeel van de preken is voorzien van een opgegeven Schriftlezing en liedvermelding (inclusief 'Tusschenzang').

Heemsteedse preken 1903-1905, een losse verzameling van zes à acht getypte vellen per preek, naar een door mej. C. Ruygrok te Santpoort gemaakt stenogram (en in mijn bezit).

Uit 1903: 22 nov. n.m., Heidelb. Catech. Zondag 9.

Uit 1904: 31 jan. v.m., Joh. 2:23-24 'Het gevaar van uitwendig Christendom'; 1 mei, Joh. 21:3 'Roeping'; 29 mei, Ps. 92:13 'De rechtvaardige' (opgenomen in *Overdenkingen* 1930, 153-175); 26 juni, Hand. 10:1-4 'De hoofdman Cornelius'; 17 juli, 1 Joh. 5:18b 'Die uit God geboren is, bewaart zichzelf, en de booze vat hem niet' (opgenomen in *Overdenkingen* 1936, 55-76); 30 okt. (Hervormingsdag), 2 Kon. 6:14-17 'Elisa te Dothan' (opgenomen als 'Hervormingsdag' in *Overdenkingen* 1938, 177-198); 13 nov. v.m., Gen. 9:12-13 'De Regenboog' (latere locale uitgave, 16 p) met 'Woord vooraf' van M. van Rhijn, Utrecht 29 april 1936; 'De opbrengst is ten bate van het bouwen eener tweede kerk in Haarlem-Noord. '); 11 dec., Jes. 42:3 'Het gekrookte riet en de rookende vlaswiek' (zie ook hieronder in *Prekenboek* uit Heemstede). Met als bij-schrift 'Heemstede, 1904' bleef stenografisch ook bewaard: Filipp. 1:21 'Het leven is mij Christus' (al verschenen in de Dordtse *Zondagsbode* 7 en 14-4-1894; nu ook in *Levensbode* 13 en 20-4-1904).

Uit 1905: 26 febr., Joh. 15:13-15 'De vriendschap des Heeren met de Zijnen' (na de slotzang de vermelding: 'Ds. Jonker bedankt voor Zeist'); 21 mei, Joh. 11:31 'Doodenfeest' (opgenomen in *Geloofsleven*, 195-212); 4 juni, Hebr. 4:9 'Daar blijft dan een ruste over voor het volk Gods' (gekaft, 14 p).

Dankbare Herinneringen, in Heemstede gekafte bundel met drietal preken (kopie in mijn bezit):

1 Cor. 2:14-15 'De geestelijke mensch', 1-9 (zie ook Dordtse *Zondagsbode* 4-6-1892 en *Pniël* 22-5-1915);

Gal. 5:17 'Het vleesch tegen den Geest', 9-17 (gehouden op de zondag die volgde op de zondag van de preek over 'De geestelijke mensch');

Hand. 3:6 'Zilver en goud heb ik niet', 17-26 (volgens stenografische aantekening gehouden op 21 juni 1903).

Prekenboek uit Heemstede, manuscript, 264 p (in mijn bezit; ontvangen van de fam. H. Vahl te Vorchten, gem. Heerde), bevat 17 preken, over Joh. 21:1-2; Joh. 21:4-8; Jes. 42:3; Jes. 30:18a; Matth. 18:3; Luk. 2:21-46; Jac. 4:14b; Joh. 18:36a; 2 Tim. 2:3; Matth. 14:24-31; Luk. 2:7b; Luk. 23:26; Ps. 40:18a (zie Van Rhijn, Jonker 4); Luk. 13:6-9; Jes. 57:21; Luk. 23:43 en Ps. 48:15.

'Zij spraken het Woord Gods met vrijmoedigheid (Hand. 4:31b), overl. Prof. A.J.Th. Jonker', *Haarlemsch Predikbeurtenblad* 13-10-1934; 'Wij zijn zoo gelukkig uit de nagelaten onuitgegeven schrifturen van prof. dr. A.J.Th. Jonker in ons blad een leerrede

te kunnen opnemen, gehouden in Haarlem in de Grootte Kerk op Zondag 17 april 1904, over 2 Corinthen 5:17 Zoo dan, indien iemand in Christus is, die is een nieuw schepsel. Het oude is voorbijgegaan, zie het is alles nieuw geworden', G.J. Waardenburg (red.), *Haarlemsch Predikbeurtenblad* 3 en 10-8-1935.

Op 27 april 1904, een decennium na zijn eerste lezing, was Jonker opnieuw gevraagd voor een referaat op de predikantenvergadering in de Domstad. Hij sprak over ambtsopvatting en bezieling naar aanleiding van de door Mozes ontvangen opdracht tot tabernakelbouw uit Exodus 25:40 - 'Zie dan toe, dat gij het maakt naar het voorbeeld, dat u op den berg getoond is.'

'Ons ideaal hoog houden', openingsrede op de Utrechtsche Predikantenvergadering van 27 april 1904, *SWV* 1904, 601-616.

In april 1904 kreeg Jonker een beroep naar de Utrechtse gemeente, maar hij bedankte.¹⁷³

2.28 Op de nominatie en afscheid

Heemstede werd voor Jonker het voorportaal van het professoraat. Op 6 april 1905 werd hij door de Algemeene Synode benoemd tot kerkelijk hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Met het oog op pastoraal contact met de studenten had C.H. van Rhijn ertoe bijgedragen dat Jonker in 1888 en 1896 te Groningen werd beroepen. Dat gebeurde ook al in 1880, maar Jonker bedankte, vooral omdat hij signalen uit de Groningse gemeente miste. C.H. van Rhijn en andere niet met naam genoemde vrienden hadden er hun best voor gedaan dat Jonker een plaats op de voordracht kreeg.¹⁷⁴ Met J.A. Cramer ('s-Gravenhage) en A. van der Flier (Purmerend) kwam A.J.Th. Jonker in maart 1905 in alfabetische volgorde op het drietal voor de vacature E.F. Kruijf; hij werd verkozen met dertien van de achttien stemmen. Drie stemmen werden ter vergadering uitgebracht op Cramer en twee op Van der Flier. Bij de verkiezing van Jonker zal ongetwijfeld hebben meegespeeld dat de synode verwachtte dat hij vooral door zijn persoon en levenshouding een blijvende invloed op zijn leerlingen kon uitoefenen.¹⁷⁵

173 'Aan dr. A.J.Th. Jonker, predikant te Heemstede, is door een commissie, bestaande uit verschillende kerkelijke college's, namens vele gemeenteleden een fraai bureau-ministre aangeboden uit erkentelijkheid voor zijn bedanken voor het beroep te Utrecht', *RN* 13-7-1904.

174 Van Rhijn, *Jonker* 123-124.

175 Van Rhijn, *Jonker* 127,132.

‘Ook thans is voorgedragen een drietal gematigd orthodoxe predikanten, gelijk plaats had bij het laatste tal voor Utrecht’, *LD* 14-3-1905. ‘De nieuwe hoogleeraar, die als kanselredenaar vermaardheid geniet, behoort tot de ethisch-irenische richting’, *LD* 7-4-1905.

Hoewel Jonker het meest aan het profiel van de te onderwijzen vakken voldeed - bijbelse theologie, praktische theologie, zendingsgeschiedenis en indien nodig bijbelse geschiedenis - kwam op de synode toch de vraag of hij en andere kandidaten niet te veel op zichzelf zouden staan, waardoor ze te weinig verband met de kerk zouden zoeken om ook daarin hun kracht te vinden. Ook zouden sommigen nu eens liever een hoogleeraar van meer gereformeerde signatuur benoemd willen zien.¹⁷⁶ Jonker zou in 1886 al in Utrecht in beeld zijn geweest als mogelijke opvolger van kerkelijk hoogleeraar E.H. Lasonder.

‘Men noemt den Rotterdamschen predikant dr. A.J.Th. Jonker als zeer in aanmerking te komen voor het hoogleeraarsambt aan de Utrechtsche universiteit en zulks ter vervulling der vacature, ontstaan door het overlijden van prof. E.H. Lazonder. Het drietal zal waarschijnlijk 21 September a.s. worden opgemaakt’, *LD* 30-8-1886.

Echter, op de voordracht kwamen toen in alfabetische volgorde A.W. Bronsveld, G.J. van der Flier en E.H. van Leeuwen te staan. Van Leeuwen werd gekozen. O.J. de Jong meent dat de opstelling in de sociale kwestie mogelijk Jonkers naam in academische kringen een tijdlang heeft geschaad. Voor het Utrechts college van curatoren was het ook niet aangenaam om Jonker als tweede na J.M.S. Baljon op de voordracht voor hoogleeraar Nieuwe Testament in de vacature J. Cramer te plaatsen.¹⁷⁷ Jonkers reactie hierop staat in zijn beperkt bewaard gebleven briefwisseling:

“k Ben blij, dat gij den nieuwen druk van dat boekje wilt in orde brengen. (...) De eerste uitgave heeft mij veel verdriet veroorzaakt. Sterke afkeuring b.v. van la Saussaye, van Bronsveld. En van zoovele anderen. Heeft men mij wel ingelicht, dan heeft 't mij een Professoraat in Utrecht gekost. Wat mij niet veel kon schelen.”¹⁷⁸

176 *Handelingen van de buitengewone vergadering der Algemeene Synode van de Nederlandsche Hervormde Kerk, ten jare 1905* (afgekort: *Handelingen Synode*), 5-8, <http://pkn-acta.digibron.nl>.

177 De Jong, ‘Christelijk ongeloof en industriële revolutie’ 208-209. Zijn bronverwijzing ‘Notulenboek’ betreft het Archief van de Faculteit der Godgeleerdheid (1636-2001) aan de Universiteit Utrecht, *Het Utrechts Archief*, www.utrechtsarchiefnet.nl.

178 *Correspondentiekaart aan J.P. van Bruggen*, Heerde 27-7-1914. Jonker doelde op het boek *Het sociale vraagstuk, een wekstem voor de Gemeente* dat overigens niet in tweede druk is verschenen.

Na aarzeling - C.H. van Rhijn, C.J. van Paassen en anderen bewogen hem tot aanneming - bewilligde Jonker op 26 april 1905 in de benoeming voor Groningen. Hij was vereerd, maar bleef er ook tegen opzien.

‘Ik heb een drukkend besef van mijn onbekwaamheid. En als 't zoo voortgaat, dan kom ik er nog toe te bidden: Heer, maak als 't U belieft, dat het maar niet gebeurt.’¹⁷⁹

‘De nu benoemde heeft als kanselredenaar zeer veel naam. Hij behoort tot de Ethische richting en was o.a. predikant te Rotterdam, Ellecom, Dordrecht en nu laatstelijk te Heemstede. De werken, die hij geschreven heeft, bevatten voor het meereendeel stichtelijke meditatieën, waarin vooral de geest van den bekenden schrijver Kierkegaard doorstraalt’, *Nieuwsblad van het Noorden* (afgekort: *NvhN*) 7-4-1905.

‘Wetenschappelijke bijdragen van zijn hand verschenen in het mede door hem opgerichte en geredigeerde “Theologisch Tijdschrift”, terwijl zijn stichtelijke werken “Het hoofdstuk der Liefde”, “Beter dan Robijnen” en “Voor donkere Dagen”, enkele herdrukken beleefden. Bovendien was hij redacteur van den Zondagsbode. De hoogleeraar die als kanselredenaar vermaardheid geniet, behoort tot de ethisch-irenische richting. Het is zeer waarschijnlijk dat dr. Jonker de benoeming zal aannemen’, *RN* 8-4-1905.

Niet zozeer tegen de colleges bijbelse en praktische theologie als wel tegen de zendingsgeschiedenis zag hij op. Van Paassen memoreerde bij Jonker hoe weinig de grote Gunning in Amsterdam van dit vak terecht had gebracht. Maar de hoge taakopvatting maakte dat Jonker zich niet zomaar liet overtuigen.¹⁸⁰ Colenbrander bevestigde dat Jonkers gezondheid de professorale werkzaamheden aankon. Heemstede had zijn besluit verwacht.¹⁸¹ Jonker moest nu zijn predikantswerkzaamheden gaan loslaten. In de pastorie bereidde hij zich gedurende de volgende maanden voor op de nieuwe taken. Zondagsmorgens zat hij in de Heemstedse kerk onder de Woordbediening van zijn ringcollega's. Hoe zou hij op hun kanselwerk reageren? Niet met gevoel van eigen roem, want ‘wanneer wij eens veroordeeld waren ons eigen preeken aan te hooren, Spurgeon zou zeggen, dan konden wij niet nalaten met Kaïn uit te roepen “mijn zonde is te groot, dan

179 Van Rhijn, *Jonker* 124 citeert uit de nog voor de bekendwording van de nominatie gevoerde correspondentie van Jonker met C.H. van Rhijn.

180 Van Rhijn, *Jonker* 91 schrijft dat Jonker soms zo negatief over zijn eigen werk dacht.

181 Uit Jonkers periode in Heemstede is er het volgende beroepingscurriculum: febr. '03: op zestal te Nijmegen; dec. '03: op drietal te Haarlem; jan. '04: op drietal te Haarlem; febr. '04: vierde beroep naar Haarlem; maart '04: op zestal te Utrecht; apr. '04: op drietal te Utrecht, tweede beroep naar Utrecht; jan. '05: op zestal te Zeist; febr. '05: op drietal te Zeist, beroep naar Zeist. De voordracht voor het hoogleraarschap viel samen met het nog lopende beroep naar Zeist. Zie *dominografie* op www.dominees.nl.

dat zij vergeven worde”!¹⁸² Een van de collegae verklaarde later dat het stichtelijk was Jonker in de kerk te zien zitten luisteren. En Jonker vond dat er voortreffelijk werd gepreekt.¹⁸³ Op 18 juni 1905 volgde het afscheid van Heemstede met een preek over Psalm 103:1a - ‘Loof den Heer, mijne ziel.’

‘Stampvol was het j.l. Zondag in de Kerk te Heemstede, doordat zoowel uit Heemstede als uit omliggende gemeenten velen kwamen, om het afscheid van Dr. Jonker, die tot Hoogleraar te Groningen is benoemd, bij te wonen. Dr. Jonker hield een aangrijpende afscheidsrede (...). Na het uitspreken van den zegen, sprak de consulent, ds. J.A. van Leeuwen, van Bloemendaal, den vertrekkenden leeraar toe, om hem dank te zeggen voor alles wat hij voor Heemstede gedaan had en geweest is. De gemeente zong hem Ps. 134:3 toe. Zeer velen zullen dr. Jonker missen. En zijn plaats te vervullen zal niet gemakkelijk zijn’, regionaal nieuws, *Knipselboek van Minet Jonker*.

Zijn opvolger werd A.H. de Hartog, de latere Amsterdamse hoogleraar en zoon van de gelijknamige vader met wie Jonker in de zomer van 1882 in Rotterdam nog had samen gestaan.

2.29 Hoogleraar in Groningen

Nu het Groningen was geworden vroegen sommigen zich af of Utrecht niet meer op Jonkers weg had gelegen. Ook of het professoraat niet tien jaar te laat in zijn loopbaan een aanvang nam.¹⁸⁴ In de zomer van 1905 verhuisde Aart Jonker met zijn zuster Minet en met zijn zoon Hans naar de stad in het noorden aan Westerkade 6. Hieraan ging een gastverblijf in het huis van het echtpaar Van Rhijn-Kruyf, de ouders van Jonkers biograaf Maarten van Rhijn, in de Oosterstraat vooraf. Een bestaande vriendschap raakte op professoraal niveau verdiept.¹⁸⁵

Jonkers voorganger E.F. Kruijf¹⁸⁶ kwam ook uit de apologetische school van Doedes en Van Oosterzee uit Utrecht. Hij ageerde in zijn optreden tegen de miskenning van het historisch karakter van het christendom¹⁸⁷, benadrukte de metafysische oorsprong van de waarheid boven de ‘collectieve consciëntie der gemeente’ en vreesde dat de ethische theologen door hun psychologische aanpak

182 ‘Ons ideaal hoog houden’, *SWV* 1904, 614.

183 Van Rhijn, *Jonker* 124.

184 Van Rhijn, *Jonker* 138.

185 Van Rhijn, *Jonker* 135.

186 Zie voor E.F. Kruijf (1834-1914): A. de Groot, *BLGNP* 4, 1998, 269; Van Rhijn, *Jonker* 122.

187 E.F. Kruijf, *De miskenning van het historisch karakter des Christendoms*, Utrecht 1878 (inauguratie).

Hans Jonker te Groningen

van de godgeleerdheid het verband tussen het evangelie en de heilsfeitgeschiedenis zouden loslaten. Echter, bij Jonker zou hiervan geen sprake zijn.

2.30 Inaugurele rede en studenten

Theologische wetenschap en persoonlijk geloof gaan samen, zo stelde Jonker in de oratie waarmee hij op woensdag 20 september 1905 zijn ambt aanving.

Persoonlijk Geloofsleven en Theologische Studie. Rede bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt van wege de Nederlandsche Hervormde Kerk aan de Rijks-Universiteit te Groningen, uitgesproken op Woensdag 20 September 1905 door Dr. A.J.Th. Jonker, Groningen 1905.

'Den 20sten September 1905 was het Moderamen der Algemeene Synode te Groningen tegenwoordig voor de installatie van den heer Dr. A.J.Th. Jonker, als ker-

kelijk hoogleeraar. Nadat hem in de kamer van Curatoren door den President, den heer *E.B. Gunning*, de voorgeschreven belofte was afgenomen en hij door dezen op hartelijke en indrukwekkende wijze was toegesproken, werd hiervan schriftelijk kennis gegeven aan den Senaat der Rijksuniversiteit, waarna hij in eene, door den Rector Magnificus belegde, Senaatsvergadering werd verwelkomd. Wegens de verbouwing van de Aula, had de oratie plaats in het kerkgebouw der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente, des namiddags te twee uur, door den Kerkeraad, evenals voor de andere academische plechtigheden, daartoe bereidvaardig afgestaan. In tegenwoordigheid van de meeste Curatoren, den Rector Magnificus, zeer vele hoogleeraren der verschillende Faculteiten, een groot aantal studenten en een talrijk gehoor, sprak de nieuwe hoogleeraar over: "Persoonlijk Geloofsleven en Theologische studie", eene rede die met groote belangstelling werd aangehoord. In de Senaatskamer werd eene receptie gegeven, die zeer bezocht was; des avonds had nog eene vriendschappelijke bijeenkomst plaats ten huize van Dr. *Jonker*. Van een en ander werd verslag gegeven in de Kerkelijke Courant van 22 September 1905 no. 38. Aan den Kerkeraad der Doopsgezinde Gemeente brachten wij dank voor de verleende gastvrijheid (bij missive van 22 September no. 707); terwijl aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, bij schrijven van 22 September no. 706, kennis werd gegeven, dat Dr. *Jonker* op 21 September zijne lessen heeft geopend.¹⁸⁸

De aan de oratie voorafgedrukte spreuk van Thomas à Kempis 'O veritas deus, fac me unum tecum in caritate perpetua' (Waarachtige God, maak mij een met U in een voortdurende liefde) kan als tekenend worden beschouwd voor de nadruk die Jonker in zijn academisch werk legde op persoonlijk geloof. Een hoogleraar die namens de kerk doceert zou zeker de factor 'Anempfindung', invoelvermogen of bevinding erbij betrekken om godgeleerdheid te kunnen bedrijven. De synode nam de verantwoordelijkheid op zich hem voor dit ambt aan te wijzen. De curatoren gaven er blijk van dat de kerkelijke opleiding niet als een 'appendix periculosa' uit de universiteit hoefde te verdwijnen. Een heel bescheiden houding nam Jonker tegenover de andere professoren van de faculteit aan. Het goed recht van de kerkelijke vakken stond vast en vanuit die optiek richtte Jonker zich tot de aanwezige predikanten en de theologiestudenten. Ook uit andere faculteiten - letteren, rechtsgeleerdheid, geneeskunde en wijsbegeerte - waren studenten aanwezig. Zijn naaste collega als kerkelijk hoogleraar was W. Mallinckrodt, representant van de Groninger richting en niet-gepromoveerd theoloog die de vakken dogmatiek, vaderlandse kerkgeschiedenis en kerkrecht verzorgde.¹⁸⁹

188 Verslag van de verrichtingen der Algemeene Synodale Commissie, gedurende het jaar 1905 tot 1906', *Bijlagen van de handelingen der Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk* (afgekort: *Bijlagen Synode*), ten jare 1906, 8.

189 Zie voor W. Mallinckrodt (1844-1925): M.C. Jongeling, *BLGNP* 1,1978, 152-154.

‘Wat u betreft, hooggeachte ambtgenoot Mallinckrodt, uw Vader en mijn Vader - eere zij hun nagedachtenis! - waren indertijd als vrijwillige Jagers van de Utrechtsche Hoogeschool door een schoon enthousiasme aan elkander verbonden. 't Moge een goed voorteeken zijn voor onze samenwerking! Al spreken wij in godsdienstige en theologische overtuiging niet hetzelfde dialect, dit zal ons niet verhinderen elkander te verstaan en goed te verstaan ook.’¹⁹⁰

Collegedictaten uit de periode 1905-1909 heb ik in of uit Groningen niet kunnen achterhalen. Toch is er informatie over Jonkers onderwijs. In het verslag over het rijksuniversitair kerkelijk hoger onderwijs, dat jaarlijks door de Algemeene Synodale Commissie aan de Minister van Binnenlandsche Zaken werd toegezonden, wordt een indruk van het universitaire werk van Jonker gegeven. Ook in zijn correspondentie met oud-studenten gaf hij professorale lessen en plaatste hij aanwijzingen voor een rechte praxis. Hoewel de Groninger periode te kort was om werkelijk school te maken is door Jonker, evenals door Van Dijk, een krachtige persoonlijke invloed uitgegaan op een aantal studenten dat gevormd en toegerust werd tot een nieuwe generatie van predikanten. J. Beks, J.P. van Bruggen, H. Kluin, D. Kuilman, A.R. Rutgers en E.H. Wieringa kunnen in dit verband worden genoemd. Ook W.Th. Boissevain is student bij Jonker geweest.

2.31 Synode, extra-universitaire arbeid en publicaties

Met zijn Utrechtse collega Daubanton werd Jonker als adviseur afgevaardigd naar de Algemeene Synode, die in 's-Gravenhage tussen 17 juli en 21 augustus 1907 eenendertig zittingen hield. Jonker bezocht op 23 juli ook de Synodus contracta. Het bepaalde hem bij de kerkelijke bestuursorganisatie en het dragen van het ‘synodale juk’. Uit de synodale acta en uit krantenverslagen kan worden opgemaakt welke positie Jonker op de synode innam en hoe betrokken hij zijn werk verrichtte.¹⁹¹

Ook tijdens het hoogleraarschap in Groningen onttrok Jonker zich niet aan bijkomende verantwoordelijkheden en andere werkzaamheden.¹⁹² Buiten de academie heeft Jonker een aantal spreekbeurten gehouden, onder andere over

190 *Persoonlijk Geloofsleven en Theologische Studie* 38.

191 *Handelingen Synode 1907*, 24-551;552-562. (De functie van de hoogleraren werd ter synode - een vergadering van dertien predikanten en zes ouderlingen - met ‘prae-adviseur’ aangeduid.) Zie onder meer ook *NvdD* 6,13 en 20-8-1907 en *AH* 14 en 22-8-1907.

192 In 1905 werd Jonker benoemd tot lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, in 1907 tot lid van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde en in 1908 tot lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen in de sectie letterkunde, wijsbegeerte en geschiedenis. Zie *LD* 14-6-1905; 5-6-1908; *Leeuwarder Courant* (afgekort: *LwC*) 22-10-1907.

*Übermensch, Echte en valsche geestdrift, Christendom en huisgezin en Het ethisch element in de prediking.*¹⁹³

Lezing over 'Nietzsche' op de tweedaagse winterconferentie van de Nederlandsche Christen-Studenten Vereeniging te Groningen. Van Rhijn, *Jonker* 133 vermeldt enkel het feit. Onderzoek in de krantendatabase Delpher toont niet het precieze onderwerp maar wel Jonkers naam en de datum van 27 februari 1906, *NvdD* 9-2 en 3-3-1906. De vijandschap van de van het geloof afvallige domineeszoon Friedrich Nietzsche tegen het onpersoonlijke christendom en zijn kritisch commentaar op cultuur en vooruitgang werden door Jonker van grote betekenis geacht. Zie Van Rhijn, *Jonker* 149. De in 1896 opgerichte N.C.S.V. was een groeiende beweging van christen-studenten uit verschillende studierichtingen.

Lezing over 'Echte en valsche geestdrift' voor de Groninger Christelijke Jongemannen-Vereeniging op 20 maart 1906 in het Militair Tehuis te Groningen. (De datum was 20 maart, in tegenstelling tot 'den 21sten Maart', als vermeld in Van Rhijn, *Jonker* 133.) Aankondiging en verslag in *NvhN* 21-3-1906 en *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* 21 en 22-3-1906. Ook in deze voordracht werd Nietzsche ter sprake gebracht.

Toespraak over 'Een offerande des lofs op het Hemelvaartfeest' op woensdagmiddag 11 juli 1906 bij het Familiehotel te Paterswolde op het vijfde Muziekfeest van de Bond van Christelijke Harmonie- en Fanfarekorpsen in Groningen, advertentie en verslag in *NvhN* 5 en 12-7-1906; 'Als feestredenaar trad op prof. dr. A.J.Th. Jonker te Groningen, naar wiens rede met de grootste aandacht werd geluisterd', *De Telegraaf* 11-7-1906.

Lezing over 'Christendom en huisgezin' op 30 januari 1907. Een van de vier volkslezingen die door sprekers gedurende het winterseizoen 1906-1907 in gebouw 'Volksbelang' te Groningen werden gehouden. Aankondiging en verslag in *NvhN* 27-9-1906, 29-1 en 1-2-1907.

Lezing over 'Übermensch' op 10 februari 1908 in de vergadering der Sociëteit van Handwerkslieden te Groningen. Opnieuw kwamen de denkbeelden van Nietzsche aan de orde. In *NvhN* 12-2-1908 staat een verslag.

Lezing over 'Het ethisch element in de prediking' voor de vergadering van predikanten op 29 september 1908 in de Harmonie te Groningen. De Predikanten-Vereeniging

193 Voor een deel staan deze toespraken in Van Rhijn, *Jonker* 133 genoemd.

in de provincie Groningen stond onder voorzitterschap van Is. van Dijk. Het onderwerp, voorzien van vier stellingen, staat in *NvdD* 25-9-1908 en het verslag van geleverde kritiek en repliek in *AH* 30-9-1908.

Af en toe preekte Jonker in Groningen; de ‘stadgers’ kwamen op zijn diensten af. Grote gebouwen als de Martinikerk, Der Aa-kerk en Nieuwe Kerk hadden niet zijn voorkeur. Het liefst trad hij op in de kleinere gasthuiskerken in de Groninger ‘kluften’ of wijken, zoals de Pelsterkerk. Ook voelde hij zich thuis in de dorpskerk te Helpman.

‘De schoonste herinnering heb ik voor mij persoonlijk aan een Zondagochtend in het dorpskerkje te Helpman, waar het alles zoo landelijk, rustig was, en Jonker meer “praatte” dan “preekte” over den tekst: “Houd in gedachtenis, dat Jezus Christus uit de dooden is opgewekt” (2 Tim. 2:8a).’¹⁹⁴

De plaats van zijn voorganger Kruijf werd ingenomen als voorzitter van het bestuur van het Groningsche Doorgangshuis. Na vertrek uit de stad schreef Jonker nog een brochure van aanbeveling.

Het Groningsche Doorgangshuis, z.j. (1911). Jonker vroeg bredere aandacht en offervaardigheid voor de inmiddels een halve eeuw bestaande stille arbeid in de achterbuurt van de stad. ‘Het onaanzienlijke dat is het geziene.’ De christelijke inrichting van de jonkvrouwen M.W. de Ranitz en F.L.W.M. de Savornin Lohman voor opvang van en hulpverlening aan maatschappelijk ontspoorde meisjes, jonge vrouwen en verwaarloosde of verlaten kinderen was geënt op de geest van het Réveil en de Zettense Heldringstichtingen. Op 30 juni 1909 had Jonker er koninklijk bezoek ontvangen. Anders dan Van Rhijn, *Jonker* 133 veronderstelt was het niet koningin Wilhelmina, die kort tevoren was bevallen van een dochter, maar koningin-moeder Emma die er een visite bracht.

Voor de kerkbode van Stad en Ommeland schreef hij een kerstbijdrage. Ook verschenen een meditatieve bundel en een bijdrage in het theologisch tijdschrift. Eerder uitgegeven boeken en een preek kwamen in herdruk. In 1909 werd een boekje voor jonge lidmaten gepubliceerd.

‘In menschen welbehagen’, meditatie over Luk. 2:14, *Hervormde Kerkbode voor Groningen en Ommelanden* 22-12-1905; eerder gepubliceerd in de *Dordtse Zondagsbode* 22-12-1894 en in manuscript uit vroegere jaren bewaard in Van Rhijn, *Verzameling geschriften en overdrukken A.J.Th. Jonker* (kopie in mijn bezit).

194 Van Rhijn, *Jonker* 133.

Voor de praktijk der Godzaligheid, Rotterdam 1906 (2e dr. 1913). 21 Schriftbeschouwingen, eerder in de Dordtse *Zondagsbode* geplaatst. In het woord vooraf: 'Het leven van de Gemeente is de beste apologie van het Evangelie, misschien de éénige.'

Bespreking van 'Praktische Theologie van Dr. E.Chr. Achelis. Voor Nederland bewerkt door L.W. Bakhuizen van den Brink, Predikant te Utrecht. Eerste en tweede stuk. Uitgegeven in "De Godgeleerde Bibliotheek". Kemink & Zoon, Utrecht 1906', *TS* 1907, 73-81.

Zich niet voor Hem schamen. Een woord tot nieuwe lidmaten der Gemeente, Nijkerk 1909 (3^e dr. 1922). Dertien jaar eerder schreef Jonker *Een woord van broederlijke liefde* voor wie zich in Dordrecht aansloten. De nu geschreven introductie, opgesteld vanuit Luk. 9:26, is in de loop van de jaren aan veel nieuwe lidmaten in het land uitgereikt.

De door Van Rhijn, *Jonker* 186 niet in de biografie maar wel in de index genoemde 'Medewerking aan de uitgave: *Het Licht der Wereld*' bevat bij nader inzien in beide drukken geen bijdrage van A.J.Th. Jonker; wel een drietal bijdragen van G.J.A. Jonker.

2.32 Vertrek na vier jaar

Van de beschikbare zestien jaren tot aan het verwachte hoogleraarsemeritaat heeft Jonker in Groningen maar een kwart kunnen gebruiken. Aanleiding tot het vroegtijdig vertrek was de dood van zijn zoon Hans. Uit eigen beweging had de jongen hem verteld zendeling te willen worden. De vader had er in het gebed zijn hoop op gevestigd. De jongen werd getroffen door een blindedarmontsteking; een operatie mocht niet meer baten. Jonkers briefkaart aan Van Bruggen waarop hij de kritieke gang naar het academisch ziekenhuis beschrijft, de dagboekanteekeningen van zijn zuster Minet en de opgestelde rouwadvertentie laten zich met ingehouden adem lezen. Hans stierf op 8 juli 1909, elf jaar jong.

'Dond. ochtend. Met H. werd 't al erger. Gisteren middag ried Prof. Koch: opereeren. 't Gebeurde direct. Straks telefonisch bericht van 't ziekenhuis: van nacht weinig geslapen. Ik kan er u niet meer van meedeelen. Maar gij moet weten van mijn grooten nood. uw J.'¹⁹⁵

'Groningen, 9 Juli 1909. Na een zeer kortstondige ziekte heeft God mijn heerlijk en eenig kind, Hendrikus, op elfjarigen leeftijd tot Zich genomen. A.J.Th. Jonker', rouwkaart Hans Jonker. En 'Na een kortstondige ziekte overleed heden mijn eenig kind,

195 *Briefkaart aan J.P. van Bruggen*, Groningen 8-7-1909.

Grafsteen Hans Jonker te Heerde

Hendrikus, op den leeftijd van elf jaar. Prof. Dr. A.J.Th. Jonker. Groningen, 8 Juli '09', regionaal geplaatst familiebericht, *Knipselboek van Minet Jonker*.

Vijf dagen later werd hij op de Oude Begraafplaats aan de Kamperweg in Heerde ter aarde besteld. Op de steen kwam 'Rom. 8:35a' te staan, dezelfde tekstaanduiding als die bij zijn acht jaar geleden gestorven moeder in Dordrecht werd geplaatst.

'Dinsdag had hier onder buitengewoon groote deelneming, niet alleen uit Heerde, maar ook uit Dordrecht en Heemstede, een zeer droeve plechtigheid plaats: het eenig kind van Prof. Dr. Jonker uit Groningen werd begraven. Velen volgden den droeven stoet en zagen het kistje van het veelbelovend elfjarig knaapje, met innige smart in de met groen versierde groeve zinken. Toen het graf was bedekt en overladen met tal van kransen werd eerst door ds. Jonker uit Utrecht en daarna door den zoo heel zwaar beproefden vader, treffende en gevoelvolle woorden gesproken, die zelfs anderen troostten en bemoedigden. Nadat de aanwezigen, voor zooverre hun aandoening

het toeliet, op voorstel van Prof. Jonker psalm 89 vers 1 hadden gezongen, verlieten allen diep geroerd het kerkhof', regionaal nieuws, *Knipselboek van Minet Jonker*.

'Toen naar de begraafplaats. Stofregen. Bloemen zijn in 't graf gestrooid, witte bloemen, mooie witte bloemen. Gerrit spreekt eerst en dan A. A. dankt de mensen uit D. uit H. en zoo voor wat ze voor Hans geweest zijn. En dan gaat hij Hans danken, maar al door danken. En dan is 't: Dag mijn beste beste jongen, en dan: Laten we nu samen zingen: 'k Zal eeuwig zingen van Gods goedertierenheer. 't Is aangrijpend. Zij die kwamen om te troosten werden door hem getroost en gesterkt', *Dagboek van Minet Jonker*, dinsdag 13-7-1909.

Jonker voelde zich niet meer in staat om zijn arbeid in Groningen te verrichten. Biograaf Van Rhijn belicht de factoren die aanleiding tot terugtrekking kunnen hebben geven.¹⁹⁶ In navolging duidt W.F. Dankbaar de reden waarom Jonker slechts enkele jaren het professoraat heeft bekleed.

'Zijn gezondheidstoestand, maar vooral zijn overtuiging, dat hij het hem door God opgelegde leed van het verlies van zijn vrouw en enig zoontje bewust moest dragen en in alle hevigheid geestelijk verwerken, deden hem tot het besluit komen zijn professoraat neer te leggen. Al vraagt men zich af of Jonker niet beter gedaan had als hij zijn roeping tot academische arbeid was blijven volgen en of hij zich niet al te zeer in zijn leed heeft verdiept, toch past hier de buitenstaander slechts eerbiedige terughoudendheid in zijn oordeel.'¹⁹⁷

Na een ontvangen medisch attest vroeg de kerkelijke hoogleraar Jonker in een op 6 augustus 1909 verzonden brief aan de Algemeene Synode om ontslag per 1 oktober. De vergadering probeerde hem hiervan te weerhouden; het zou voor hem van belang kunnen zijn in een later stadium een besluit te nemen. Op 27 augustus besloot de synode hem - met blijk van leedwezen - op een nader vast te stellen datum eervol ontslag te verlenen. Tijdens de synodezitting van 4 november, waarin de keuze van een nieuwe hoogleraar aan de orde was, werd de ontslagdatum op 15 november 1909 bepaald.¹⁹⁸

'Ten gevolge van zijn gezondheidstoestand, en van hem ter nederslaande huiselijke omstandigheden, (het plotseling verlies van zijn éénigen zoon) verkreeg Prof. Dr. A.J.Th. Jonker op zijne aanvraag den 15^{den} November 1909 zijn emeritaat', *Register van*

196 Van Rhijn, *Jonker* 138-141.

197 Dankbaar, 'De Theologie in Groningen sinds het begin van de twintigste eeuw' 75-76.

198 *Handelingen Synode 1909, 189-190, 192, 530-531; 1910, 11.*

het proponentsexamen voor het Provinciaal Kerkbestuur van Groningen (aantekening in afschrift door mij ontvangen van M. (Rien) Molenaar te Rouveen op 3-1-2013).

‘Predikant te Warnsveld (Nov. 1875) - Heerde - Rotterdam - Ellekom - Dordrecht - Heemstede - Kerkelijk Hoogleraar te Groningen 1905 - tengevolge van geschokte gezondheid en droeve levensomstandigheden dit ambt neergelegd in 1909.’¹⁹⁹

In de vacature kwamen J.R. Slotemaker de Bruïne (Utrecht), P.J. Kromsigt (Amsterdam) en A. van Veldhuizen (Rotterdam) op de voordracht. Sommige synodeleden wilden een man van duidelijk confessionele signatuur, zodat ook onder de kerkelijke hoogleraren de verschillende richtingen tot uiting zouden komen.²⁰⁰ Andere leden accentueerden de vakbekwaamheid of de bezieling die vanuit een persoonlijkheid kan uitgaan. Uit het voorgedragen drietal koos de synode met dertien van de negentien stemmen Van Veldhuizen als Jonkers opvolger.²⁰¹

In Warnsveld was Jonker vierendertig jaar geleden tot predikant bevestigd. Ook als emeritus zou hij zijn ambt blijven uitoefenen. Eenzamer dan hij er kwam, verliet Aart Jonker Groningen. Op het treinstation werd Jonker en zijn zuster door het echtpaar Van Rhijn uitgeleide gedaan.

‘10 Oct. Laatste zondag in Groningen. o.a. naar Mhr. Beck. Gegeten bij de Van Rhijns, vroeg naar huis. Samen op de studeerkamer gezeten... 11 Oct. naar Heerde. Vreeslijk die aankomst. 22 Oct. (...) Alles, alles zoo vreeslijk zonder Hans’, *Dagboek van Minet Jonker*, 10, 11 en 22 oktober 1909.

Ondanks verzoeken is hij niet meer in de universiteitsstad van het noorden terug geweest. Tezeer zag hij tegen de confrontatie op. Na Jonkers dood werd - ter nagedachtenis van Hans Jonker - een studiefonds voor studenten in de godgeleerdheid opgericht.

‘Studiefonds Jonker. Wijlen prof. dr. A.J.Th. Jonker, van 1905-1909 hoogleraar aan de Groningsche universiteit en onlangs te Heerde overleden, heeft bij uiterste wilsbe-

199 Zinsnede uit een *Brief aan T.P. Sevensma*, Heerde 31-1-1917. Jonker verzond de gegevens voor het curriculum vitae op verzoek van de vraagsteller, redacteur-bibliothecaris van *Zoek-licht. Nederlandsche encyclopaedie voor allen*, Arnhem 1922-1925.

200 In het jaarverslag van de Confessionele Vereniging tijdens de algemene vergadering op 24 mei 1910 te Utrecht werd eraan herinnerd dat het niet gelukt was om de kerkelijke leerstoel in Groningen door een man van confessioneel beginsel - beoogd was dr. Kromsigt - te doen bezetten, *NvdD* 25-5-1910.

201 *Handelingen Synode* 1910, 8-10. Zie voor A. van Veldhuizen (1871-1937): E. Verhoef, *BLGNP* 5, 2001, 523-525.

schikking een studiefonds gesticht met een kapitaal van f 20.000, te besturen door de hoogleraren der Theologische Faculteit te Groningen, om met de opbrengst studenten in de godgeleerdheid aan de universiteit te Groningen te ondersteunen. Het fonds is voorloopig belast met vruchtgebruik', *NRC* 25-6-1928.

2.33 Terug in Heerde

Aan het begin van 1909 was moeder Jonker-Joosten in Heerde gestorven. Haar dochters leidden hun gezamenlijke huishouding in de familiewoning 'op het dorp', zoals de Dorpsstraat werd genoemd.

'Heden overleed, in den ouderdom van tachtig jaren, onze lieve moeder, Mevrouw Jonker- Joosten. Groningen, 25 Januari 1909. Mej. M.A. Jonker. Dr. A.J.Th. Jonker.' En 'Voor de deelneming ons bij het sterven van onze lieve Moeder betoond, betuigen wij onzen hartelijken dank. Dr. A.J.Th. Jonker. M.A. Jonker', regionaal in Groningen geplaatste familieberichten, *Knipselboek van Minet Jonker*.

Jonker ging opnieuw in Heerde wonen. Samen met zijn zuster Minet betrok hij de villa Bella Vista. Het ruime huis op de hoek van de Eperweg en de Keuterstraat werd aangekocht van M.A. van Regteren Altena.²⁰² Jonkers tweede verblijf in Heerde zou de langste periode van zijn leven beslaan. Een mogelijk beroep had hij afgewezen.²⁰³

'Gevraagd (te koop of te huur) te Heerde (of omstreken) een ruim Heerenhuis. Brieven onder letter J, met opgave van prijs, aan den uitgever van dit blad te Heerde', in de zomer van 1909 regionaal geplaatste advertentie, *Knipselboek van Minet Jonker*.

'Prof. dr. A.J.Th. Jonker Hzn., kerkelijk hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen, die om gezondheidsredenen onlangs bij de Synode der Ned. Herv. Kerk als zoodanig eervol ontslag tegen 1 October a.s. heeft aangevraagd, zal zich metterwoon te Heerde (Gelderland) vestigen, zijn tweede predikantsplaats, waar hij van 1878-1882 werkzaam was', *RN* 27-8-1909.

202 Van Regteren Altena was een Amsterdams koopmansgeslacht dat zich omstreeks 1850 op buitenplaats De Bonenburg in Heerde vestigde. Martinus Adrianus van Regteren Altena (1866-1929) verkocht aan Jonker het huis Bella Vista dat hij in 1905-1906 had laten bouwen. Zijn vader Pieter van Regteren Altena (1830-1882) was secretaris-kerkvoogd in Heerde geweest.

203 Heemstede zond hem begin maart 1910 een toezegging van beroep toen A.H. de Hartog een beroep naar Haarlem had aangenomen. Jonker was vereerd, maar moest toch ervoor bedanken, *Brief aan J.P. van Bruggen*, Heerde 8-3-1910.

Huis 'Bella Vista' te Heerde

'Heerde, 31 Aug. Door onderhandschen verkoop is de villa "Bella Vista" alhier van den hr. M.A. van Regteren Altena te Apeldoorn eigendom geworden van den oud-hoogleraar prof. dr. A.J.Th. Jonker te Groningen', regionaal nieuws, *Knipselboek van Minet Jonker*.

'Sedert een paar dagen zijn we in eigen tent, naar ik hoop de laatste van mijn pelgrimstocht. 't Is nu een dubbel vreemde vreemdelingschap. Gisteren begonnen we de boeken te pakken. Mijn zuster Mina, een van de twee, die hier reeds woonden, is mij daarbij een krachtige hulp.'²⁰⁴

'Kon ik u maar naast mij tooveren, wanneer ik rondzwerf in de verre groote hei, weenend, uitschreeuwend soms in de eenzaamheid mijn zielenood! Er is zooveel goeds. Net alsof God mij weer "zoet" maken wil. Een mooi huis. Een rustig plekje. Een paar studeerkamers om er op te verlieven. Een prachtig uitzicht op de Veluwsche heuvelen. Enz. enz. enz. En toch... soms haast brommig tegen al dat vriendelijke, met iets van straatjongens-taal tegen mijn Vader in de ziel: "houd dat nu ook maar, nu Gij mij al mijn levensheerlijkheid hebt afgenomen". Ik huiver er bij terwijl ik 't neerschrijf. En voel het als iets heel gemeens. En in den grond wil ik ook wel anders. Maar moet ik dan ophouden met liefhebben? Is dat liefhebben, het zoover te brengen, dat ik Hans missen kan?'²⁰⁵

204 *Briefkaart aan J.P. van Bruggen, Heerde 26-10-1909.*

205 *Brief aan J.P. van Bruggen, Heerde 23-11-1909.*

Jonker heeft zijn plan ‘te Heerde te gaan wonen, en daar nog wat te gaan arbeiden’ tot uitvoer kunnen brengen.²⁰⁶ Studie, publicaties, lezingen, predikbeurten, correspondentie, omgang met verschillende mensen, het aanhalen van banden met vorige gemeenten²⁰⁷ en het zich verantwoordelijk tonen voor taken in het Heerder gemeenteleven bleef een breed werkterrein beslaan.

2.34 Bundels, andere bijdragen en derde predikantenlezing

De bundels *Hand aan hand*, *Doodsschaduw en morgenstond* en *Op weg naar het Vaderhuis* kwamen van de pers. Een aantal van Jonkers boeken werd in het Duits vertaald. De preek *Hem liefhebben* werd uitgegeven. Andere publicaties kregen een plaats in voortgaande series.

Hand aan hand, Leiden 1912. Uit het woord vooraf aan de verzameling van dertien overdenkingen, die eerder in de Dordtse *Zondagsbode* (‘een plaatselijk blaadje’) verschenen: ‘Onder tal van menschen, Christen-menschen ook, schijnt tegenwoordig veeleer het omgekeerde te gelden: “vuist tegen vuist”! Misschien kon de lezing er toe bijdragen om ‘dat goede beginsel: “hand aan hand” een weinig te versterken’. De titel werd ontleend aan de liedregel van Gerhard Tersteegen: ‘Wij wand’len hand aan hand’, Gezang 274, ‘Op de vreemdelingsreis’, uit de door Jonker zo gewaardeerde *Vervolgbundel op de Evangelische Gezangen*.

Doodsschaduw en morgenstond, Leiden 1916 (2^e dr. 1918). De tien gebundelde overdenkingen stammen vooral uit de Dordtse jaren. Ze werden geschreven na en n.a.v. de dood van Truus Jonker en verschenen grotendeels in de *Zondagsbode*. Door hun herkenbaarheid van gemis en lijden en door hun diepte van vertroosting hebben ze grote aftrek gevonden.

Op weg naar het Vaderhuis (dl 1 en 2), Leiden 1918, 2e dr. 1933 (in één band). Dl 1 bevat tien beschouwingen over Psalm 84:2-8b en dl 2 acht beschouwingen over Psalm 84:9-13. ‘Veel jaren geleden mocht ik op een Zondagmiddag in de oude, trouwhartige, nu verdwenen Prinsenkerk te Rotterdam preeken over eenige verzen uit den vier en tachtigsten psalm - dankzegging na het Avondmaal. Een mijner hoorderessen verlangde het gesprokene te lezen. Aan deze wensch kon echter niet voldaan worden, omdat ik, bij uitzondering, mij had veroorloofd te improviseren. (...) Eerst een poos

²⁰⁶ Van Rhijn, *Jonker* 137.

²⁰⁷ Met zijn collega J.A. van Leeuwen uit Bloemendaal, zijn vroegere buurman J.L. Zegers uit Heemstede en anderen deed Jonker aanbeveling voor de oprichting van een christelijk tehuis in Bloemendaal dat op afzienbare termijn plaats zou bieden aan bejaarde heren of echtparen ‘uit den deftigen stand’, *LD* 24-12-1910.

geleden, toen de inhoud van bedoelde prediking bijna spoorloos uit mijn geheugen was verdwenen, vond ik gelegenheid tot het doen van een poging om alsnog die belofte, zij het ook in anderen vorm dan oorspronkelijk gemeend was, te vervullen. Dit bracht mij er toe den geheelen psalm te bespreken.' Jonker maakte daarbij gebruik van enkele meditaties uit de *Levensbode* 1903.

Zes bundels van Jonker zagen in Duitse vertaling, meestal door Dora Hagmann, het licht: *Das Kapitel von der Liebe*, 1907 (3^e dr. 1927); *Ein apostolischer Haussegen*, 1905 (2^e dr. 1927 als *Goldne Früchte*); *Besser denn Perlen*, 1901 (4^e dr. 1927); *Für dunkle Tage*, 1903 (5^e dr. 1927, latere druk 1936); *Eins aber! Aufmunterungen im Laufe zum Ziel* (is: *Voor de practijk der Godzaligheid*), 1910 (3^e dr. 1926); *Hand in Hand*, 1914 (2^e dr. 1927). Zie *NvdD* 3-10-1901. Uitgever was de in 1848 te Elberfeld opgerichte Evangelische Gesellschaft die als zendingsvereniging in de geest van de Innere Mission een boekhandel dreef voor 'Schriftenmission'. G.F. Callenbach te Nijkerk verleende voor een aantal titels het auteursrecht via de door hem in 1897 opgerichte Vereeniging Christelijke Bibliotheek.

Hem liefhebben, preek over Joh. 12:3; separaat bij onbekende editor in 1922 uitgegeven. 'Om bijzondere redenen heb ik aan het verlangen om deze preek - die reeds vele jaren geleden werd uitgesproken - te laten drukken, geen weerstand durven bieden. J.' De preek is opgenomen in *Geloofsleven* 176-194.

Preken over 2 Kor. 13:8 (1910, nr 45; herdrukt op 28-10-1928; ook verschenen als 'Niets tegen de waarheid' in *Geloofsleven* 31-51) en Ps. 68:20a (1911, nr 40; ook verschenen als 'Hij draagt onzen last' in *Doodsschaduw en morgenstond* 61-81) in *Groene Preeken*.

Meditatie over 1 Kor. 2:14-15 'De geestelijke mensch', *Pniël* 22-5-1915, 162-165. Vergelijk ook de bijdrage in de Dordtse *Zondagsbode* 4-6-1892 en de preek in *Dankbare Herinneringen* over deze tekst.

'De "Nood-leugen"', *Zondagsbode* voor Zandvoort, Aerdenhout, Bloemendaal en Overveen 3-2-1918, 2-3 en op verzoek van G. Posthumus Meyjes overgenomen in *Pniël* 27-4-1918, 131 e.v. Ook later werden voor *Pniël* bijdragen aan het werk van Jonker ontleend.

Referaten werden in tijdschriften opgenomen, in manuscript of herinnering bewaard of ook wel in een journalistiek verslag vastgelegd.

'Het verliezen van God' en 'De volheid van het Christusleven' waren de lezingen in 1916 (op 12 juli) en in 1917 op de Nunspeetse zomerconferenties van de N.C.S.V., verschenen in het maandblad *Eltheto* november 1916, 57 e.v., en februari 1918, 161 e.v. 'Gebedsmoeilijkheden' was de lezing die in augustus 1917 op de Kalenberg te

Aart Jonker in zijn studeerkamer te Heerde

Barchem werd gehouden voor de Vereeniging der Nederlandsche Woodbrookers, gepubliceerd in *Omhoog* februari 1918, 33 e.v. Deze drie referaten werden opgenomen in *Geloofsleven* 89-104, 105-120, 160-175. Van Rhijn, *Jonker* 144 memoreert andere lezingen te Winterswijk (op Hervormingsdag 1910), te Utrecht (Theologische Faculteit, in 1912) en te Baarn (jaarvergadering Utrechtsch Studenten-Zendinggezelschap Eltheto Hè Basilea Sou op Hemelvaartsdag 16 mei 1912). Jonker heeft in Heerde op 8-2-1911 nog eens over 'Christendom en huisgezin' (het onderwerp uit Groningen in 1907) gesproken.²⁰⁸ Evenals zijn broer verleende hij van tijd tot tijd medewerking aan (regionale) zendingsfeesten.²⁰⁹ Deze referaten vond ik in de nalatenschap niet terug.

In 1912 behandelde Jonker een aantal onderwerpen in de *Winterlezingen* te Amsterdam en 's-Gravenhage.

'Lezingen van prof. A.J.Th. Jonker. Het comité, dat de laatste winters voor ontwikkelden telkens een viertal lezingen liet houden, over een theologisch onder-

208 Als vermeld op *Correspondentiekaart aan J.P. van Bruggen*, Heerde 2-2-1911.

209 Zie Den Boer, 'Uit de brieven van G.J.A. Jonker aan C.L. Voorhoeve', *IdW* 9-11-1985, 30 waar de optredens van Aart Jonker op een zendingsfeest bij Vaassen en van Gerrit Jonker op een soortgelijke samenkomst bij Zierikzee op Tweede Pinksterdag 1914 worden genoemd.

werp - twee jaren geleden door dr. J.R. Slotemaker de Bruïne, over 'Godsdienst en Wetenschap'; het vorig jaar door prof. P.D. Chantepie de la Saussaye, over 'Cultuur en Christendom' - heeft ditmaal prof. dr. A.J.Th. Jonker bereid gevonden een serie lezingen te houden. Door dezen zal worden gesproken over 'De Geestelijke stroomingen onzer dagen en het Christendom'. Achtereenvolgens zal op de vier avonden worden behandeld: 'Persoonlijkheidsstreven en Christendom', 'Werkelijkheidshartstocht en Christendom', 'Aesthetische religie en Christendom' en 'Gemeenschapsverlangen en Christendom'. De lezingen zullen wederom worden gehouden in het Nutsgebouw, en wel op de volgende data: 16 Januari, 30 Januari, 20 Februari en 5 maart a.s., *NvdD* 4-1-1912. Van de drie eerstgenoemde voordrachten volgden verslagen, *AH* 17 en 31-1-1912 en 21-2-1912. Ook verscheen een uit *De Hervorming* overgenomen kritiek op Jonkers lezingen, *AH* 4-2-1912. Van Rhijn, *Jonker* 144 verwijst naar de manuscripten van deze winterlezingen. De drie laatstgenoemde voordrachten hadden op 31 januari, 21 februari en 6 maart 1912 ook plaats in de Doopsgezinde Kerk in Den Haag op verzoek van de vereniging Geloof en Vrijheid van F. van Gheel Gildemeester. De drie eerstgenoemde referaten staan onder 'Heerde 9 Maart '12' opgeschreven in het *Dagboek van Minet Jonker*. Publicatie is er niet van gekomen.

'Die 1e Admsche lezing was veel te lang. En ik dacht, ze zou veel te kort duren!! Dat verslag in 't Handelsblad was zeer onvolledig. Van datgene, waar 't op aankwam, had de steller blijkbaar niets gesnapt. Misschien mijn eigen schuld. Dinsdag No.2. Woensd. av. dezelfde vertooning in den Haag. 'k Had beloofd, daar den volgenden winter te zullen lezen. De ander, die 't nu doen zou, werd ziek. En men vroeg mij in den nood bij te springen. Een vermoeiende geschiedenis. Als God er nu maar een klein kruimeltje van gebruiken kan voor zijn koninkrijk!', *Brief aan J.P. van Bruggen*, Heerde 26-1-1912.

Medewerking werd verleend aan de platenbundel *Uit een heilig verleden* en inleidingen werden geschreven bij het werk van anderen. Opnieuw werd Jonker gevraagd voor een lezing op de Utrechtse predikantenvergadering.²¹⁰

'Kaïn en Abel' (Gen. 4:1-16), *Uit een heilig verleden*. Platen van Harold Copping, met bijschriften van Dr. J.R. Callenbach, Prof. Dr. A.J.Th. Jonker, Ds. P.J. van Melle, Dr. A. Noordt zij, Prof. Dr. J.W. Pont, Dr. H. Schokking, Ds. G.H. Wagenaar en Dr. B. Wielenga, Nijkerk 1910 (2^e dr. 1911), 31-54. Vergelijk ook de meditatie over de Kaïnsgeest in *Gewijde Tafereelen* 1895.

210 Anders dan Van Rhijn, *Jonker* 117 veronderstelt gaf Jonker niet twee lezingen ('zijn beide referaten', in 1894 over 'erfelijkheid en toerekenbaarheid' en in 1904 over 'ons ideaal') op de Utrechtse predikantenvergadering. Hij verzorgde er ook in 1912 zijn derde lezing. Van Rhijn vermeldt in zijn biografie *Jonker*, 148 en in zijn woord vooraf aan de verzamelbundel *Geloofsleven* niet de oorsprong van de voordracht 'Gebedsverhooring' die op 23 april 1912 te Utrecht werd gehouden. Zie ook *AH* en *NRC* 24-4-1912 en *NvdD* 25-4-1912.

'Begeleidend woord' bij P. van der Elst, *Paradijsluister*, Leiden z.j. (1921). Pieter van der Elst, hervormd predikant te Eenum, Vaals en Valkenswaard, was als zwager van een dochter van Jonkers zuster Boonzajer bij de familie betrokken. Hij schreef een aantal overdenkingen over het innerlijk-religieuze leven onder het thema 'geestelijk Schoon'. Jonker merkte op: 'Voor mijn gevoel zou het wezen, alsof ik met zoo'n aanbeveling boven dien inhoud ging staan. En ik sta er niet boven. Ik sta er niet eens naast. Ik sta er beneden - eerbiedig en stil.'

'Inleidend woord' bij G. Posthumus Meyjes, *Gods wonderdaden herdacht*. Toespraak op zondag 30 januari 1921, bij gelegenheid zijner 25-jarige evangeliebediening, Haarlem 1921. Van Rhijn, *Jonker 186* vermeldt de inleiding tot Posthumus Meyjes' gedachtenispreek over Ps. 77:12 niet in de lijst van publicaties.

'Ter inleiding' bij G. Posthumus Meyjes, *Korte overdenkingen voor den Zondag*, Amsterdam 1925. De auteur schreef beknopte meditatie's voor mensen, die niet in de gelegenheid waren om naar de kerk te gaan. Jonker breidde de categorie uit tot anderen die de band met de kerk waren kwijtgeraakt.

'Met de behandeling van mijn onderwerp voor de Pred. verg. moet ik nog beginnen. Ik loop er natuurlijk wel over te denken. Maar kon er niet goed inkomen.'²¹¹

'Gebedsverhooring', *Overdenkingen* 1912, 129 e.v.; deze lezing voor de predikantenvergadering te Utrecht in 1912 werd ook opgenomen in *Geloofsleven* 140-159.

2.35 Aan het hof

Naast de officieel aangestelde hofpredikers vervulden ook andere voorgangers een aandeel in prediking en pastoraat voor het vorstenhuis. Jonker was een geziene predikant voor koningin-regentes Emma en koningin Wilhelmina. De jonge prinses Wilhelmina, tien jaar oud, leerde hij in 1890 al kennen toen hij voorging in een dienst aan het hof. Later heeft hij aan de wieg van haar dochter, prinses Juliana gestaan; hij heeft haar zien opgroeien. Ook met prins-gemaal Hendrik had Jonker contact. Al vanuit Ellecom en Groningen was Jonker voor de leden van het Huis van Oranje-Nassau en hun gevolg in de Apeldoornse Hofkapel 'opgetreden'. In Heerde bereikte hem regelmatig een verzoek om op het Loo te komen preken. Meermalen is Jonker op zondag naar het paleis gegaan en ook door de week bracht hij visites aan het hof. Invitaties liepen via Gerrit Jonker zodat Aart - gelet op zijn gezondheid - zelf kon beslissen om op bezoek te gaan, zonder direct nee tegen Hare Majesteit te hoeven zeggen.²¹²

²¹¹ *Correspondentiekaart aan J.P. van Bruggen*, Heerde 26-3-1912.

²¹² Zie 4.2.8 voor Jonkers relatie tot het Koninklijk Huis.

2.36 Kerkvoogd

Vijf kerkvoogden en zes notabelen vormden samen het beheerscollege van de Heerder hervormde gemeente. Notabelen werden uit en door de mannelijke lidmaten gekozen. Een later opgerichte kiesvereniging Ora et Labora probeerde rechtzinnige invloed uit te oefenen op de liberaal getinte en naar de gegoede stand neigende kerkvoogdij in de hiërarchisch ingestelde Veluwe gemeente. Regelmatige bezoekers van de erediensten waren de voedsterheren niet altijd. Kerkvoogden en notabelen vergaderden gezamenlijk. De notabelen kwamen afzonderlijk bijeen wanneer tweejaarlijks de (her)verkiezing van een of twee kerkvoogden voor een termijn van zes jaar moest plaatsvinden en verder wanneer buitengewone handelingen en uitgaven goedgekeurd moesten worden. President-kerkvoogd H. Heering bedankte op 27 oktober 1911 plotseling voor zijn functie. De notabelen verkozen op 24 november 1911 Jonker. Op 16 december 1911 werd hij in de vergadering van kerkvoogden als voorzitter welkom geheten.²¹³

‘Ze hebben me hier kerkvoogd gemaakt. Misschien neem ik de benoeming wel aan. Uit liefde voor de belangen van mijn oude gemeente.’²¹⁴

In 1916 werd hij herbenoemd. Per september 1921, de maand waarin hij zeventig jaar werd, legde hij zijn functie neer. Men had hem nog graag gehouden, maar zelf voelde hij zich ‘naar geestes- en lichaamskracht’ niet meer in staat ‘de moeilijkheden van den tegenwoordigen tijd voor een kerkvoogd behoorlijk te trotseeren’.²¹⁵ Vooral gedurende de eerste jaren heeft Jonker frequent vergaderd; regelmatig werden de leden voor hun ‘trouwe opkomst ter vergadering’ bedankt. In 1913 was hij tweemaal absent, in de herfst van 1917 was hij voor langere tijd afwezig vanwege ziekteverblijf in Zandvoort. Het kerkvoogdschap van een emeritus-predikant kwam in het land wel vaker voor.²¹⁶ Voor Jonker is het een mogelijkheid geweest om het leven van de plaatselijke gemeente te bevorderen.²¹⁷

In de vergadering van 29 december 1913 heette voorzitter Jonker een nieuw lid hartelijk welkom, in de hoop dat ‘nog zeer veel jaren het College van Kerkvoogden en

213 Anders dan Van Rhijn, *Jonker* 142 schrijft werd Jonker meteen president-kerkvoogd, *Notulenboek Heerder Kerkvoogdij 1868-1915*, vergadering van 16 december 1911.

214 *Brief aan J.P. van Bruggen*, Heerde 27-11-1911.

215 Het op 16 september 1921 goedgekeurde vergaderverslag van 3 juni 1921 is al niet meer door Jonker ondertekend. Notaris J. Verdenius trad in zijn plaats, *Notulenboek Heerder Kerkvoogdij 1915-1938*.

216 Prof. J.J.P. Valetton jr. in Utrecht was jarenlang ouderling en (president-)kerkvoogd en prof. Is. van Dijk in Groningen was ouderling en in de laatste jaren van zijn verblijf in de stad kerkvoogd.

217 Zie 4.3.2 voor Jonkers uitoefening van het kerkvoogdschap.

Notabelen in broederlijke eensgezindheid en met vrucht moge werkzaam zijn aan den bloei der Kerk alhier, wat betreft haar stoffelijke belangen', *Notulenboek Heerder Kerkvoogdij 1868-1915*.

2.37 Preekbeurten

In de eerste jaren van zijn emeritaat heeft Jonker regelmatig gepreekt. Plaatsen als Emst, Meppel, Veessen, Warnsveld en Windesheim kunnen worden genoemd. Bij voorkeur bediende hij de kleinere kerken. Buiten eigen kring trad hij op in de Doopsgezinde en de Lutherse Kerk te Deventer en in de Lutherse Kerk te Zwolle.²¹⁸ Ook verzorgde hij kleinere beurten als huwelijksinzegeningen en begrafenissen, vooral wanneer hij het gevoel had dat hij zich hieraan niet kon onttrekken. In Heerde verving hij zo nu en dan 'onzen pastor Callenfels' op de kansel en in het pastoraat. In de correspondentie gaf hij zijn werkervaringen weer.

'Mijn gezondheid blijft zeer wankel. En toch... gisteren morgen om acht uur kreeg ik de boodschap, dat de dominee hier 's nachts plotseling ziek was geworden. Of ik niet kon optreden. Ik moest 't wel wagen. Om half tien stond ik op den kansel. En... in 't volle licht. Of 't ook waar is, dat Zijn kracht in zwakheid wordt volbracht! Wie uit zes nooden redt, zal ons toch ook in den zevenden nood niet laten omkomen.'²¹⁹

'Veel woorden heb ik niet. Door een sterfgeval in de familie van den predikant hier heb ik van morgen voor hem moeten, of liever "mogen" preeken. En nu ben ik zoo moe.'²²⁰

'Ik heb ook nog mogen preeken. 1e Kerstdag. "Vredevorst". 't Was alsof de muren van de kerk zouden gaan barsten, toen we aan 't slot zongen: "Heerlijk ruischen de engelenklanken"...'²²¹

'Rijk gezegend Kerstfeest! Ik heb een beurt op mij genomen Zondag. En hoop te preeken over 2 Kor. 9:15. ...Zijn volheid wordt ons aangeboden, ons... "leegte".'²²²

'Ik heb weer eens gepreekt. Terwijl ik mij stikem voorgenomen had 't nooit meer te doen. Tweemaal achtereen nog wel. 't Werd mij op het lijf gegoooid - wat een feest!

218 Uit de correspondentie blijkt dat Jonker al in de Groninger jaren vooringing in de Doopsgezinde Kerk van Deventer.

219 *Correspondentiekaart aan J.M. Littig*, Heerde 6-10-1913.

220 *Correspondentiekaart aan J.M. Littig*, Heerde 15-2-1914.

221 *Correspondentiekaart aan J.P. van Bruggen*, Heerde 29-12-1914.

222 *Brief aan J.P. van Bruggen*, Heerde 22-12-1915.

Maar de naweeën voel ik nog. Morgen begrafenis van Ds. Knottnerus, Em. v. Den Haag. Ik moet aan 't sterfhuis spreken.'²²³

'Hier vielen ook tal van slachtoffers. Telkens werd ik geroepen een begrafenis te leiden, omdat de predikant een anderen lijkstoet vergezellen moest. Eenmaal zelfs - wat mij nog nooit was gebeurd - twee gestorvenen uit één gezin, tegelijk uitgedragen. Man en vrouw. De een 26, de ander 25 jaar. Terwijl drie kleine kinderen onverzorgd achterbleven. Een diep ontroerend schouwspel!'²²⁴

In aanvulling op Van Rhijn, *Jonker* 145,178 kan worden gesteld dat Jonker in 1920 en mogelijk nog in 1921 in Heerde kerkdiensten heeft geleid en dat hij in 1922 nog enkele kleinere beurten verzorgde.

'Het onverwacht sterven van de predikantsvrouw hier noopte mij Goeden Vrijd. en 2e Paaschd. te preeken. En 't ging ook. Eigenlijk zoo'n genade niets te kunnen. Maar nu ...net een vaatdoek. Alleen zoo'n vaatdoek weet niet wat 't beteekent vaatdoek te zijn, en ik weet 't wel.'²²⁵

'Den 4e Mei a.s. zal 't 40 jaar geleden zijn, dat Ds. Callenfels de Evangeliebediening aanvaardde. De goede man is in diepen rouw. Verleden jaar om dezen tijd werd hem onverwacht zijn vrouw ontnomen. Om aan alle feestbetoon te ontkomen, zal hij van huis gaan. En hij vroeg mij dien dag voor hem te preeken. Dat is voor mij - o stumperachtigheid van den ouderdom! - een heele geschiedenis. Ik doe 't bijna nooit meer. Enkel in geval van nood.'²²⁶

'Callenfels is ziek. Ligt nu al drie maanden. Pleuritis. Vermoedelijk zal hij de zware taak hier niet meer kunnen opnemen. De ring preekt. In 't begin sprong ik in. Mijn zenuwen werden er zoo oproerig van.'²²⁷

'Antje, onze dienstbode, gaat trouwen. En ik zou op de kerkekamer dat huwelijk inzegenen. Dit is, geloof ik, Zaterdag.'²²⁸

'Zoo moet ik straks naar een begrafenis - een heel eind de heide in. En morgen - huwelijksinzegening. Wat al tegenstellingen in het leven!'²²⁹

223 *Correspondentiekaart aan J.P. van Bruggen, Heerde 21-1-1917.*

224 *Correspondentiekaart aan J.M. Littig, Heerde 4-1-1919 (tijdens de Spaanse griep).*

225 *Briefkaart aan J.P. van Bruggen, Heerde 9-4-1918.*

226 *Correspondentiekaart aan J.P. van Bruggen, Heerde 12-4-1919.*

227 *Correspondentiekaart aan J.P. van Bruggen, Heerde 17-3-1921.*

228 *Briefkaart aan J.P. van Bruggen, Heerde 8-7-1921.*

229 *Brief aan J.M. Littig, Heerde 15-2-1922.*

2.38 Laatste levensjaren

Op zijn eenzame wandelingen, soms uren achtereen, over de ‘verre Veluwsche heide’ bleef Jonker nog zieken- en armenbezoek doen. Tijdens leespauses ‘in een sprengen-kuil in ’t Veen en op een heuvel in de hei’ verdiepte hij zich in brieven van mensen die hem schreven. Intensief was de pastorale correspondentie, die op zijn studeerkamer bijna elke morgen plaatsvond. Van een door een comité georganiseerde viering van zijn zeventigste verjaardag in 1921 heeft Jonker, bang voor roem en ‘Christelijke actie’, niet willen weten. Op de dag kwamen enkele vrienden en ook mensen uit het dorp. Anderen stuurden vooral brieven. Hij reageerde persoonlijk en liet ook een dankwoord drukken.

‘Prof. dr. A.J.Th. Jonker. Zoals we reeds mededeelden is Maandag j.l. dr. A.J.Th. Jonker, rustend hoogleraar te Heerde, 70 jaar geworden. De heer Honig uit Heemstede en dr. v. Gheel Gildemeester uit Den Haag, die tot den jubilaris waren toegelaten, wenschten hem namens een groot aantal vrienden geluk met dezen dag. Ook deden o.a. H.M. de Koningin-Moeder, Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman en voorts heel veel mensen voor wie zijn boeken bijzondere waarde hebben gehad, van belangstelling blijken. Prof. Jonker, die aanvankelijk den 12en September onopgemerkt had willen laten voorbijgaan, was heel dankbaar voor deze hartelijke blijken van waardeering’, *De Nederlander. Dagblad tot verbreiding van de christelijk-historische beginselen* (afgekort: *De Nederlander*) 14-9-1921, met kleine aanpassing overgenomen in AH 15-9-1921.

‘Heerde, September 1921. In de deelneming, mij dezer dagen betoond, heb ik iets van het geweld van Gods goedertierenheid mogen speuren. Iets van het geweld, dat verbrijzelt en heelt tegelijk. Ook U breng ik mijn hartelijken dank. A.J.Th. Jonker.’

Aan zijn ambtsjubilea in 1915 en 1925 heeft hij geen openlijke aandacht besteed.

‘Vandaag voor 46 jaar werd ik door mijn heerlijken Vader in ’t Warnsveldsche kerkje tot de heerlijke Evangeliebediening ingezegend. O al die herinneringen! Al die schuld! Al die genade!’²³⁰

‘Toen ik hem in zijn laatste levensjaren eens vroeg, hoe hij over het predikantenleven dacht, luidde het antwoord: “het is het mooiste wat er is, maar ook het onmogelijkste”. Hij nam het een dienaar van het Evangelie, die zijn vijftigjarig jubileum vierde, bijna kwalijk, dat hij zich niet al lang dood had gewerkt en begraven was.’²³¹

230 *Briefkaart aan J.P. van Bruggen*, Heerde 14-11-1921.

231 Van Rhijn, *Jonker* 91.

Grafperk Hans en Aart Jonker te Heerde, links steen graftombe gezusters Jonker

Een grote slag voor Aart Jonker was het plotselinge sterven van zijn jongere broer Gerrit op 12 januari 1924. Bij de begrafenis of aanbidding van het grafmonument is Aart niet meer aanwezig geweest. Hij schreef een inleiding op het bijbels dagboek dat uit de geestelijke nalatenschap van zijn broer werd gemaakt.

‘Inleidend woord’ bij *Levensernst*, dagboek van G.J.A. Jonker, Heemstede 1924 (2^e dr. Zutphen 1925).

Publicaties van Aart Jonker zijn na 1925 niet meer verschenen, maar in brieven deponeerde hij zijn geestelijk testament. In de laatste jaren ging zijn gezondheid zienderogen achteruit.

‘In de maand Mei 1928 kreeg Jonker een aanval van asthmatische bronchitis. (...) Den derden Juni wandelde hij weer wat in de tuin, (...) Op den vijfden Juni was hij den geheelen dag zeer opgewekt geweest, en legde hij zich des avonds, evenals de andere dagen, wat vroeger ter ruste. Midden in den nacht trad er echter een zware benauwdheid in, die terstond het ergste deed vreezen. De laatste woorden, die men hem nog heeft hooren zeggen, waren: “Het is alles goed, ook in den dood.”’²³²

232 Van Rhijn, *Jonker* 179-180.

Aart Jan Theodorus Jonker is woensdag 6 juni 1928 in zijn zevenenzeventigste levensjaar, 's nachts na klokke twee in zijn woning gestorven. 's Ochtends ontving zijn oud-leerling Jan van Bruggen te Amsterdam van de Rijkstelegraaf een telegram.

Heerde 23 8 6/6 8.5= = Aart onverwacht overleden = Minet

Een eenvoudige rouwkaart en een familiebericht voor de krant werden opgesteld.²³³

'Heden overleed onze geliefde Broeder, Aart Jan Theodorus Jonker in den ouderdom van 76 jaar. Uit aller naam, M.A. Jonker. Heerde, 6 Juni 1928. De teraardebestelling zal plaats hebben Zaterdag 9 Juni te 2 uur. Geen bezoeken. Geen bloemen.'

'Heden overleed onverwachts, onze geliefde Broeder, Behuwdbroeder en Oom Aart Jan Theodorus Jonker, Oud-Hoogleeraar in de Theologie aan de Universiteit te Groningen, Weduwnaar van Geertruyd Agnes van Haersolte van Haerst, in den ouderdom van 76 jaar. Uit aller naam M.A. Jonker. Heerde, 6 Juni. De teraardebestelling zal plaats hebben Zaterdag 9 Juni. Vertrek van het sterfhuis 2 uur. Geen bezoeken. Geen Bloemen', *NRC* 6-6-1928.

In de media verschenen herinneringsbijdragen over een man die zich had teruggetrokken en bijna vergeten was, maar die in de kracht van zijn leven voor velen van grote betekenis was gebleken door zijn kanselgaven, pastoraat en geschriften.²³⁴ Na de dood van Gerrit vroeg Aart Jonker de predikanten J.P. van Bruggen en G. Posthumus Meyjes in geval van zijn begrafenis het woord te willen voeren. Op de zomerse middag van zaterdag 9 juni trok een lange stoet - men sprak van meer dan honderd officiële mensen op wie het oog viel - uit Bella Vista onder klokgelui uit de kerktoeren naar de Kamperweg, waar vader Jonker naast zijn negentien jaar eerder gestorven zoon Hans werd begraven. Van Bruggen had in het sterfhuis Psalm 23 gelezen, gememoreerd dat dit naar Jonkers woord het nachtegalenlied was dat volgde op de weeklacht, en een gebed uitgesproken. Posthumus Meyjes hield aan de groeve een herdenkingstoespraak. Tot in het lied aan het

233 Evenals bij Gerrit en anderen uit de familie werd het bericht van de dood van Aart Jonker in sobere bewoording gedaan. De Jonkers hielden niet van het bijplaatsen van de godsnaam of een bijbeltekst in een overlijdensaankondiging. Zie M.G.L. den Boer, *IdW* 1-3-1986, 13.

234 De niet foutloze of onvolledige berichtgevingen in de rubrieken kerk of onderwijs kwamen veelal uit dezelfde bron. Zie o.m. *Het Vaderland* 6 en 7-6-1928, *NRC* 6 en 8 (met bijgeplaatste foto)-6-1928, *AH* 7-6-1928, *NvhN* 7-6-1928 en regionale, kerkelijke of andere periodieken.

Grafsteen Aart Jonker te Heerde

graf bleek hoe Jonker heel verschillende personen om zich heen had weten te verzamelen.²³⁵

G. Posthumus Meyjes, 'In Memoriam: Prof. Dr. A.J.Th. Jonker', *Geldersch Nieuwsblad voor de gemeente Rheden* 23-6-1928. Het gesproken woord werd gepubliceerd voor mensen uit Jonkers vroegere gemeente Ellecom en 'talloozen' uit andere plaatsen, die niet bij de begrafenis aanwezig hadden kunnen zijn en 'in wier hart hij een eereplaats heeft verkregen en eeuwig behoudt'.

'En bij het graf zongen we Psalm 89:1. Hetzelfde vers, dat hij ook bij het graf van zijn zontje had laten zingen. Eigenaardig klonk het over het kerkhof van Heerde heen. Men bemerkte twee groepen van zangers. 'n Gezelschap van meer ontwikkelden, die gewend waren vlugger te zingen. En dan de groote schare van eenvoudige Veluwsche mannen en vrouwen die meezongen, telkens een kwartnoot achter de anderen aan.

²³⁵ Van Rhijn, *Jonker* 181.

Toch klonk het goed zoo. Beide groepen behoorden aan het graf te staan. Jonker heeft het eenvoudig en anderen geleerd, wat het beteekent: “'k Zal eeuwig zingen van Gods goedertierenheên...” H.K.’, initialen van Jonkers leerling Hendrik Kluin, in memoriam ‘Prof. Jonker’, *Knipselboek van Minet Jonker*.

‘Door Dr. Jonker van ’s-Graveland werd mede namens de familie dank betuigd voor de betoonde belangstelling. Gij hebt ons, aldus dezen droeven dag tot een blijden dag gemaakt. Zeer onder de indruk verliet daarna de groote schare den doodenakker’, regionaal nieuws, *Knipselboek van Minet Jonker*.

Mensen in Heerde herinnerden zich uit hun jonge jaren hoe ze zich die dag bij het hek van het kerkhof hadden verdrongen om getuige van de plechtigheid te zijn.²³⁶

‘God zal alle tranen van hunne oogen afwisschen. Openb. 7:17’, staat in het marmer van de zerk gebeiteld.²³⁷

2.39 Beoordeling en conclusie

In Jonkers loopbaan ontdekken we een wisselwerking tussen het verblijf in een dorp en in een stad. Hij zocht de kleinschaligheid van de dorpsgemeenschap weer op nadat hij door werk- of leefomstandigheden was vastgelopen in de turbulentie van de stad. Toch bleven de grotestadsgemeenschap en het culturele leven hem trekken. In de hoofdstad sloot Aart Jonker zijn huwelijk en in de grote steden van het land vond hij een platform voor zijn lezingen, preken en publicaties; in de stad van het noorden kreeg hij een leerstoel. In zijn brede oriëntatie bleef hij geworteld als Geldersman. We kenmerken Jonker als een veelzijdig en hard werkend persoon, betrokken op zijn ambt, intens levend en bewogen in de omgang met de medemens. Hij vervolgde zijn weg, ook toen het hem in zijn persoonlijke situatie aan levensgeluk ontbrak. Wanneer we Jonkers levensloop bezien roept een en ander de vraag op wat de man ten diepste dreef en bezielde. We komen daar in het vervolg op terug. Om te beginnen door nader kennis te maken met zijn theologisch werk dat medebepalend is voor het verstaan van een gereformeerd-ethische spiritualiteit.

236 Uit mondelinge overlevering, in 1982-1988 door mij verzameld.

237 De keuze van de tekst op Jonkers grafsteen werd ingegeven door ‘Geen tranen meer’, twee slotmeditaties in de bundel *Voor donkere dagen* 155-173.

3 THEOLOGISCHE BIJDRAGEN

3.1 Opbouw

Dit hoofdstuk geeft een theologisch portret van Jonker. Het opent met vier paragrafen over de theologische educatie en de invloeden die hij heeft ondergaan. De grondslag van zijn denken is een supra-naturalistisch geloofsbesef dat ik schets als een gematigde orthodoxie. Daarna volgen de lijnen die Jonker trekt naar de apologetische, ethische en paradoxale aspecten van zijn godgeleerdheid. Waar bij Jonker een *magnum opus* ontbreekt, komt zijn oeuvre tevoorschijn uit nagelaten werken en artikelen, boekbesprekingen, lezingen die gedrukt of in manuscript bewaard zijn, onderwijs vanachter de kathedraal en reflecties in brieven. In een aantal thematische excursen belichten we de onderdelen van zijn theologische wetenschapsbeoefening. Daarin ontdekken we iets van het gereformeerde en ethische dat het gebinte vormt van zijn spirituele levenshuis. Het hoofdstuk besluit met een conclusie.

3.2 Gematigde orthodoxie

Jonkers jeugdijaren worden bepaald door een godsdienstige sfeer naar de geest van het oude supranaturalisme waarin zijn vader door de hoogleraren Heringa, Vinke en Bouman in Utrecht was opgeleid.²³⁸ De theologie van het supranaturele denken stamt uit het eind van de achttiende eeuw en ontwikkelde zich ergens in de negentiende eeuw. In het gereformeerd protestantisme handhaaft ze het bovennatuurlijke van de christelijke openbaring. Tegelijkertijd wil ze tegemoetkomen aan het besef dat de mens ook zelf de algemeen godsdienstige waarheden in een natuurlijk verband kan plaatsen. Het door de Verlichting beïnvloede denken en het zelfkritische vermogen krijgen daarmee hun positie in de gereformeerde theologie. In zekere mate kan door de kracht van de rede de ontwikkeling worden verklaard van de werkelijkheid die God geschapen heeft. Maar er blijven ook verborgenheden die in het godsbestuur besloten liggen. Het menselijk verstand is niet toereikend om de bovennatuurlijke dingen te doorgronden. De machtige Schepper kan zich in het metafysische verhullen en soms buiten de natuurlijke orde om ingrijpen in de wetmatigheid van het aards bestaan - door direct tot

238 Van Rhijn, *Jonker* 1-3. Zie voor een tekening van de huiselijke en kerkelijke godsdienstige sfeer in een agrarisch klimaat: Heuvel, *Oud-Achterhoeksche Boerenleven* VIII-XI, 118,206-207,227-228,286-288,497-498.

de mensheid te spreken via een wonder of een gebeurtenis in de geschiedenis. Daarom past de mens een gevoel van afhankelijkheid en een eerbiedig godsbesef. Het verstand moet zijn grens erkennen bij de dingen waarvoor geen eindige natuurlijke oorzaak bestaat en daarom de aanvulling uit bovennatuurlijke godskennis aanvaarden. Toch hoeft het objectieve en materiële van de bovennatuurlijke godsopenbaring niet in strijd te zijn met de rede.

Het supranaturalisme zoekt een weg tussen een strakke orthodoxie en een opkomend modernisme dat God met de wereldorde identificeert en niets overlaat van openbaring, Christusgetuigenis en heilsfeit. De overtuiging dat God alle dingen regeert en dat in het Nieuwe Testament de liefde van en tot Jezus centraal staat, voedt de irenisch-orthodoxe theologiebeoefening van het supranaturalisme. Nieuwe theologische inzichten vormen geen bedreiging van de eigen christelijk traditie. Naarmate de historiciteit en de betekenis van de persoon van Jezus aan moderne zijde ter discussie kwamen te staan, zochten de aanhangers van het rationale supranaturalisme naar diepere doordenking van de verhouding tussen openbaring en rede.²³⁹ Jonker heeft de eerbied voor de hoge God van huis uit meegekregen.

3.3 Utrechtse school

De drie professoren²⁴⁰ in Utrecht bestreken een breed en wisselend vakterrein. Binnen het Nederlandse theologische spectrum kenden zij een behoudende en gematigde opstelling²⁴¹, afkerig van het modernisme als opkomende geest van de tijd en met erkenning van de historische betrouwbaarheid van de wonderen en heilsfeiten van het christendom.

239 H. Bavinck, 'Het Supranaturalisme', *Theologische richtingen in Nederland*, *Tijdschrift voor Gereformeerde Theologie* (red. N.A. de Gaay Fortman e.a.) 1894, 6, 161 e.v.; A.M. Brouwer, 'Toestand der Herv. Kerk in het begin der vorige eeuw', *De richtingen in de Ned. Herv. Kerk* (Kerkopbouw cursus no. 2), Baarn z.j. (1933), 1-2; Aart de Groot en Otto J. de Jong (red.), *Vier eeuwen theologie in Utrecht. Bijdragen tot de geschiedenis van de theologische faculteit aan de Universiteit Utrecht*, Zoetermeer 2001, 40-41.

240 Zie voor B. ter Haar (1806-1880): A.C. Honders, *BLGNP* 2, 1983, 229-231; zie voor J.I. Doedes (1817-1897): P.L. Schram, *BLGNP* 2, 1983, 169-172; zie voor J.J. van Oosterzee (1817-1882): R.H. Bremmer, *BLGNP* 2, 1983, 351-356. Zie voor genoemd driemanschap ook Van Rhijn, *Jonker* 9-15.

241 'U wacht hier de schoone taak, om aan dezulken die Uwe wetenschappelijke verdiensten miskennen een luisterrijk dementi te geven, om tegenover Modernen en Ultraconfessioneele beiden, het bewijs te leveren, dat men om eene positief christelijke overtuiging te handhaven geen man des behouds quand même behoeft te zijn, en nevens ons werkende in Eclectisch-Irenischen geest tegenover allen, die heerschappij willen voeren over het geloof, eene vrije en zelfstandige beoefening en ontwikkeling der Theologische wetenschap te helpen bevorderen' (feliciteitsbrief van B. ter Haar aan zijn te Utrecht benoemde collega J.J. van Oosterzee, 22-10-1862), Van Rhijn, *Gemeenschap en Vereenzaming* 157.

Ter Haar nam onder meer christelijke ethiek en kerkgeschiedenis voor zijn rekening. Met zijn vaderlijke houding genoot hij sympathie onder de studenten. Zijn invloed was vooral stichtelijk en pastoraal. Doedes was de meest wetenschappelijk ingestelde van het drietal. Als nieuwtestamenticus ontwikkelde hij bij zijn studenten kritische zin, analytisch vermogen en exegetische attitude. Een bijbeltekst werd van alle kanten belicht. Dit ging niet zonder liefde voor het geloofsdepositum dat in de woorden lag verborgen. Met zijn aandacht voor zuivere formule en definitie gaf vooral hij de aanzet tot de Utrechtse school, die geloof en wetenschap met elkaar zo verbond dat de doordenking van het geloof de toets van wetenschappelijkheid moest kunnen doorstaan. Doedes achtte de historische feitelijkheid van de evangelieberichten even voor de hand liggend als de vrijheid om kritisch alles te onderzoeken. Theologie stond in dienst van de kerk en tegelijkertijd kenden theologie en kerk hun vrijheid tegenover elkaar. De theologie als wetenschap moest de godsdienst onderzoeken en bekritisieren. Zij moest vragen of hetgeen aangaande God en Jezus beleden wordt juist is. De kerk als geestelijk lichaam had het volste recht van haar dienaren instemming met een vastgestelde belijdenis te vragen, wilde ze niet tot een wijsgerig genootschap verworden. De theoloog mocht de kerken niet in de weg staan, maar hoefde zich ook niet het juk van haar traditie op de hals te halen. Doedes zag erop toe dat de hang naar de confessie geen afbreuk zou doen aan het kritisch denkvermogen van aanstaande predikanten. In zijn prediking appelleerde hij op persoonlijke keuze voor Jezus Christus, de gekruisigde en opgestane. Populair was Van Oosterzee die bijbelse theologie, dogmatiek en praktische theologie doceerde. Hij was de welbespraakte redenaar die in de kerk de duizendtallen aan zich bond. Met zijn homiletische schetsen en indelingen bekwaamde hij aankomende predikanten voor hun preekwerk.

Het objectieve karakter van de godsdienstige waarheid moest sterk worden bepleit. Door apologetiek en polemiek probeerden Doedes en Van Oosterzee in Utrecht het christelijk getuigenis te rechtvaardigen. Buiten de historische bevestiging om en zonder de erkenning van het wonder konden de persoon van Christus en de overlevering van het evangelie niet worden bekrachtigd. Het wezen van het christendom werd daarom vooral gezocht in een uitstalling van leerstellige en geschiedkundige gegevens uit de bijbelse theologie.²⁴² Op grond van de antwoorden op het historisch-kritisch onderzoek was de waarheid van het evangelie al voldoende aan het licht gebracht. Nu kon ieder zich richten naar de betrouwbaar verkregen conclusies. Maar tegenover de kritiek van de moderne

242 'De z.g. Utrechtse apologetische school stelde zich ten doel de Groningse gevoelstheologie en de Leidse modern-kritische theologie op grond van het historisch als betrouwbaar te verdedigen getuigenis van apostelen en profeten te weerleggen', De Groot en De Jong, *Vier eeuwen theologie in Utrecht* 41.

wetenschap schoten de aangenomen stellige houding en het verweer toch tekort. Een apologetiek die steeds het goed recht van de geloofstraditie moest aantonen, bleef wankel. De defensieve aanpak overtuigde niet en voerde niet tot de beleving van het heil en de omgang met Christus, waartoe het evangelie de mens uitnodigt. Jonker kon zich het verstaan van God en de geloofwaardigheid van de Schrift door een systematische bewijsvoering steeds minder eigen maken. Zijn weg boog van apologetisch naar ethisch, al heeft hij de noodzaak en de vereisten van de apologetiek nooit helemaal losgelaten. Apologetiek was voor hem het laten klinken van het getuigenis van het christelijk geloof als antwoord op de behoeften van de mensen in de moderne tijd. In zijn opvatting was de apologie ook een kracht die zich naar binnen keert. Het testimonium van de Geest moet worden toegelaten tot het eigen hart. Als het leven onbegrijpelijk wordt en de twijfel opkomt, is het nodig om aan het hart 'een paar opstoppers' - zoals Jonker ze noemde²⁴³ - te geven. Hij heeft in de Utrechtse school geleerd dat het geloof op goede gronden rust.

3.4 Ethische leermeesters

Van Rhijn vermoedt dat de Utrechtse hoogleraar W.G. Brill²⁴⁴ Jonkers aandacht al in de studiejaren op de ethische theologie heeft gericht. De neerlandicus, filosoof en historicus Brill was geestverwant van La Saussaye en sloeg een brug naar diens denken.²⁴⁵ In het werk van La Saussaye ontdekte Jonker een theologie waarin de persoonlijkheid en liefdesmacht van God en de persoonlijkheid en vrijheid van de mens allebei aandacht krijgen. Voor de mens die in de moderne wereld stond en ook van God wist, voelde dit als een ondogmatische, subjectieve benadering van het geloofsleven. De afhankelijkheid van God als actor en objectief wezen bleef daarin bewaard. Inzichten uit moderne wetenschap werden met de klassieke godgeleerdheid verbonden. In de confrontatie met de tijdgeest hoefde deze wijze van denken niet dadelijk te verdwijnen. Ze probeerde de samenleving te doordeesemen van het hogere en eeuwige dat uitgaat boven de natuurlijke

243 In een *Brief aan J.P. van Bruggen*, Heerde 23-5-1911.

244 *Willem Gerard Brill* (Leiden 10-10-1811 - Utrecht 19-1-1896) was van 1838-1840 werkzaam als docent moderne talen en Hebreeuws aan het gymnasium te Leiden en van 1840-1852 als docent moderne talen en geschiedenis aan het gymnasium te Zutphen. In 1859 werd hij hoogleraar te Utrecht, aanvankelijk in de bespiegelende wijsbegeerte, vervolgens in de vaderlandse geschiedenis en de Nederlandse taal en letterkunde. Brill, die in Leiden theologie had gestudeerd en het proponentsexamen had afgelegd, bedankte voor twee beroepen en bekwaamde zich in de letteren. Brills uitgangspunt lag in een praktisch-ethische humaniteit. Het individu kende een ingeplant goddelijke beginsel, waardoor in een vergankelijk leven het besef van God gevat kon worden. Zie L. van Driel, *Bio- en bibliografisch lexicon van de neerlandistiek*, 2004, www.dbnl.org.

245 Van Rhijn, *Jonker* 42.

orde. La Saussaye sprak over het hart op een manier die voor Jonker mogelijk een verdieping van het pectoraal²⁴⁶-theologische onderwijs van Van Oosterzee heeft betekend. Ook het karakter van wat later het 'open systeem'²⁴⁷ van de ethisch-irenische theologie werd genoemd, zal op Jonker aantrekkingskracht hebben uitgeoefend. Hij nam zijn uitgangspunt in een existentiële benadering en volgde La Saussaye op het spoor van een doorleefde orthodoxie tussen de moderne en confessionele flanken.

Het kenmerk van deze theologie ligt niet bij de rationele zoektocht van een mens die een bewijs of afwijzing aan geloofspunten wil verbinden. Ook niet bij uitwendig vastgelegde dingen in kerk en confessie. Het gaat om het mensenhart dat in zijn diepste beweeggrond wordt aangesproken door de zelfmededeling van God. Het leven dat God meedeelde brengt de mens in geloofsgemeenschap met Christus. Het geeft besef van de immanente God die ook werkt door het algemene en wetmatige in natuur en geschiedenis, maar die de wereld overstijgt als de hoogverhevene in soevereiniteit. Alleen de transcendente God betoont, anders dan in willekeurig ingrijpen of blinde dadendrang, zijn nabijheid aan het mensenhart. Het doen en denken van mensen wordt opgenomen in het beleid van de drie-enige God, die zich laat vinden in de Zoon. Nu kon het godsbestaan worden beleefd. Het wekt in hart en hoofd een heilig ontzag voor de dingen die van boven komen. De ethische attitude was een allesomvattend beginsel van innerlijk geraakt, gegrepen en meegenomen zijn. De mens wordt als beelddrager van God gezien. Het beeld, dat door de zonde bedorven is, kon wel uit zijn verband worden gerukt maar niet echt verdwijnen. Verborgens in het bewustzijn ligt - naar ethische opvatting - de kiem waaruit de consciëntie, het geweten spreekt over een onverbrekkelijk godsbesef. Door de aandacht voor de menselijke geest krijgt het antropologische element een plaats in de godsdienst, zonder dat hiermee de inhoud van het geloof psychologisch verklaard wordt. Dit geeft de ruimte om het geloofsgoed kritisch te doordenken, te bespreken en te formuleren. In het bewustzijn van de mens als ontvangende partij wekt de Geest van God een zekerheid waardoor in het geloofsleven vertrouwen aan de geschonken openbaring

246 Van Oosterzee wordt getypeerd als 'pectoraal-theoloog', hartemens, 'de gemoedsmensch, wien de kerkelijke twist en het materialisme der eeuw bedroefden', Van Rhijn, *Gemeenschap en Vereenzaming* 170. Zie hierover ook A. van Brummelen, *Het praktisch-theologisch onderwijs van J.J. van Oosterzee*, Huizen 1980 (diss.), 20 waar onderscheid tussen pectoraal en cerebraal wordt gemaakt.

247 'Zij ging in tegen humanisme, rationalisme, intellectualisme, moralisme, individualisme van de linkerzijde, maar evenzeer tegen verstandelijke leeropvatting, magisch sacramentsbegrip, bevindingsleer, juridische politiek ter rechterzijde. Uitgaande van Jezus Christus als den Middelaar Gods en der mensen, wilde zij Hem als norm nemen en daarmee het goede in de verschillende richtingen en partijen tot erkenning brengen. (...) Zij wilden dus een 'open systeem', waarbij de openbaring Gods in Christus tot haar recht komt', Brouwer, 'De ethisch-orthodoxe richting', *De richtingen in de Ned. Herv. Kerk* 14.

wordt ontleend.²⁴⁸ Tegelijkertijd overstijgt het getuigenis van de Geest de gelovige subjectiviteit. De Geest werkt ook door de Schrift, het dogma, de confessie, de traditie, de gemeenschap en de liturgie van de kerk, hulpmiddelen die geestelijke gezag hebben. Zij geven sturing aan mensen die anders verdwalen.

Jonker kent het werk van Duitse theologen uit de *Vermittlung*. En hij leest vooral de overdenkingen van La Saussaye, die hij waardeert om zijn diepzinnige meditatieën waarin het natuurlijke en het geestelijke tot eenheid komen in de godmens Jezus Christus. Mede door de invloed die Gunning in zijn doordenking van het christelijk geloof op Jonker zal hebben gehad en door de omgang met geestverwanten heeft Jonker zich tot een zelfstandig ethisch theoloog ontwikkeld.²⁴⁹ De levende waarheid staat voor hem in het middelpunt. Niet de Bijbel, de leer of de belijdeniskerk, maar de persoon van Christus zelf.²⁵⁰ Bij zijn latere inauguratie als hoogleraar te Groningen formuleert Jonker in een woordspeling duidelijk zijn ethisch proprium: 'Wat niet per du gaat, dat is toch perdu, onherroepelijk voor ons verloren.'²⁵¹

3.5 Kierkegaards invloed

Op welke manier ontdekt Jonker het werk van Kierkegaard?²⁵² Jonker was bij de eersten die hem in het Nederlandse taalgebied introduceerden.²⁵³ Steeds stelt

248 'Het ging de ethische theologie niet om het geestelijke leven van het subject op zichzelf, waarvan je vervolgens de noodzakelijke vooronderstellingen kunt achterhalen, maar om de geloofservaring van de gemeenschap met Christus, die wel subjectief wordt beleefd, maar altijd in een reële betrekking staat tot het object van die ervaring, namelijk God in Christus', Rick Benjamins, *Een en Ander. De traditie van de moderne theologie*, Kampen 2008, 162.

249 Van Rhijn, *Jonker* 43.

250 'Evenals De la Saussaye senior, kende Dr Jonker daarbij ook beslissende betekenis toe aan het getuigenis van den Heiligen Geest in de gemeente, d.i. de gemeenschap dergenen, die door Christus herboren zijn. (...) Wat hij zocht, was een levende, belijdende gemeente', Van Rhijn, *Jonker* 44.

251 *Persoonlijk Geloofsleven en Theologische Studie* 24.

252 Van Rhijn, *Jonker* 46-47 verwijst naar het in Utrecht populaire en aan Jonker bekende tijdschrift *Der Beweis des Glaubens*. Mogelijk heeft Jonker, die in zijn oudere geschriften dit tijdschrift citeerde, het artikel 'Søren Kierkegaard, Skizze seines Lebens und Wirkens' (1878, 169 e.v.) van de Hildesheimer predikant Pape gelezen. Jonker noemde deze auteur in zijn brieven. Een mogelijke bron is ook *Die Christliche Ethik*, Gotha 1878 (3^e dr.), I 266 e.v., 277 e.v. van de Deense bisschop H.L. Martensen, Kierkegaards tegenspeler in diens laatste levensfase van verzet tegen de gevestigde kerk en haar 'waarheidsgetuigen'. De geschriften van Martensen, een speculatief-apologetische theoloog uit de *Vermittlung*, waren in de leerroute van de Utrechtse school opgenomen. Martensen voert in zijn uiteenzetting van het vraagstuk 'individu en gemeenschap' Kierkegaard op als niet-gewenste antipode van de Hegeliaanse synthese. Jonker verwees meermalen naar de literatuur van Martensen. Ten slotte kan worden gerefereerd aan 'Søren Kierkegaard', *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, Amsterdam 1880, 177 e.v. Het daar met V.D. te R. ondertekende artikel was in dec. 1879 te Deventer geschreven. Jonker kende de vindplaats, getuige de verwijzing in de inleiding van zijn *Wees gewaarschuwd*.

253 Zie Bijlage 2 over de introductie van Kierkegaard in het Nederlandse taalgebied.

Jonker zich de vraag wat het oordeel van Kierkegaard over kerk, prediking en geloofsleven zou zijn geweest.²⁵⁴

Wat is de verklaring voor het feit dat bij Jonker en andere theologen uit de tweede ethische generatie het werk van Kierkegaard - die al ruim een kwarteeuw niet meer leefde - een eerste ontvangst vond?²⁵⁵ Het Nederlandse kerkelijke landschap met de rivale richtingen en groepen zag er heel anders uit dan de Scandinavische kerk en het staatsmodel zoals dat door Kierkegaard werd geschetst. Ethische predikanten zagen dat de kerkelijke nood niet alleen met handhaving van formule en maatregel van bestuur kon worden gelenigd. Zij zochten naar bezieling en verdieping en hoorden in Kierkegaard de toon van de subjectiviteit als in het Réveil, maar nu heftiger. Kierkegaard liet de mens niet meer los voordat hij hem geleerd had voor zichzelf te schrikken. Hij stelde de eis om een persoonlijkheid te worden voor het aangezicht van God. Wie dacht verder te kunnen met een geloof zonder de pijn van de subjectieve beleving, werd door Kierkegaard 'gewetenloos' genoemd. Evenals Kierkegaard hekelte Jonker het marchanderen met het christendom. Het moet er niet om gaan dat het zich voor de rechtbank van het gezond verstand probeert te rechtvaardigen, om vooral de gunst van mensen niet te verliezen. De boodschap moet het paradoxale karakter dat tot haar wezen behoort aandurven. Niemand kan de openbaring van God in een systeem onderbrengen. Elke apologie van het christelijke geloof zou tenslotte willen klinken als een martyrion, getuigenis.²⁵⁶ Met Van Rhijn kunnen we stellen dat Jonker eerder door het getuigenis van Kierkegaard dan door diens systematisch-filosofische gedachtegoed wordt aangesproken.²⁵⁷ Het is de interpretatie van het christelijke leven waarbij parolen als 'de dialectische verinnerlijking van het individu' en 'de innerlijkheid is de wezenlijkheid'²⁵⁸ richtinggevend zijn. De pregnante gedachten van Kierkegaard²⁵⁹ zullen hebben verwoord wat in Jonkers eigen boezem en karakter besloten ligt: de hang naar het onvoorwaardelijke, absolute en intense. In zijn directe persoonlijke benadering, ook in de op elkaar volgende golfslagen van zinnen, 'het springerige' van zijn woorden, 'de lust tot jongleren' en het soms gechargeerde van zijn dictie, zal Jonker zich meer dan

254 'Verbeeld u onzen meester Søren met een geweldigen flaphoed onder uw gehoor. Ik zie hem grinniken. Zou hij gehéél voldaan geweest zijn?' Jonker maakte de opmerking over Kierkegaard op een briefje met aantekeningen bij een preek die zijn oud-leerling J.P. van Bruggen hem in oktober 1916 ter beoordeling zond.

255 Van der Zwaag, *RD* 13-7-2007.

256 Boekbespreking 'Der Herzpunkt der Verteidigung des Christenthums', *TS* 1892, 242.

257 Van Rhijn, *Jonker* 89.

258 Van Rhijn, *Jonker* 94,95.

259 Bij de verdieping in Kierkegaards gedachtewereld is door mij gebruik gemaakt van Van Rhijn, *Jonker* 86-104,161-164; Benjamins, *Een en Ander* 113-116; Klaas van der Zwaag, *Reformatie vandaag. 500 jaar Hervorming in debat met Rome en nieuwe vormen van doperse radicaliteit*, Apeldoorn 2017, II 87-95,100,744; Van der Zwaag, 'Verzoening als nieuw begin', *RD* 20-9-2017 en via <https://nl.wikipedia.org> verstrekte informatie.

eens aan Kierkegaard hebben gespiegeld.²⁶⁰ In stijlvorm en zinsformulering heeft Jonker de invloed van Kierkegaard ondergaan. In levenshouding ontleende hij aan de Deense denker zijn hoge plichtbesef en de meetlat die hij aanlegde voor zijn werken.

‘Kierkegaard heeft het mij gedaan. Dat zeg ik jubelend. God heeft hem gebruikt om mij de oogen voor het paradoxale karakter van het Evangelie te openen. Maar nu sta ik misschien te veel onder zijn invloed. Mijn diepe afkeer van het conventionele kan mij lelijk parten spelen. En ik gevoel wel, dat ik zeker, meer dan menig ander, gevaar loop “den heerlijkheid van het ordinaire” voorbij te zien.’²⁶¹

Veelvuldig maakte Jonker gebruik van dialectische zinswendingen om het beoogde scherp in beeld te krijgen en van paradoxen om de diepere godsdienstige waarheid aan het licht te brengen. Voor Jonker was het een heilzame kennismaking met de zonderlinge denker, die de eigenaardige manier had om aan te trekken door af te stoten.

‘Tegenstribbelen baat toch niet. De geest van Kierkegaard zal niet tot rust komen, voordat hij zijn goddelijke missie in het rijk des geestes heeft vervuld. Hij staat daar eenzaam, te midden van de stroomingen dezes tijds, liefst niet opgemerkt, en ook daarom zoo uiterst opmerkenswaardig. Hij wapent zich niet tegen dengene, die hem wenscht aan te vallen, en is misschien juist daarom elken aanvaller te sterk. Als de kritiek hem uitgebannen heeft, dan komt hij weder - uit liefde. En als zij hem op haar manier gedood heeft, dan richt hij zich op en verklaart niet te kunnen sterven en niet te willen sterven, voordat de wereld heeft geluisterd naar wat God haar door hem te zeggen had. (...) Toegestemd dat Kierkegaards paradoxen soms dissonanten waren, ook die eerlijke dissonanten hebben een heerlijke beteekenis. En al wordt de rijkdom zijner gedachten soms hemzelve te machtig en te bont, dit neemt niet weg dat die gedachten een wonderlijke diepte blijven bezitten. Dit is intusschen zeker dat Kierkegaard (...) “den urchristlichen Enthusiasmus” weer heeft ontdekt, geen phrase, maar een nuchtere bezonnenheid.’²⁶²

260 Van Rhijn, *Jonker* 58,75,80,86-87,90-91,94-95,165-166,170.

261 Van Rhijn, *Jonker* 86 (uit een antwoordbrief van Jonker aan E. Snellen te Utrecht in 1899). Zie ook Van Rhijn, *Gemeenschap en Vereenzaming* 239: ‘Ook zagen wij, dat de invloed van Kierkegaard bij Jonker toch wel hoe langer hoe meer dien van Van Oosterzee heeft verdrongen. (...) Men zou (...) misschien het beste kunnen karakteriseeren door te zeggen, (...) in de school van Van Oosterzee (...) geboren, maar (...) wat Jonker betreft, door Kierkegaard (...) gedoopt.’

262 ‘Was wir lernen von den Lilien auf dem Felde und den Vögeln unter dem Himmel’, *TS* 1892, 245,247.

Ook bij Jonker is de overgang van de deels Frans georiënteerde ethische vaders naar de denkcategorieën van Kierkegaard niet meteen gemaakt. La Saussaye zag een gewijde synthese waarin het goddelijke en het menselijke een plaats kregen. Hij kende betekenis toe aan het begrip immanentie en benoemde de inwoning van de Geest in het hart van de wedergeboren mens. Kierkegaard zag vooral het absolute en absurde. Hij vond dat door het geloof het menselijke leven werd ontworcht. Voor hem was het in vreze en beven ‘op zeventig duizend vademmen diepte varen’.²⁶³ Toch is ‘subjectiviteit’ het sleutelwoord om een verband tussen de beide geestelijke culturen te ontdekken. Er was meer naast het fundamentele begrip van subjectiviteit, waaruit het theologiseren van La Saussaye en Kierkegaard opkwam. Zowel La Saussaye als Kierkegaard kenden het vreemde van het kruis; het komt niet uit de mens op. Ook zagen ze uit naar de eschatologie die niet in het verlengde van deze wereld ligt en die door de een beleefd wordt als de trek naar de eeuwigheid en door de ander als de ‘hartstocht der oneindigheid’.²⁶⁴ De paradoxale uiting haalt bij Jonker een streep door het ‘en-en’ van openbaring en ervaring, natuur en genade, christelijk geloof en moderne wetenschap, kerkelijke belijdenis en cultureel denken, christendom en wijsbegeerte zoals dat in de ‘reguläre’ ethische school wordt aangetroffen. Bij de ‘irreguläre’ Jonker schuilt in het geloofsleven de ‘Kierkegaardiaanse’ tegenstelling van het ‘of-of’.²⁶⁵ Tussen de verbanden van leven en denken ziet Jonker steeds het kruis staan. Toch breekt het niet in Jonker, aanhanger van La Saussaye en ‘gedoopt’ door Kierkegaard. In zijn theologiseren kwam het tot een persoonlijke synthese tussen het harmonisch besef van La Saussaye en het strenge engagement van Kierkegaard. Het behoedde Jonker voor een ethische eenzijdigheid en verzwakking, waarover hij zich nog kritisch zou uitlaten. Jonker werd een geheel zelfstandige en aan Kierkegaard verwante ethisch-orthodoxe theoloog die in volle ernst zijn weg ging. Naarmate hij zelf in onbegrijpelijke situaties van het leven belandde en verdriet hem trof, zou hij zijn troost beleven aan het paradoxale ‘nochtans’ van het geloof.

3.6 Nieuwtestamentische dissertatie en stellingen

Jonkers kennis van de nieuwtestamentische discipline komt tot uiting in de dissertatie waarop hij bij Doedes promoveert. Op jonge leeftijd schrijft hij een apo-

²⁶³ Van Rhijn, *Jonker* 99.

²⁶⁴ Van Rhijn, *Jonker* 88,101.

²⁶⁵ Volgens Haitjema, *De nieuwere geschiedenis van Neerlands Kerk der Hervorming* 221-222 leidde Jonkers congenialiteit met de Deen tot een houding van cultuurdiastase; de beleving van cultuursynthese werd al minder. Het uiteenwijken van geloof en cultuur hing samen met Jonkers donkere kijk op de wereld in een tijd die later het ‘Interbellum’ zou worden genoemd. Zie ook Van Rhijn, *Jonker* 156-157,173-174.

logetisch getoonzet proefschrift waarin hij de betrouwbaarheid van de berichten in de Handelingen der Apostelen over de drievoudige gevangenschap van Paulus verdedigt. Hij weerlegt de moderne kritiek van J.W. Straatman²⁶⁶, die het werk van de Tübinger F.C. Baur extrapoleerde en de historiciteit van gebeurtenissen in het leven van de apostel ontkent. Aan de Schriftgegevens in Handelingen kent Jonker een beslissend gezag toe.

‘Kan het den Christen niet onverschillig zijn, hoe hij te denken heeft over de laatste jaren van den man die hij nog altijd als “den grooten Apostel der Heidenen” blijft hoogachten en liefhebben, ook voor het onderzoek naar de geloofwaardigheid der Handelingen is dat omtrent de gevangenschap niet van gewicht ontbloomt.’²⁶⁷

Twaalf stellingen bij het proefschrift waren van historische, filologische of exegetische aard. Uit de daaropvolgende vijftien thesen citeren we een aantal over het belijdend leven en de inrichting van kerk en ambt.

‘XVIII: Wettiging van de leervrijheid in de Ned. Herv. Kerk is de ontbinding van die Kerk. XX: Het prijsgeven van de belijdenis van onzen Heer Jezus Christus als Gods ééngelboren Zoon (Joh. III:16) staat gelijk met Hem te verloochen. XXII: Ten onrechte stelt men dat de Christelijke Kerk ten allen tijde een der voornaamste hinderpalen voor de uitbreiding van het godsrijk geweest is. XXIII: Verschil van richting in de Ned. Herv. Kerk is alleen toetelaten, voor zoover het niet buitensluit de eenstemmigheid in de erkenning van Jezus Christus als den ééngelboren Zoon van God, den Zaligmaker der wereld. XXV: Improviseeren bij de Evangelieprediking in de gemeente is alleen als uitzondering op den regel te dulden. XXVI: In gemeenten met één predikant moet de namiddaggodsdienstoefening afgeschaft worden. XXVII: Het is beter dat predikanten zich te weinig dan dat zij zich te veel met politiek bemoeien.’

Dat Jonkers stellingen niet onveranderlijk zijn, blijkt uit een reactie die hij in een krant plaatst. Een schrijver van een ingezonden brief had zich op de thesen 18, 20 en 23 beroepen, in de veronderstelling Jonker aan zijn zijde te vinden bij de bestrijding van het ‘modus-vivendi’ voorstel in de Hervormde Kerk.

‘Geachte Redactie, Ten einde mogelijk misverstand te voorkomen, ben ik zoo vrij — naar aanleiding van een stukje, door u in het Nr. van 2 Sept. II. onder “Modus-vivendi-stemmen” opgenomen — mede te deelen, dat mijn proefschrift bijna veer-

266 Zie voor J.W. Straatman (1825-1882): S.B.J. Zilverberg, *BLGNP* 3, 1988, 347-349.

267 *De berichten van de Handelingen der Apostelen omtrent de gevangenschap van Paulus te Jerusalem, Cesarea en Rome, in hun historisch karakter beschouwd* 3-4. Zie Van Rhijn, *Jonker* 23-25 over proefschrift en promotie.

tig jaar oud is, en dat ik de daarin geponeerde stellingen thans niet meer voetstoots voor mijn rekening wensch te nemen. De rechtvaardige groeit als een palmboom. Ontgroeit in dit groeien mede aan theologische en kerkelijke meeningen. Gelukkig! Met dank voor de plaatsing, Uw dnr., A.J.Th. Jonker. Heerde, 4 Sept. '16'²⁶⁸

Jonker trekt de lijn van zijn dissertatie door. Ook in latere jaren houden onderzoek van manuscripten, tekstkritische oriëntatie, lexicografische studie, exegeze - met voorkeur voor de johanneïsche geschriften en hun spiritualiteit van eeuwig leven en geestelijke aanschouwing -, begripsvorming, theologie en Christusprediking van het Nieuwe Testament zijn aandacht.²⁶⁹ Toch wordt zijn eigenlijke vakgebied de praktische theologie. In *Theologische Studiën* recenseert hij pas verschenen boeken. In referaten reflecteert hij op ambt en praxis. En in zijn Groningse jaren vervult hij vooral op het terrein van predikking en pastoraat een leeropdracht.

3.7 Doordenking conditionele onsterfelijkheid

In een bijbels-theologische en patristische artikelenreeks voegt Jonker zijn gedachten bij hen die het begrip 'conditionele onsterfelijkheid' hadden uiteengezet.²⁷⁰ Het onderwerp uit de eschatologie raakt de oermenselijke vragen en onzekerheden over de dood en het eeuwige leven.²⁷¹ Het ene uiterste behelst de gedachte dat met de dood alles is afgelopen. Het andere uiterste is de universalistische visie van het 'herstel aller dingen'. Hierin wordt een *apokatastasis pantoon* voorzien. In de wederopstanding zou God zijn schepselen bewaren. Het behoud zou voor allen gelden, ook wel aangeduid met het begrip 'alverzoening'. Meest gangbaar binnen de orthodoxie was de opvatting van de dubbele uitgang van de geschiedenis. De hemelse gelukzaligheid was voor hen die hun bestaan met God hadden gedeeld en in Christus waren gerechtvaardigd. De rampzaligheid van de hellestraf in het altijddurende vuur trof hen die zich in hun aardse leven vreemd aan God of van God gescheiden hadden gehouden. De eerste dood zou dus niet hun einde zijn. De leer van de conditionele of voorwaardelijke onsterfelijkheid gaf een nuancering aan deze visie. Ze stelde dat het een gave van God was wanneer een mens werd doorgeleid tot in het eeuwige leven. Ook dat zij die zich niet door het geloof in de levende Christus lieten bergen en onrechtvaar-

268 *De Nederlander* 5-9-1916.

269 *Studiën* 1880, 101-124, 405-412; *TS* 1883, 454-474; 1890, 125-137, 450-461; 1892, 9-29; 1892, 233-259; 1893, 443-451; 1895, 228-260; vertaling P. Ewald *De voornaamste vraag van het onderzoek betreffende de evangeliën en de weg tot hare beantwoording* 1892. Zie ook Van Rhijn, *Jonker* 118, 127-128, 148-149.

270 'De leer der conditioneële onsterfelijkheid', *TS* 1883, 1-20, 155-187, 548-582; 1884, 185-234.

271 Zie Van Rhijn, *Jonker* 118 e.v. over een studie die stof deed opwaaien.

dig verklaard werden, geen eeuwige straf ondergingen, maar enkel ophouden te bestaan. Het wegsterven naar lichaam en ziel was de teloorgang.

Jonker stelt dat de theologie steeds meer ‘Teleologie of Eschatologie’ moest zijn om over de laatste dingen - de ‘Idee des Jenseits’ - te kunnen spreken.²⁷² Voor de gedachte dat het menselijk bestaan niet zondermeer in de eeuwigheid wordt voortgezet, baseert hij zich op het verstaan van de Schrift met tekstcitataten uit zowel het Oude als het Nieuwe Testament. Ook viel hij in een overzicht terug op apostolische vaders als Barnabas, Clemens Romanus, Ignatius, Irenaeus, Theophilus van Antiochië, Tatianus, Athanasius, Arnobius en Lactantius, die Gods vooropgaande en verkiezende barmhartigheid hadden benadrukt. ‘Het ontstaan van hunne opvatting is moeielijk te verklaren, indien de leer van het eindeloos voortbestaan der goddelozen aan de allereerste Evangelieverkondiging zoo nauw verbonden is geweest, als men zich dat tegenwoordig pleegt voor te stellen.’²⁷³ Met hun getuigenis was ‘in het oudste Christendom de gedachte, dat den mensch alleen door het geloof in Christus een eindeloos voortbestaan aan de overzijde van het graf wordt gewaarborgd, onbewimpeld op den voorgrond getreden’.²⁷⁴ In een ander tijdsgewricht waren het Augustinus en vervolgens de reformatoren in de westerse wereld die deze gedachten grotendeels niet hadden overgenomen. Zij voerden juist het beeld van God als rechter aan. Wel werd door allen de scheiding van de dood erkend. Alleen God was onsterfelijk. De Schrift spreekt niet van een van nature onsterfelijke ziel. ‘Ofschoon het woord: “ziel” meer dan 1600 maal, zegge meer dan zestien honderd maal, in de H. S. voorkomt, vinden wij er nimmer het epitheton: “onsterfelijk” aan toegevoegd.’²⁷⁵

De ziel, die zondigde, zou sterven. Wie in dit leven de gave van God afwijst, berooft zichzelf van het leven in eeuwigheid. De ziel breekt dan voortijdig af. Maar wanneer God nu al aan de ziel het genadeleven heeft geschonken, sterft ze niet, maar leeft in eeuwigheid. De leer van de twee wegen betekent voor sommigen het behoud en voor anderen de dood. De hellestraf was het grote niets, de *annihilatio*, het niet meer bestaan. Het tot nihil zijn gemaakt in de duisternis van de Sjeool of Hades werd als een vreselijke gedachte - de eeuwige dood van wie buiten God stierf - beschouwd. Exegetisch kon een ‘algemeene’ onsterfelijkheid niet uit teksten als Daniël 12:2 - ‘er is niet gezegd dat zij zelf, na hun ontwaken, in dien huiveringwekkenden toestand altijd zullen voortleven’ - worden bewezen.²⁷⁶ De ernst van de wetenschap in het perspectief dat de goddelozen eenmaal zullen ophouden te bestaan lag niet in het aanjagen van angst. De realiteit van het

272 TS 1883, 3-4.

273 TS 1883, 159.

274 TS 1883, 177.

275 TS 1883, 551.

276 TS 1884, 194.

sterven drong ertoe om nu de prediking van het door Christus gedragen oordeel ter harte te nemen. ‘Het Woord Gods zal meer als “Levenswoord” erkend worden. En verhoogd de dankbaarheid van den gelovige, die geleerd heeft niet slechts de toekomstige zaligheid, maar ook het “eeuwige leven”, naar de Schriften, als genadegift Gods te beschouwen. Welgelukzalig de mensch die het woord van den Paasvorst verstaat: “Ik leef en gij zult leven.” Zonder Hem, het Brood des Levens, moeten de kinderen dezer aarde vergaan, ja inderdaad “vergaan” van honger.’²⁷⁷

Het waren niet zozeer de vrijdenkers als wel rechtzinnige christenen die halverwege de negentiende eeuw in Angelsaksische landen en ook in Frankrijk en Zwitserland de gedachte van *l’Immortalité facultative* aanhingen. Door Daubanton komt Jonker persoonlijk in contact met de Geneefse pastor en bijbelgeleerde Emmanuel Pétavel-Olliff, die eerder schreef over *La fin du Mal* en als belangrijke vertegenwoordiger van deze gedachte wordt beschouwd. De ontvangst van Jonkers pennenvruchten over de voorwaardelijke onsterfelijkheid is niet onverdeeld gunstig geweest.²⁷⁸ Tot in latere tijd zijn er argumenten tegen het annihilationisme ingebracht. De opvatting van vernietiging zou voorbijzien aan fundamentele teksten en woorden van Jezus uit de Heilige Schrift. Gods liefde zou nooit ten koste kunnen gaan van Gods gerechtigheid. Het was onmiskenbaar dat de bijbelse taal spreekt van een huiveringwekkende werkelijkheid. Bij de wederkomst van Christus loopt het uit op een eeuwig wel en een eeuwig wee.²⁷⁹ Jonkers exegese zou nogal speculatief zijn geweest.²⁸⁰ Daarentegen zijn er ook die zich door Jonkers uitleg bevrijd voelen van de schrik voor hel en verdoemenis en nu tot persoonlijke geloofsruimte komen.²⁸¹ Vanwege dit existentiële onderwerp zijn er telkens vragenstellers die een correspondentie starten met de auteur. In zijn denken over de conditionele onsterfelijkheid blijft hij consistent, al zou hij het in een latere levensfase anders hebben willen formuleren dan hij als bruisende dertiger had gedaan.²⁸²

277 *TS* 1884, 234.

278 Van Rhijn, *Jonker* 120-121.

279 Zie bijv. J. van der Sluis, ‘Over de laatste dingen’, *De ethische richting*, Rotterdam 1917, 286; artikelenreeksen in de *Waarheidsvriend*: J. Vos, ‘Het voortbestaan na de dood VI’, 9-11-1961, 348-349 en ‘Het leven ná dit leven IV’, 9-3-1972, 114-115; C. van der Wal, ‘Christus’ opstanding onderpand van onze zalige opstanding’, 30-3-1972, 149-150; G.S.A. de Knecht, ‘Heerlijkmaking (6)’, 10-3-1988, 151-152.

280 Haitjema, *De Richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk* (2^e dr.) 229 en *De nieuwere geschiedenis van Neerlands Kerk der Hervorming* 223 formuleert dat Jonker nogal rijkelijk speculatief de theorie der conditionele onsterfelijkheid verdedigd heeft als zijn kijk op de ‘ethische waarheid’ in de leer der laatste dingen, gebonden aan beschouwelijke bespiegelingen vanuit het johanneïsch begrip van ‘het leven’ in gekwalificeerde zin.

281 Van Rhijn, *Jonker* 121.

282 Zie Van Rhijn, *Jonker* 121. De veronderstelling van Haitjema, *De nieuwere geschiedenis van Neerlands Kerk der Hervorming* 223 dat Jonker ‘op rijper leeftijd nooit teruggegrepen

Dat Jonker zich graag verdiept in buitenlandse publicaties en periodieken kan mogelijk als verklaring dienen voor het feit dat hij over dit enigszins verrassende onderwerp schrijft.²⁸³ Het is opmerkelijk dat hij zijn bijdragen over de (on-)sterfelijkheid plaatst in hetzelfde jaar als waarin ook zijn artikelen over de didactische novelle 'Brieven uit de hel' van M. Rowel verschijnen.²⁸⁴ Hierin wordt geïllustreerd hoe onder hellestraffen het menselijk bewustzijn voortleeft na de dood. Voor Jonker is het realiteit geweest dat men in het hiernamaals moet ervaren dat men verloren is. Hij spreekt over de hel als consequentie en vergelding van het leven in deze wereld met grotere nadruk dan dat hij in zijn uiteenzetting van het tot niets gemaakt worden ('de ogen te sluiten') deed vermoeden.

'De gewone platte voorstellingen, die men van de hel geeft, kunnen bij ons geen heilzame vrees meer wekken. Wij moeten den indruk trachten te verkrijgen en elkander den indruk trachten te geven dat zij de voortzetting, de voltooiing van *dit* wereldleven is. Wil men beproeven den toestand, dien de mensch buiten God na den dood te wachten heeft, te beschrijven, men doe het dan zóó, dat wij gevoelen: hier heeft men het onbeschrijfelijke trachten te beschrijven, doch dat onbeschrijfelijke is *realiteit*. (...) Ik eindig hier mijne mededeelingen, in de hoop dat ze dezen of genen tot ernstig nadenken over deze wereld der consequentie zullen stemmen. Hoe men ook de phantastische voorstellingen van den deenschen godgeleerde moge beoordeelen, men eerbiedige zijn pogen om langs dezen weg de kinderen dezer eeuw het spotten met de ontzettende realiteit van eene wereld der verderfenis afteleeren. Er zijn dingen waarmede men niet moet schertsen en tot deze dingen behooren ook de gevolgen van het leven, die zich ver over de grenzen van dit leven uitstrekken. Er is onbegrijpelijk weinig noodig om terecht te komen in de plaatse der pijniging, d. i. om de oogen voor goed te sluiten, zonder een Verlosser te hebben gevonden. Dit aardsche leven

heeft op deze heretische eschatologie, welke geen klankbodem vindt in het "geloof der Gemeente" is niet correct.

283 Van Rhijn, *Jonker* 45.

284 'Brieven uit de hel', SWV 1883, dl 2, 244-271, 354-370. Het werk van M. Rowel, *Breve fra Helvede* (Kopenhagen 1866), in het Engels en later in het Duits vertaald, vertoont overeenkomst met de *Divina Commedia* van A. Dante en *Eene ziel na den dood* van de Deens dichter J.L. Heiberg. Het bestaat uit 32 brieven die Otto, een jong gestorven en in de hel verloren mens, via rondwarende geesten zond aan een vriend op aarde. Het boek tekent de hel als plaats waar het slechtste van de wereld verzameld wordt en waar het leven als onuitsprekelijk vergeefs wordt beleefd. Breed uitgemeten worden de ellende en spijt die Otto en de medeveroordeelden aan gindse zijde nog voor de grote oordeelsdag hebben te doorstaan als gevolg van hun op zichzelf gerichte aardse leven. Jonker bracht de inhoud onder de aandacht van een Nederlandse lezerskring en deelde daarbij de hoop van de schrijver dat de literaire arbeid tot heil en niet tot verderf zou strekken. In een geanonimiseerd bericht met nieuws uit het buitenland werd het in Leipzig uitgegeven boek over 'deels zeer piquante, deels zeer vervelende brieven' als ontuchtig en niet godsdienstig opbouwend beschouwd; zie *Kerkelijke Courant*. Weekblad voor de Nederlandsche Hervormde Kerk, gedeeltelijk ten voordeele van het synodale weduwenfonds, 18-8-1883.

is slechts een zeer klein gedeelte van 's mensen bestaan, en er is slechts weinig van het geheel verloren wanneer men de heerlijkheid dezer wereld verloren heeft. Dwazen! dwazen! dwazen! die niet vragen naar het eeuwige leven. Ook de ongelukkige, die uit het doodenrijk tot ons sprak, bekennt op aarde uren te hebben doorleefd waarin het hem voorkwam dat dit zijn hoogste roeping was verzoening te zoeken met God en dan te sterven, om bij Hem te komen in Zijn Koninkrijk.²⁸⁵

De hellevaart is voor Jonker altijd een dreiging geweest. Bij het ouder worden nemen bij hem de verwachting van een komende wereldcatastrofe en de angst voor het oordeel toe.

‘Hellestank slaat er van alle kanten uit. En ik zelf stink hard mee. (...) Toch waag ik het, u de hand te geven. Zuchtend de profundis, dat God ù met uw werk en met uw huis bergen, vèrbergen moge in zijn genade. Anders loopt 't alles mis. En o, die name-looze angst, dat het wel eens voor eeuwig zou kunnen mislopen, dat er àlle kans op dat eeuwige mislopen bestaat, elk oogenblik!’²⁸⁶

Jonkers geloofsopvatting is duidelijk: met God kan men het nooit op een akkoordje gooien. Evangelieverkondiging is geen bangmakerij, maar wijst op de grote dag die van ieder rekenschap over geloof en leven vraagt. Tijdig moet men de keuze maken voor het leven met God.

3.8 Bezinning op sociale kwestie

Jonkers wetenschappelijke reflectie op de sociaal-maatschappelijke problematiek komt uit een aantal publicaties naar voren. Het tekent de geesteshouding van een man die - als het erop aankwam - radicaal partij kiest voor de minderbedeelde en niet schuwt zijn eigen achterban te hekelen.²⁸⁷

In Rotterdam worden medewerkers in het stadspastoraat voorzien van een handleiding bij de ontmoeting met sympathisanten van het socialisme. Het gaat erom niet alleen een gevaar, maar ook een betrekkelijk recht in de socialistische beweging te zien. Kapitaal en arbeid bonden met elkaar de strijd aan; het gevoel van billijkheid was ver te zoeken. Achter de vaak onbesuisde socialistische bewoording zat wezenlijke nood. Het vereiste durf om te bekennen dat het officiële christendom tekortschoot in de sociale kwestie, al is het evangelie zelf niet aansprakelijk voor de ongerechtigheid van de belijders. Wie zich niet kon

285 SWV 1883, 246, 370.

286 *Correspondentiekaart aan J.P. van Bruggen, Heerde 9-4-1926.*

287 Zie voor Jonkers houding ten opzichte van kwetsbare en kansarme mensen 4.2.2, 4.3.1 en 4.3.2.

verootmoedigen, kon beter niet op bezoek gaan. De klacht over gebrek aan werk of brood kon niet afgedaan worden met de vraag 'hoe staat het met uw ziel?' of het aanhalen van een bijbeltekst. De situatie moest serieus genomen worden en het bezoek zou tonen dat men elkaar aanneemt zoals Christus ons heeft aangenomen. De bezoeker zou niet pleiten voor een status quo. Jaloezie op rijkdom en hoger gekwalificeerde arbeid mocht niet worden aangewakkerd; ook bezitters hadden hun zorgen. Tegenover de spanningen van de revolutie zou de vrouw des huizes mogelijk haar aandacht kunnen richten op rust en liefde. De bezoeker kon de weg wijzen naar diaconale hulp en misschien ook zelf praktische ondersteuning bieden. Tegenover het dynamiet van het socialisme is er alleen de boodschap van de eeuwige liefde van God. Ook de socialist moest tot zelfinkeer komen en worden gered door Christus die het verlorene zoekt.²⁸⁸

Jonker voelt zich gedrongen deze brochure te publiceren om ergere missers van de kerk te voorkomen. Hij legt de nadruk op het ontwikkelen van empathisch vermogen om tot de ziel van de ander te naderen. In een situatie waarin mensen zich afkeerden van de kerk getuigde het van visie dat hij in een contextuele benadering van het probleem zoekt naar verbondenheid. Van Veldhuizen vreest dat Jonker in deze instructie voor Crooswijk nogal apologetisch en prekerig bezig is geweest.²⁸⁹ Toch is Jonkers optreden adequaat te noemen. Het ging hem om een sociaal rechtvaardig antwoord zonder daarbij de zielzorg en verkondiging uit het oog te verliezen. In de onverzoenbare verhoudingen van de klassenstrijd heeft Jonker voorrang willen geven aan de betekenis van de gemeente als levensgemeenschap van verschillende mensen met Christus.

De sociale ellende in Rotterdam, het feodalisme in Ellecom en de volksarmoede in Dordrecht verscherpten zijn blik op maatschappelijk welzijn.

Hij publiceert zijn 'wekstem', waarmee hij vooral de christelijke gemeenschap op de sociale kwestie probeert aan te spreken.²⁹⁰ Jonker plaatst zijn kritische beschouwing op de eeuw van de industriële revolutie in de dagen van de Sociaal-Democratische Bond met als voorman de uitgetreden Lutherse predikant Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919). De Duitse prediker Adolf Stoecker organiseerde zijn Evangelisch-Sozial Kongress (1890), Paus Leo XIII publiceerde de leerbrief *Rerum Novarum* (1891) en Abraham Kuyper refereerde op het eerste Christelijk-Sociaal Congres (1891) over het sociale vraagstuk en de christelijke

288 Samenvatting van de *Proeve van beantwoording van de vraag: 'Wat behoort door den Wijkbroeder gedaan te worden tegen den wassenden stroom der Socialistische woelingen van den tegenwoordigen tijd?'*

289 Van Veldhuizen, *Een eeuw Rotterdamse volkswijk* 18.

290 *Het Sociale Vraagstuk, een wekstem voor de Gemeente* is genoemd naar de bijgeschreven woorden uit Efeze 5:12 - 'Ontwaak, gij die slaapt en sta op uit de dooden, en Christus zal over u lichten.'

religie en nodigde daarbij uit tot het leveren van ‘architectonische critiek’ op de inrichting van de samenleving. Jonker voelt behoefte zich uitvoerig in de sociale kwestie te verdiepen om tegenkracht te kunnen bieden aan een verwilderende humaniteit. De vloedgolf aan energie en de ontdekking van nieuwe krachtbronnen stonden in schril contrast met het gebrek aan goede vormen in het intermenselijk verkeer. Het resultaat van technische en economische vooruitgang was achteruitgang van de zielen doordat het de verhoudingen aantastte. Mensen konden zich niet ontwikkelen. Jonker is geen pleitbezorger van het socialisme. In zijn academische these XV legde hij al de vinger bij de materialistische antropologie van het ‘utilisme’. Buiten de relatie met God om achtte hij het denken over het verschijnsel ‘mens’ een vruchteloze zaak. O.J. de Jong wijst op de moed die nodig was om als christen iets goeds aan te wijzen in het bij voorbaat als anti-kerkelijk afgeschreven socialisme. De industriële uitbreiding had de vorm van revolutie kunnen aannemen omdat christenen hun taken niet ter harte namen.²⁹¹ Voor de gevestigde kerken was het door Jonker gemaakte beeld een pijnlijke confrontatie met de werkelijkheid. Een- en andermaal klonk zijn roep om diaconale gerechtigheid en sociale verbetering op grond van teleurstellende ervaringen in het grote-stadspastoraat.

Het boek bevatte een schets van de sociale toestanden, de eraan ten grondslag liggende oorzaken, een vraag om een aanvaardbare beoordeling van het socialisme en een uiteenzetting van bijbels-theologische noties voor de inrichting van een samenleving. Er klonk ook een aanscherping van de christelijke roeping, zowel voor de gemeente als de evangeliedienaar, en een eschatologische verwachting. Aan het eind staat een serie annotaties. Jonker betreurde het dat er onder de ontwikkelden maar zo weinigen waren die om het evangelie gaven. Het ergerde hem dat aanzienlijken de behoeftige medemens hooghartig en onverschillig afscheepten. Hij keurde de onwaarachtigheid af waardoor ze olie wierpen op het vuur van pessimisme en innerlijke onvrede. Karl Marx sprak van ‘opium van het volk’, terwijl het evangelie broederschap kan wekken. De kerk bevestigde de *Verelendung* door in de zondagse diensten de arbeiders letterlijk en figuurlijk uit de hoge banken te jagen. Bestaande toestanden werden gesanctioneerd onder het motto ‘de aarde is des Heeren, maar hare volheid is voor de groot-grondbezitters’. De Schrift wijst juist op bescherming van de zwakkere in de samenleving en het model van oud-Israël (bezitsregeling, renteverbod en instelling van sabbaths- en jubeljaar) brengt het beginsel van solidariteit naar voren. Het socialisme stelde gewetensvragen aan de kerk.

291 De Jong, ‘Christelijk ongelooft en industriële revolutie’ 209.

‘Er is ook een onkerkelijk Christendom. Onder die gewone vijandschap tegen het officieele Christendom, kan een schat van ingenomenheid met het waarachtige Christendom verscholen zijn. En al kunnen wij met het oog op ons vaderland, helaas! niet herhalen wat een geloofwaardig zegsman ons omtrent sommige streken in Duitschland verzekert, dat daar namelijk de sociaal-democraten nog in menigte trouw blijven aan het Woord Gods, wie zal zeggen hoe velen of hoe weinigen er ook onder ons volk in den maalstroom dezer beweging werden meegesleept, en die desondanks nog veel dichter staan bij het koninkrijk Gods dan wij, die huiveren bij het krijgsgeschreeuw, ik zeg niet tegen “het” Christendom, maar tegen “ons” Christendom aangeheven? “Ons” Christendom is zoo slecht, zoo bitter slecht! (...) Is het niet ongerijmder van een Christelijk kapitalisme dan van een Christelijk socialisme te spreken? (...) Het Christendom is de godsdienst des geestes, daarom de godsdienst van kracht. Het Christendom is de godsdienst der liefde, daarom de godsdienst van de daad. En de gelegenheid om iets te doen behoeven wij waarlijk niet ver te zoeken.’²⁹²

De Bijbel kon niet als handboek voor de economie worden gebruikt, wel als correctieve maatstaf naar de Geest van Christus. Zoals Jezus zelf deed in zijn prediking, zo moest ook nu het zedelijk oordeel over de moderne verhoudingen gaan.

‘Velen zijn er, die al haast kippenvel beginnen te krijgen, als zij iets vernemen van de vraag, of het ook misschien aanbeveling zou verdienen, de sociale kwestie eens op den kansel ter sprake te brengen. Ze beschouwen dat als een soort van ontwijding, als een offer aan den modegeest onzer dagen. Maar als het Evangelie waarlijk Evangelie is, dan moet het toch ook wel een practisch Evangelie zijn in den vollen zin des woords. En als het een practisch Evangelie is, dan dient het toch ook wel zoo gepredikt te worden, dat de menschen er iets aan hebben voor de practijk des levens, waarin immers ontegenzeggelijk allerlei vraagstukken van maatschappelijken aard tegenwoordig zulk eene bijzonder groote rol spelen. Naar mijn bescheiden meening, is de dienaar des Woords in deze dagen wel ter dege verplicht zeer bepaald op die in zoo menig opzicht bedorven sociale toestanden en verhoudingen het licht te laten vallen, ons door God in het Evangelie geschonken.’²⁹³

Concrete invulling van zaken moest aan het persoonlijk geweten overgelaten worden. Dat maakte het hart offerbereid. De evangelieverkondiger zou zijn ambt trouw op hoofdzaken bedienen. Als theoloog was hij op de hoogte van de maatschappelijke problematiek. Zijn inbreng was geen bemoeienis met een sociaal en

292 *Het Sociale Vraagstuk, een wekstem voor de Gemeente* 44-45,117.

293 Bespreking van ‘Sociale Moraal in preek en schets van Paul Walther’, *TS* 1894,134.

politiek programma, maar een houding van gerechtigheid, bewogenheid en liefde.²⁹⁴ Het kwam aan op toegepaste, praktische prediking. Anders zou hij als dilettaant door de mand vallen. De roeping tot het ambt impliceerde dat hij boven de klassen en standen staat en gevoel heeft voor hen die lijden onder de toestanden. Jonker vroeg aandacht voor huwelijk, gezin, huiselijk leven, goede bewoning, frisse werkruimte, beloning, pensioenopbouw, geregelde en normale arbeidsduur, alfabetisering, onderwijs, bibliotheekverschaffing en leatuurverspreiding. Hij pleitte ook voor zondagsrust en liet een waarschuwing klinken tegen een economie die van geen ophouden weet. De maatschappij leed nog meer onder gebrek aan rust dan onder gebrek aan werk. De gemeente moet opkomen voor het goed recht van de zondagsrust, niet alleen voor haar leden maar voor de gehele samenleving. De collectieve rustdag mag niet afhankelijk zijn van de welwillendheid van de werkgever. De staat zelf heeft ook belang bij zondagsrust. Op zondag is er de mogelijkheid dat verschillende mensen elkaar werkelijk ontmoeten, om los te komen van het egoïstische 'iedereen zorgt voor zichzelf'. De christelijke gemeente kent op de zondag de 'dienst der verzoening'. Over de invulling van de dag moet naar ieders persoonlijke geloofsovertuiging uitgemaakt worden wat geoorloofd is.

'Een leven zonder Zondag, wordt een leven zonder zonneshijn. Een mensch die, zonder geregeld wederkeerenden rustdag, schier onafgebroken voortzwoegt, en zoo heel dien schat van poëzie en bezieling mist, waarmede de eersteling der dagen het hart komt verkwikken, wordt vernederd tot een slaaf. (...) De tegenwoordige wereld heeft vóór alles die rust nodig, zonder welke ook Zondagsrust voor haar slechts tot vermeerdering van onrust kan leiden.'²⁹⁵ 'Ik wil den Naam noemen, die nergens, dus ook hier niet behoeft verzwegen te worden. Jezus van Nazareth. (...) ik kom uw aller voorkeur opeischen voor het standpunt van Jezus, het standpunt der liefde, het standpunt des medelijdens. (...) 't Woord "opgeven" staat in 't woordenboek der liefde niet.'²⁹⁶

Jonker waarschuwt tegen drankgebruik, seksuele ontregeling en de media die bij hoog en laag smaakbedervende verlangens wakker riepen. Er moet eerbied zijn voor het begrip arbeid (te onderscheiden van geestdodend werk waarin de mens 'een stuk machine' wordt) en humane waardering voor de arbeider.

294 Zie ook boekbespreking 'Reformation und Soziale Frage', *TS* 1892, 243-244 waar Jonker het sociale vraagstuk een kind van het protestantisme noemde en Luther citeerde in diens onthouding van beslissing op economische vraagstukken.

295 *Het Sociale Vraagstuk, een wekstem voor de Gemeente* 133,135.

296 'Liefde en Zondagsrust', *Bouwsteenen* 1897, 10,11,14.

‘Sedert de Heiland der wereld aan de schaaftank gestaan heeft in den timmermanswinkel te Nazareth, is voor goed de doodsteek gegeven aan den waan, dat er geen heerlijkheid zou kunnen schitteren uit den zoogenaamd ordinair arbeid van den zoogenaamd ordinair mensch.’²⁹⁷

Voor zielzorg, ongeacht de standen, misten de verdeelde protestantse kerken een referentiekader. Rome kende in haar sterke organisatie een systematische aanpak van maatschappelijke vragen; zij behield daarmee haar voorsprong op de Reformatie. De kerk maakte zich in de ogen van Jonker druk om futiliteiten van huishoudelijke aard, waardoor ze zichzelf karakteriseerde als een christendom zonder levend geloof. De dorstige krijgt de beker koud water niet aangereikt.

‘Verbeter gij den mensch, dan verbetert gij dus de maatschappij ook. (...) De mensch gelooft niet meer aan den mensch. God gelooft nog wel aan den mensch. (...) De menschheid kan niet buiten God. Zij kan Hem verloochenen, bespotten, verguizen duizendwerf, maar Hem missen, dat kan zij niet. (...) het Evangelie is er nog, het Evangelie, dat spreekt van genade en verlossing en eeuwig leven. Al is het niet *naar* den mensch, het is er toch *voor* den mensch, gelijk de mensch is voor het Evangelie. En hoe dieper de menschheid zinkt, des te heerlijker kan het ook de volheid van zijn reddende kracht openbaren, een volheid van kracht, waarvan wij, met ons kerkisme en ons egoïsme, toch eigenlijk nu nog maar weinig begrip hebben.’²⁹⁸

Jonkers publicatie wordt niet met algemene instemming ontvangen. De auteur heeft te sterk partij gekozen voor de armen. Een verkeerde genius had hem te pakken gekregen en een ‘rooie dominee’ van hem gemaakt. Door zijn aanpak van het stadswerk in een achterbuurt van het onaanraakbare ‘kruipende, zuipende volk’ stond de ‘democratische’ Jonker bij de gegoede stand onder de verdenking besmet te zijn met de geest van het socialisme. Wat moest men met dit ethisch *Fremdkörper*? Sprak hier soms een niet-onbemiddelde en met een barones gehuwde dominee als salonsocialist? Was hij niet te ruw naar zijn achterban, te fors met schimpscheuten op hogere, adellijke kringen en te vriendelijk naar een radicaal atheïsme geworden?²⁹⁹ Jonkers manco in het gepubliceerde werk is onvoldoende inzicht in de economie en het technische parcours dat eraan verbonden is, zo luidt de kritiek.³⁰⁰ De Jong³⁰¹ voegt in zijn beschouwing toe dat Jonker

297 *Het Sociale Vraagstuk, een wekstem voor de Gemeente* 127.

298 *Het Sociale Vraagstuk, een wekstem voor de Gemeente* 137,193-194.

299 Van Rhijn, *Jonker* 75-76,79.

300 Van Rhijn, *Jonker* 79-80.

301 De Jong, ‘Christelijk ongelooft en industriële revolutie’ 196,208-209. In de protestants-christelijke vakbeweging waren het de ethische predikanten J.Th. de Visser (1857-1932), A.S. Talma (1864-1916) en J.R. Slotemaker de Bruïne (1869-1941) die bij hun behandeling

zich niet rechtstreeks tot de arbeiders en hun patroons richt. Bij het aan de kaak stellen van wantoestanden heeft hij in het aangeven van handvatten voor verbetering concreter kunnen zijn. In het notenapparaat refereert Jonker niet of nauwelijks aan het werk van Nederlandse schrijvers en bijbelonderzoekers. Als een Amos heeft hij een tirade voor eigen parochie gehouden. Anders dan De Jong is het niet mijn indruk dat biograaf Van Rhijn heeft gesuggereerd Jonkers geschriften over maatschappelijke problemen maar snel met de mantel der liefde te bedekken.³⁰² Van Rhijn onderkende Jonkers tekorten en ook zijn besliste wijze van uitdrukken en wees op de kracht van Jonkers wekstem: de oproep tot het geweten.³⁰³ De christelijke gemeente kende geen conservatisme of revolutie maar wel de apostolische aansporing van het 'gij geheel anders'. Voor haar gold het geestelijk reveal: ontwaak en wees wedergeboren.

3.9 Universitaire leeropdracht

Jonkers leeropdracht aan de Groningse universiteit omvat bijbelse theologie, praktische theologie en zendingsgeschiedenis. Wanneer nodig kan hij ook het vak bijbelse geschiedenis doceren. W.F. Dankbaar wijst op het feit dat onder de kerkelijke professoren in Groningen slechts rechtstreekse opvolging zonder interne wisseling van leeropdracht is geweest.³⁰⁴ De opeenhoping van vakken moet men voor lief nemen en een hoogleraar zou zich in het ene vak wat meer gespecialiseerd achten dan in het andere. De praktische theologie was Jonker op het lijf geschreven³⁰⁵; voor bijbelse theologie - hoewel nieuwtestamenticus - en zendingsgeschiedenis had hij een langere aanloop nodig.

In zijn *oratio inauguralis* stelt Jonker de aanwezigheid van persoonlijk geloofsleven als voorwaarde om theologie te kunnen bedrijven. Een theoloog moet zich innerlijk met haar eeuwige kern verwant voelen en zich persoonlijk gegrepen weten door het object waarmee hij zich bezighoudt. In de geesteswetenschap van de theologie heette dit subjectief invoelend vermogen 'geloof'. Het hart gaat daarbij voorop.

van het sociale vraagstuk zich directer tot de arbeidende klasse richtten, in de politiek gingen en minister werden.

302 De Jong, 'Christelijk ongeloof en industriële revolutie' 196.

303 Van Rhijn, *Jonker* 80. Waarschijnlijk kende Jonker ook Gunnings brochures *Anarchisme* (1894) en *De evolutie der samenleving* (1895, zie *VW* dl 2, 521-534), waarin de sociale vraagstukken aan de orde komen.

304 W.F. Dankbaar, 'De Theologie in Groningen sinds het begin van de twintigste eeuw' 61.

305 'Het is niet te verwonderen, dat de praktische theologie de bijzondere voorliefde had van A.J.Th. Jonker. Vóór zijn professoraat was hij een uitzonderlijk begaafd prediker en zielzorger', Dankbaar, 'De Theologie in Groningen sinds het begin van de twintigste eeuw' 75.

“Das Herz schlägt früher als der Kopf denkt.” En het hart bedankt er voor zich het recht op dien vóórslag door het hoofd te laten ontnemen.³⁰⁶

In Jonkers optiek is de theologie de meest centrale van alle wetenschappen omdat zij met ‘de kennis Gods’ als object de allerdiepste diepte van het menselijk leven raakt. Ze is geen godsdienstwetenschap of fenomenologie van metafysische, bovenzinnelijke dingen, maar God-geleerdheid, met erkenning van en overgave aan de hogere, geestelijke werkelijkheid. Met Kierkegaard stond een theoloog voor de paradoxale geloofssprong.

‘Het leven buiten God hebben wij naar zijn groote ontferming leeren kennen als absurditeit. En toen hebben wij het in onze eigen absurditeit niet langer kunnen uithouden. En toen hebben wij den geloofssprong gedaan, den geweldigen benauwdheids-sprong, den geweldigen reddings-sprong uit onze absurditeit in... ja waarin? Kierkegaard zou zeggen: “in het absurde”. Toch is er een oneindige tegenstelling. Wij zijn uit de absurditeit van de leugen overgegaan in de absurditeit van de waarheid, uit de absurditeit van het verloren-gaan in de absurditeit van het zalig-worden. En dit staat voor ons bewustzijn onwrikbaar vast, dat de ongerijmdheid, waaraan wij ons mogen wagen, is en straks zal blijken te zijn de hoogste redelijkheid. Daarom heeft de theologie voor ons zoo groote beteekenis. Met ons christelijk geloof staan wij niet alleen. Wij deelen het met de gemeente. Uit haar geloof, dat in historisch geschonken openbaring wortelt en reeds als zoodanig in verband treedt met de sfeer van wetenschappelijk onderzoek, is de theologie opgekomen. Er kan een gemeente zijn zonder theologie. Er kan geen theologie zijn zonder gemeente. Aangenomen voor een oogenblik, dat wij een keuze moesten doen tusschen onze godgeleerdheid en ons geloof, dan zouden wij geen oogenblik aarzelen heel die heerlijke theologie, welke wij innig liefhebben, *ζημιαν και σκυβαλα* te achten om de uitnemendheid der kennis van onzen Heer Jezus Christus.³⁰⁷

Doet het geloofsleven van de theoloog geen afbreuk aan het wetenschappelijk karakter van zijn arbeid? Wel wanneer sentimenten en argumenten worden verward en er een onnatuurlijke verbinding tussen het wetenschappelijke en het stichtelijke wordt gelegd. De theologie hoeft haar wetenschappelijke attitude niet te verliezen omdat haar terrein voor de rede een mysterie blijft. In plaats van zich te legitimeren tegenover andere vakgebieden richt ze zich op haar eigen aard en wetmatigheid.

306 *Persoonlijk Geloofsleven en Theologische Studie* 11.

307 *Persoonlijk Geloofsleven en Theologische Studie* 17.

‘Onze groote theologen is het zonder uitzondering af te voelen, dat er in hen een machtig godsdienstig leven pulseert, waaruit heldere overtuigingen opgroeien, opspringen soms, en waardoor hun wetenschappelijk denken in nieuwe banen wordt voortbewogen. (...) Kierkegaard is opgestaan uit zijn graf. Het zwaartepunt wordt uit het weten en het doen in het zijn en de innerlijkheid overgeschoven. (...) Uit het persoonlijk geloofsleven ontwikkelt zich wat ik bijna zou willen noemen het perceptie-vermogen, dat onze geest behoeft om met vrucht de theologische wetenschap te kunnen beoefenen. Wij krijgen in onze studiën voortdurend te doen met historische gegevens, linguïstische vraagstukken, abstracte begrippen enz. Van den eisch om al deze dingen zuiver wetenschappelijk te behandelen, ieder naar haren aard, worde geen splinter afgedaan. Maar er ligt toch ook iets achter die dingen. Een geestelijke, een eeuwige realiteit. (...) Wie in louter theorieën blijft hangen, eindigt met ook theoretisch onbruikbaar te worden. Welnu, het object van de theologische wetenschap verliest voor ons zijn eigenlijke perceptibiliteit, wanneer ons het geloofsleven ontbreekt. In dit geval ontsnapt ons voortdurend, ik zeg niet de vorm van de waarheid, maar toch wel de substantieële waarheid zelve. Wij zullen te beter in staat zijn een wetenschap van het godsdienstig leven te verkrijgen, naarmate dat godsdienstig leven in ons persoonlijk te klaarder en te sterker wordt beleefd.’³⁰⁸

De theologie plaatst de docent voor de gestalte van Jezus Christus en brengt hem in aanraking met hetgeen de besten van het voorgeslacht voor Hem hadden gevoeld en over Hem hadden gedacht. Gezonde intuïtie en concentratie leiden hem tot zelfstandigheid en verdraagzaamheid. Zo groeit voor een theoloog de *Selbstthätigkeit*, een verbintenis tussen zelfbewustzijn en zelfwerkzaamheid in gemeenschap met anderen.³⁰⁹ Aan de toekomst van de godgeleerde wetenschap hoeft men niet te wanhopen, aangezien er ook geen wanhoop aan de toekomst van de waarheid is. Men gaat immers de volmaakte aanbidding en daarmee de volmaakte theologie tegemoet.

‘Intolerantie onderstelt altoos zekeren angst, een zeer onchristelijken en zeer onwetenschappelijken angst hiervoor, dat men er toe zal moeten komen eigen inzicht van de waarheid prijs te geven voor de waarheid zelf. Voor den echt-christelijken en echt-wetenschappelijken mensch is dat “moeten” een “mogen” geworden. (...) Ik dacht dat

308 *Persoonlijk Geloofsleven en Theologische Studie* 22,24-25.

309 *Persoonlijk Geloofsleven en Theologische Studie* 34. Jonker gebruikte het begrip ‘Selbstthätigkeit’ uit de *Theologische Ethik* van de Duitse Vermittlungstheoloog Richard Rothe (1799-1867). In diens visie voert de openbaring van God de mens tot ‘Selbstbestimmung’, waarin een appel wordt gedaan op de zelfwerkzaamheid of het zelfleven van de vrije persoonlijkheid. Zie Albert de Lange, *De verhouding tussen dogmatiek en godsdienstwetenschap binnen de theologie. Een onderzoek naar de ontwikkeling van het theologiebeprij van J.H. Gunning Jr. (1829-1905)* (Kampen 1987, diss.) 33-35.

een mensch, die besloten had alleen de waarheid te gehoorzamen zich in deze wereld voortdurend een “corrigendum” voelde, soms zoo hopeloos, dat hij 't niet goed laten kon zich de vraag te stellen, of er wel iets van hem zal overblijven, wanneer straks de correctie wordt voltooid. Jezus van Nazareth, de Eénige, die in het Nieuwe Testament “karakter” wordt genoemd (Hebr. 1:3), is de allerpersoonlijkste persoon geweest, die ooit heeft geleefd, daarom - niet desondanks - daarom was Hij ook de gepersonifiëerde humaniteit. (...) In den wasdom onzer persoonlijkheid groeit het verlangen naar samenwerking, het gevoel van behoefte aan gemeenschap, de zin voor solidariteit in ons wetenschappelijk streven. Ik weet niet of het wel juist is het woord individu van “non dividendo” af te leiden, en er zoo de aanwijzing in te vinden van een deel, dat niet van het geheel kan gescheiden worden. Maar dit is toch wel zeker, dat wij eerst “met alle heiligen” in staat zijn te begrijpen - empirisch en theologisch beide - welke de breedte en lengte en diepte en hoogte is van hetgeen ons in Christus werd geopenbaard.³¹⁰

Jonkers oratie werd verschillend beoordeeld.³¹¹ Sommigen vonden haar te weinig academisch. Anderen prezen de verbintenis die hij legde tussen het persoonlijke en het wetenschappelijke. Valeton jr. stemde er onvoorwaardelijk mee in en La Saussaye jr. was vooral ingenomen met Jonkers ethisch individualisme. J.J. Stam verwijst naar laatstgenoemde referentie en benadrukt dat bij Jonker de individualiteit van een mens niet kan worden weggedrukt: ‘Het individu is niet te scheiden van het geheel. Voor Jonker is echter het subject, is de individu te goed om hem in een gesloten systeem op te bergen. Het gaat om levende mensen, niet om stelsels of begrippen.’³¹²

3.10 Visie op de praktische theologie

De praktische theologie was een nog jong vakgebied van kerkelijk en ambtelijk handelen. Als antwoord op de Verlichting, toen kerk en godsdienst hun vanzelfsprekendheid verloren, is ze als toegepaste wetenschap ontstaan. F. Schleiermacher gaf haar een zelfstandige plaats binnen zijn encyclopedie en de Groninger theoloog W. Muurling schreef het eerste Nederlandse handboek, gericht op de vaardigheid van de predikant in de context van individu en kerkverband.³¹³ Sindsdien maakte het vak een wetenschapstheoretische ontwik-

310 *Persoonlijk Geloofsleven en Theologische Studie* 30-31.

311 Van Rhijn, *Jonker* 126.

312 J.J. Stam, ‘Van de ethische Theologie naar Barth’, *Ernst en Vrede, opstellen rondom de ethische theologie* 41.

313 F. Schleiermacher, *Kurze Darstellung des theologischen Studiums zum Behuf einleitender Vorlesungen*, Berlijn 1811/1830; W. Muurling, *Practische Godgeleerdheid, of beschouwing van de Evangeliebediening voornamelijk in de Nederlandsche Hervormde kerk. Een Handboek bij de*

keling door. Van Oosterzee onderwees Jonker in de praktische theologie.³¹⁴ Hij beschouwde homiletiek, liturgiek, catechetiek en poimeniek (pastoraat) als de subdisciplines van de ambtelijke vakken.³¹⁵

De praktische theologie met daarin een kritische bezinning op het predikantschap kreeg Jonkers aandacht. Zijn academische discipline verbond hij met de behandeling van vraagstukken uit de kerkelijke en pastorale praktijk. Uit Jonkers boekrecensies, zijn biografie en een nadere verkenning van zijn professoraat blijkt zijn visie op de praktische theologie als wetenschap van de levensverrichtingen van de kerk tot haar instandhouding en voltooiing.³¹⁶ Aan de universiteit werd praktische theologie veelal ervaren als onpraktische theorie. Colleges werden bezocht vanwege de vermakelijke blunders. Predikantswerk zou het volk in de gemeente straks wel aan de kandidaat bijbrengen; door schade en schande werd daar de van God geleerde geleerd. Van Rhijn noemt in zijn beschrijving van de kerkelijke handelingswetenschap vier factoren die er de oorzaak van waren dat na Schleiermacher het met de *practica* in de negentiende eeuw maar niet wilde vlotten.³¹⁷

1: De school van C.I. Nitzsch stond te zeer los van het empirische leven. Het was toch niet belangrijk of de opleiding voor de ambtspraktijk met homiletiek dan wel liturgiek begint? Doordat de aandacht door interne vaktechnische vragen werd opgeëist, kwam het eigenlijke veldwerk in het gedrang.

2: Er was een sterke neiging tot deductie. Aan definities en sub-bepalingen hechtten aanstaande predikanten geen belang. De ‘Gesamtschau’ en het voorwaarts ontbraken in de opleiding.

3: Met de structuur van het vak werd biblicistisch omgegaan doordat men de indeling ervan rechtstreeks uit de Bijbel wilde afleiden. Het haalde de zeggingskracht van het geloofsgetuigenis van de groten uit de geschiedenis weg. Te weinig werd beseft dat de praxis na negentien eeuwen christendom een eigen opzet vroeg, waarbij naast de lessen uit het verleden ook verworvenheden uit de eigentijdse menswetenschappen worden verwerkt.

Academische lessen, Groningen 1854-1857 (1860, 2^e dr.). In latere tijd zou de beoefening van de praktische theologie worden ingedeeld op microniveau (in relatie tot het individu), op mesoniveau (in relatie tot sociale verbanden als de kerk) en op macroniveau (in relatie tot de samenleving).

314 J.J. van Oosterzee, *Practische Theologie. Een handboek voor jeugdige godgeleerden*, Utrecht 1877-1878 (1^e en 2^e dl; 1894, 2^e dr.).

315 Zie Van Brummelen, *Het praktisch-theologisch onderwijs van J.J. van Oosterzee*.

316 Zie Jonkers bespreking van ‘Praktische Theologie van Dr. E.Ch. Achelis. Voor Nederland bewerkt door L.W. Bakhuizen van den Brink’, *TS* 1907, 73-81. De bewerker ‘vernederlandsste’ - ook qua situatie - Achelis’ beide Duitse werken *Lehrbuch* en *Grundriss* in een samensmelting. Bij de weergave van de praktische theologie uit Jonkers dagen heb ik gebruikgemaakt van Van Rhijn, *Jonker* 128-131 waar de moeizame ontwikkeling van het vak wordt geschetst.

317 Van Rhijn, *Jonker* 129-131.

4: Het historisme overwoekerde de werkelijke vragen. Wat helpt het om met onder anderen C.A.G. von Zezschwitz te vertellen hoe de kansel in de kerk is gekomen, zonder te zeggen hoe men erop kan staan en vooral kan blijven staan? Hoe het kerstfeest met de gemeente kan worden gevierd is belangrijker dan een brede uiteenzetting te geven over de ontstaansgeschiedenis van het feest. Een praktisch theoloog kiest voor zijn kennisoverdracht een andere invalshoek dan een kerkhistoricus.

Jonker was geporteerd voor de door Fr. Niebergall, O. Baumgarten en P. Drews verder aangebrachte cesuur in de practica.³¹⁸ Hij volgde Drews in zijn afkeer van systematicisme, deducticisme, biblicisme en historisme. Het vak zou pas aanmoedigen tot adequate arbeid wanneer er onderscheid werd gemaakt tussen een praktische opleiding voor de student en een voortgaande scholing voor de (jonge) predikant. Op de universiteit kan bij praktische theologie weinig worden gesproken over dingen die later 'bij geval' in volle verantwoordelijkheid aan de orde komen. De theologische encyclopedie bevat basiskennis en daarop sluiten andere onderdelen aan: bijbelinhoud, kerkelijke en godsdienstige stromingen, religieuze volkskennis, pastoraat, de voor het pastoraat noodzakelijke sociologie (met zicht op de lagen der bevolking en maatschappelijke problematiek), godsdienstpsychologie (en psychiatrische ziektebeelden), homiletische kennis en modeloefening, liturgisch inzicht, catechetiek, evangelistiek, omgangsleer en habitusvorming. Het sprak vanzelf dat de vele vaardigheden niet aan één hoogleeraar konden worden toevertrouwd. Praktische theologen zouden vrijgestelde wetenschappers zijn en niet anders-gedisciplineerden die het vak er maar bijnemen. Achelis keurde het standpunt van Drews af. Met zijn tweedeling van het vak maakte Drews de praktische theologie nog historischer. Een jaar 'praktijkleer' vond Achelis onbereikbaar. Otto Baumgarten vatte de inzichten samen: Drews bracht de 'volkstyrische Kirchenkunde' in en Niebergall de psychologie; uit beide en uit het reeds bestaande moest de praktische theologie zich verder ontwikkelen. Er was behoefte aan praktische theologen die de hoofd- en zijwegen kenden en tegelijkertijd recht uit kwamen voor de beoefening van het christelijk geloof.

Theologie aan de universiteit beoogde een praktisch doel: de opleiding van dienaars van het evangelie in de gemeente. Voor hen kwam het aan op een doorleefd geloof en de aanspreekbaarheid op het getuigenis. Het ging om de persoonlijkheid. In ethische zin omvatte dit ook de eigenheid en de talenten die de mens kreeg als schepsel van God. Daarom pleit Jonker voor een praktische theologie

318 Zie voor overzichten oudere Duitse praktische theologie: *Praktische Theologie. Texte zum Werden und Selbstverständnis der Praktischen Disziplin der evangelischen Theologie*, herausg. v. Gerhard Krause, Darmstadt 1972; *Aufgabe der Predigt*, herausg. v. Gert Hummel in *Wege der Forschung*, Darmstadt 1971; Norbert Mette, *Theorie der Praxis. Wissenschaftsgeschichtliche und methodologische Untersuchungen zur Theorie-Praxis-Problematik innerhalb der praktischen Theologie*, Düsseldorf 1978, 98-99, voetnoot 144.

die de roep om het 'ethos' verstaat. Het onderwijs moet vanuit de heiliging als levensbeginsel worden opgezet, allereerst in de enkelingen en vervolgens in de gemeente als gemeenschap van de enkelingen. Nieuwe inzichten uit de communicatieleer zijn daarbij onontbeerlijk.³¹⁹

'Met een godgeleerde, wien persoonlijk geloofsleven ontbreekt, is niet veel te beginnen, al bezit hij overigens alle mogelijke hoedanigheden, die een mensch noodig heeft om een pak-ezel tot vervoer van geleerden ballast van zich te laten maken. Met een prediker, wien persoonlijk geloofsleven ontbreekt, is nog veel minder te beginnen, ook al verstaat hij voortreffelijk de kunst om door het eindeloos herkauwen van versleten confessies den indruk van bijzondere betrouwbaarheid te wekken. (...) Het ideaal van den nieuweren tijd bestaat in het ontvouwen van de persoonlijkheid, van een persoonlijkheid, die de macht bezit het door beschaving en kunst en wetenschap aangebrachte levend te maken en samen te vatten. Vandaar de honger naar het persoonlijke. Vandaar ook dat de prediker van het Evangelie zich met zoo'n geweldigen ernst den eisch gesteld ziet om niet slechts formeel maar ook en vooral substantieel en existentieel waar te zijn, ook in dezen zin, dat hij zich absoluut niet vergenoegen mag met het uitdeelen van theoretische en theologische kennis, maar wezenlijk overbrenger dient te zijn van *δυναμις*, van *δυναμις θεου εις σωτηριαν*. (...) Geen wonder voorwaar! dat menschen eindelijk genoeg beginnen te krijgen van doode preeken en van doode predikers, die geen leven wekken, doordat ze zooveel leven maken. (...) Niebergall heeft onlangs de drie factoren, die voor de prediking principieele beteekenis hebben, omschreven door te zeggen: er moet gelet worden op den nominativus, den prediker zelf, op den accusativus, het Evangelie dat hij te verkondigen heeft, en op den dativus, de gemeente, aan wie hij het brengen moet. Als wij nu maar niet vergeten, dat er van heel deze schoone declinatie niets terecht komt, wanneer ze niet met den nominativus singularis begint. (...) Wee ons, wanneer wij het antwoord, door God op de nood-vragen van het arme menschenhart gegeven, willen overbrengen zonder dat het met zijn reinigende en vernieuwende kracht door ons eigen wezen is heengegaan! (...) De vorming van onze persoonlijkheid bevordert onze vorming tot theoloog. De vorming tot theoloog bevordert onze vorming tot persoonlijkheid.'³²⁰

Al bij eerdere gelegenheid ontvouwt Jonker gedachten over ambtsopvatting, trouw, toewijding, studiezin en zelfkritiek die de zijnswijze van een predikant-theoloog bepalen.

319 Fr. Niebergall, 'Die moderne Predigt', *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, jrg 15, Tübingen 1905, S. 205, lette vooral op de persoon van de practicus en de adressanten. Zijn psychologische inbreng betekende een methodische vooruitgang en verbetering van kerkelijk handelen in de praktische theologie.

320 Uit Jonkers inaugurele rede *Persoonlijk Geloofsleven en Theologische Studie* 31-33.

‘Het is verre van onmogelijk dat wij ons Zondag op Zondag aan dezelfde fouten schuldig maken in preekmethode, uitspraak of gesticulatie; fouten, waarvan wij misschien reeds lang zouden verlost zijn, als men er ons maar eens ernstig op had gewezen. Ook op catechetisch en pastoraal terrein zijn onze “verborgene” afdwalingen misschien legio. Wie zal ze ons ontdekken? Afgezien nu van den eisch en het voorrecht om allereerst en altijd onzen oppersten Censor naar de oogen te zien, blijft ons slechts over onz’ eigen censor te zijn; zelf een streng toezicht te oefenen op de wijze, waarop wij aan de vervulling onzer roeping arbeiden, en, wat hieruit van zelf voortvloeit, ons tot het oefenen van dat toezicht zoo goed mogelijk te bekwamen. (...) niet zonder versterkt te worden in de overtuiging, dat wij de Evangeliebediening onwaardig zijn, als wij haar niet de toewijding van “al” onze kracht en van “al” onzen tijd volkomen waardig achten. Of de tegenwoordige wereld haar miskent en veracht - dat moet zij ten slotte zelve weten; laat ons toonen dat wij zelf haar ten minste in eere, en in “hooge” eere houden!’³²¹

‘Zijn we niet bezig zoo zoetjes aan door de toepassing van allerlei saecularisatiemethoden onze bediening van haar eeuwigheidskarakter te berooven? (...) Wij hebben het ideaal gezien. (...) En ’t is ons onmogelijk geweest dat hemelsch gezicht niet te gehoorzamen. Wij hebben de heerlijkheid van de Evangeliebediening zoo gezien, dat wij blind werden voor de heerlijkheid van al het andere. (...) En wanneer wij dan te doen krijgen met die ontzachtelijke moeilijkheden, (...) dan is de verzoeking zoo groot om te probeeren, of wij het ideaal niet van den bergtop kunnen neertrekken naar den vlakken bodem van de dienstvaardigheden der practijk. (...) Een dominee, die het ideaal verloren heeft, het ideaal van den berg, die is een verloren dominee. (...) Wanneer wij ’t ons nu maar niet druk gaan “maken” met allerlei, dat niet tot onze bediening behoort! (...) Er is een gerechtvaardigd ascetisme ook in de pastoraal. (...) dat wij ons werk, elk deel van ons werk, doen “van ganscher harte”. (...) De categorische imperatief van dat ideaal roept ons al door toe: “gij zult uw best doen, want het is voor God!” (...) En als ons ideaal dood gaat, dan gaan we zelf ook dood. (...) Laten wij hoog leven, een leven op de bergen, een leven op Gods bergen; “hoe liefelijk zijn ‘op de bergen’ de voeten dergenen, die vrede verkondigen, die het goede boodschappen!” als wij van de bergen afdalen en gaan wandelen in het stof en in het slijk der wereldsche dingen, dan houden onze voetstappen op liefelijk te zijn, en dan is ’t geen wonder, dat de menschen ons niet langer gelooven, wanneer wij vrede verkondigen en het goede boodschappen. (...) Een Theoloog zonder berouw is een slecht Theoloog. Een Evangeliedienaar zonder berouw is in ’t geheel geen Evangeliedienaar. Als het er recht op aankomt, dan voelen we ons niet bij machte om het ideaal wezenlijk hoog te

321 Bespreking van ‘Pastoralbriefe. Briefe eines Vaters an seinen Sohn, der ins hl. Amt getreten ist’, *TS* 1890, 284, 288.

houden. God moet het doen. En God kan het niet anders doen dan door ons zelf hoog te houden. En God kan ons zelf niet hoog houden anders dan door ons te vernederen, altijd op nieuw ons diep te vernederen. Wie zich zelf vernedert zal verhoogd worden. En hij gaat, ook van de predikantenvergadering, gerechtvaardigd naar zijn huis.³²²

Tijdens zijn Groningse periode gebruikt Jonker voor zijn leeropdracht de praktisch-theologische handboeken van Van Oosterzee en Achelis. De behoefte aan een nieuw, volledig Nederlands compendium voor de kerkelijke ambtspraktijk drong zich bij hem en anderen op. Waar oude methoden versleten waren, moest men loskomen van het traditionele systeem en zelf lijnen in de leergang uitzetten. Dat kon door persoonlijk kleur en inhoud aan te brengen uit het godsdienstige en praktisch-kerkelijke leven en door figuren uit de Schrift en de geschiedenis van het christendom naar voren te halen. Uit vier jaarverslagen³²³ zien we hoe Jonker zijn colleges op praktisch-theologische onderdelen structureel en thematisch invult.

3.10.1 Homiletiek

Over de predikkunde heeft Jonker zich doorgaans krachtig uitgesproken. Homiletiek vraagt een homiletisch geweten.

‘Maak werk van uw prediking! Dat doen wij toch veel te weinig. Als daar jonge predikanten zijn - en zij zijn er - die na drie of vier jaar de gemeente gediend te hebben, op den kansel voor 't vaderland weg gaan staan improviseren, en de goê gemeente met allerlei paradoxale onbedachtzaamheden verschrikken of anders haar met een veelheid van klepperende onbeduidendheden in slaap wiegen; als daar collega's zijn uit groote steden - en zij zijn er - die 's middags nog niet weten welken tekst zij 's avonds voor de gemeente zullen behandelen... is het dan wonder dat beschaafde en ontwikkelde menschen onder hun prediking ten slotte geen stichting meer kunnen vinden? (...) Ik weet wel, het prediken van het Evangelie is iets anders dan het voordragen van een wetenschappelijk stuk in een kring van literatoren of beoefenaars van de aesthetica, maar geeft ons dit de vrijheid op den kansel de eischen van het gezond verstand en van het schoonheidsgevoel als met voeten te treden? (...) Laat ons den moed hebben om trots alle vergaderingen waar men ons wacht, en trots alle gewichtige liefhebberijen waarin men ons poogt te betrekken, allereerst onze krachten te

322 ‘Ons ideaal hoog houden’, Jonkers tweede lezing op de Utrechtse predikantenvergadering, *SWV* 1904, 601-616.

323 In de *Bijlagen van de handelingen der Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk* (afgekort: *Bijlagen Synode*), ten jare 1907, 1908, 1909 en 1910 staan over het kerkelijk hoger onderwijs de verslagen die door de synodale commissie aan het ministerie van binnenlandse zaken werden gestuurd.

wijden aan wat God ons vóór alles heeft opgedragen! (...) Want ook op het gebied der predikkunde geldt het - wie zich zelf vernedert, die zal verhoogd worden!³²⁴

In de universitaire lessen over de homiletiek wint Jonker zijn studenten voor zich in. Al meteen brengt hij de geschiedenis van de predikkunde in verband met de retoriek en bespreekt hij onderwerpen uit het principiële gedeelte.³²⁵ In het volgende studiejaar ging het over 'Het wezen der prediking. Het doel van de prediking. Prediking en eeredienst. Prediking en gemeente. De maatstaf der prediking. Geschiktheid van den prediker voor de Evangeliebediening. Zijn roeping tot het ambt.' Studenten verzochten om een college dat was gericht op 'de techniek en practijk van het voordragen'.³²⁶ Een jaar later worden vragen naar teneur en inhoud van de prediking gesteld: 'Bijbel en Confessie? Moraalprediking? Apologie op den kansel? Wet of Evangelie? Behooren ook de Oud-Testamentische Schriften als bron voor de stof der cultur-prediking te worden beschouwd?' Jonker streeft ernaar 'de auditores te doordringen van hun roeping om de problemen, die zich hier voordoen, ernstig onder de oogen te zien en persoonlijk tot oplossing te brengen'. Opnieuw wordt aandacht gegeven aan stijl en voordracht.³²⁷ In Jonkers vierde leergang komt het Nieuwe Testament als preekstof aan de orde. Welke moeilijkheden brengt de homiletische behandeling van gelijkenissen en wonderverhalen met zich mee? Geef op de kansel geen allegorische interpretatie, maar praktische Schriftverklaring - en een analyse 'van het psychisch proces, waardoor deze verklaring tot stand komt'. Ook over perikopen wordt gesproken en over de vruchtbare gewoonte om aan de preek een bijbeltekst ten grondslag te leggen. Het preekschetscollege is zo ingericht dat steeds op de door de leerlingen bij toerbeurt gemaakte schets door twee andere studenten schriftelijke kritiek wordt gegeven. Daarna worden de schets zelf en de daarop ingediende kritiek besproken en beoordeeld.³²⁸

Het komt aan op de juiste lezing van een vers of perikoop in de grondtaal. Het woord moet filologisch en literair van alle kanten worden bekeken. 'Ook bij de prediking moet het allereerst en eenvoudig te doen zijn om de beteekenis van de schriftuurplaats, welke men behandelt.' Willekeurige bijbelteksten als kapstok gebruiken en motto-preken die ook zonder de Bijbel kunnen worden gehouden doen de exegese en het tekstverband teniet. Exegese, hermeneutiek en homiletiek sluiten ineen. De hermeneutiek richt zich niet alleen op de exegese van de tekst of de historie van de bijbeluitleg, maar interpreteert, zodat de betekenis

324 Boekbespreking 'Een bundel preeken door J. de Vries', *TS* 1892, 255,256.

325 *Bijlagen Synode* 1907, 419-420.

326 *Bijlagen Synode* 1908, 452.

327 *Bijlagen Synode* 1909, 429-430. In het verslag zal met 'cultur-prediking' cultuurprediking ('Kulturpredigt', verkondiging met het oog op de beschaving) zijn bedoeld.

328 *Bijlagen Synode* 1910, 482.

van het schriftgegeven innerlijk kan worden verstaan als het Woord van God.³²⁹ De hermeneut als gids is nodig om de homileet als preekbouwer voor een mislag en inhoudelijke blunder te behoeden. Wie goed verklaart, speelt niet meer met ‘het vrije symboliseeren en allegoriseeren’.³³⁰ In de prediking moeten scopus, opbouw van gedachten en dispositie van het verkregene op eenzelfde lijn liggen. Dispositie is het punt waaraan Jonker in zijn homiletiek steeds aandacht geeft. Voor een helder verstaan van de boodschap moet de setting niet gekunsteld zijn. Allerlei zijpaadjes en onderschikkingen maken de preek dood. Al is het geloof zelf niet logisch, toch hoort bij de verkondiging een logische gedachtegang. Juist een prediker moet weten dat God de mens eenvoudig heeft gemaakt, maar dat die mens zelf veel kunsten bedenkt.³³¹ Ook in Jonkers brieven zijn voorbeelden van professorale lessen en aanwijzingen voor een rechte praxis te vinden. Bijvoorbeeld na een ‘mislukte’ preek:

‘Ik ken die narigheid. (...)’ t Beste is: schuld te erkennen, de oorzaken van de miserie op te sporen, de gedachte vast te houden dat God ook op kromme regels recht kan schrijven, en voorts heel de pijnlijke geschiedenis van teleologisch standpunt te beschouwen. (...) Geen droeviger exemplaren van dominees dan de gens satisfaits, die zich in zoete tevredenheid over ’t ronde buikje strijken, misschien alleen nog in miserabeligheid overtroffen door collega’s die, in plaats van dat onsmakelijke manuaal te maken, de tollenaarsbede tot stijving van hun zelfbehagen misbruiken. Het ideaal moet ons van tijd tot tijd een ferm pak ransel geven om te toonen dat het leeft en, wel verre van zich door ons te laten versukkelen, van plan is zijn meesterschap over ons te handhaven. (...) Als we nu maar oppassen, dat de verootmoediging niet tot wanhopige knorrigheid overslaat. En maar zorgen dat ze correctief op ons werkt. Niebergall kan u in allerlei opzicht helpen. Maar gij zult m.i. wijs doen met u niet aan zijn methode gevangen te geven. Voor een goed deel ligt zijn kracht in de gemakkelijheid van zijn schematiseeren. Ook zijn zwakheid. ’k Heb den indruk, dat ’t schema hem telkens tiranniseert. Zoo raakt hij ongemerkt in ’t kreupelhout van allerlei “logische” abstracties verward, en brengt hij ons in de verzoeking door al te dialectische opsporing van het practische de elementaire krachtsontwikkeling daarvan te belemmeren.’³³²

329 Van Rhijn, *Jonker* 82. Zie ook 1.9.5 waar Valeton jr. de Schrift vanuit een gelovige houding benadert.

330 Bespreking van ‘Sociale Moraal in preek en schets van Paul Walther’, *TS* 1894, 138, 140.

331 Bespreking van ‘Pastoralbriefe. Briefe eines Vaters an seinen Sohn, der ins hl. Amt getreten ist’, *TS* 1890, 287.

332 *Brief aan J.P. van Bruggen*, Heerde 20-5-1910.

In Jonkers eigen ambtsuitoefening vergen de voorbereiding op de prediking en de dienst der gebeden een uiterste inzet. Hij schrijft zijn preken uit en memoriseert ze letterlijk.³³³

‘Voor in ’t annotatie-boekje van mijn preekbeurten schreef ik: “horae anxietatis et beatitudinis”. Schrap ik den angst, dan schrap ik de zaligheid meteen.’³³⁴

Regelmatig sprak Jonker het voornemen uit om een handboek voor homiletiek te schrijven, maar het kwam niet tot uitvoering.³³⁵ Het schamperen over de verdienste van Van Oosterzee liet hij niet toe.

‘Homiletische brekebeenen (...) kunnen gemakkelijk allerlei goedkope aanmerkingen op Van Oosterzee’s kanselarheid maken. Maar al vermenigvuldigen die aanmerkingen zich zoo, dat de knaphandige critici er wel bij troepjes tegelijk onder kunnen begraven worden, in de geschiedenis van de Evangelieprediking in ons vaderland zal zijn naam met gulden letteren blijven prijken.’³³⁶

3.10.2 Liturgiek

Vaktechnisch was liturgiek in de gereformeerd-protestantse traditie doorgaans een omlijsting (of aanhangsel) van de homiletiek. De met J.H. Gerretsen ingezette en later door G. van der Leeuw voortgezette liturgische beweging bracht vernieuwing. Ze had de aandacht van ethische predikanten.³³⁷ Liturgie zou geen wettische bepaling zijn, maar naar eigen zienswijze en met het evangelie als maatstaf worden ingericht.³³⁸ Nog in Heemstede had Jonker aan een werkkring voor liturgie deelgenomen. In colleges over prediking en eredienst behandelt hij onder meer liturgische handelingen en tijden.³³⁹ In de eredienst hanteerde hij doorgaans een vaste opbouw, waarin de Woordverkondiging centraal stond. Zelf is Jonker niet conservatief geweest in zijn liturgische vormgeving. In zijn latere

333 Van Rhijn, *Jonker* 80.

334 *Brief aan E.H. Wieringa*, Heerde 7-9-1910.

335 In brieven uit het begin van de jaren tachtig en nog in sept. 1896 sprak Jonker over het plan om een handboek voor homiletiek te schrijven. Het zou hebben moeten verschijnen in de Utrechtse serie ‘Handboeken der Practische theologie’. Jonker maakte deel uit van de zeshoofdige redactie. Alleen het boek van G.J. Vos, *Nederlandsch-Hervormd Kerkrecht*, Utrecht 1896, zag het licht. Het boek van E.F. Kruyf, *Liturgiek ten dienste van Dienaren der Ned. Herv. Kerk*, Groningen 1901, werd een separate uitgave. Zie Van Rhijn, *Jonker* 117-118.

336 Jonker maakte de waarderende opmerking over Van Oosterzee bij de bespreking van Achelis’ bewerkte handboek, *TS* 1907, 81.

337 Zie R. Boon, ‘Een weinig bekend hoofdstuk van de vaderlandse kerkgeschiedenis. De liturgie-vernieuwing binnen de Hervormde kerk in fasen geschetst, beginnende bij de “Ethische Richting”’, *Heel de kerk* 187-198.

338 Van Rhijn, *Jonker* 129.

339 *Bijlagen Synode* 1908, 452.

jaren in Heerde beperkte hij het voorgebed eens tot een enkele zin: ‘Heer, schenk ons uwen Heiligen Geest! Amen.’³⁴⁰ Men was vaak lange gebeden gewend. Naast psalmen liet hij zeker gezangen zingen, per confessie en niet per concessie. Nu het al veertig jaar geleden was dat de *Vervolgbundel op Evangelische Gezangen* verscheen, vond hij een nieuwe presentatie van kerkliederen wenselijk.

Hij vroeg aan een jonge predikant, die voor het eerst avondmaal bediende, vrij om te gaan met de zinnen uit het formulier:

‘Wat het formulier betreft: 1: “langzaam” lezen, om daardoor de gemeente den indruk te geven, dat het liturgisch meêtelt; 2: hier en daar op de schoonheid van dicitie opmerkzaam maken of een exegetische opmerking er tusschen in strooien - een probaat middel om het monotone te vermijden en de aandacht er bij te houden; 3: er vrij tegen over staan. (...) b.v. wat is dat: het N.T. in mijn bloed?, of: hoe eet en drinkt men zich een oordeel? (...) Die heele reeks van degenen, die moeten wegblijven, liet ik geregeld paradeeren. ’t Is zoo goed, dat de verkeerdheden eens kloek weg bij hun naam worden genoemd. Men kan laten uitkomen wat “beeldendienst” voor ons is, welke valsche tendenz er schuilt in “toovenarij”, enz. (...) Het O.V. is, vind ik, te goed om er bij aan gehangen te worden. Daarna verzocht ik de Avondmaalsgangers op te staan, sprak als hun voorganger het symbol. apostolicum uit, liet er op volgen: “Heer, wij gelooven, kom ons ongelooft te hulp!” of zegenbede: “De Heer versterke, bevestigte, fondeere u. Amen”, of iets dergelijks. (...) En liet verder het heele formulier schieten. Na de bediening vrij gebed op den kansel. Nazang. Zegen.’³⁴¹

3.10.3 Catechetiek

Op verschillende niveaus toont Jonker zijn educatieve en didactische vaardigheid. Met een canon van de geschiedenis van het christendom, ingedeeld naar tijdvakken en in korte en uitgebreide versie opgesteld als handleiding voor catecheten, stimuleerde hij in Rotterdam al het vormend onderwijs aan meestal weinig geïnteresseerde leerlingen. De uitgebreide versie is voorzien van aantekeningen en aandachtspunten voor de docent.

“Het beste, dat wij van de geschiedenis hebben,” zegt Goethe, “is het enthousiasme, dat zij wekt.” Ik hoop dat dit boekje onder Gods zegen een middel moge zijn om hier of daar geestdrift te wekken voor het Koninkrijk der Hemelen.’³⁴²

340 Van Rhijn, *Jonker* 95.

341 *Brief aan J.P. van Bruggen*, Groningen 15-6-1909. Met O.V. is het Onze Vader bedoeld.

342 Inleidende en motiverende pagina bij *Handleiding bij het onderwijs in de geschiedenis der Christelijke Kerk*.

Voor hen die aansluiting zoeken bij de kerkelijke gemeenschap verschenen twee introducties.³⁴³ De Dordtse brochure is bedoeld als woord van ontvangst voor nieuw ingekomen gemeenteleden, vooral de belijdende leden. Jonkers kritiek betreft niet alleen het instituut 'kerk' maar ook de 'gemeente'. Met de twee onderwerpen: 'het gewicht van uw belijdenis' en 'uw roeping tegenover de gemeente', kiest Jonker positie in het ethisch individualisme. Jonkers uitgangspunt is niet zozeer wat van de gemeente wordt verwacht als wel wat voor de gemeente kan worden gedaan. De brochure, als vroege aanzet tot gemeenteopbouw en als appel op gewetenstrouw, is van algemene strekking. Tijdens het Groningse profesooraat verschijnt een boekje voor nieuwe lidmaten. De focus staat op enkeling zijn en vreemdelingschap, geloofstrouw en persoonlijke navolging. Kierkegaards kritiek op het officiële christendom klinkt erin door; ook de eis om met Christus gelijktijdig en aan Hem gelijkvormig te worden.

'Helaas, gij moet de wereld in. Gelukkig, gij moet de wereld in. (...) Gij zult onder vinden, dat het eenvoudig niet gaat Hem waarachtig lief te hebben, en toch met de wereld, evenmin met de Christelijke als met de onchristelijke wereld, op een goeden voet te blijven. (...) Maar de mogelijkheid is niet uitgesloten, dat het zich schamen een voortdurende toestand wordt, waarin het berouw uitblijft, een toestand van half onbewuste maar onafgebroken Christus-verloochening, waarin men altoos bezig is de vriendschap met Jezus aan te houden en altoos bezig de vriendschap met Jezus te vermoorden. (...) Beseft gij het diep, dat Christen-zijn heel iets anders is dan met het tegenwoordige Christendom mee te doen, dat het niet zelden juist hierin bestaat, dat gij niet met het tegenwoordige Christendom mede doet, het weerstaat in de naam van God? Steigert uw ziel in forsche verontwaardiging op tegen al die handigheden, welke men er op uitgevonden heeft om het o zoo best te kunnen vinden met de wereld en het o zoo best te kunnen vinden met Jezus tevens? (...) God heeft niet enkel krachten, Hij geeft ze ook aan de zijnen in overvloeiende mate. En juist in zwakheid, in onze zwakheid wordt zijn kracht volbracht. (...) In ons zelf zijn we nederlaag, nederlaag onder de nederlaag. In Hem zijn we overwinning, overwinning boven de overwinning. Daarom moogt gij nooit versagen, er moge gebeuren al wat er gebeuren wil en al wat er gebeuren kan. (...) In Jezus Christus is de trouw tot ons gekomen. Wie zich voor Hem schaamt, schaamt zich voor het allerschoonste en het allerbeste in de zedelijke wereld, voor de trouw. (...) Wie tot het einde toe volhardt, die zal zalig worden.'³⁴⁴

343 *Een woord van broederlijke liefde en Zich niet voor Hem schamen.*

344 *Zich niet voor Hem schamen* 14,15,17,25-26,30-31,32.

Catechetiek behandelt Jonker op college. ‘En wel in dezen zin, dat er zooveel mogelijk naar gestreefd werd, voor aanstaande Evangeliedienaren het wezen en de beteekenis van het godsdienstonderwijs te ontvouwen, en hun tot het verkrijgen van een goede methode den weg te banen.’³⁴⁵ Bij de kerkelijk-universitaire opleiding in catechetiek ligt de nadruk vooral op didactische vaardigheid en praktische toerusting. In de jaaroverzichten lezen we regelmatig van catechetische oefeningen die plaatsvonden.

Uit latere brieven over catechese:

‘Mooi, dat gij nu uw eigen manier van catechiseeren gevonden hebt. Voor u zelf haast nog grooter zegen, dan voor uw leerlingen. Ik sprak dezer dagen twee meisjes - nu haast oude vrijsters, die vroeger tot mijn catechumenen behoorden, tot de besten. We repeteerden nog eens van allerlei. En ik stond verbaasd over zooveel, dat ze onthouden hadden. Ook er van hadden meegenomen in 't leven. Misschien is er in 't heele ambt geen arbeid zoo zwaar en zoo schoon als deze.’³⁴⁶

‘Mooi, dat 't naar uw zin loopt met die bijzondere catechisatie. (...) Dat gij er niet te veel literatuur bij haalt heeft toch ook dit voor: tegen het kuieren op viae tritae bewaard te blijven. En hoe meer gij uw persoonlijkheid in het godsdienstonderwijs tot uitdrukking brengt, des te beter. Heelemaal niet jammer, dat gij zoo veel tijd voor praepareeren noodig hebt. Ambtswerk. En wie weet hoe veel generaties van jongelui gij met dezen arbeid dienen moogt!’³⁴⁷

3.10.4 Poimeniek

In zijn lezingen voor de predikantenvergadering te Utrecht geeft Jonker toerusting voor het herderlijke werk. In 1894 sprak hij over het onderwerp ‘erfelijkheid en toerekenbaarheid’, en legde verband tussen pastoraat en geesteswetenschappen. Voor de leer van de ‘hereditieit’, erfelijkheid, kan in het pastoraat vruchtbaar gebruik worden gemaakt van verworvenheden uit de psychologie en psychiatrie; het ‘geloof der Gemeente’ hoeft niet bang te zijn voor de wetenschap. Echter, de psychologische analyse mag niet het begrip van wezenlijke verantwoordelijkheid vernietigen. Niet alles is met de psychofysica vanuit een natuurlijke aanleg in de hersenschors te verklaren. De mens is meer dan een product van omstandigheden en erfelijke invloeden, ook meer dan een zichzelf regulerende automatisch werkende machine. In het pastoraat gaat het om meer dan verbetering van wat binnen in de mens stoffelijk gedetermineerd is. Lot en daad moeten zoveel mo-

345 *Bijlagen Synode 1908*, 452.

346 *Correspondentiekaart aan J.P. van Bruggen*, Heerde 29-12-1914.

347 *Brief aan J.P. van Bruggen*, Heerde 20-11-1916.

gelijk van elkaar worden onderscheiden. Zedelijke aansprakelijkheid blijft altijd bestaan. Er is een gezond besef van schuld en vergeving dat niet onder de druk van fysieke onmacht verdwijnt. Het evangelie spreekt niet van de verontschuldiging maar van de genade van de schuldvergiffenis.

‘Het komt er nu voor het Christendom op aan zijne groote, zijne misschien beslissende “Kraftprobe” te leveren. Kan het dat niet, dan moge het breken! (...) Wij willen arbeiden als menschen, die in den wijngaard “uitgestooten” zijn, en zich, in meer dan een’ zin, uitgestootenen gevoelen. Wij willen toonen dat hij, dien de Zoon vrijmaakt, vrij is, zedelijk vrij, innerlijk vrij ook van den vloek der hereditieit. En, met de hand op het Evangelie der genade Gods, staan wij ongeschokt in het geloof dat het laatste woord der wereldgeschiedenis niet “degeneratie” maar “regeneratie” zal zijn.’³⁴⁸

In de colleges over het pastoraat vertelt Jonker voorbeelden uit zijn eigen praktijk. Het liefst schetst hij het levensverhaal van de eenvoudigen van hart en zijn herderlijke omgang met hen. Ziekenbezoek vindt hij erg belangrijk. Pastoraat is voor Jonker meer dan prediking aan de enkeling geweest. Zowel voor de pastor als de pastorant gaat het in de herderlijke zorg om tedere toenadering en overgave van de ziel. ‘Nadat over den vorm en het begrip van deze wetenschap was gehandeld, werden de algemeene beginselen, die voor de cura specialis moeten gelden, in oogenschouw genomen, en werd vervolgens de persoonlijkheid van den Pastor geteekend. Althans van enkele zijden.’³⁴⁹

‘Voor zijn onderwijs in het pastoraat kon hij dan ook niets beginnen met verstandelijke boekenwijsheid en correcte systematiek. Het kwam voor hem aan op de persoonlijkheid en de levenservaring van de prediker en de zielzorger. Door grote figuren uit het kerkelijk verleden te laten spreken en door te putten uit zijn eigen veeljarige praktijk, wist Jonker op een generatie van studenten beslissende en blijvende invloed uit te oefenen.’³⁵⁰

In de gedoeerde en aan de studenten opgegeven vakliteratuur voor pastoraat komen het werk van de ethische vaders, Duitse en Engelse theologen en vooral Vinets pastoraaltheologie - volgens Jonker een boek dat men ‘kon bidden’³⁵¹ - aan de orde.

348 *De beteekenis van de nieuwste beschouwingen over erfelijkheid en toerekenbaarheid voor den dienaar van het Evangelie* 31-32.

349 *Bijlagen Synode 1910*, 482.

350 Dankbaar, ‘De Theologie in Groningen sinds het begin van de twintigste eeuw’ 75.

351 A. Vinet, *Théologie pastorale ou théorie du ministère évangélique*, Parijs 1854. Zie Van Rhijn, *Jonker* 132 voor de waarderende opmerking.

Een latere les uit een brief, na een moeilijke ervaring in het pastoraat:

‘Dat onberekenbare van de situatie. Die weigerachtigheid van de zielen om zich te openen. Dat niets kunnen zeggen van onzen kant, en dan toch maar wat zeggen van onzen kant, doodenpraat natuurlijk, waarin vloek werkt. - Naar ’t mij voorkomt - en dat is de zwaarste van álle zwaarigheden - komt ten slotte alles neer op onze persoonlijkheid, op ons zijn. Zoó zijn, dat het met zijn zwijgen spreekt. Zoó zijn, dat er stille actie van uitgaat. Zoó zijn, dat we een sfeer rondom ons scheppen, die werkt als een soort van imperatief, oordeelend leugen en schijn en onreinheid - op de manier b.v. van de eucalyptusplant, die schadelijke dampen uit de lucht weert. Orgaan worden - in een woord. De Heer is de pastor. De éénige. Hij pastoreert in de pastoren. Die ’t maar hebben te lijden. Krimpande van pijn? Ja, voor zoover het leven Gods in hen en door hen tot openbaring komt. - Of gij bij dien ruwen teringlijder met dat: “God is geen kwajongen” den rechten toon hebt aangeslagen, durf ik niet beslissen. Ik denk aan de manier van Blankaart uit Sara Burgerhart, die iemand zoo “ouderwets” zijn “zaligheid” kon aanzeggen. Aan den versregel van Arndt: “Der Gott der Eisen wachsen liesz”. En die dus, voeg ik er bij, van een trouwen dienstknecht zeker niet verwacht, dat hij de hem toevertrouwde zielen met pauwenveeren zal gaan kittelen. Nochtans: de vorm? - Ik weet het niet. ’k Zou maar akriboos toezien op dit punt akriboos te wandelen. Bij ervaring ken ik de benauwdheid van ’t gefolterd worden door de gewetensvraag of het geweld, waarmeê we optreden, wel “Gods” geweld, wel “zuiver” Gods geweld geweest is. Bij Hem is “de” vergeving, zegt Psalm 130. De absolute. Als dat eens niet zoo was! Dan kwamen we er nooit. Maar ’t is zoo. En dus -³⁵²

Pastoraal van setting zijn vier voordrachten over de *praxis pietatis*, waarin Jonker spirituele toerusting voor predikanten en (aankomende) academici geeft. De onderwerpen betreffen het gebedsleven en het geloofsleven. Kort worden ze hier aangehaald.

Gebedsverhoring

Wij maken verschil tussen bidden als gemeenschapsoefening met God en bidden als vragen. Ook tussen ge-hoord en ver-hoord worden. Voortdurend vloeien ze in elkaar over. Bidden is een bilaterale aktie, van God in de mens en van de mens in God. In een krantenverslag werd als pointe van het referaat gevat dat het inconsequent is te menen dat wel kracht van God uitgaat op de psyche en dat er geen transcendentale krachten in beweging kunnen komen om in de loop van de dingen in te grijpen.³⁵³

³⁵² Brief aan E.H. Wieringa, Heerde 7-9-1910.

³⁵³ NRC 24-4-1912.

‘God verhoort boven bidden en denken, zóó hoog er boven uit, dat wij er met ons bidden en denken onmogelijk bij kunnen. Een groot deel van onzen bangen twijfel op dit punt komt voort uit den onwil om onze eigene kleuter-normen weg te gooien. (...) Wij bidden centrifugaal - ons uitstrekkend naar het kleine, het bijkomstige. God verhoort centripetaal - alles, alles richtend op het eeuwige, dat het éénige, dat alles is. (...) We moeten er tegen kunnen, dat God doet *alsof, alsof, alsof* Hij ons de vurigste smeekingen honend terugsmijt in 't aangezicht. Zij worden nooit beschaamd, die op zijn goedheid bouwen. Al het beschaamd-worden is slechts middel om de heerlijkheid van het nooit-beschaamd-worden tot volle ontplooiing te brengen.’³⁵⁴

Gebedsmoeilijkheden

De oorzaak van gebedsmoeilijkheden ligt meestal beschamend dicht bij de grond. Voor de hygiëne van het gebedsleven is de genade van een rustige geest nodig. Wie met de levende God in gemeenschap treedt, treedt de levende rust binnen. Bidden is: in de diepte komen. We zijn oppervlakte, zou Nietzsche zeggen. Na een hele dag aan de buitenkant te hebben geleefd, kunnen we 's avonds niet met een vrome draai aan de binnenkant komen. Gezuiverd karakter en veerkrachtig gebed horen samen.

‘In het bidden is onze ziel een heiligdom, dat alleen naar Boven open staat. Ook naar den kant van het wereldleven heeft zij deuren. (...) Laat zij deze zijdeuren *voortdurend* openstaan, dan wordt zij zelf op den duur ongemerkt maar overmijdelijk “straat”. Laat zij ze *te veel* open staan, dan dreigt het gevaar dat het sluiten op een gegeven oogenblik niet recht gelukt. Ons leven mist de soberheid, daarmede de schoonheid van de groote lijnen. De innerlijke mensch van menigeen doet meer aan een allemansgading denken dan aan een heiligdom. (...) Wie onzer zijn gebedsmoeilijkheden geestelijk en grondig wil bekampen, moet er zich zeer ernstig op toelekken in het doodgewone 's Vaders wil te doen. (...) Laat ons gebed bezwijken! Nochtans - God is er.’³⁵⁵

Het verliezen van God

Het is erg wanneer een mens niet meer kan zeggen: mijn God! Als de vreugde van de verloren zoon in de armen van de wachtende vader is verdwenen... Wie boven het nulpunt uitkomt en dan verslapt, zinkt beneden het nulpunt terug. Men zou de ‘volharding van de heiligen’ maar even buiten beschouwing laten. Volgens de gereformeerden vielen ze niet af, volgens de remonstranten bestond

354 ‘Gebedsverhooring’, *Geloofsleven* 158,159.

355 ‘Gebedsmoeilijkheden’, *Geloofsleven* 170,172,175.

de mogelijkheid wel. Christenzijn bestaat uit botsing. Tussen godsbezit en godsverlies blijft spanning.

‘Leven in geloof is leven in permanente crisis. Wij zijn er nooit voor goed boven op. Wij zijn er ook nooit voor goed onder. (...) Het dubbeltje wil onophoudelijk vallen. Is voortdurend aan 't vallen. En 't komt voor onze verantwoording welken kant het uitvalt: in het helse of in het hemelsche. (...) En die verantwoordelijkheid eindigt niet, voordat we worden opgenomen in heerlijkheid. (...) Ons bewust worden en blijven van Gods nabijheid. (...) onverbiddelijkheid tegenover de zonde. (...) Hun ontsluit Hij zijn hart. (...) In deze wereld wordt het ons niet vergund het zwaard met den palmtak te verwisselen. De zaligheid van het overwonnen-hebben wacht ons in de toekomst. (...) Wij kunnen deze niet anders aannemen dan in de hitte van den strijd. Maar daar is zij dan ook. En zij is *zaligheid*.’³⁵⁶

De volheid van het Christusleven

God kan niet bestaan zonder te geven. Het is zijn natuur dat Hij zich uitgiet, stelde Augustinus. En waar zijn genade komt, daar wordt zij overvloed. Jonker nam zijn uitgangspunt in het beeldverhaal van de goede Herder, die is gekomen opdat zijn schapen leven hebben en overvloed. Dit is niet uitwendig bedoeld. Het Koninkrijk is eerder tranenland dan luilekkerland. De overvloed is het Christusleven zelf. Hij vraagt levendmaking. Vinet verklaarde: ‘Le superflu c’est le nécessaire du Chrétien.’

‘...dit gevaar (...) dat wij ons den overvloed van het Christus-leven trachten te verwerven, zonder dat leven zelf inderdaad deelachtig te zijn geworden. Voortzetting zonder begin. Vruchten zonder boom. Wasdom zonder bekeering. Ontwikkeling zonder wedergeboorte. (...) Christus-leven is geloofsbezit. De overvloed van dat leven is dus eveneens geloofsbezit. (...) Wee ons, wanneer wij de vastheid van het objectieve verlaten om in den dampkring van het subjektieve te gaan zweven, en daar allerlei gevaarlijke buitelingen te maken! (...) Allerlei middelpuntvliedende krachten trekken ons van Hem af in de veelvuldigheid, in de armoe. (...) Hij in ons en wij in Hem, naar de eenige manier waarop een mand met water kan gevuld worden: de mand in het water en zoo het water in de mand.’³⁵⁷

Bovenstaande referaten uit de jaren uit 1912-1917 en opgenomen in de verzameling *Geloofsleven* zijn in verschillende context voor predikanten, N.C.S.V.-leden en Woodbrookers uitgesproken. De inhoud is grotendeels geënt op de

³⁵⁶ ‘Het verliezen van God’, *Geloofsleven* 100-101,102,103-104.

³⁵⁷ ‘De volheid van het Christusleven’, *Geloofsleven* 115,116,117,118.

bijbelse theologie van het Nieuwe Testament en de lezingen tonen een zeker verband. De voordracht over moeilijkheden bij het gebed kan als een vervolg op de eerdere over verhoring van het gebed worden gezien. Jonker stelde godsdienstfilosofische vragen die tot verdieping van het bewustzijn leiden. De lezing over geloofsverlies en de borging tegen erosie van godsbesef (innerlijke secularisatie) kreeg als contrapunt het referaat over de volheid van het leven met Christus. Dit laatste is ook een antwoord op het nihilisme van Nietzsche, waarover Jonker eerder in Groningen sprak.

3.11 Bijbelse theologie en zendingsgeschiedenis

Wat betreft de leeropdracht voor bijbelse theologie behandelt Jonker in zijn eerste colleges uitvoerig het karakter en de betekenis van deze wetenschap. Hij belicht haar geschiedenis en bespreekt de te volgen methode en de bronnen waaruit geput moet worden. Hij onderzoekt de 'leer van Jezus' uit de synoptische evangeliën en vooral zijn prediking van het 'Koninkrijk Gods'.³⁵⁸ Jezus' zelfgetuigenis en het Messiasbewustzijn, de titels 'Zoon Gods' en 'Zoon des mensen' blijven staan tegenover de nieuwste exegese. Besproken worden ook de denkbeelden aangaande God in Jezus' prediking.³⁵⁹ Wat heeft Hij verkondigd over de Vader in de hemelen? Zowel Jezus' verwantschap met de oudtestamentische Godsidee als het karakteristieke verschil tussen beide moet worden opgemerkt. Eveneens het verschil tussen Jezus' eigen getuigenis en de latere leerontwikkeling in de kerk. Jezus' denkbeelden over de mens (antropologie) en de zonde (hamartiologie) zijn onderzocht om de evangelieuitspraken zo zuiver mogelijk te verstaan en te gebruiken in het praktisch leven.³⁶⁰ In de vierde cursus bespreekt Jonker hoe Jezus met zijn prediking zich geplaatst heeft tot de godsdienstig-zedelijke opvattingen van het Israël in zijn dagen wanneer het gaat om 'de wet'. Nadat Jezus' waardering voor de Schriften van het Oude Testament in het algemeen was geschetst, krijgen vasten, sabbat, tempeldienst, reinigingsgebruiken en huwelijk de aandacht. Met het oog op de wet en overlevering bespreekt hij Jezus' grondbeginsel 'niet gekomen om de wet te ontbinden, maar om haar te vervullen'. De betreffende uitspraken in de evangeliën worden zorgvuldig geëxegetiseerd en met elkaar vergeleken. Zo worden zowel de verwantschap als het verschil tussen Jezus' ideeën en die van zijn volk concreet.³⁶¹

358 *Bijlagen Synode 1907*, 419. Zie ook Jonkers boekbespreking 'Die Predigt Jesu vom Reiche Gottes', *TS 1892*, 236-239 waarin een interpretatie wordt gegeven van zowel de presentie als de eschatologische verwachting van het Koninkrijk.

359 *Bijlagen Synode 1908*, 452.

360 *Bijlagen Synode 1909*, 429.

361 *Bijlagen Synode 1910*, 481-482.

Bij het doceren van de zendingsgeschiedenis stelt Jonker aan zijn colleges een andere eis dan zijn collega Mallinckrodt deed, die langdurige ervaring in Indië had. Verschil in missionaire doelstelling tussen beide kerkelijke hoogleraren maakt uitruil van de leeropdrachten apostolaatshistorie en kerkgeschiedenis onmogelijk. Voor Jonker ligt het zwaartepunt niet bij de descriptie, maar bij het appel. Het gaat hem vooral om het wekken van innerlijke overtuiging en om vorming en versterking van de christelijke persoonlijkheid. Uit het onderwijsverslag blijkt dat Jonker kritiek oefende op ‘De bekende meening van Harnack dat de heiden-zending niet in den horizon van Jezus zou gelegen hebben. (...) Vervolgens werd met de behandeling van de geschiedenis der oudste zending een begin gemaakt.’³⁶² Apostolisch tijdvak en geschiedenis van de oudkerkelijke zending tot aan Constantijn de Grote krijgen aandacht, onder andere de kenmerken van de beginselen van deze missiearbeid in die periode.³⁶³ Jonker toont in het derde cursusjaar - met de behandeling van de periode tussen Constantijn en Karel de Grote - hoe de veranderde situatie van het christendom in de Constantijnse periode ook op de toen gevolgde zendingsmethode invloed had. Op de uitbreiding van het christendom werkten verschillende krachten; zowel de licht- als schaduwzijden van dit proces moesten worden opgespoord.³⁶⁴ In de vierde leergang behandelt hij ‘den Zendingsarbeid onder onze voorouders’. Aan elk van de hoofdfiguren op dit terrein wijdt hij een afzonderlijke bespreking. De behandeling van de missiehistorie was zo ingesteld dat ze vruchtbaar kon zijn voor de principes die aan de basis van toenmalige missiearbeid lagen.³⁶⁵ Bij voorkeur doceert Jonker de oud-christelijke zending als illustratie van authentiek geloofsleven. De uitspraak van zijn biograaf dat de nieuwere zending voor de door Kierkegaard beïnvloede Jonker ‘ongeveer gelijk stond met de stuiptrekkingen van een gegalvaniseerd lijk’³⁶⁶ zullen we in de conclusie van dit hoofdstuk nader beoordelen. Dat Jonker in zijn missiologische benadering een brede, bijna interreligieuze scopus hanteert, blijkt uit een latere brief.

‘Ik denk vaak aan hetgeen van Mohamed bericht wordt. Hoe een oud stumperachtig vrouwtje hem zegt, dat ze zoo verlangt naar het Paradijs. En hij daarop, schijnbaar afwijzend, antwoordt: “oude mensen komen niet in het Paradijs.” En wanneer zij dan bitter begint te schreien, dan herneemt Mohamed met een glimlach van geruststelling: “wees maar niet bang, want in het Paradijs worden we allemaal weer jong.” Is ’t niet om te jubelen van onuitsprekelijke vreugde in de heerlijkheid van deze ver-

362 *Bijlagen Synode 1907*, 420.

363 *Bijlagen Synode 1908*, 452-453.

364 *Bijlagen Synode 1909*, 430.

365 *Bijlagen Synode 1910*, 482-483.

366 Van Rhijn, *Jonker* 128.

wachting van deze werkelijkheid, die al ons denken en smeeken oneindig ver te boven gaat? Straks valt al dat oude van ons af, al dat bevleete, al dat Adamitische, al dat gebrekkige, al dat gebrokene, al dat onvoltooide, al dat hijgende, al dat dorstende... om in te gaan tot de eeuwige jeugd, tot de volkomene verlossing, tot de vrijheid der heerlijkheid der kinderen Gods.³⁶⁷

Jonkers colleges op drie vakgebieden kenden een inschrijving van gemiddeld twintig studenten. Beide kerkelijke hoogleraren spreken met lof 'over het gedrag en den studielust der Studenten (...) al kon het collegebezoek nog aanmerkelijk beter zijn'.³⁶⁸ Het aantal theologiestudenten aan de Groningse universiteit was dalend. In Leiden was de aanhang steeds groter dan in Groningen; in Utrecht was de toeloop vier keer zo groot als in Groningen.

3.12 Vernieuwing en verbetering van onderwijs

Jonker betoont instemming met Drews die de 'Religiöse Volkskunde als eine Aufgabe der praktischen Theologie' te berde had gebracht.³⁶⁹ Hij gaf de aanzet tot een 'volkstümliche' of 'volkstypische Kirchenkunde' als een sociaal-culturele groepsbeschrijving met beschouwing van het 'sittliche Leben'. De vraag hoe men zich daarin gedraagt raakte ook de 'religiöse Psychologie'. Het is volgens Jonker wenselijk 'om in de practische Theologie een nieuw studievak op te nemen, dat bedoelt het godsdienstig leven van den tegenwoordigen tijd te beschrijven, het in zijn verschillende vormen, zoowel historisch te verklaren als psychologisch te ontleden, ten einde zoo den Evangeliedienaar in staat te stellen om - laat mij zeggen - de geestelijke physionomie van de menschen, met wie hij in aanraking komt, helder te onderscheiden en billijk te beoordeelen. Niemand zal trouwens den moed hebben voorlichting op dit terrein een weeldeartikel te noemen'.³⁷⁰ Zolang de theologische wetenschap de leemte van de 'religieuze volkskunde' in het leertraject nog niet vulde, zou men een bundel praktijkschetsen maar aangrijpen om er iets uit te leren. Dan hoefden niet altijd 'pastorale bokken en bokjes' te worden geschoten.

Als adviseur ter synode deed Jonker twee voorstellen ter verbetering van het kerkelijk universitair onderwijs:

367 *Brief aan J.M. Littig*, Heerde 15-2-1926.

368 *Bijlagen Synode 1910*, 483.

369 Paul Drews, 'Religiöse Volkskunde', *Monatschrift für die kirchliche Praxis*, jan. 1901.

370 'Woord vooraf' bij J.J. de Kat Angelino, *Pastorale Ervaringen (in schetsen) van den Predikant te Beekdorp*.

1: Het onderwijs in de bijbelse geschiedenis verdient een vaste plaats in de encyclopedie. Het is niet langer een toegevoegd en op zichzelf staand vak van lagere orde, zoals nu het geval is. Bijbelse geschiedenis erbij doceren was een noodmaatregel van de synode geweest, om in de gebrekkige bijbelkennis van studenten alsnog te voorzien. Daarmee sloten de hoogleraren aan bij het getuigschrift van bijbelkennis en gevolgte catechisatie dat werd afgegeven door de gemeente. Een student moest het aan het begin van de kerkelijke studie kunnen tonen. De tijdelijk verstrekte opdracht om bijbelse historie te geven moet worden ingetrokken, zodat het studieonderdeel in het kader van de bijbelse theologie op niveau kon worden gedoceerd en het beoogde doel beter zou worden bereikt. De synode nam het door Daubanton en Jonker ingediende voorstel aan.³⁷¹

2: Het toekennen van graden bij het afleggen van het kerkelijk voorbereidend examen. Jonker vindt dat de betekenis van het examen daardoor wordt verhoogd. In Groningen had men al de gewoonte om het *judicium* mondeling mee te delen; de graden werden vermeld in de Acta van de kerkelijke professoren. De kerk doet er goed aan ook op de bul een graduering te schrijven, niet als opmaat voor het proponentsexamen ten overstaan van een provinciaal kerkbestuur, maar voor de geëxamineerde zelf. De regelgeving kan worden opgenomen in het Reglement op het Hooger Onderwijs. De pedagogische maatregel om een graad te vermelden zou een betere voorbereiding, vrucht en voldoening kunnen opleveren. Het was een eis van de tijd en het sloot ook aan bij de examenpraktijk van de staatshoogleraren. Niet voor niets vormde de kerk haar dienaren aan de openbare universiteit. De synode ging hierover in overleg met het college van kerkelijk hoogleraren. Vijf van de zes waren voor. Een jaar later besloot de synode met krappe meerderheid van stemmen op de examenbul te vermelden dat het kerkelijk-vorbereidend examen, ‘hetzij met lof, hetzij met goed gevolg’ was afgelegd.³⁷²

In de discussie over de proponentformule - sommigen wilden een aanscherping met enkele woorden om dubbelzinnigheid bij de beantwoording door aanstaande predikanten uit te sluiten - gaf Jonker de synode een doorslaggevend stemadvies. Na de zinsnede ‘het Evangelie van Jezus Christus’ hoefden niet de woorden ‘naar de Schriften des Ouden en des Nieuwen Verbonds’ te worden toegevoegd. Bijbels-theologisch was de formulering onjuist en een toevoeging zou tussen de richtingen eerder polemisch dan verbindend werken.

‘In ’t bijzonder stelt Prof. Jonker op den voorgrond, dat door de invoeging de dubbelzinnigheid volstrekt niet wordt vermeden; dat de historie van dit wetsvoorstel aanleiding geeft, hier een polemische tendenz als grondslag te zoeken; dat aan de ge-

371 *Handelingen Synode 1907*, 315,318,325-329.

372 *Handelingen Synode 1907*, 330-331 en *1908*, 237-252.

schiedenis van de Ned. Hervormde Kerk een slag in 't gelaat wordt gegeven, daar deze Kerk stilzwijgend altijd is uitgegaan van de onderstelling: wij kennen geen ander evangelie dan dat waarbij alles getoetst wordt aan de H. Schrift. En eindelijk, dat de voorgestelde uitdrukking eene verwarring van denkbepelden behelst, daar immers het Nieuwe Testament als norma voor de Evangelie-verkondiging zooveel meer bevat dan het O. Testament, terwijl het voor ons, menschen des N. V., gevaarlijk is dit verschil voorbij te zien. Ten slotte wordt de conclusie van de meerderheid der commissie, om de toevoeging te verwerpen, aangenomen door 10 leden. Negen stemden er tegen.³⁷³

3.13 Beoordeling en conclusie

In Jonker ontdekken we een godgeleerde die vaardig en boeiend is. Op zijn wijze is hij omgegaan met de vormgeving van het gereformeerde gedachtegoed. Daarbij bezat hij de gave van het woord. In zijn theologische erfenis missen we een afzonderlijk hoofdwerk. Dit neemt niet weg dat hij op een toegewijde manier theologie heeft bedreven vanuit de noties de mens als persoonlijkheid en het geweten als toetssteen. Hij verricht zelfstandig intellectueel onderzoek, waarin hij zijn focus op de praktijk van het geloofsleven stelt. Zijn academische rede bij de aanvaarding van zijn ambt is een schoolvoorbeeld van het zoeken naar verbinding tussen wetenschap en kerkelijke praxis van prediking, pastoraat en geloofsofbouw. Jonkers wetenschappelijk werk wordt door een zeker fragmentarisme gekenmerkt. Na zijn nieuwtestamentische dissertatie kwam een boekwerk over de praktische theologie in het algemeen en ook een monografie over het hem aangelegen onderdeel homiletiek niet tot stand. In referaten, in kritische reflecties in *Theologische Studiën* en in zijn universitaire colleges toonde hij de theorie van de ambtelijke praxis goed te kunnen overzien en nieuwe publicaties en ontwikkelingen op hun verdiensten te kunnen beoordelen. Hij transponeerde zijn vroege studie over de voorwaardelijke onsterfelijkheid niet naar nieuwe vormen. Evenmin kwam het tot uitgave van zijn Amsterdamse en Haagse winterlezingen waarin hij de geestelijke stromingen van zijn tijd en de subjectiviteitsstadia van Kierkegaard in hun relatie tot het christendom had belicht.

Dat Jonker zich met veel dingen tegelijk bezighield, bevorderde de voortgang van zijn wetenschapsbeoefening en bijdrage aan het theologisch onderzoek niet. Reden is ook zijn grote bescheidenheid en miskennis van eigen competentie door de hoge eisen die hij aan zijn functioneren stelde. Een laat begonnen, beperkt van omgang gebleven en vroeg geëindigd professoraat heeft hierin geen verandering kunnen brengen. Op andere wijze heeft hij school gemaakt. Door

373 NvdD 6-8-1907.

in meditatieve werken woorden te geven aan gedachten en het geestelijk leven kwam zijn denk- en werkkracht tot uitdrukking. Een groot deel van zijn oeuvre wordt gerekend tot de stichtelijke literatuur - in de positieve zin van opbouwend voor het persoonlijk en gemeentelijk leven.

Zijn publicaties over de conditionele onsterfelijkheid en het sociale vraagstuk werden kritisch ontvangen. Ten aanzien van de sterfelijkheidsgedachte mag Jonker niet verkeerd worden verstaan. Ook de annihilatio, vernietiging, is een vreselijke zaak. De 'angst der hel' was bij Jonker met zijn ernstige gedachten over het oordeel van God en de toegang tot het heil zeker aanwezig. Zijn artikelen over Rowels proza kunnen worden gelezen als tegenhanger van zijn gedachten over de voorwaardelijkheid van onsterfelijk leven. Jonkers bijdragen over de (on)sterfelijkheid laten iets zien van de angst voor het 'niets', dat op een of andere wijze als 'hel' realiteit kan zijn. En ze tonen vooral zijn verlangen naar het eeuwige leven.

In het sociale vraagstuk was Jonker met zijn wekstem de vroege vogel die anderen aanzette tot voortgaande en verdiepte studie om sociaal-maatschappelijke verbetering te bereiken.

Naast zijn brede takenpakket van de praktische theologie schonk hij ruim aandacht aan de beide andere vakken. Hij wierp zich op de colleges in de bijbelse theologie. Dat vertaalde zich in een verhoudingsgewijs ruime toeloop van studenten. Als gepromoveerd nieuwtestamenticus had hij zich in de materie deels al bekwaamd. Na zijn vertrek uit Groningen hield hij vooral de nieuwtestamentische bijbelse theologie bij.

Bij de behandeling van de zendingsgeschiedenis zocht hij naar variatie. Hij lette op de methodische aanpak om de missionaire vaardigheid in het heden te kunnen stimuleren. Op de mening van Van Rhijn dat Jonker niet positief stond tegenover de 'nieuwere zending' in zijn dagen valt af te dingen. Tegenover Jonkers beeldspraak en kierkegaardiaans taalgebruik staan Jonkers activiteiten op diverse zendingsdagen. Tijdens bijeenkomsten van zendingsgenootschappen en op nationale zendingsefeesten trad hij te midden van andere kerkelijke coryfeeën naar voren als spreker met missionair elan. Daarmee steunde hij het zendingsbewustzijn van de vaderlandse kerk. Hij stimuleerde de aan de kerk gelieerde instellingen van inwendige zending in de geest van het *Réveil* en de *Innere Mission*. Diaconiewetenschap kreeg bij Jonker nog geen plaats in de vernieuwing van de praktisch-theologische opleiding. Hij bezat een daadkrachtige diaconale instelling en praktijkervaring die hij vanuit zijn colleges op zijn studenten kon overbrengen. Wel pleitte hij voor de invoering van het vak religieuze volkskunde en vroeg daarmee aandacht voor de culturele en psychologische aspecten van een groepsbestaan. Jonkers voorstellen ter synode hebben geleid tot verbetering van de systematiek in de kerkelijk universitaire leerroute.

Wanneer we Jonkers theologische weg beschouwen zijn er geen afgesloten via-ducten tussen de denkvelden waarop hij zich bewoog. In zijn godgeleerdheid blijven de supranaturele, apologetische, ethische en dialectische aspecten aanwezig. Voor hem bleef theologie wetenschap en er hoefde tussen theologie en geloof geen kloof te bestaan. De theologie moest aan de geloofsgemeenschap de wapenrusting leveren om in het geestelijk leven staande te blijven. Een theologie die zich liet neertrekken tot het niveau van de tijd en haar eeuwigheidskarakter opofferde om zich voor het oog van de wereld te bewijzen, zou vanzelf verdwijnen. Aandacht voor de mens in de theologie was voor hem het leven van de mens in gemeenschap met Christus brengen. Ook daarin blijkt de existentiële invloed van Kierkegaard.

Wanneer we letten op de in het eerste hoofdstuk geschetste ethische accenten ontmoeten we in Jonker een herkenbare ethische theoloog die een doordachte houding aannam. Uit zijn beschouwingen en aforismen komt hij tevoorschijn als een irreguliere theoloog die in verschillende aangelegenheden eerder een vrije dan een gebonden en naar volledigheid strevende beoefening voorstaat. Juist dit bepaalde zijn typische, orthodoxe inbreng in de gereformeerde theologie. Wat hij aan theologisch werk naliet, toont - naast overvloed van woorden, beelden en zinsdialectiek - de kritische zin, originaliteit, ernst en bezonkenheid in zijn geestesleven. Daarmee komen de lijnen van het ethische en het gereformeerde in zijn persoonlijkheid samen. In het volgende hoofdstuk toetsen we Jonkers manier van waarnemen, denken en handelen aan de praktijk van de samenleving.

4 TE MIDDEN VAN DE SAMENLEVING

4.1 Opbouw

In dit hoofdstuk wordt Jonkers *Sitz im Leben* belicht. In aansluiting op hetgeen in de vorige hoofdstukken aan de orde kwam, kijken we naar de rollen die hij in het leven vervulde. Hoe stond hij als mens tussen de anderen en hoe plaatste hij zich binnen de institutionele verhoudingen? Zijn opstelling in het sociale verkeer en zijn geloofsleven hebben elkaar beïnvloed. Het hoofdstuk wordt in twee hoofdstukken opgedeeld: mens tussen de mensen en mens tussen de instituten. Beide posities worden uitgewerkt. Aan het eind volgt een conclusie.

4.2 Mens tussen de mensen

Jonker beweegt zich in uiteenlopende lagen van de samenleving. Doorgaans gaat hij vrij gemakkelijk om met mensen van allerlei rang en stand. In Heerde was hij bijvoorbeeld bevriend met zowel de burgemeester als met de onderkoster en later ook met de dorpsarts en de plaatselijke bokkenboer. Ook in de andere plaatsen waar hij woonde en werkte, overbrugde Jonker de sociale verschillen. Levend voor Gods aangezicht kan de een zich niet boven de ander verheffen. Jonker sloot zijn vriendschappen dwars door maatschappelijke en culturele lagen heen. Hij betoonde een grote mate van trouw in het onderhouden van zijn relaties.

Jonkers medewerker Johan Michiel Littig (16-2-1837 - 7-7-1940) woonde aan de St. Jorisbrug in Dordrecht. De vroeg weduwnaar geworden kruidenier zag op twee na zijn kinderen al op jonge leeftijd sterven. Zijn zoon Johannes trouwde met Jaantje Colewij, die in Ellecom bij de familie Jonker had gediend en mee naar Dordrecht was gekomen. J.M. Littig had een spilfunctie in het wijkwerk, onder meer als bibliothecaris en regelaar van de lectuuruitgave in wijkgebouw Irene. Jonker bleef na zijn afscheid van Dordrecht met Littig en andere 'Dordsche vrienden' bij verschillende gelegenheden tot aan zijn dood toe corresponderen. Herinneringen werden opgehaald, hedendaags kerkelijk leven en geloofservaringen werden besproken. J.M. Littig was een begaafd en bekend persoon. Van 19 oktober 1939 tot aan zijn dood was hij de oudste man in Nederland.

‘Ik heb mijn overgrootvader J.M. Littig helaas niet gekend, een jaar voor mijn geboorte is hij gestorven. Uit de verhalen van mijn grootvader en vader kwam een wijze, zachtmoedige man naar voren, diepgelovig.’³⁷⁴

Elk ontvangen poststuk wordt beantwoord. Op gedenkdagen stuurt hij een teken van medeleven. Ook schrijft hij aan mensen met wie hij in de loop van de jaren in contact was gekomen zonder hen ooit te hebben gezien. Jonkers woning had de functie van vertrouwensplek en biechtstoel. De logeerkamer was maandenlang bezet, vaak met gasten die op verhaal moesten komen. Ook kwamen onaangekondigde ‘dagjes-menschen’. Wat vriendschap inhoudt, vertelde Jonker eens in een preek.

‘Iemand die u verstaat, voor zoover de eene mensch den anderen verstaan kan. Iemand met wien ge haast nog vertrouwelijker omgaat, dan met u zelf. Iemand, die niet van u tracht te profiteren, u niet opzettelijk scheef beoordeelt, zooals de anderen doen. Iemand, die bereid is het laatste stuk brood met u te deelen, neen u te geven, en dan zelf honger te lijden, en u dan van dien honger niets laat merken. Iemand, die u tot twee gewetens wordt. Iemand, die studeert op de vorming van uw karakter, op de opbouw van uw geloof. Iemand, die met zijn stille trouw altijd vlak naast u blijft staan in den strijd des levens tot den dood toe. Gij aarzelt geen oogenblik mij toe te stemmen, dat het bezit van zoo iemand een schat is, met al het goud van Ofir en al ’t goud van Californië niet te betalen.’³⁷⁵

4.2.1 Oog voor kinderen

Jonker koestert een grote liefde voor kinderen. Met Kierkegaard vindt hij ‘boeren en kinderen de eenige verstandige menschen’³⁷⁶ omdat ze de eenvoud en ongekunsteldheid van het leven tonen en zich niet in een of andere vormelijkheid inkleden. Wie in de volwassenheid het kind in zichzelf kwijtraakt, kan verdwalen. Er is immers niet veel nodig om een mens - voor origineel geboren - als kopie te doen sterven. In een beschouwing over Psalm 84 stelt hij dat men niet kan spreken van verloren en schuldige mensen op dezelfde wijze als men spreekt van verloren en schuldige mensen.³⁷⁷

374 *Brief van Jeanne Littig* (ter verduidelijking van de genealogie), Dordrecht 19-10-1999. De brieven van Jonker aan Littig zijn in mijn bezit; zie Bijlage 1. Zie ook Jac. Petri, ‘Twee Broeders en Vrienden’, *KeT* 1956, 34 e.v. waarin de brieven illustratief zijn voor de ‘vriendschap voor het leven’ en de ‘gemeenschap der heiligen’ tussen ‘een hoogleraar en een kruidenier’. Jonker had Petri op Littig geattendeerd. Zie verder Peter Dillingh, ‘Een Dordtse aartsvader’, *Kerk op Dordt* 4-3-2011.

375 ‘De vriendschap des Heeren met de Zijnen’ (Joh. 15:13-15), *Heemstedse preken 1903-1905*, 1. Zie 2.27.

376 Van Rhijn, *Jonker* 157.

377 ‘Nestelen bij Gods altaren’, *Op weg naar het Vaderhuis* dl 1, 64.

‘Bijna elk kind is als een stukje hemelsblauw, dat hoopvol lachend tusschen de grauwe groezeligheid van ’t gewone leven komt heenkijken.’³⁷⁸

‘Hoe hij van kinderen hield, weet ieder, die hem kende. Ik had hem - jaren geleden - een foto van ons kindergroepje gestuurd. Hij schreef me: ‘Vriendelijk van U, dat kiekje te zenden. Nu, bij ’t daglicht, heb ik uw “schatten” stuk voor stuk onder de loup genomen. En ik denk: eigenlijk moest een mensch kerk en wetenschap en alles kunnen laten waaien, om te spelen met de kinderen.’³⁷⁹

In het gezin waarin Jonker was opgegroeid, had hij kindersterfte meegemaakt. Vier van de vijftien - allen zonen - stierven jong. Aart was erg begaan met de ziekte en het overlijden van het veertien maanden oude broertje Jan in 1872.³⁸⁰ Vier jaar eerder stierf de eerste Jan, nog geen maand oud. En in 1861 was de begrafenis van de eerste Gerrit, die maar twee weken had geleefd. Vijf jaar voordat Aart Jan Theodorus werd geboren, was er al een Aart Jan geweest; hij leefde slechts tien maanden. Door het verlies van zijn beide eigen kinderen kon Jonker zich meer inleven in het verdriet van anderen die een kind verloren en is zijn kinderliefde sterker geworden. Hij gebruikt vaak beelden van het onbevengene en afhankelijkje in een kinderziel.³⁸¹ Ze illustreren voor volwassen mensen het kind van God zijn. Jonker doelt op een tweede naïviteit waarin een mens het leven open tegemoet treedt. In ons innerlijk kind-zijn blijven speelsheid, gevoeligheid en verlangen bewaard. Ook in de afscheidspreken krijgen kinderen aandacht.³⁸² Aantrekkingskracht op kinderen maakte dat tijdens zijn emeritaat in Heerde de dorpsjeugd op hem afkwam. Hij kende velen bij naam.

Hij duwde een kruiwagen voor een kind, zeulde een geitje en trakteerde de jeugd op ulevellen, versnaperingen die hij altijd bij zich droeg. Voor kinderen was hij domi-

378 *Gewijde Kunst* 231.

379 H. Kluin, ‘Prof. Jonker’, in memoriam in *Het Oosten* 20-6-1928.

380 Van Rhijn, *Jonker* 18.

381 Zie Van Rhijn, *Jonker* 107 voor een aantal verwijfsplaatsen naar Jonkers in druk uitgegeven werken; zie ook 21,27,29,52,108,152,158-159 over Jonker en de kinderen, vooral 177-178 over de kleinen - Aart Jan Theodoor van Rhijn (1924) en Barthus Pannekoek (1925) - in zijn laatste jaren.

382 ‘Uwe kinderen moogt gij later wel eens vragen, of ze nog wel weten, door wien zij gedoopt zijn en door wien zij ginds in dat gebouw onderwezen zijn’ (*Gedenkt uwen voorganger*, afscheidsprek voor Van Meurs); ‘mijn kleine leerlingen’, die ‘daarachter onder die oude gewelven’ zijn gecatechiseerd en ‘Daar ruischt langs de wolken een lief’lijke Naam’ hebben geleerd (*Afscheidsprek Heerde*); ‘Ik denk aan de ouders, die mij het geven van godsdienstonderwijs aan hun kinderen toevertrouwd’ (*Een Beker van Dankzeggingen*). In de afscheidsrede te Heemstede ‘interrumpeerde Jonker zichzelf en zeide, dat zijn zoontje gezegd had, nu wordt het zeker wel zó en zó laat en het liep er al heen. Bij al die gespannen ernst verscheen even, als een lichtspeling door de ramen, de figuur van het kind. Toen weer verder, de wijde akkoorden’, Jac. Petri, ‘Jonker’, *IdW* 31-1-1959, 253.

nee en ‘perfester’ (zoals men in Heerde de professor noemde), een man met een kaal hoofd die veel rondwandelde.³⁸³

Uit een brief die Jonker als 74-jarige man schrijft aan een jongen van bijna zeven jaar zien we iets van het argeloze en veerkrachtige van een kind waarnaar hij in zijn geest verlangt. En anders dan gewoonlijk ondertekent hij ditmaal met alleen maar zijn voornaam.

‘Vertel eens aan Auke, dat de kippen, die hij verleden jaar zoo aan ’t fladderen maakte, nu uit hun hok verdwenen zijn. Er ligt nu een groote hond in. Hij heet Niba.. En dan nog wat er bij. Maar dat kan ik niet onthouden. Een rakker. Als ik er voorbij kom, doet hij net, alsof hij me wil ophappen. Gezellig voor dieven en inbrekers! Want als die komen, dan zal hij ze wel aardig in de beenen bijten. Wil je aan je Vader en Moeder vragen, of ze ’t goed vinden, dat ik hun niet apart antwoord? Bedank ze dan beiden uit mijn naam hartelijk voor hun brieven. En je Moeder - van wie ik niks houd, net als jij - nog bijzonder voor de pracht-kiekjes van jullie drieën. Al die broederlijke bernen bij mekaar! Nu is mijn papier vol. Geef uw Vader... een opstopper van me. En uw Moeder een kus. En Auke een hand, waarvan hij piept. En Aartje een dozijn kusjes - geen een te weinig en geen een te veel. En je zelf een geweldige pakkert. Hoe lap je ’m dat! Je liefhebbende Aart.’³⁸⁴

4.2.2 Aandacht voor kwetsbare mensen

Jonker toont gevoel voor mensen die aan de kansarme kant van de samenleving leven.³⁸⁵ Minderen, ondergeschikten, behoeftigen en zonderlingen zijn bij hem in tel. Onder hen had God zijn uitverkorenen. Tegenover gehandicapte en anders begaafde mensen kan hij geen enkel superioriteitsgedrag verdragen. In een onvolmaakte schepping ziet hij tussen de mensen een lotsverbondenheid. Zelf voltooide hij zijn theologische studie glansrijk en hij toonde *Schwung* in het eerste decennium van zijn predikantschap. Zijn levenshouding - opkomen voor de achterblijvenden - heeft hij moeten leren.³⁸⁶ In de stadsgemeenten Rotterdam en Dordrecht en tussentijds ook in het onderhorig geworden feodaal ingestelde

383 *Mondelinge overlevering*, door mij opgeschreven in de jaren 1982-1988.

384 *Brief aan Jongen Heer C.H. van Rhijn*, Heerde 26-9-1925. Kees van Rhijn (29-9-1918 - 26-3-2013) was de oudste zoon van het echtpaar Kees en Tonie van Rhijn-Beckerlingh Lankhorst te Sneek (zoon en schoondochter van Jonkers Groningse collega C.H. van Rhijn). Hun jongste zoon Aart (10-5-1924 - 17-4-2013) werd naar Jonker genoemd. De brief werd mij op 19-6-2007 in Amersfoort ter hand gesteld door Auke Beckerlingh van Rhijn, de middelste van de drie zonen.

385 Zie situaties en voorbeelden in Van Rhijn, *Jonker* 7-8,53-54,55-58,72,74 e.v.

386 Van Rhijn, *Jonker* 27 verhaalt dat een catechisant, die een ongelukkig antwoord had gegeven, zich beklaagde dat ook de dominee hem had uitgelachen. Daarop zette Jonker het recht.

Ellecom koos hij partij voor sociaal misdeelden. Het liefst verkeerde hij met lijdenden. In hun oog zag hij zijn eigen existentiële nood. Eenvoudige, onbesnaarde mensen trokken hem boven hen die graag met de cultuur in het gevele wilden komen. Al in Heerde voelt hij zich thuis bij 'eenvoudige Veluwsche schaapherders, die den Heer vreezen'³⁸⁷, in het besef dat mensen in de wereld eerder verlossing dan beschaving nodig hebben. Later, eveneens in Heerde, beleeft hij Gods verborgen omgang graag met de ongeletterde mensen, die in de heidehutten van de Horsthoek en het Hoornerveen woonden en niet in tel waren bij de boerenstand. Hij bezoekt hen trouw en liefdevol. Intens heeft hij naar hen geluisterd en tot aan de laatste dag bijgestaan, een en al pastor. Hun basale geloofsopvatting treft hem.³⁸⁸

4.2.3 In de kring van bloedverwanten

Binnen de familie Jonker werd voor studerende kinderen soms de naam 'Job' gebruikt, voor Aart dus ook. Goede vrienden uit de academietijd bleven de Jonkers later hiermee aanspreken.³⁸⁹ De jongensnaam Job ontving in Aarts leven diepere betekenis toen hij onder jobstijdingen geliefden verloor en in zijn geloofsleven aan het lijden een plaats moest geven.

Aarts zoon Hans Jonker was drie jaar toen zijn moeder stierf. In de acht hierop volgende jaren van zijn leven werd hij opgevoed door zijn vader, die de vijftig gepasseerd was, en door zijn inwonende tante Minet, die ruim vijf jaar jonger dan zijn moeder was.³⁹⁰ Minet was belangrijk voor hem.³⁹¹ Uit bewaard gebleven schrijfwerk van Hans (gelet op handschrift, woordkeuze en zinsbouw)³⁹² en uit overgedragen herinneringen blijkt de jonge Jonker een gedecideerd knaapje te zijn geweest.

387 *Het Hoofdstuk der liefde* (1^e-3^e dr.) 35, (latere dr.) 45 (44).

388 Zie Van Rhijn, *Jonker* 157-158.

389 Han Jonker te Heemstede wees mij in gesprekken en correspondentie erop dat de studentennaam Job niet alleen voor Aart en Gerrit maar ook voor hun broer Hendrik en het volgende geslacht gold. Minet Jonker plaatste bijvoorbeeld de bijschriften 'Job I' en 'Job III' op foto's die van haar broers Aart en Gerrit zijn bewaard. M.G.L. den Boer vermeldt in zijn artikelenreeks 'Uit de brieven van G.J.A. Jonker aan C.L. Voorhoeve', *IdW* 21-12-1984, 14 dat door vrienden Gerrit 'de jonge Job' en Aart 'de oude Job' werd genoemd. Zie ook Van Rhijn, *Jonker* 17.

390 Van Rhijn, *Jonker* 116-117, 135-136 beschrijft de kinderjaren en de vroegtijdige dood van Hans Jonker. Van persoonlijke aard zijn de aantekeningen in het *Dagboek van Minet Jonker* op donderdag 8 juli 1909, de avond van Hans' sterven.

391 'Dag Hannes; Tante Minet was alles voor hem', op 27-1-1984 door mij opgetekende informatie van Johanna Dezijn-Bijsterbosch ('Hannemeuj', 24-6-1888 - 10-12-1987, oudste lidmaat van de gemeente), die bij het Heerder kerkhof had gestaan op de dag van Hans' begrafenis en zich de woorden die Jonker daar tot slot had geroepen kon herinneren.

392 In de *Correspondentie A.J.Th. Jonker - J.P. van Bruggen* is van Hans een bedankbriefje na een ontvangen verjaardagscadeau bewaard.

‘Mijn grootmoeder logeerde eens in Groningen en had beloofd Hans van school te halen; het regende om 4 uur pijpestelen zodat ze toch maar niet ging. Hans had lang gewacht en was teleurgesteld thuisgekomen. “Maar Jootje, je had het toch beloofd!” (...) Hans gaf een keer iets aan een bedelaar. Op de vraag, waarom hij dat deed, was het antwoord: “Dan heb ik zo’n weldoend gevoel!”’³⁹³

Jonker citeerde in zijn latere correspondentie Hans, die soms heel ernstig ‘kerkje speelde’.

‘Naar ’t slot van een der preekjes van Hans: “niets anders doen dan gelooven”’
‘Citaat uit een preekje van Hans: “Laat de heele wereld strijden tegen een zwakken jongeling, dan zal die zwakke jongeling niet overwinnen. Maar als hij op Gods genade vertrouwt - dan wel. Amen!... Amen!”’³⁹⁴

Als een ‘verloren’ vader heeft hij zich het verlies en leven van zijn kinderen ingedacht.³⁹⁵ Minet Jonker verzorgde haar weduwnaar geworden broer in Dordrecht, Heemstede, Groningen en Heerde.

‘Tante Minet, de jongste, was een zeer helder denkende vrouw, zeer poëtisch, kon goed en foutloos stellen en spellen, w.s. veel gelezen en geluisterd.’³⁹⁶

‘Ik kan mij het volgende van haar herinneren. Het was een dame, klein van stuk. Ze was zeer pienter en luisterde graag naar een ander zijn belevenissen. Wij bezochten haar dikwijls, wanneer wij in Heerde logeerden. (...) Op theevisite naar Bella Vista. Ja, dat was heel iets bizonders want je ging tenslotte bij de professor op bezoek. Dan moest je in de plooi, jazeker. Minet was er ook. (...) dat was altijd een beetje spannend.’ Rozema noemde zelfs nog een beeldherinnering uit zijn allerprilste kinderjaren: ‘Dan kwam de professor uit de studeerkamer in de huiskamer een kopje thee meedrinken omdat Fenna er was. (...) Ik vergeet die man nooit. Ik heb z’n foto’tje nu voor mij staan. Een heer met een rond kaal hoofd. In het zwart natuurlijk. Wij had-

393 *Brief van Hanny van Nieuwenhuizen-van der Elst*, Rotterdam 21-11-1999.

394 *Correspondentiekaarten aan J.P. van Bruggen*, Heerde 19-10-1915 en 15-3-1916. Zie over het ‘kerkje spelen’ van Hans Jonker ook G.J.A. Jonker, ‘Klein met de kleinen’, *Overdenkingen*, Utrecht 1924, 202-203.

395 ‘Ik heb in Dordt die droefheid bijgewoond en weet er iets van. En daar zei mijn broer nog om zichzelf te troosten: gelukkig dat het niet eerst heeft geleefd en daarna gestorven is; dat zou zoveel zwaarder zijn geweest’ en ‘In het brievenbusje vond ik een kaart van mijn broer, wiens jongen eergisteren twintig jaar zou geworden zijn’ (Jonkers herinneringen aan zijn doodgeboren dochtertje Wendela en zijn op elfjarige leeftijd gestorven zoon Hans), Den Boer, ‘Uit de brieven van G.J.A. Jonker aan C.L. Voorhoeve’, *IdW* 26-10-1985, 21, en 18-1-1986, 27.

396 *Brief van Hanny van Nieuwenhuizen-van der Elst*, Rotterdam 21-11-1999.

den die foto nog jaren op ons kastje staan. (...) Prof. Jonker staat nog altijd bovenaan. Hij was ook iemand. Daar had je ontzag voor. Dat was zo in die dagen.³⁹⁷

Minet was in bepaalde opzichten de tegenpool van haar vijftien jaar oudere broer. Zij bestierde met vaste hand het huishouden en schilderde waar nodig mee aan de grote woning. In haar brieven wees ze weleens op de soms neerslachtige levenshouding van Aart en zijn leeftijdsgevoeligheid.

Een vriendelijke maar enigszins gedistantieerde toon - godsdienst was niet meteen het raakvlak - treffen we in een brief die Aart schreef aan zijn jongere broer Hendrik naar aanleiding van diens 40-jarig jubileum als huisarts.

‘Mijn beste Broeder, Onder de lezing van bedoeld kranten-artikel, dat op zich zelf voortreffelijk leek, kwam het verlangen bij mij op er nòg meer van te mogen weten. Inzonderheid van uw speech. En nu hebt gij dit verlangen, zonder ervan te weten, op even schitterende als verrassende wijze vervuld. Van heeler harte dank! Op hetzelfde plekje, waar wij onlangs samen zaten te keuvelen (weemoedige nagedachtenis!), heb ik uw toespraak ongestoord en met groote aandacht nu kunnen lezen, mij er in-gedacht, mij er in-gevoeld, mij er in-herinnerd, zou ik haast willen zeggen. En de indrukken, die mij bewogen u dien pluim op den hoed te steken, werden er in hooge mate door bevestigd. Moge het nog geruimen tijd duren, voordat het noodig wordt u zelf dat “opschieten” te kommandeeren. Nu is mijn nieuwsgierigheid nog niet geheel bevredigd. Behoort die Smeerdijk, door den verslaggever vermeld, tot de familie van ons Warnsveldsch Smeersmuddeken? En - hadt gij uw feestrede vooraf geschreven en gememoriseerd (gemommeriseerd, zooals ik eens hoorde zeggen) of post festum op papier gezet? Als gij dit eens bij gelegenheid vertelt, dan is 't al heel mooi. Ja - wat een noodweer verleden maandag! Ook hier was het, om erbij te huiveren. Maar geen ongelukken. Te Borkulo staat aan het hoofd van een openbare school zekere Heuvel, Larensche jongen, uit Oolde, speelkameraad van Gerrit - nu folklorist. Onlangs zond hij mij een opstel ter lezing over de “oude Larensche pastorie” (of vertelde ik 't u misschien? mijn geheugen is als van een spinnekop). Dat manuscript zal wel meevernietigd zijn. Jammer! Minet wil uw speech heel graag overschrijven. Ze zal u, vermoed ik, wel niet lang op de kopie laten wachten. En dan gaat uw exemplaar in haar archief. Hartel.gr. van huis tot huis, uw A.’³⁹⁸

397 *Brieven van Sijtse Rozema*, Hoogkerk, sept. en okt. 1999, 6 maart en Pasen 2000, 19 febr. 2001. Rozema ontving van Minet Jonker brieven met troost en bemoediging (meestal citaten uit het werk van Aart Jonker), in het bijzonder tijdens zijn verplichte jaren van Arbeitseinsatz in Duitsland 1942-1945.

398 *Brief aan H. Jonker*, Heerde 15-8-1925.

Verskil van inzichten en levensovertuiging tussen Hendrik en zijn broers Aart en Gerrit doen geen afbreuk aan onderling respect en genegenheid. Aan de graven van Gerrit en Aart benadrukt Hendrik namens de familie de goede verhoudingen en gevoelens van sympathie en liefde.³⁹⁹ Geestelijk verwant is de omgang tussen Aart en zijn jongste broer Gerrit. Hun correspondentie is niet bewaard, omdat zij na hun dood geen postarchief wilden nalaten. In de volgende paragraaf belicht ik de verhouding tussen ‘de beide Jonkers’.

4.2.4 Nardus en boerenkool

Biograaf Van Rhijn boekstaaft de woorden waarmee Aart Jonker het onderscheid aangeeft tussen Gerrit en zichzelf: ‘Gerrit is een flesch vol geurigen nardus: ik ben maar een pot boerenkool.’⁴⁰⁰ Los van de vraag of Aart zichzelf hiermee niet onderschat, getuigt de uitspraak van het diepe respect dat de oudere Jonker voor de persoon en gaven van de jongere Jonker koestert. Dat blijkt ook uit de inleiding die Aart schreef voor Gerrits gedachtenisbundel. Beide broers staan in nauw contact met elkaar⁴⁰¹ en zij delen als predikanten een strenge opvatting van ambt en pastorale houding. Gerrit is ontwapenend en uitnodigend, Aart een meer gekerfde man. Zijn aanleg, huwelijkservaring en verliezen tekenden hem. In zijn brede ontwikkeling maakt hij een universele indruk. Om bij de beeldspraak te blijven: ‘nardus’ slaat op het heilige, spirituele en innemende; ‘boerenkool’ op het massieve, waarvan de smaak pas goed is als er op het veld een nacht vorst overheen is gegaan. Gerrit is een pastoraal mens in de omgang. Op de Franse vraag ‘brut ou doux?’ geldt voor Gerrit het laatste. Aart ziet in zijn broer het onbedorvene en zachtmoedige.

“t Spreekt van zelf, dat ik de heerlijkheid van zijn eenvoud niet onder woorden vermag te brengen. (...) Daarom maakte hij dien eigenaardigen, samengestelden en toch in deze samenstelling niet tegenstrijdigen indruk van jong-zijn (jongensachtig zijn, schreef ik bijna), en rijp-zijn tegelijk. (...) Daarom kwelde hem de vraag niet, of hij wel een goed figuur maakte. Daarom heeft hij van wat Kalvijn zoo verrukkelijk snerpend noemt “de kittelingen der ambitie” nooit veel hinder gehad. (...) Aan moeite en verdriet bleef het hem niet ontbreken. Desondanks, of liever: mede door de daarin verborgen ontferming, heeft hij een zonnig leven gehad. Die zonnigheid kwam niet van buiten. Ze kwam van binnen. Ze kwam uit de diepte. Uit de donkere of heldere

399 Zie M.G.L. den Boer, ‘Jonkers laatste levensdag (II-slot)’, *IdW* 1-3-1986, 14. Eenzelfde toonzetting is er ook in de krantenverslagen van de begrafenissen, *Knipselboek van Minet Jonker*.

400 Van Rhijn, *Jonker* 155.

401 Aart Jonker stuurde zijn broer Gerrit t.g.v. zijn vijfenvijftigste verjaardag het naambriefje dat vader Jonker in de linkerhand had, toen hij Gerrit met zijn rechterhand doopte, zie Den Boer, ‘Uit de brieven van G.J.A. Jonker aan C.L. Voorhoeve’, *IdW* 18-1-1986, 28.

Gerrit Jonker te Utrecht

diepte - wat moet ik zeggen? - van den ernst, van den Kierkegaard-ernst, van den Christus-ernst. Krachtens zijn oorsprong schuwde deze ernst alle plechtstatigheid. (...) Humor is de glimlach van den ernst. (...) En als hij - de dominee! - op straat met kinderen sneeuwballen ging gooien, dan was 't onnoodig vooraf de vraag te overwegen, of dit ook misschien ongepast zou gevonden worden, aangezien deze vraag niet bij hem opkwam. Men zou haast wenschen, dat de kerkeraad hem vanwege dergelijke buitensporigheden eens tot de orde had geroepen (kerkeraden zijn immers zoo ongeveer tot alles in staat), dan zou daardoor zoowel de ernst van zijn vreugde als de vreugde van zijn ernst allicht een schoone gelegenheid gekregen hebben, om tot vroeger ongekende hoogte te stijgen. (...) Dierlijke instinkten schenen tot de ziel van mijn Broer geen toegang te kunnen vinden, en indien ze zich bij de poort van zijn innerlijk leven aanmeldden, vandaar weg te vluchten, als nachtuilen voor het morgenlicht. (...) Aan een mensch, die in eigen oog de kleinste is, behoeft men niet nog afzonderlijk de opdracht te geven, om nu ook de reinste te willen worden op de af te leggen baan. Dit verlangen is er dan van zelf. (...) En evenals ik tot God bijna niets meer te zeggen heb, dan dit ééne: "ik ben niet waardig Uw zoon genaamd te worden", zoo heb ik nu hem bijna niets meer te zeggen, dan dit andere: "ik ben niet waardig uw broeder genoemd te worden".⁴⁰²

402 Aart Jonker schreef een maand na het sterven van Gerrit een 'Inleidend woord' op het bijbels dagboek *Levensernst* dat uit de geestelijke nalatenschap van zijn broer werd gemaakt. Het verstaan van de diep persoonlijke eigenheid wordt erin aangeroerd.

‘Zelf een kind in zijn hart, sprak hij met u, en preekte hij zelfs, alsof hij een sprookje vertelde. Alles vertoonde bij hem het stempel van het ongekunstelde, van bereidheid en blijdschap. Het was een feest om naar dezen man te kijken en te luisteren.’⁴⁰³

Gerrit Jonker studeerde samen met zijn tijdgenoten en vrienden J.H. Gerretsen, G.F. Haspels, C.L. Voorhoeve en A.S. Talma in Utrecht. Hij kreeg een eervolle vermelding aan de Theologische Faculteit voor de beantwoording van een prijsvraag over Psalm 68, legde doctoraalexamen af maar promoveerde niet. Zijn broer leidde hem in tot het ambt en bevestigde hem in achtereenvolgens drie gemeenten.

‘En gij, mijn broeder, die reeds sedert lang mijn broeder in het geloof zijt geweest, en die heden mijn broeder in de bediening worden zult, hoe diep zult gij thans gevoelen dat de mensch geboren is en herboren wordt om dankbaar te zijn. Nu zal de schoone droom van uw kindschheid in vervulling gaan. Nu zijn ze verhoord de gebeden door u in menige gewijde ure opgezonden, om als een arbeider in 's Heeren wijngaard te worden uitgestooten. Nu ziet ge u omringd door een schare van menschen die u als hun herder willen liefhebben, en tot wie gij spreken kunt - o namelooze verrukking! o ontzettende verantwoordelijkheid! - “gij zijt mijne gemeente!” (...) Niet zelden is de gemeente geneigd uitbundigen lof toe te zwaaien aan de zuivere verkondiging van het Woord, zonder te vragen of er wel overeenstemming is tusschen den inhoud der prediking en het geloofsleven van den prediker zelf. Niet zelden zien ook de dienaren des woords voorbij, dat de persoon het ambt hoort te wijden, en dat niet omgekeerd de persoon gewijd wordt door het ambt.’⁴⁰⁴

In zijn vierde gemeente Utrecht, waar hij twee keer was beroepen, werd Valeton jr.⁴⁰⁵ zijn bevestiger. G.J.A. Jonker overleed in actieve dienst, terwijl hij tijdens het nagesprek op een lezing voor oud-leden van de N.C.S.V. ten huize van mr. J.F. van Beeck Calkoen aan de Drift in de Domstad bezig was het sterven van zijn

403 Van Rhijn, *Jonker* 154.

404 *Bevestigingspreek v. Aart*, 3-4,9.

405 Gerrit Jonker sprak bij Valetons graf in 1912 de woorden ‘Hij heeft ons nooit, neen nooit, geleerd, het geloof en de wetenschap stichtelijk zoo’n beetje met elkander te laten stoeien en knoeien. (...) het kwam alles tot ons als leven, levend en levenmakend, bezielend en bezielend. Op zijn colleges ademen wij op - het was toch een lust, theologie te studeeren. Wij vereerden hem, wij dweepten met hem, wij waren vertrouwelijk met hem, bovenal: wij hadden hem lief’ (geciteerd door G.F. Haspels in zijn bijdrage ‘Bij de open groeve van Professor Valeton’ in J.H. Gerretsen, C.L. Voorhoeve e.a., *In Memoriam Prof. Dr. J.J.P. Valeton Jr.*, Nijmegen 1912, 38-39). Ook was hij penningmeester van een commissie die een portret en een grafmonument voor Valeton ging bekostigen en gelden verzamelen voor een Valetonfonds ten dienste van Utrechtse theologiestudenten, *LD* 21-3-1912.

lievelingsschrijver Kierkegaard te vertellen. Het was geen beeldende manier van uitdrukken, maar zichtbaar zijn eigen dood.⁴⁰⁶

‘God had het met hem niet liefelijker, niet teederder, niet getrouwer kunnen maken dan Hij gedaan heeft. En zoo rest mij: louter dank. Groot genoeg om ook de nieuwe smart der vereenzaming, die zijn heengaan mij veroorzaakt, in zich op te nemen. Zoo langzamerhand zou ik Ps. 16: 3 wel haast in dezer voege kunnen wijzigen, dat al mijn lust is in de heiligen en heerlijken die in den hemel zijn.’⁴⁰⁷

‘En nu rust de taak op mij allerlei schriften etc. uit de nalatenschap van mijn Broer te ordenen. Gij weet niet, hoe benauwd ik het soms heb, hopeloos rondtastend in de schaduwen des doods.’⁴⁰⁸

Gerrit Jonker, die niet gehuwd was, had in de pastorie te Leusden hulp van zijn zusters Mina en Dora. Zijn vroeg weduwe geworden zuster Johanna Gerharda (Jo) Boonzajer-Jonker verzorgde in Kralingen, Haarlem en Utrecht tot aan haar dood zijn huishouding. Daarna nam Mina opnieuw de taak op zich.

Bij het graf van Gerrit sprak een van zijn opvolgers te Leusden dat naar Jonkers besef de jaren in zijn eerste gemeente niet de beste waren geweest, omdat hij er voor zijn gevoel geen contact kon krijgen. Toch bleek dat zijn prediking er wel-zeker ingang had gevonden. Gemeenteleden en vrienden zorgden later voor een grafmonument.

‘Ze hebben een gedenksteen geplaatst op het graf van mijn Broer. Dinsd. wordt die aan de familie overgedragen. Mina en Minet zouden er heen. Ik kan natuurlijk niet mee. Eigenlijk wel goed. Wat zou ik er anders doen dan huilen? En misschien van binnen wat grinniken om

...zoo’n plechtigheid. Mijn heele lichaam schijnt uit lood te bestaan. En mijn hart is als een kerkhof op de heide, eenzaam en verlaten. Een onuitsprekelijke rijkdom van heerlijkheid ligt daar begraven. Maar die heerlijkheid is Gods heerlijkheid. En dus - zij verwacht haar verrijzenis.’⁴⁰⁹

‘Degenen, die we echt liefhebben, komen toch ook door hun heengaan in de eeuwigheid nader tot ons en dieper in ons. Zoo wordt in zekeren zin hun verdwijnen: verschijnen.’⁴¹⁰

406 Zie nadere toelichting in Den Boer, ‘Jonkers laatste levensdag’, *IdW* 15-2-1986 en 1-3-1986. Zie voor de serie ‘Uit de brieven van G.J.A. Jonker aan C.L. Voorhoeve’ en andere artikelen waaruit in deze paragraaf is geput Bijlage 3 met de bibliografie van G.J.A. Jonker.

407 *Brief aan J.M. Littig*, Heerde 15-2-1924.

408 *Correspondentiekaart aan J.P. van Bruggen*, Heerde 4-3-1924.

409 *Brief aan J.P. van Bruggen*, Heerde 11-7-1924.

410 *Brief aan J.M. Littig*, Heerde 27-9-1924.

G.J.A. Jonker was 'de dominee van de studenten, omdat hij zelf student was'.⁴¹¹ Studenten hoorden in zijn preken de gesprekken terug die hij met hen voerde over levensvragen. De zoeker en strijder riep herkenning op, ook in zijn spreken over de overwinning bij God en het volgen van Jezus. Th.L. Haitjema, J.J. Stam en K.H. Miskotte stonden onder zijn invloed. Volgens Miskotte behoorde Jonker tot de weinigen, die zuiver in één vorm en met een eigen manier van zeggen het Woord aan ingewijden en jan-en-alleman wisten te brengen. 'Jonker, de zuivere, die de lach - niet slechts de glimlach - in de kerk bracht, de eenzame, die uit de gemeenschap der heiligen leefde.'⁴¹² Gerrit Jonker deed als voorganger mee aan de 'academiediensten' die op zondagavond in een collegezaal van de Groningse universiteit werden georganiseerd.⁴¹³ Hij wordt geschetst als eenvoudig, hartelijk, gaaf van karakter en met een ernstig en vrolijk vroom besef. Hij was een ethische prediker die boven het schoolse begrip en de verstandelijke redenering de opgestane, levende Christus fonkelend, tintelend en getuigend verkondigde.⁴¹⁴ Over belangstelling in de diensten had hij niet te klagen. Anders dan zijn broer, die meer op de voorgrond trad, had hij geen schare die hem naliep. Zijn prediking was positief⁴¹⁵; met kerkelijke richtingskwesies liet hij zich niet in en met kerkelijk-institutionele gewichtigdoenerij dreef hij spot.⁴¹⁶ Hij was voorzitter van het Diaconiehuus en van de kinderkerkcommissie. Hij werd graag in kinderdiensten gehoord. Ook Gerrit, die uiterlijk bijna niet verouderde, hield van kinderen en was actief met hen, meer nog dan zijn broer Aart.

'Klein met de kleinen, worden wij groot met hun God. En onze toekomst is die van het groote Kind, den eeuwigen Zoon Jezus Christus. We zijn op weg naar den jongsten dag, die volgens kinderlijke uitlegging de dag is waarop wij allen jonger dan jong

411 *Mededeelingen der Nederlandsche Christen-Studenten Vereniging*, 1924.

412 K.H. Miskotte, 'Ten geleide' in: D. Tromp, *Verbond tegen het lot*, Amsterdam 1949, 8.

413 G.J.A. Jonker wordt met P.D. Chantepie de la Saussaye (Leiden), Is. van Dijk (Groningen), J.A. Cramer (Den Haag) en anderen genoemd als sprekers tijdens godsdienstige samenkomsten voor studenten in Groningen in 1913-1914, *NRC* 9-10-1913. Van Dijk had als Groningse hoogleraar met goedvinden van het universiteitscuratorium mede de stoot tot instelling van deze 'Academiepreken' gegeven. Maarten van Rhijn organiseerde ze voor studenten die de reguliere kerkdiensten te voorspelbaar vonden. Zie M. van Rhijn, 'Levensbericht van Isaäk van Dijk', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1923, 82; J. van de Weerd, *De ethische gestalte van Maarten van Rhijn*, 1.

414 'Een even machtig prediker en geheiligd pastor als zijn oudere broeder Prof. Dr A.J.Th. Jonker', aldus M.J. de Vrijer-Struijs, *Dertig jaren domineese*, herinneringen en vertellingen, 's-Gravenhage 1950 (13^e dr.) 120 bij de vermelding van de medewerking van haar man aan de uitgave van de schriftelijke nalatenschap van Gerrit Jonker.

415 Gerrit Jonker nam vrees weg. Er is bij God geen 'gril en willekeur van een monsterachtig despoot' en 'Het is een lastering van de hemelse Vader te zeggen, dat Hij voor enig mens de verderfenis en voor de verderfenis enig mens heeft bestemd', E.J. Beker en M.G.L. den Boer, *J.H. Gunning jr., een theologisch portret*, Baarn 1979, 88, 93.

416 Zie M.G.L. den Boer, 'Een Irregulier Theoloog', *IdW* 12-1-1974, 7-11.

zullen weezen. En we hebben voortaan geen andere bezigheid dan als de kleine kinderen te spelen, te spelen voor het aangezicht des Heeren!⁴¹⁷

Trouw deed hij zijn huisbezoek in de gemeente. Wars van theatraal vertoon ontvluchtte hij zijn pastorie aan Zuilenstraat 17 in Utrecht toen hij een kwarteeuw dominee⁴¹⁸ was en verschool zich in Heerde. Vanaf zijn kinderjaren leed hij aan hardhorendheid. Toen de doofheid toenam en pastorale gespreksvoering werd bemoeilijkt, deed hij intensieve luister- en spraakoefeningen. Hij leerde zijn stem op toonhoogte te houden. Aart Jonker schreef in een brief over de doofheid van zijn broer.

‘Er was toch aan die grote schaduwzijde een grote lichtzijde verbonden. ’k Geloof niet, dat zijn innerlijk leven zich zó zou verdiept hebben, als nu ’t geval werd, wanneer die afsluiting naar buiten had ontbroken. Menig keer had ik ook de indruk, dat zijn oren zich vanzelf openden, als zijn hart maar recht openging. (...) Wanneer de “innerlijkheid” van het rechte verstaan en verstaan-worden zich genoeg kon laten gelden. Evenals bij zijn pastorale bezoeken aan zwakke zieken en stervenden.’⁴¹⁹

J.H. Gunning J.Hz. betitelde hem als ‘Gerrit Jonker, den doove, maar wiens geestelijk oor geoefend was om de stemme Gods te hooren’.⁴²⁰ Gerrit achtte niets hoger dan de evangelieverkondiging.⁴²¹ Over en weer bevestigden de broers elkaar op een nieuwe standplaats. Gerrit verzorgde ook de kerkelijke dienst bij gebeurtenissen in het gezin van Aart. De Utrechtse Jonker las de drukproeven van de Heerder Jonker en mocht in de tekst schrappen. Ze correspondeerden over ‘vond-

417 G.J.A. Jonker, ‘Klein met de kleinen’, *Overdenkingen* 220. Gerrit speelde met de kinderen. Op zondagmiddag deed hij in het Utrechtse Wilhelminapark mee met touwtje springen en vuurde hij jonge voetballertjes aan. Volwassen mensen moeten naar de kinderen ‘overkomen’, om zo het spel te leren dat leven heet. Zie ook M.G.L. den Boer, ‘Gerrit Jonker, Franz Kafka en de kinderen’ I-III, *IdW* 11 en 31-8 en 15-9-1973.

418 Bij het zilveren ambtsjubileum van C.L. Voorhoeve schreef Gerrit Jonker op 28 september 1914: ‘Hèt ambtsfeest is van God. Wat de menschen u geven en doen wordt door u met groote dankbaarheid weggeborgen in de schatkamer van uw hart. Maar in de binnenkamer is het feest: ervaring van genade. En de beloning der trouw: meer voor de Heer te mogen doen. God geve u dat gevoel, dat het nu pas goed begint. Mijn broer zei eens: de echte zegen van ons werk komt eerst, als de menschen geen notitie meer van ons nemen. (...) Niets uit ons en al uit Hem. Zo gaan we naar Jerusalem’, Den Boer, ‘Uit de brieven van G.J.A. Jonker aan C.L. Voorhoeve’, *IdW* 4-1-1986, 22.

419 Uit een brief van A.J.Th. Jonker aan C.L. Voorhoeve op 8-6-1927, door J.J. Buskes in 1946 onder de aandacht gebracht en vermeld in Den Boer, ‘Uit de brieven van G.J.A. Jonker aan C.L. Voorhoeve’, *IdW* 21-12-1984, 13,15 (in aangepaste spelling).

420 J.H. Gunning J.Hz., *Herinneringen uit mijn leven*, Amsterdam 1941 (2^e dr.) 199.

421 Toen zijn studievriend Talma, die minister was geworden, terugtrad uit de politiek en in Bennebroek het predikantschap weer opvatte, zei Gerrit: ‘nu geldt voor Syb: over weinig zijt gij getrouw geweest, over veel zal Ik u zetten’. Dezelfde mening was ook Aart Jonker toegegaan. Zie Van Rhijn, *Jonker* 171.

sten' die ze opdeden bij het verwerken van theologische literatuur. Tijdens zijn zomerverblijf in 'Bella Vista' preekte Gerrit regelmatig in Heerde. In 1923 deed hij nog dienst in de noodkerk. Zijn verkondiging klonk anders dan die van zijn broer Aart. Gemeenteleden in Heerde konden decennia later het onderscheid tussen de ene en de andere Jonker in de prediking nog aangeven.

'Dominee Jonker was zachter, lieflijker, begrijpelijker, kalmer. De perfester veel springeriger, scherper en vuriger op de stoel, hij kon uitvallen, vooral tegen de zwaren, altijd ongewoon.'⁴²²

'Zijn broer was kinderlijker. Jonker feller. Daar zitten ze!, en hij wees onder 't preken naar het huis waar spul lag dat voor de armen nodig was. (...) Hij tikte tegen het klankbord en zei: Jullie zijn hier wel, maar ik kan niet preken. (...) Als er een christelijke bok in Wapenveld was, dan gingen de Heerder geiten er nog naar toe.'⁴²³

Hoe Valeton jr. dacht over de preken van Gerrit Jonker, toen hij nog in Leusden stond, blijkt uit een brief.

'De buitens horen Jonker met ontzaglijk veel genoegen. Ikzelf heb hem nu tweemaal en zijn broer uit Ellecom eens te Leusden gehoord. Men kon heel goed horen, dat deze laatste veel meer een geroutineerd prediker is, maar voor het overige hoor ik, en velen met mij, Jonker van Leusden veel liever; hij heeft veel meer gedachte in zijn preek, preekt fijner en geestelijker en is eenvoudiger. De laatste preek, die ik van hem hoorde, was een voorbereiding, maar zij was voortreffelijk.'⁴²⁴

Ter illustratie leggen we twee preekfragmenten tegen elkaar. Beide broers hebben ieder voor zich gesproken over 1 Johannes 3:3 - 'De reinigende kracht der christelijke hoop'.

Gerrit Jonker: 'Een Christen is een mensch, die hoop heeft op hem, d.i. Christus. Een Christen is een mensch, die "deze" hoop heeft op hem: hem gelijk te zijn, hem te zien gelijk hij is. Die deze hoop op hem heeft, die reinigt zichzelf, gelijk hij rein is. De apostel geeft geen vermaning: die reinige zichzelf. Hij constateert eenvoudig een feit: die reinigt zich zelve. De reiniging van zichzelf is een gevolg van de hoop. Hopen d.i. zichzelf te reinigen. (...) Gelijk hij rein is! Hoe ontmoedigend,

422 *Informatie van Willem Hofstede (29-7-1895 - 7-7-1991, bijna tot aan zijn dood kerkganger in Heerde), in 1983 door mij opgetekend.*

423 *Informatie van Johanna Dezijn-Bijsterbosch, op 27-1-1984 door mij opgetekend.*

424 *Fragment uit een op 8-8-1890 gedateerde brief van Valeton jr. aan C.L. Voorhoeve, geciteerd door Den Boer, 'Uit de brieven van G.J.A. Jonker aan C.L. Voorhoeve', IdW 6-4-1985, 13.*

want zoover komen wij nooit. Hoe verheffend, want wij komen er door de hoop die niet beschaamt. Een volkomen mensch zal zich altijd houden voor een beginnend mensch (Eckart). En aan het altijd weer van voren af aan beginnen van een mensch zal te zien zijn, dat hij waarlijk is een volkomen mensch. Daarom is Jezus ons ideaal, omdat wij tegenover dit ideaal altijd aan het begin staan en nooit aan het einde. Zoo wij onszelven waarlijk reinigen, zoo wij onszelven reinigen gelijk hij rein is, dan zijn wij nooit met het reinigen klaar, dan zijn wij altijd met het reinigen bezig, en als wij nooit met het reinigen klaar doch altijd met het reinigen bezig zijn, dan zullen wij hem gelijk zijn, rein gelijk hij is.⁴²⁵

Aart Jonker: 'Een iegelijk, die deze hoop heeft, *reinigt* zich. Wij dienen goed te letten op den vorm, waarin hier het werkwoord reinigen voorkomt. Dit wordt nog al eens voorbij gezien. En met behulp van zoo'n onnauwkeurigheidje of handigheidje - hoe wilt ge 't noemen? - wordt dan dezen op ons geweten gericht de scherpe punt afgebroken. Men kan zelfs in gedrukte preeken deze Apostolische uitspraak terugvinden, alsof er stond: een iegelijk, die deze hoop op Hem heeft, reinige zich. Dat is nu toch meer dan erg. Een predikant, die zich aan zoo iets schuldig maakt, moest minstens zes weken onder den preekstoel zitten met verlies van traktement. Johannes profeteert niet: gij zult u reinigen. Johannes beveelt niet: gij moet u reinigen. Johannes vermaant niet: gij behoort u te reinigen. Johannes konstateert eenvoudig een feit: wie deze hoop heeft reinigt zich. Klaar. Geen bewijs. Geen betoog. Zult gij ook misschien de boterbloemen, die in 't voorjaar op 't weiland staan te prijken, opwekken om toch vooral en vooral te gaan bloeien, of de als vuur stralende middagzon prediken, dat ze nu toch onder geen voorwaarde verzuimen mag licht te geven? (...) Nu klinkt het: "gelijk Hij rein is". Dat is het absolute en het concrete tevens. Dat is zoo klaar als kristal. Dat staat zoo vast als een rots.. Dat klinkt zoo eenvoudig als een donderslag.. De onverbiddelijkheid zelve. Uitgesloten de mogelijkheid om het ideaal neer te trekken of er mee te gaan knutselen. Zoo iets laat het eenvoudig niet toe. De maatstaf is zóó, dat hij ons evenmin hoogmoedig als wanhopig maakt, zóó, dat hij ons nooit veroorlooft te zeggen: "nu zijn we er!" en dat hij ons ook nooit veroorlooft te klagen: "we komen er niet!"⁴²⁶

Anders dan in Gerrits preek buitelen in Aarts preek de beelden over elkaar heen met een bepaalde dominante verwoording.

Met zijn Utrechtse collega en vriend Jonker deelde H.H. Barger grote belangstelling voor Kierkegaard. Bleef Barger ten opzichte van de Deense geleerde nog

425 G.J.A. Jonker, *Overdenkingen* 24-25,32-33.

426 A.J.Th. Jonker, *Geloofsleven* 133,135. Zie over deze preek ook 2.5 en 4.2.8.

bedenkingen koesteren, Gerrit Jonker zou een discipel worden.⁴²⁷ ‘Zoo vond hij in Paulus, lijder en strijder voor de vrijheid van den Christen, zijn Apostel, in Kierkegaard, prediker van de waarde van den enkelen mensch, zijn leeraar, maar Jezus Christus was zijn Zender.’⁴²⁸ In tegenstelling tot zijn broer Aart publiceerde Gerrit Jonker wel over de betekenis van Nietzsche, in wie hij overeenkomst zag met Kierkegaard.⁴²⁹ Gerrit Jonker is aan de koningin ook niet geheel onbekend geweest.⁴³⁰ Op diverse bijeenkomsten in het land was G.J.A. Jonker een graag gehoord spreker.⁴³¹ De bibliografie van Gerrit Jonker is als bijlage opgenomen.

4.2.5 Collegiale en vriendschappelijke verhoudingen

Voorafgaand aan zijn hoogleraarschap werd Jonker in Heemstede geïnterviewd.

‘Prof. Jonker is iemand van gevoelige, impressionabele natuur, die zich spoedig en ook innig hecht aan personen en toestanden, welke hij op zijn levensweg ontmoet. Als zoodanig leerde ik hem kennen gedurende het onderhoud, dat ik het voorrecht had kort geleden in de pastorie te Heemsteê met Z.H.G. te voeren. Dr. Jonker heeft een “curriculum vitae” achter zich, dat voor menigeen voldoende zou zijn om naar de welverdiende rust van het ambteloos leven te verlangen instêe van zich aan een geheel nieuwen en gewichtigen werkkring te wijden. (...) Hij is - zooals men weet -

- 427 N.a.v. een hem toegezonden artikel schreef Valeton jr. op 27-8-1891 aan Gerrit Jonker (en daarmee feitelijk ook aan diens broer Aart) een brief waarin hij de discrepantie tussen Kierkegaard en de ethische theologie belichtte. Door te veel nadruk te leggen op de door Kierkegaard aangeslagen toon kan de hele melodie van het orkest van de gemeente onhoorbaar en onherkenbaar worden gemaakt. Het evangelie is gegeven om het heil in Christus deelachtig te zijn en ervan te genieten. Voor Gerrit Jonker was de eenzijdigheid van Kierkegaard ‘een stuk van de levende Christus van wie leven uitgaat over onze diep-ingewortelde lichtzinnigheid’. Zie Den Boer, ‘Uit de brieven van G.J.A. Jonker aan C.L. Voorhoeve’, *IdW* 28-911985, 20-22.
- 428 H.H. Barger, *In memoriam Ds. G.J.A. Jonker*, Utrecht 1924, 16. Zie ook Van Rhijn, *Jonker* 49-50.
- 429 Zie M.G.L. den Boer, ‘Als een storm (G.J.A. Jonker over Friedrich Nietzsche)’, *IdW* 1-4-1989, 10.
- 430 Gerrit Jonker was de vriend van de hofprediker J.H. Gerretsen. De Utrechtse Jonker had in de feestrede in de Domkerk op Koninginnedag gezegd: ‘Wij hebben in H.M. een wijze en vrome christin, die zich de belijdenis van Christus niet schaamt, en niet alleen leeft bij het brood, maar ook bij alle woord Gods. Het was haar dan ook een behoefte des harten om Haar kind te laten doopen’, *Utrechtsch Nieuwsblad* 1-9-1909. De koningin bezocht het Zendingsfeest op Tweede Pinksterdag 12 mei 1913 in het buitenpark van het Loo en hoorde de toespraak van Gerrit Jonker over ‘De akker is de wereld’, *Nieuwe Apeldoornsche Courant* 13-5-1913.
- 431 Niet alleen op het Loo maar ook bij andere nationale en regionale Zendingsfeesten en bijeenkomsten - hervormde toogdagen in het zomerseizoen - hield G.J.A. Jonker een rede, o.a. te Heemstede 1899, Prinsenhage 1900, Leiden 1902, Zeist 1903, Vogelenzang 1910 en Heiloo 1914. Hij verzorgde in 1909 de opening en in 1916 een referaat op de Utrechtse predikantenvergadering. Deze lezing over de Franse filosoof Henri Bergson kon het publiek maar moeilijk boeien, zodat er een geroezemoes opging, aldus Gerretsen, *Vrijzinnig noch rechtzinnig* 262-263.

een kanselredenaar van groote vermaardheid. De gave van het gloedvolle, bezielende woord is hem in rijke mate geschonken. Doch tevens is de heer Jonker iemand van nerveus, voor indrukken uiterst vatbaar temperament. Het improviseren zelf zou hem zeker geen moeite kosten, maar nu noopt zekere bezorgdheid om in de ontwikkeling zijner gedachten belemmerd of gestoord te worden, hem tot memoriseren van zijne redevoeringen. Dat alles kost extra inspanning. En zooals dr. Jonker op den kansel, als redenaar, zoo is hij ook in zijn studeervertrek, aan zijn schrijftafel. (...) Dat hij het hoogleeraarsambt niet licht telt, zich bewust is van hetgeen van zijne krachten en gaven gevorderd wordt: daar komt hij in zijn sympathieke eerlijke bescheidenheid rond voor uit. "Soms", zei prof. Jonker me, "vind ik 't vreemd, plotseling te bespeuren, dat ik tot de ouderen zou gaan behooren en 't gebeurt wel, dat iets van de schuchterheid nog in me opleeft, waarmede de jongere talmt in het openbaar zijne zienswijze te verdedigen, die van anderen te bestrijden. Doch dan zie ik de vele jongeren om mij heen en denk aan de positie van oudere, die langzamerhand de mijne is geworden." Dergelijke half schertsende vriendelijkheid van toon, zoo geheel vrij van het zelfbewust-stroeve en hooge, dat voor sommigen onscheidbaar is van de professorale waardigheid, kenschetst den hooggeleerden spreker.⁴³²

Sommigen vonden de onderdanigheid⁴³³ waarmee Jonker zich introduceerde in de Groningse kring overdreven.⁴³⁴ Was het de vrees voor het nieuwe van de katheders waardoor hij zich aan het vertrouwde van de kansel wilde vastgrijpen?⁴³⁵ Het hoorde bij zijn persoon dat in een tijd van veranderingen en onzekerheid het water bij hem over de rand sloeg.⁴³⁶ Daarbij: Jonker was met zijn overtuigingskracht meer een tutor en coach dan een wetenschapper en studeerkamergeleerde. 'Grootter dan zijn gaven naar het verstand, waren zijn gaven naar het hart', stelt zijn biograaf.⁴³⁷

432 *De Telegraaf* 13-5-1905 (zondagsblad bij zaterdageditie; de journalist wordt met initialen J.Ch.B. aangeduid).

433 'Als Gij mij vergunt een "waterdrager en houthakker" te zijn in het heiligdom, door U bediend, dan zal ik dat als een groote eer beschouwen, allereerst om de heerlijkheid van dat heiligdom zelf, dan ook om den eerbied waarmee ik tegen U opzie', *Persoonlijk Geloofsleven en Theologische Studie* 37.

434 M.J.A. de Vrijer, *Gunning Tragicus*. Prof. Dr. J.H. Gunning Jr. in den kring zijner broeders, Den Haag 1946, 109 laakt Jonkers 'geringschatting van eigen wetenschappelijke statuur' en meent met F. van Gheel Gildemeester en G.J. van der Flier dat 'zulk een nederigheid tē ver gaande' is. De Vrijer beluistert bij Jonker in zijn professorale bescheidenheid 'eenzelfde geringschatting van eigen wetenschappelijke statuur' als bij Gunning jr.

435 *Persoonlijk Geloofsleven en Theologische Studie* 38-39.

436 Van Rhijn, *Jonker* 169.

437 Van Rhijn, *Jonker* 138,166.

De professoren in Groningen stonden met elkaar op goede voet.⁴³⁸ Jonker was de jongste en laatst (of laat) gekomene en dat zal mede zijn bescheiden opstelling in de kring hebben bepaald. De levenslange nauwe vriendschap tussen Jonker en C.H. van Rhijn is van grote betekenis geweest.⁴³⁹ Van Rhijn had er zijn best voor gedaan dat Jonker naar Groningen kwam. Vanaf hun studententijd hadden ze al raakvlakken. Omgang was er ook met Is. van Dijk. Met hem en La Saussaye jr. en Valeton jr. had Jonker aan het schrijfwerk van de vroegere *Studiën* deelgenomen. Evenals Van Dijk bezon Jonker zich op het thema aesthetische religie en christelijk geloof. In de uitoefening van het hoogleraarschap en bij het onverwachte overlijden van Hans Jonker hebben naast de Van Rhijns en anderen ook Is. van Dijk en zijn echtgenote de Jonkers bijgestaan.⁴⁴⁰ Onder de collega's en generatiegenoten die nog regelmatig naar Heerde trokken, noemen we vooral oud-studiegenoot F. van Gheel Gildemeester. Samen met Van Rhijn had Gildemeester Jonker in de redactie van *Theologische Studiën* betrokken. In de kring van intimi vinden we ook de jongere predikanten J.P. van Bruggen en G. Posthumus Meyjes, die zouden spreken bij Jonkers begrafenis. Vanuit Heerde bezocht Jonker - alleen of samen met zijn broer of een vriend - naburige collegae.⁴⁴¹ Zulke omgang was gericht op steun.

'Een vriend doet wat zijn vriend verlangt, niet omdat hij moet, maar omdat hij mag. De vrienden van Jezus zijn niet onder de wet, maar onder de genade. De vrienden van Jezus doen wat Hij zegt, niet om de zaligheid, maar omdat ze zoo zalig zijn en uit zaligheid niet anders kunnen. En hoe trouwer we doen wat Hij gebiedt, des te minder worden we dienstknechten, des te meer vrienden genoemd. (...) Tusschen vrienden spreken deze dingen van zelf.'⁴⁴²

438 Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*, 150 noemt bij de Groningse hoogleraar Van Dijk de goede verstandhouding die hij met anderen, onder wie ook Jonker, heeft gehad. Onder diezelfde kwalificatie valt ook de verhouding tussen Jonker en Mallinckrodt, hoe verschillend ze ook waren. Zie Van Rhijn, *Jonker* 126-127.

439 Zie voor een gedetailleerde beschrijving Van Rhijn, *Jonker* 34-36, 123-124, 125, 135, 137-138, 141, 153, 155 en C.H. van Rhijn A.A.zn, 'Levensbeschrijving van Professor van Rhijn', *Ernst en Vrede* 6-7, 8, 12, 18.

440 Notities in het *Dagboek van Minet Jonker* in de julidagen van 1909.

441 De namen van J.C. Loor in Vorchten en oud-studiegenoot K. Janzen in Veessen worden genoemd. Toen Janzen op zondagmiddag 15 september 1918 zijn veertigjarige ambtsbediening herdacht, sprak Jonker 's morgens in de goedgevulde kerk van Veessen een herdenkingsrede voor hem uit. Jonker en C.H. van Rhijn bezochten hem regelmatig. Klaas Janzen (1852-1944), een vrijgezel gebleven Friese boerenzoon en preses van de classis Harderwijk, bracht zijn hele ambtsperiode in het Ijsseldorp door. Zie J. van Vreden en J.A. de Wit, 'Ds. Klaas Janzen, vierenvijftig jaar predikant in Veessen (1878-1932)', *Heerde Historisch* 1994, 67-89.

442 'De vriendschap des Heeren met de Zijnen' (Joh. 15:13-15), *Heemstedse preken 1903-1905*, 6, 7.

4.2.6 Jonkers leerlingen

Het werk van Jonker is vormend voor de persoonlijkheid van jonge mensen geweest.⁴⁴³ Het is zijn doelstelling om studenten op te kweken tot ‘karakters’. Motiverend en enthousiasmerend wil hij voor aankomende juristen, medici, literatoren en filosofen die zich wetenschappelijk lieten scholen, present zijn. Daarbij staat de humaniteit voorop.

‘En Gij Heeren studenten! (...) wanneer Gij dat “frommer Mann” maar neemt in den gezonden, kloeken zin, dien het heeft, dan voelt gij zelf wel, dat het met uw wetenschappelijke opleiding o zoo nauw samenhangt, u den toegang tot een onbeschrijflijken rijkdom van zedelijke idealen opent, en u het geheim ontsluit van de kracht, ik zeg niet om veel-weters en succes-jagers, maar om menschen te worden in de edelste beteekenis van het woord, karakters, persoonlijkheden, in staat om voor anderen en uzelf uw kennis goed te gebruiken, granietgestalten van wilskracht en beginsel, die onze maatschappij niet kan missen, wanneer zij althans niet in doodelijk mechanisme zal ondergaan. Als ik aan de bevordering van dit groote streven iets kan mede werken, verklaar ik mij daartoe gaarne bereid.’⁴⁴⁴

Jonker geeft zijn expertise aan toekomstige predikanten. Ze zullen authentiek en dienstbaar optreden en daaruit zal blijken dat God originele mensen heeft geschapen. Jonker, die zelf onzeker is over het antwoord op de vraag wat zijn arbeid toevoegt, moedigt de jongeren aan vertrouwen de basis te laten zijn van hun predikantswerk. Enige bescheidenheid siert theologen, maar ze hoeven zichzelf niet in een hoekje te praten. Hun drijfveer ligt in de energie van God.

‘Tot U, studenten in de theologie (...) Wat ik u leeren kan is niet veel, maar misschien zult Gij het toch wel nu en dan kunnen gebruiken als een soort van springplank om verder te komen, (...) Bij het onderwijs in de “bijbelsche godgeleerdheid” zal ik U pogen aan te wijzen, dat de religieuze gedachte enkel te verstaan is in het licht van de religieuze persoonlijkheid, waaruit zij geboren werd. Bij dat in de “practische theologie” wensch ik het U telkens te herinneren, dat niemand in staat is behoorlijk het Evangelie te bedienen zonder zich zelf te worden in den hoogsten zin van het woord. Bij dat in de “zendingsgeschiedenis” zal het ons duidelijk worden welken machtigen invloed, karaktervorming geoefend heeft en blijft oefenen op den arbeid voor het Koninkrijk Gods. Ik zal trachten U te helpen in het verzamelen niet van geleerdheden, maar van realia, die U onontbeerlijk zijn in het heilig ambt, waartoe Gij U voorbereidt. Al mijn arbeid wensch ik dienstbaar te stellen hieraan, dat Gij

443 Zie Van Rhijn, *Jonker* 127,128,132.

444 Jonker sprak bij zijn inauguratie eerst de andere studenten aan en daarna de studenten in de godgeleerdheid, *Persoonlijk Geloofsleven en Theologische Studie* 40.

arbeidt aan U zelf, en zoo geschikt wordt om te arbeiden aan anderen, als arbeiders in des Heeren wijngaard. (...) Godlof, wij die gelooven, worden niet aan eigen veerkracht, d.i. ten slotte aan eigen onmacht overgelaten. Het laatste woord der wereldgeschiedenis is aan de *ενεργεια* uit Filippenzen 2, aan de verlossings-energie, aan de overwinnings-energie van den levenden God, aan het en-ergein, dat Hij werken wil ook in U en in mij, om zijn welbehagen.⁴⁴⁵

Zes door Jonker opgeleide predikanten hebben in de kerk gefunctioneerd. Hun gegevens zijn in een bijlage opgenomen. In het leven en werk van deze leerlingen vinden we 'delen van de geest' terug, anders gezegd: ontvouwing van de spiritualiteit van hun leermeester. Bij J. Beks komt de in aanleg wetenschappelijke houding van een predikant voor de dag. Bij A.R. Rutgers en E.H. Wieringa treft de radicaliteit van optreden; zij verzetten zich tegen sociaal onrecht en laten zich in mindere of meerdere mate met het socialisme in. Rutgers bezwijkt onder de macht van de Duitse bezetter. Bij J.P. van Bruggen krijgt het predikantenbestaan door bestuurlijke taken een breed-kerkelijke en sociaal-maatschappelijke armslag. Bij H. Kluin ontwikkelt zich het categoriaal pastoraat door specifieke aandacht voor een doelgroep. Bij D. Kuilman is het de vruchtbare wisselwerking tussen het herder- en leraarschap van een gemeentepredikant. Genoemde predikanten positioneren zich niet als richtingsmensen. In later verschenen herinneringsbijdragen wordt gerefereerd aan hun ethisch-orthodoxe ligging. Jan van Bruggen was de leerling met wie Jonker het meest vertrouwelijk is geweest.⁴⁴⁶ Dikwijls bevestigen Jonkers leerlingen elkaar tot predikant op een standplaats. Sommigen van hen streven ernaar als 'Jonkerianen' hun leermeester in doen en laten gelijkvormig te zijn.⁴⁴⁷ Voortdurend berispt Jonker de door hem geconstateerde afhankelijkheidspositie.

"k Wenschte bijna u maar nooit te hebben ontmoet. De gedachte folterde mij, dat mijn slechtheid, mijn groote groote slechtheid, u belemmering worden zou op weg tot den Vader. (...) Wat u aan God bindt is niet van mij. 't Gaat misschien door mij heen. Meer niet. 't Komt alles van Hem, van Hem alleen. (...) En dit is het heerlijke van onze verhouding, dat zij mij voortdurend stelt onder den eisch om te sterven, opdat ik u niet hindere in uw gemeenschap tot God.'⁴⁴⁸

445 *Persoonlijk Geloofsleven en Theologische Studie* 40-41,42.

446 Zie de vermelding van de *Correspondentie A J.Th. Jonker - J.P. van Bruggen* in Bijlage 1 over de archiefbronnen.

447 Zie Van Rhijn, *Jonker* 132 over het min of meer nabootsen van het werk en optreden van Jonker.

448 *Brief aan J.P. van Bruggen*, Heerde 15-1-1910.

Heerde, 15 Febr. '88.

Mijn heerlyke Broeder en Vriend,

Naar gewoonte kom ik u weer mijn gelukwenschen met uw verjaardag aanbieden. En - 't is weet het wel - dit geschiedt niet voor den vorm. Allerlei gewaarwordingen bruisen in mijn binnensake op, temydt het u gedenkt. En ik kan u geen behoorlyke orke in brengen. Maar den God, wantom heeft u houdt toch; otmachtige hand om uventwil. En terwille van allen, die u liefhebben. Dies ook van myself. Die deso blij zijn, dat we u nog mogen hebben, en deso hebben dat de u niet verliezen, ook niet al hoort der aan. Stonds de engel des doods, als een vredeboten, u uit dit land der vernedelingsehep overdragen in het Funkenhuis, waar het hebben - ook van elkander - pas goed begint. Ik zie u als een Monument van Gods goedertierenheid - niet met handen gemaakt. Tot eere van Hem, die al uw heil heeft bewerkt, en bewerkt, en bewaken zal. Ik uw heil, deso dat u niets meer bij heeft, en u ook niets meer bij hem. Wie zal in staat zijn ten volle uit te spreken, welke zij de lengte is, de breedte, de hoogte en de diepte van deze Overforming? 't is het mij steeds langer beklimmen, want jaren valt u ongetwijfeld voor uw geestes-og en voortdurend hebbender Licht op het lange leven, en ook deso baten leven, dat achter u ligt. En bij dien aanblik ontwaagt 't is steeds zijder stof om met den Psalmist in erbiestigen dank te stemmen: 't is, o Heer, mijn God, hebt uw wonderen en gedachten aan ons vele gemaakt; men kan de niet in orke bij u verhalen; heb ik te verhandigen, en uit spreken, deso zij 't u onmogelijker dan dat ik de den kunnen vertellen? Anderveest, de Heer heeft groote dingen aan u gedaan - dies is 't u verbleeft. En wat de,

teekent al het groote, dat er was, en al het groote dat er is, in vergelijking met het groote,
dat er nog komen zal? Het eene zijn in de laatste dagen? zegt ook - dat de eene geven
wonderen, in den kernel boven en teekenen op de aarde beneden' (Blaudel. 2: 17, 18). Gelikt
dit ook niet van ons persoonlijk Leven? In onze eerste dagen - met trouwe, teedere Voederzorg, die
van een tot een ons heeft gemaakt! Op zijner leeftijd - loonnel opbarings en overwinning, van
zijn verzorgende, eedele Liefde! Het eene gemede - wonder om, is 't andere gemede wonder om.
Maar elke methode Gods sluit en belofte Gods in zich, en zij horen om beloften. En dus komt
hij in 't een, terugt' en met ons op een einde loopt, verbeuren: wij wonderen, gaauw al
wonderlijker worden om u, de wonderlijker inget wonderen zijn bewaard van de laatste
dagen, ook om uw sterfslag, ook om den dag uwel begrafenis. Zijn gouden jeuten staan
open naar den kant, waar de bron onderziet. De voortelling van zijn groote werk is thomax
nog dan het begin, de voltooiing accintig zijn dan begin en voortelling tamen. Het dank
lijst des geloofs kleint te heestert in de avondlicht. De stroomen die de ouden dars
in en zijn, beter dan de gebroeken, die de jongelingen gebrui hebben. Het Paradijs ligt niet
reken om, het ligt vint om. -- o, My, lieve Broeder, als wij een in 't laatste meser dagen
meer niet te weinig verachten van den die om des minnprechtelich viel heerlijk belofte, won-
deren een kerstet op de aarde, teekenen Gods boven in de kernelen. Dagen, nacht met opening op
die wonderen en teekenen wachten. Machtig kernelwaarde stromen, door loon, hee, dag, als kin-
deren, des belofte, van de hope tot heerlijkheid vol. Ons niet is de wer leke, brengen doot
duistermissen, aanwekkingen, die ons in den, wren wille, brengen, dat het met ons uitloopt
op begrafenis. Daar alle hooren, alle gram heen gram we op naar de Binnelicht. Binnel-
lichtwonderen blijven we, ook als om het doortreuen op 't voorhoffel parelt. De beste
wij, worst om bewaard vint 't laatste. En de allerbeste wij vint 't allerkleest.

Met een, overwin, handdruk, en heerlijkheid groetes

vind al de wren

uw Liefde, Fr.

Ook van mijn laatste vriendelich gelukwensicht -

J. J. M. Jonker

“Wees u zelf!” De predikant “plaatst zich voortdurend met groote bescheidenheid achter wat hij zijn gemeente te zeggen heeft. Maar men voelt dat er iemand achter staat. (...) hij komt los”.⁴⁴⁹

Voor zijn leerlingen blijft Jonker de man die trouw en belangstellend met hen meeleeft. Hij reflecteert op de preken die hem toegestuurd worden en geeft aanwijzingen voor een heldere scopus, begrijpelijk woordgebruik, consistente denklijnen en logische dispositie van het gezegde. Hij geeft feedback op ervaringen, opgeschreven pastorale handelingen en voorbereide catecheselessen. Bruikbaar lesmateriaal en boeken worden toegezonden aan de door hem opgeleide en drukbezette jongere generatie, om tot studeren aan te moedigen. Behulpzaam is hij ook in zaken van financieel beheer. Hij moedigt aan tot het nemen van rustperiodes, bang voor overspanning. Alleen door stille uren worden mensen sterk gemaakt. Agitatie en prestatiedrang beschouwt hij als zwakte.

‘Wees daarvoor toch op uw hoede! Te veel toegeven aan actie-behoefte wordt dikwijls door overspanning gewroken. Er is iets feestelijks in het - sit venia verbo - kaarsenbesef al licht gevende te “mogen” verteren. Maar drie keer op een Zondag te preeken - dat wordt te kras. Als gij weêr in de verzoeking komt het te doen, zou ik maar liever naar den wensch van de Gemeente luisteren, die er toch inderdaad niet mee gediend is, wanneer gij u overwerkt. Geforceerde productiviteit is de rechte niet. Appels van den boom slaan, in plaats van te wachten, totdat ze rijp worden en van zelf afvallen... Ik zou wel haast willen gaan spuwen op den kruidenier in mijn binnenste, die deze knappe adviezen geeft (...) gij weet wel hoe ik 't bedoel.’⁴⁵⁰

‘Ik hoop, dat gij van zomer in den een of anderen vorm wat vakantie hebt gehad. Dat is beslist noodig om frisch te blijven. De dominee hier preekt en catechiseert en huisbezoekt al door al door. Met misschien even verschrikkelijken als verdienstelijken ijver. Machine-ijver zou men 't haast willen noemen. En fysiek kan hij er best tegen. Maar dat dit ‘nooit-eens-afbreken’ het gevaar van met 't heele werk in den sleur onder te gaan niet verergert, dat zou ik niet gaarne beweren. Ik vind, dat een Predikant het ook aan zich zelf ja, maar vooral aan zijn gemeente verplicht is nu en dan te pauzeren, d.w.z. uit rust (wezenlijke vakantie is “Sabbath” - een heiligheid) de energie te putten, die hem in staat stelt ook zijn werk nieuw te maken en nieuw te houden, in den trant van Gods goedertierenheden, die de kunst verstaan nota bene “elken morgen” nieuw te zijn. Soms gaat het bezwaarlijk, ik ontken 't niet. Maar een goed pastoraal geweten is teeder genoeg om zich door geen ingebeeelde bedenkingen

449 *TS* 1892, 254.

450 *Brief aan J.P. van Bruggen*, Heerde 8-3-1910.

in de war te laten brengen. God eischt van ons 't onmogelijke niet. Heeft het niet iets van aanstellerij, als wij 't zelf wel van ons gaan eischen? Hij wil geen neuropatische, afgezwogde arbeiders in zijn wijngaard. We moeten "wandelen" (cf. den klimax aan het slot van Jes. 40) voor zijn aangezicht. Niet draven. Dan raken we maar buiten asem.'⁴⁵¹

'Ik geloof, dat 't heel best is zòo. Voel er mij ook volkomen rustig in. Mijn vrouw heeft mij Job 22:28 leeren verstaan. "Als gij een zaak besluit zal zij u bestendig zijn, en op uw wegen zal het licht schijnen". Dat zult gij nu ook ondervinden. Telkens innerlijke bevestiging. En in de duisternis van twijfel - als die komen mocht - 's Vaders handdruk, die zegt: "ga maar door, 't is toch goed zoo".'⁴⁵²

Stadspredikanten hebben meer dan dorpspredikanten een zekere vrijheid en mobiliteit. Maar het gevaar van afglijden en meegaan in de seculiere gemakzucht bedreigt hen ook, vreest Jonker. Hij is beducht voor een aanslag op hun persoonlijk geloofsleven. Hij ziet al vroeg kaalslag van het kerkelijk leven in de stad. Het getal wordt gemarginaliseerd.

'Er zit in zoo'n stadsgemeente allerlei griezelige miserie, waarvan gij nu nog geen Ahnung hebt. Maar dat hoort bij de heerlijkheid. Wie het kruis vreest moet het Kruis niet prediken. Zet u onontwortelbaar vast in de rust. In Gods rust. D.i. in Gods scheppings-macht. En dan zal geen van de verderfelijke agitatiën, die op u loeren, u kunnen overmeesteren.'⁴⁵³

'Een mijner vroegere leerlingen, sedert kort Predikant te Amsterdam, schreef mij dezer dagen: "uit mijn wijk van 13000 Hervormde zielen zijn er in een half jaar zéven kinderen gedoopt". En dan: "hier is voor de vaderlandsche kerk geen hoop meer, zelfs bij niet een van de Predikanten"!! (...) Maar evenmin als Zijn Woord ophoudt Zijn eigen Woord te zijn, wanneer het door levend getuigenis tot ons komt, zoo min verliest Zijn genade-verkwikking haar hemelsch karakter, wanneer Hij ons deze door bemiddeling van een mensch bereidt.'⁴⁵⁴

'De krant had mij verteld, dat in den kerkeraad van Adm. over de aanstelling van een jeugd.pred. gehandeld werd. (...) En nu komt uw brief mij uitvoerige inlichting omtrent den loop van de zaak geven. (...) Dit is reeds genade, veelbelovende, dat uw

451 *Brief aan E.H. Wieringa*, Heerde 7-9-1910.

452 *Correspondentiekaart aan J.P. van Bruggen*, Heerde 10-6-1912 (na een beslissing op een beroep).

453 *Correspondentiekaart aan J.P. van Bruggen*, Heerde 9-11-1915.

454 *Brief aan J.M. Littig*, Heerde 11-7-1923.

oogen open zijn voor allerlei gevaren, die u bedreigen. Om tot het heil te komen moet het regelrecht tegen 't heil ingaan. Maar dat zal ook wel komen, en u bevestigen in de zekerheid, dat dit werk uit God is.'⁴⁵⁵

4.2.7 Helen en halven

Kuyper en Jonker botsen met elkaar.⁴⁵⁶ Met zijn brochure *Kalvinistische Ingenomenheid met Rome, aan Kalvijn zelven getoetst* bindt Jonker de strijd aan. Hij meent dat Kuyper in zijn coalitie met Rome zich ten onrechte op Calvijn beroept.

Heeft Jonker soms zijn laatste these bij zijn proefschrift losgelaten? 'Het is beter dat predikanten zich te weinig dan dat zij zich te veel met politiek bemoeien.' Maar wat is te weinig? In een eerdere stelling formuleert hij: 'In onzen tijd is zeer aanbevelen tegenover Rome niet liberaler te zijn dan het zelf is.' Op grond van een door Kuyper gepubliceerd artikel vraagt Jonker hem in een briefje naar de vindplaats van een citaat uit Calvijn, waaruit moet blijken dat er in de strijd tegen het libertinisme bij Rome steun valt te halen. Jonker vraagt toestemming dit gegeven in een eigen publicatie te gebruiken. Kuyper verstrekt aan Jonker het Latijnse citaat zonder vindplaats en voegt er, anders dan hij later stelde, niet een vertaling aan toe. Jonker vindt het gezegde in Calvijns geschrift tegen de Libertijnen.⁴⁵⁷ Hij maakt echter een fout in een eerste vertaling, die ook in de brochure terecht komt.⁴⁵⁸ Kuyper grijpt de gelegenheid aan om Jonker open-

455 *Correspondentiekaart aan J.P. van Bruggen, Heerde 21-10-1925.*

456 Zie Van Rhijn, *Jonker* 59-67 voor een gedetailleerde en nader gedocumenteerde beschrijving van de in deze subparagraaf aan de orde gestelde pennenstrijd.

457 Jean Calvin, *Instructio, adversus fanaticam et furiosam sectam Libertinorum, qui se spirituales vocant*, 1546, ed. Amsterdam (1667-)1671, IV 377 en *Ed. Corp. Ref.* 35, 162.

458 Zie in Jonkers *Kalvinistische Ingenomenheid met Rome, aan Kalvijn zelven getoetst* 34-35 en voetnoot 1 het uitgebreide citaat: 'Praeclarum profecto esset me Papam eiusque socios atque ministros pro viribus infamare (nec enim aliter ecclesiam Dei aedificare possum, quam bellum gerens cum iis, qui eam diruere conantur) interim autem iis parcerem, qui hostes Dei sunt longe perniciosiores, veritatemque ipsius magis evertunt. Nam Papa aliquam adhuc religionis formam relinquit; spem vitae aeternae non tollit; docet timendum esse Deum; aliquod statuit boni et mali discrimen; Christum verum Deum atque hominem agnoscit; aliquid auctoritatis tribuit Verbo Dei. Istis autem, hic finis propositus est, ut coelum terrae miscant; omnem religionem in nihilum redigant; omnem ingenii humani cognitionem deleant: sopiant veluti lethargia conscientias; nec ullum prorsus inter homines et bestias discrimen relinquunt.' Jonker vertaalde: 'Terwijl het voorzeker mijn plicht was den paus en zijn bondgenoten en dienaren te bestrijden (in een slecht gerucht te brengen), zou ik intusschen deze zelfs sparen tegenover hen die veel verderfelijker (gevaarlijker) vijanden zijn van God en Zijn waarheid nog meer verdraaien (omverwerpen). Want de paus heeft tot nu toe eenigen vorm van godsdienst overgehouden; hij neemt de hope des eeuwigen levens niet weg; hij leert dat God moet gevreesd worden; hij neemt eenig onderscheid aan tusschen goed en kwaad; hij erkent dat Christus waarlijk God en mensch is, en hij schrijft eenig gezag toe aan het Woord Gods. Maar zij hebben het doel den hemel en de aarde dooréén te mengen, allen godsdienst tot niets terug te brengen, enz.' Kuyper vertaalde in *Niet de Vrijheidsboom maar het Kruis. Toespraak ter opening van*

lijk te discrediteren. Hij vindt Jonkers werk niet meer dan een ‘vlugschrift’ en noemt het opmerkelijk dat Calvijn in staat bleek boven zijn onverzoenbare houding jegens Rome uit te komen. Had de hervormer in de verschrikkingen van thans geleefd, dan zou hij Rome als zijn medestander tegen liberalen, radicalen, socialisten en communisten hebben beschouwd. Ook fulmineert Kuyper tegen de ethischen, die met hun ‘geloof der gemeente’ en andere neigingen de kerk van de Hervorming hadden verzwakt en Rome de vrije hand hadden gegeven. In een redevoering neemt hij Jonker nog eens op de korrel.

‘Niet alsof we vreesden, dat Dr. Jonker met zijn citaten u van uw bondgenoten scheiden zal. Een man die, op anderer vertaling captie makend, zelf zóó slecht Latijn vertaalt, is een gids in het Bergland dien elke kloeke bergbestijger uit liefde tot zijn naasten thuislaat. (...) Immers de woorden: Praeclarum profecto esset, vertaalt hij: Terwijl het voorzeker mijn plicht was, wat ze onmogelijk kunnen beteekenen. En wie iets van de syntaxis verstaat, ziet dat parcerem slaat op de Libertijnen. Nu zou dit nog zoo erg niet zijn; want de kennis van het Latijn is thans bij velen bitter pover. Maar het ergste van deze zaak is, dat Dr. Jonker onze goede vertaling voor zich had: “het zou wat fraais zijn”, en dat hij den meester kwam spelen, om onze vertaling te hekelen. Hierdoor nu heeft hij zichzelf als erbarmelijk Latinist op den kaak gesteld; gelijk elk deskundige zal toestemmen. Hier komt nog tweeërlei bij: 1e. dat hij ten onrechte beweerde, dat de Libertijnen van toen en de Liberalen van thans niet op één wortel bloeien. Groen van Prinsterer had het hem anders kunnen leeren, en nog dezer dagen verklaarde Mr. Kerkdijk dat er tusschen de Socialisten en Liberalen geen principieel verschil bestond. En 2e. kan ik het in Dr. Jonker niet goedkeuren, dat hij, zonder zijn doel te openbaren, mijn hulp inriep om zijn brochure mogelijk te maken. Zonder iets er bij te voegen, vroeg hij mij naar Calvijns citaat; en ik gaf hem dit. Maar mij dunkt, als eerlijk man ware hij verplicht geweest, mij te zeggen, dat hij dit citaat tegen mij wenschte te gebruiken. Hij zou het daarom toch gehad hebben. Maar zijn eigen positie ware dan zuiver geweest. Wat overigens elk deskundige denken zal van de zonderlinge

de tiende Deputatenvergadering in het eeuwjaar der Fransche Revolutie, Amsterdam 1889, 35 het citaat als volgt: ‘Het zou wat fraais zijn, dat ik den Paus en zijn genooten en dienaren naar vermogen aanviel (wat ik wel moet doen, omdat ik de kerk niet kan sterken, zonder het zwaard te kruisen met wie haar ondermijnen); en dat ik inmiddels hen door de vingers zag, die nog verderfelijker vijanden Gods zijn, en zijn Waarheid nog zoo veel krasser aanranden. Neen, dan laat de Paus tenminste nog eenige gestalte der religie staan; hij vernietigt het geloof aan een eeuwig leven niet; hij leert dat God te vreezen zij; hij stelt op eenige wijze het onderscheid vast tusschen goed en kwaad; hij erkent Christus waarachtig God en mensch te zijn; en eert ten deele de autoriteit van Gods Woord. Maar die anderen stellen zich aan als wilden ze den hemel naar de aarde neertrekken; alle godsvrucht vernietigen; alle hoogere aandrift in den mensch uitblusschen; en de conscientie in slaap wiegen; tot er ten leste geen verschil hoegenaamd meer overbleef tusschen mensch en dier.’

liefhebberij, om de ruwe taal en de toon uit de polemiek van Calvijns dagen te midden van onzen strijd te werpen, is voor niemand dan voor Dr. Jonker een geheim.⁴⁵⁹

Jonker verwoordt zijn verweer tegen Kuypers verdachtmakingen in een open brief.

'Ach, die fout! die fatale fout! Dr. Kuyper gaf mij per briefkaart het gevraagde citaat van Kalvijn. Ik maakte natuurlijk terstond bij de eerste lezing een vluchtige vertaling, die zich in mijn hoofd vastzette, en die ik, in mijn blijdschap over de verrassende vondst van het citaat bij Kalvijn zelf, verzuimde aan den gedrukten tekst nauwkeurig te toetsen. Hinc illae lacrimae! Laat mij hier een onbewimpeld "peccavi" mogen uitspreken. Ik weet niet hoe het komt, maar het kost mij geen moeite dit te doen; zij het dan ook dat ik mij, en dat niet alleen om mijns zelfs wil, over dezen ongelukkigen mispas diep beschaamd gevoel. Geloofst gij intusschen ook niet dat de plaats leviter corruptus is, en dat voor "parcerem": "parcere" moet gelezen worden? En geloofst gij ook wel dat ik honderdmaal liever van de trappen val, gelijk ik gevallen ben, dan dat ik de rol zou moeten vervullen van mijn onbarmhartigen censor, Dr. K., die het zich tot taak schijnt gesteld te hebben mijn bebloeden kop nog meer te stooten en te kneuzen, en zoo mogelijk te verpletteren? (...) Hij "kan" niet anders. Als demagoog en partijleider heeft hij zich helaas! beroofd van de eere, zij 't ook slechts op een punt van ondergeschikte beteekenis, eerlijk en ridderlijk ongelijk te kunnen bekennen. Van alle zijn slaafsche volgelingen is niemand meer het slachtoffer van armzalig en de man van karakter onwaardig servilisme, dan de leider zelf, zonder het evenwel zelf te weten of te willen weten. Dit te bedenken stemt evenzeer tot zachtmoedigheid bij de beoordeeling van zijn woorden en daden, als het ernstig beducht maakt voor de toekomst van dezen mensch. "Kuyper;" - ik hoor het nog een van onze ambtgenooten in de Rotterdamsche gemeente zeggen (zijn sprake maakt hem openbaar) - "Kuyper, gij zult het zien, hij zal vallen vóórdat hij sterft, en terwijl dan zijn eigen volgelingen hem zullen verguizen, zullen wij, die hem thans om des gewetens wil moeten weêrstaan, zeggen: hij was toch een groot man!"⁴⁶⁰

In het strijdbare activisme van Kuyper stichtten de nieuwe gereformeerden een eigen kerkverband en maatschappelijke organisaties die het protestantisme een hedendaags gezicht konden geven. Anderen verwachtten de opbloei van het

459 Kuyper, *Niet de Vrijheidsboom maar het Kruis* 35-37. (Van de oorspronkelijk in 1889 te Amsterdam uitgegeven toespraak verscheen ter gelegenheid van de viering van het 100-jarig bestaan van de Anti-Revolutionaire Partij in 1979 te Goes een van annotaties voorziene heruitgave.)

460 Uit een open briefwisseling tussen Jonker en W. Francken, emeritus-predikant en van de Groninger richting, met wie Jonker in de Maasstad had gestaan, *Kerkelijke Courant* (afgekort: *KC*) 1 en 29-6-1889.

geestelijk leven in de oude volkskerk vooral langs medisch-irenische weg. Vanaf nu zou men binnen het protestantisme worden gerekend tot de parade der mannenbroeders of tot een denominatie die op een of andere wijze hing aan de passievere vormgeving binnen het hervormde volksdeel. De 'kleine luyden' ontwikkelden zich onder leiding van Kuypers tot een gesloten, zelfbewuste partij, terwijl de theologen van de ethische richting - die van partijvorming zeer afkerig waren - niet tot een dergelijke frontvorming konden of wilden komen. De godsdienstige kwestie had daarmee een sociale component.

Ethischen als Jonker hebben zich gegriefd gevoeld onder Kuypers retoriek waarmee hij aan andersdenkenden een slag toebrengt. Zijn ijveren voor de zuivere kerk - het kerkisme - heeft hen sceptisch gemaakt, en ook wel afkerig van het instituut 'kerk'. De ethische theologen onderkennen in de moderne cultuur waarheidselementen die op Christus wezen, maar waren van mening dat de door de modernen nagestreefde vrijheid en zelfbepaling niet zonder wedergeboorte en zonder de verzoening in Christus tot stand konden komen. Zij voerden daarover op verschillende wijze het gesprek met de modernen, waarbij zij het massieve antithetische denken van Kuypers schuwden. Als theologen die de 'Selbstthätigkeit' hoog in het vaandel hadden staan en respectvol wilden omgaan met vertegenwoordigers van andere stromingen, die de humaniteit wilden bevorderen, verwierpen zij het verbale geweld van Kuypers, waardoor zij en anderen categorisch werden buiten gesloten en als afvalligen werden beschouwd. Tegelijkertijd zagen ze hoe een door Kuypers en zijn medebroeders gericht georganiseerde kerk aanhang kreeg. De theologie van het geweten uitte zich voornamelijk in een individualiteit die niet direct de ziel van het volk raakte. Het kerkelijk-ethische kwam vaak als diffuus over bij meer rechtlijnig denkende mensen. Het maakte de nauwelijks georganiseerde ethische beweging kwetsbaar en de zaak waarvoor zij stond niet populair.⁴⁶¹ Jonker en anderen zagen het licht van Kuypers genialiteit en ook de schaduw van zijn genadeloosheid. Wanneer Kuypers sprak over 'De Heelen en de Halven'⁴⁶² doelde hij met de laatste kwalificatie vooral op de ethischen. Het lijkt erop dat Kuypers allen over één kam schoor. Kuypers woordenstrijd met Jonker doet denken aan de eerder als 'broederlijke

461 De Vrijer, *De Gereformeerd-ethischen* 89.

462 Op de voorpagina van *De Standaard* van 17-6-1885 verscheen 'De Heelen en de Halven'. Abraham Kuypers voorzag en wenste een breuk in - wat hij noemde - de christelijke volksbeweging: 'Dit hoeft niet, zolang men nog alleen toe is aan zielzorg en predicatie, aan evangelisatie en missie, aan philanthropie en dilettantisme. Maar hoeft wel, en moet en komt dan ook onverbiddeijk, zoodra de Christelijke volksbeweging zich nog een schrede verder waagt, en nu ook doordringt tot de politiek, tot het recht en tot de wetenschap.' Zie voor de ontwikkeling van het hervormde volksdeel naast dat van Kuypers: Annemarie Houkes, *Christelijke vaderlanders*.

vermaning' begonnen polemiek tussen Kuyper en Gunning.⁴⁶³ Jonker wil geduld betrachten, 'overtuigd dat de waarheid in deze wereld nooit anders zegeviert dan aan een kruis'.⁴⁶⁴ 'Wij hebben nog iets meer te doen dan de waarheid te zeggen. Wij hebben de waarheid in waarheid te zeggen, zò dat ze ook in ons binnenste, en zò als ze in ons binnenste waarheid geworden is. (...) Dan behoeven wij ons ook niet met de bestrijding van de dwaling bezig te houden. Zij sterft van zelf'.⁴⁶⁵

4.2.8 Dicht bij de koningin

Door toedoen van koningin Emma kwam een keur van predikanten naar de kerk van het Loo in Apeldoorn. In de maanden dat Emma door ziekte van koning Willem III aan huis gebonden was, kregen de diensten op zondagmorgen een veertiendaagse regelmaat. Toen Emma en Wilhelmina in 1892 de hofbank in de nieuwe Grote Kerk betrokken bleven de hofkapeldiensten bestaan. Koningin Wilhelmina heeft de traditie van godsdienst oefeningen aan het hof op haar wijze voortgezet. Mensen aasden op een entreebewijs voor de diensten. Het aantal genodigden uit Apeldoorn en daarbuiten dat aansloot bij het gevolg, de hofhouding, de hofdignitarissen, officianten en beambten liep soms op tot zestig à tachtig. Het Koninklijk Huis verstrekke rondom de diensten een hofbericht voor de kranten. De gastpredikanten werden gekozen op grond van hun gaven waarvoor de interesse van de vorstin was gewekt. Ze werden als groot of aanzienlijk beschouwd omdat ze tot hoogleraar of synodelid waren geroepen, een positie bekleedden in een grote stad, bekendheid of welsprekendheid genoten of door hun krachtig optreden in prediking en door hun raadgeving de vorst van dienst konden zijn. Bij gelegenheid zetten zij hun persoonlijke kwaliteiten en inhoudelijke gaven voor de hofhouder en het koninklijk gevolg in. Toch waren zij gewone dominees, omdat ze niet als functionarissen bij diverse gelegenheden aan het hofleven hoefden deel te nemen. In de praktijk waren de predikers voor Emma en Wilhelmina geen uitgesproken partijmannen van moderne of orthodoxe snit maar vooral predikanten van de gematigde ethisch-irenische richting, wars van polarisatie in de volkskerk.⁴⁶⁶

Het was een grote eer voor een predikbeurt te worden gevraagd. N. Beets, H.V. Hogerzeil, G. van Hoogstraten, A.J.Th. Jonker, I.G. Knottnerus, E. Laurillard,

463 Zie J.H. Gunning J.Hz., 'Correspondentie met Dr. A. Kuyper', *Prof. Dr. J.H. Gunning. Leven en Werken* 3 (2), 924-990 (vanaf 1878, toen er een conflict tussen Gunning en Kuyper ontstond over Gunnings *Leven van Jezus*).

464 KC 29-6-1889.

465 TS 1892, 254-255.

466 Zie Janneke de Jong-Slagman, *Hofpredikers in de negentiende eeuw. Een carrière bij de koning*, Hilversum 2013 (diss.) 7-13, 247 e.v., 297 e.v. *NvdD* 10, 17, 24 en 25-11-1890. J.J.H. Martijn, 'Ten Paleize', *AH* 28-11-1912. *NRC* 13-9-1926. Thijs Booy, *De levensavond van koningin Wilhelmina*, Amsterdam 1965, 286.

H.Th. Obbink (later hofprediker), J.W. Pont, J.H.L. Roozemeijer, L.C. Schuller tot Peursum, S. Ulfers, J.J.P. Valetton jr., S.D. van Veen, A. Voorhoeve en W.L. Welter (later hofprediker) stonden op de lijst. Ook P.D. Chantepie de la Saussaye, achterkleinzoon van de Waalse J.G. Chantepie de la Saussaye die hofprediker van Willem I was geweest, kan in de rij worden gevoegd. La Saussaye jr. werd in 1909 door de koningin geraadpleegd over de benoeming van een hofprediker.⁴⁶⁷ Net als zijn vader stuurde hij zijn geschriften en boeken aan de regerende vorst. Ook Jonker zendt Wilhelmina zijn boeken toe.⁴⁶⁸ Op zondag 12 oktober 1890⁴⁶⁹ komt hij naar het hof.

‘Zondag is in de Hofkapel van het paleis Het Loo, voor H.M. de Koningin, H.K.H. de Prinses en eenige genoodigden, een godsdienstoefening gehouden. De voorganger, Ds. A.J.Th. Jonker, te Ellekom, sprak naar aanleiding van Mattheus 14:24-31.’⁴⁷⁰

Zijn dienst maakt grote indruk op het hof. Emma kan van Jonker hebben gehoord vanwege diens polemieek met Kuyper. Mogelijk heeft zij ook geweten dat Jonker een volgeling was van La Saussaye en Kierkegaard. Over niemand liet koningin Emma zich zo lovend uit als over deze predikant, schrijft Janneke de Jong.⁴⁷¹ Toen twee weken later, op zondag 26 oktober, W.L. Welter voorging kwam in de memorie van de aanwezigen de Woordbediening van Jonker naar voren.

‘Welter heeft heel mooi gepreekt en nog al eenvoudig, ik vond zijn preek echter niets buitengewoons en had er meer verwachting van gehad. De Koningin was zeer tevreden over de preek maar vond evenals ik dat Welter niet te vergelijken was bij ds. Jonker uit Ellekom, ik dacht dat het misschien aan mij lag, dat die preek mij zulk een bijzondere indruk had gemaakt maar de Koningin was het geheel met mij eens.’⁴⁷²

467 De Jong, *Hofpredikers* 73.

468 In mijn bezit is een van koninklijk stempel voorzien exemplaar van *Hand aan Hand*, Leiden 1912, dat later als ‘Schenking uit de Bibliotheek van H.M. de Koningin’ een ander werd aangereikt.

469 Dat Jonker op zondag 27 april 1890 naar de kapel kwam, zoals De Jong, *Hofpredikers* 274 vermeldt, lijkt onwaarschijnlijk. In de database van kranten wordt Jonkers aanwezigheid in koninklijke kring op deze dag niet teruggevonden. Het Apeldoorns preekrooster, waar de hofdienst buiten viel, vermeldde op de ochtend van die dag naamgenoot ‘Ds. Jonker, Pred. te Nijkerk, in het lokaal Beemte’, *Apeldoornsche Courant*, 26-4-1890. Ook in de brieven van freule Van de Poll (zie hierna) komt de dienst niet voor.

470 *NvdD* 15-10-1890. In *RN* 16-10-1890 werden tevens een verwijzing naar Rotterdam als Jonkers vroegere woonplaats en een aanvulling van de liturgie met ‘Ps. 42:3, Gez. 13:1, 2, 3 en 7 en Gez. 58:7’ gedaan.

471 De Jong, *Hofpredikers* 274.

472 Uit een brief van jonkvrouwe Henriëtte van de Poll, hofdame van koningin Emma op het Loo, aan haar moeder op 8-11-1890. Haar frequente correspondentie is onderdeel van het Familiearchief Van de Poll, archiefnr. 149, inv. nr. 482, *Gemeentearchief Zeist*. Ik bezocht het archief om uit haar brief te kunnen citeren. Zie voor de ordening van de stukken

Jonker leidt op zondag 17 mei 1891 opnieuw een dienst in de kapel.

‘Op verlangen van H.M. de Koningin-Regentes had Zondagmorgen in de Hofkapel van het paleis Het Loo een godsdienstoefening plaats voor Hare Majesteiten, het gevolg en vele genoodigden. Als voorganger was uitgenoodigd dr. A.J.Th. Jonker, predikant te Ellecom, die tot tekstwoord had gekozen: Joh. 16:13 eerste gedeelte; de gezongen liederen zijn: Ps. 25:1, Gez. 272:1 en 3 en Gez. 153:4.’⁴⁷³

Het contact met koningin-moeder Emma krijgt voortzetting bij twee latere gelegenheden in het kader van bezoeken aan christelijke filantropische instellingen. Op 25 juni 1903 ontvangt Jonker als bestuursvoorzitter de oud-vorstin op Meer en Bosch, de verpleeginrichting voor epileptici met gebouwen in Heemstede voor jongens en mannen en in Haarlem voor meisjes en vrouwen. En als voorzitter van het Doorgangshuis, een liefdadigheidsinstelling voor opvang van vrouwen en meisjes, ontvangt hij haar in Groningen op 30 juni 1909 tijdens de Groningse lustrumfeesten.

Ook koningin Wilhelmina nodigt Jonker uit ‘op te treden’ in de kapel van het Loo. Wilhelmina is een trouw en belangstellend kerkganger, vooral een kritisch luisteraar, stelt Cees Fasseur.⁴⁷⁴ Wie van de predikers niet beviel, ‘ontstichtend’ was geweest en ‘zijn preek beter ongepreekt had kunnen laten’, zoals zij dat noemde, hoefde niet meer te komen.

‘Echt geestdriftig over de door haar beluisterde predikanten was zij maar een enkele keer. (...) Wie weer wel in de smaak viel, was de Groningse hoogleraar A.J.Th. Jonker. Op 20 mei 1906 had hij in de hofkapel gepreekt over 1 Joh. 3:3 (“En een iegelijk die deze hoop op Hem heeft, die reinigt zichzelf, gelijk Hij rein is”). Voor zichzelf tekende zij na afloop op:

“Preek was zeer knap in elkaar gezet en men moest goed luisteren en doordenken (...). Hij is een ernstige vroomme man die door goed uit te komen voor hetgeen hij gelooft een goeden invloed zal hebben.” Vermoedelijk heeft zijn preek de stoot gegeven tot Wilhelmina’s besluit van diezelfde dag om “een ongeregeld dagboek” bij te gaan houden, waaruit ook haar oordeel over Jonker is geput. Het dagboek bleef helaas al spoedig in de goede voornemens steken. Haar aantekeningen in deze maanden, bijna alle over religieuze onderwerpen, geven een beeld van haar geestelijk leven. “Jong

Inventaris familie-archief Van de Poll; het Zeister gedeelte, 1765-1970. Uitgave van Zeister Historisch Genootschap en Van de Poll Stichting, Rotterdam 1998.

473 RN 21-5-1891.

474 Cees Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, Amsterdam 1998, schrijft in zijn hoofdstuk ‘Geest en geloof’ over de religieuze ontwikkelingsgang en de invloed van de prediking op de koningin. De gegevens zijn ontleend aan het *Koninklijk Huisarchief*, A 50, XIX, 5b, 20 en 23 mei 1906.

zijnde begint men te geloven, blindelings en eischt van God dat niets tegen loope; dan komt strijd, lijden, teleurstelling, vertwijfeling, wanhoop, ongeloof. Te midden daarvan ziet men door Gods genade toch zooveel liefde en leiding dat men zich weer tot God keert en groeit in het geloof..." Heeft Wilhelmina hiermee haar eigen religieuze ontwikkelingsgang geschetst? Het lijkt waarschijnlijk. "Geloof en goede moed en veel arbeid, dat is het beste voor mij."⁴⁷⁵

Het gaat Wilhelmina om de Christusprediking die ze bij predikanten wil beluisteren.

'Volgens Wilhelmina brachten ze in de meeste gevallen in de prediking hun eigen richting en niet Christus: "Bij de preken die ik hier te lande beluisterde, hoe boeiend ze ook waren en hoe welsprekend ze ook werden voorgedragen, proefde ik telkens de richtingen, hetgeen volgens mij een beperking inhield van de diepte en de volheid van het persoonlijk contact met God." Toch zou Wilhelmina zich in brieven aan haar moeder over sommige preken, bijvoorbeeld die van de Amsterdamse predikant Eliza Laurillard en van de Groningse hoogleraar A.J.Th. Jonker, positiever uitlaten.'⁴⁷⁶

Jonker is tijdens de jaren van het emeritaat in Heerde frequent met de koningin in contact gekomen. In Den Haag, waar Jonker in de winter van 1912 zijn lezingen in de Doopsgezinde Kerk aan de Paleisstraat houdt, woont Wilhelmina twee van de drie referaten bij.⁴⁷⁷ Jonker heeft in zekere mate bijgedragen aan de geestelijke verzorging van de koningin. In de particuliere correspondentie beschrijft hij zijn opgedane ervaringen.

'Met de preekrij op 't Loo ging 't gelukkig goed. Ik zag er vreeselijk tegen op. En moest heel wat innerlijk gemartel doormaken, voordat ik in de hofkapel op den preekstoel stond. De inleiding en het "zeitgeschichtliche" liet ik weg. De dienst mocht maar een uur, hoogstens vijf kwartier duren. En ik was nauwelijks goed en

475 Fasseur, *Wilhelmina* 286-287. De twee dagen eerder gehouden dienst werd in de krant nog aangehaald: 'H.M. de Koningin woonde Zondagmorgen met Prins Hendrik, de hofhouding en genoodigden de godsdienstoefening bij in de Hofkapel op 't Loo, onder gehoor van Prof. dr. A.J.Th. Jonker, uit Groningen, die tot tekst gekozen had: 1 Joh. 3:3. Gezongen werden: Ps. 84:2, Gez. 195:2 en 3 en Gez. 11:6', RN 22-5-1906. Het was de preek *De reinigende kracht der christelijke hoop* die Jonker ook in Groningen en in 1910 nog in Warnsveld heeft gehouden en die in druk verscheen, zie 2.5 en 4.2.4.

476 Maarten den Admirant, 'Het vaste geloof van koningin Wilhelmina', *De Oranjes in hogere sferen. Religie en spiritualiteit in het Huis van Oranje-Nassau*, Amsterdam 2007, 111. Den Admirant citeert uit Wilhelmina's autobiografie *Eenzaam maar niet alleen*, Amsterdam 1959, 137 waar de woorden van prinses over het persoonlijk contact met God worden aangevuld met de zinsnede: 'en van het feit, dat wij ons allen scharen om Zijn Persoon'.

477 Op 21-2-1912 'Aesthetische religie en Christendom' en op 6-3-1912 'Gemeenschapsverlangen en Christendom', LD 22-2-1912 en 7-3-1912.

wel aan den gang, of God schonk groote kalmte. Alsof Hij zei: “ga nu je gang maar, je staat in mijn dienst!” Ik had den indruk, dat men verbaasd stond over de vermetelheid van het woord. Maar dat men er voor zwichten moest ook. En 't gaf een zalig gevoel van heroïsme het in dien kring rustig met de waarheid te durven wagen. Na afloop lang gesprek met de Koningin. Haar ziel was er blijkbaar onder opengegaan. Haar geweten ook. Ze vroeg allerlei inlichtingen b.v. over de grens tussen protector fidei te willen spelen, en kloek voor je geloof uit te komen. Mijn pastorale hart kwam er bij in z'n nopjes. En 't ging alles heel eenvoudig, veel minder stijf dan ik 't vroeger wel had. Later verscheen de prins ook. En ze zei: “toe, Hendrik, kom jij nou maar hier naast me zitten”. Ten slotte wou ze mij Juliaantje vertoonen. Samen naar een andere zaal. Daar wat spelen met 't kind, handjes geven, grapjes maken en zoo. En toen was 't uit. Een heele verluchting!⁴⁷⁸

‘k Had u vandaag rustig willen schrijven. Er komt niets van. Gisteren van huis. Allerlei dingen, die moeten afgedaan. Nu - tot overmaat van ramp - evenals toen gij hier waart, onverwacht het bericht om a.s. Zond. op 't Loo te preeken. Ik doe nu maar mijn best om in die ramp den zegen te ontdekken.⁴⁷⁹

De kracht van de ontmoeting - ethisch aangelegd als Wilhelmina en Jonker waren - lag in het appel op het geweten.

‘Dat gaat anders in menig geval zoo heel moeilijk. 'k Ondervond 't Zondag nog na de preekrij op 't Loo. Gesprek met Koningin en Prins. Een beetje probeeren te helpen. Maar voor mijn gevoel wou 't niet lukken. Zoo'n beetje leeken-getheologiseer, waaraan ik maar een einde maakte, door in eens te zeggen, dat 't zulk mooi weér was!! Dat leek mij daartegenover wat minder banaal. Om bij zulke menschen door de korst van het Christendom heen 't geweten te raken! Je moest er elke week eens een uurtje intiem mee kunnen praten. 't Is alles zoo officieel scheef getrokken. Enfin, ik wil maar hopen, dat ik de boodschap Gods niet al te veel in den weg heb gestaan.⁴⁸⁰

478 *Brief aan J.P. van Bruggen*, Heerde 19-11-1910. Het betref de dienst van 30 oktober die in de krant ook een nabeschouwing kreeg: ‘In de Hofkapel op Het Loo werd Zondagmorgen de godsdienstoefening geleid door dr. A.J.Th. Jonker uit Heerde, oud-hoogleraar te Groningen, die tot tekst had II Corinthe XIII:8’, *NvdD* 1-11-1910.

479 *Briefkaart aan J.P. van Bruggen*, Heerde 17-5-1911. Het betref de dienst van 21 mei die in de krant werd aangekondigd: ‘Aanstaanden Zondagmorgen wordt in de Koninklijke Hofkapel van Het Loo een godsdienstoefening gehouden, onder leiding van prof. dr. Jonker, uit Heerde’, *NvdD* 19-5-1911. De nabeschouwing luidde als volgt: ‘H.M. de Koningin, Z.K.H. Prins Hendrik met gevolg en genoodigden woonden Zondagmorgen de godsdienstoefening bij in de Hofkapel van het Loo, waar prof. dr. Jonker, uit Heerde, als voorganger optrad. H.M., Z.K.H. en H.K.H. Prinses Juliana maakten 's middags een rijtoer door de parken van het dorp’, *RN* 24-5-1911. In *NvdD* 22-5-1911 stonden ook de liturgische gegevens: ‘die tot tekst gekozen had 1 Joh. 3 vers 2b. De gezongen liederen zijn Ps. 84:1 en 2, Gez. 195:1 en 2, Gez. 43:5’.

480 *Brief aan J.P. van Bruggen*, Heerde 23-5-1911.

In 1912 verzorgt Jonker voor de Oranjes een pinksterdienst⁴⁸¹ en in 1916 een kerstdienst.⁴⁸² In Jonkers familiekring bleven herinneringen aan de omgang met leden van het Koninklijk Huis bewaard.

‘Ook in onze familie was Oom Aart een monument. (...) Toen Oom Aart weer eens op ’t Loo had gepreekt, vroeg Wilhelmina of hij haar dochtertje wilde zien, of “heeft U daar moeite mee, omdat U zelf net Uw zoon heeft verloren”, of iets dergelijks; wel een staaltje van haar fijngevoeligheid jegens haar predikant. Oom Aart repliceerde dat hij H.K.H. graag wilde zien! Omdat Oom Aart veel hoofdpijn had, wandelde hij veel in Heerde. Op een dag kwam hem een auto achterop, inzittende Prins Hendrik. Deze vroeg of hij Oom Aart wellicht naar huis kon vervoeren, maar dit aanbod werd beleefd afgeslagen, omdat “hij voor zijn gezondheid wandelde”. Exit Hendrik! Toen hij weer op Bella Vista thuiskwam, zei Antje: “De Perfester heeft wat gemist! De Prins is aan de deur geweest!” Hij was hem dus nagereden maar wilde uiteindelijk Oom Aart niet derangeren in z’n wandeling, ook een staaltje van beleefdheid! (...) Oom Aart had een keer een dienst op ’t Loo niet aanvaard, wegens hoofdpijn. Dat weekend liep hij met mijn moeder te wandelen; in de verte een stofwolk: de “spijker” van H.M. met “haar” erin. Ondanks ’t feit dat Oom Aart in de stofwolk bleef staan, neigde H.M. zich! Ze had hem meteen herkend!’⁴⁸³

4.3 Mens tussen de instituten

De ogen van een mens weerspiegelen zijn innerlijk. Voorzichtig probeer je zijn plaats in het leven te traceren. Anders is het met instituten en instanties die als min of meer aanvaarde vormen hun plek in de samenleving hebben veroverd. Hoe moeilijk is het om het persoonlijke in een organisatie te vinden. Jonker zoekt ernaar en vindt het ook.

481 ‘In de Koninklijke hofkapel van het paleis Het Loo is Zondagmorgen eene godsdienst-oefening gehouden, in tegenwoordigheid van het Koninklijk Echtbaar, het gevolg en verscheidene genoodigden. De oud-hoogleraar dr. Jonker, uit Heerde, had tot tekst 1 Thess. V:19’, *NvdD* 29-5-1912. In *RN* 29-5-1912 werd als gegeven ‘den eersten Pinksterdag’ erbij vermeld.

482 ‘H.M. de Koningin en Z.K.H. Prins Hendrik woonden met de Hofhouding, benevens tal van genoodigden den 2en Kerstdag de godsdienstoefening bij in de Hofkapel op Het Loo. Deze werd geleid door prof. A.J.Th. Jonker, rustend te Heerde, die als tekst zijner rede had gekozen uit den 2en Zendbrief van Paulus aan de Corinthiërs het 15e vers van het 9e hoofdstuk. In plaats van den hoforganist, den heer C. Wijers, die door ziekte was verhinderd, werd het orgel bespeeld door den heer A. v.d. Bold’, *RN* 28-12-1916. Dezelfde krant vermeldde dat koningin en prins daags tevoren op kerstmorgen in de Grote Kerk bij ds. C. Hattink waren geweest.

483 *Brief van Hanny van Nieuwenhuizen-van der Elst*, Rotterdam 21-11-1999.

4.3.1 Binding aan sociaal-maatschappelijke instellingen

Zijn ambt bracht diverse functies in het bestuur van instellingen van barmhartigheid met zich mee die door Jonker op een aantal plaatsen werden uitgeoefend. Zijn voorzitterschap en schriftelijke of gesproken bijdragen hebben een positieve invloed gehad op deze organisaties. In Rotterdam stond de resocialisatie van vrouwen dicht bij zijn wijkwerk. De praktisch-christelijke arbeid was een gehoorzame daad van naastenliefde voor de minste van Jezus' broeders en zusters. Het Réveil zette aan tot maatschappelijke bewogenheid. De daadkracht van de Duitse inwendige zending van Wichern, in Nederland opgevat door Heldring met doorgangshuizen in plaatsen als Hoenderloo en Zetten, was Jonkers voorbeeld. Op de synode drong hij aan op financiële en mentale ondersteuning van Heldrings instellingen. Hij werkte mee aan de jaaruitgaven van de Martha-Stichting, die zich het lot van onverzorgde kinderen aantrok. Ook participeerde hij in het bestuur van de weesinrichting te Neerbosch. Naast het vervullen van het voorzitterschap van de Heemstedse inrichting Meer en Bosch en het Doorgangshuis in Groningen - op beide plaatsen kreeg hij koninklijk bezoek - schreef hij ook voor hun periodieken.

'Als Hare Majesteit gezeten is, roept dr. Jonker Haar het welkom toe. "Dit werk der christelijke liefde", zegt hij, in z'n eigenaardigen betoogtrant, "heeft de beschikking over onuitputtelijke fondsen van blijdschap. Hoe dieper de smart, en de ellende, des te meer springt zij op van vreugde als zij helpen kan. (...) wij hopen dat U ook een beetje blijdschap van hier zult meenemen, dat U een bevredigenden indruk van onze inrichting moogt krijgen. (...) Nee, U krijgt niet den indruk dat U patiënten voor U hebt, hè? En daar is toch geen ziekte die zoo versombert als deze! Daarom is de prettige omgeving zoo goed! (...) ze komen in de inrichting, dan moeten ze in ons leven meê, dan voelen ze de invloed er van als een soort fluïde...".'⁴⁸⁴

'[D]at het een fout is en een fout blijft - Lessing heeft er ons reeds voor gewaarschuwd - het oude enkel van de slechte zijde en het nieuwe enkel van den goeden kant te beschouwen. Oude menschen zijn soms jonger dan jonge menschen. Oude instellingen zijn ook wel eens nieuwer dan nieuwe instellingen. Dat het Groningsche Doorgangshuis zich nu reeds bijna een halve eeuw lang staande hield, en zich door o zooveel moeilijkheden zegevierend heen worstelde, en nu nog is wat het is, wezenlijk in menig opzicht vol van frissche energie, niet waar? dit bewijst toch wel, dat het uit een nobel beginsel leeft, en eenige aanspraak althans maken mag op de achting van

484 AH 26-6-1903 (over het bezoek van koningin-moeder Emma aan het instituut voor behandeling van epileptici in Heemstede en Haarlem).

hen, die het “echte” leerden eerbiedigen. Er werkt liefde in. En liefde kan niet sterven. Liefde kan niet oud worden ook.⁴⁸⁵

Jonker heeft deze bijkomende taken niet als formaliteit opgevat, maar zich verdiept in de noodzaak van de georganiseerde liefdadigheid. Zijn natuurlijk gevoel en begrip voor de zwakke en gebrekkige medemens bepalen zijn inzet voor minder bedeelden en voor hen die door maatschappelijke omstandigheden belemmerd werden in hun eigen ontwikkeling. Hij heeft nauw contact met de medewerkers en hij doet wat hij kan.

4.3.2 Kerkvoogd aan de basis

Bij zijn afscheid als predikant van Heerde spreekt Jonker de kerkvoogden aan op het wezenlijke van hun beheerstaak. Zij moeten het geestelijke leven bevorderen als kinderen van de hemelse Vader.

‘Kerkvoogden! veel beduidende naam; de kerk is een wees, gij zijt haar voogden; hebt dan een hart voor die wees! Maar hebt veel meer een hart voor Hem, die ook voor deze weeze een Vader wil zijn.’⁴⁸⁶

De van nature niet-praktische man, die zich liefst met zo weinig mogelijk dingen bemoeit, wordt zelf president-kerkvoogd en raakt betrokken bij de zakelijke agenda van de gemeente en de regelgeving van de kerk.

Aan de orde kwamen: opstelling van begroting en jaarrekening, grondverkoop en verpachting, hout- en grasverkoop, toekenning van de naweide, kunstmest- en brandstofaankoop, bouw, renovatie en reparaties, planten, snoeien en kappen van bomen, aanstelling van personeel, hypotheekverstrekking, verhandeling van onroerend goed, schattingen, plaatsverhuur tegen Tweede Kerstdag, aanwijzing van de betaalde ambachtslieden voor werkzaamheden aan kerk, pastorie en woonhuizen in het volgend jaar, afdracht aan landelijke kerk, belegging en subsidieverlening, samengevat: de gebruikelijke zaken. Educatieve zaken als het plaatsen van een boekenkast in de ‘kerkekamer’ (consistorie), zodat gemeenteleden lectuur konden lenen, en de predikant voorzien van geld, om onder zijn catechisanten bijbeltjes te kunnen verspreiden, werden door Jonker bevorderd.⁴⁸⁷

485 *Het Groningsche Doorgangshuis*, boekje van aanbeveling. In dit christelijke tehuis in het noorden voor hulp aan maatschappelijk ontspoorde van het vrouwelijk geslacht en kinderen ontving Jonker in 1909 koningin-moeder Emma.

486 *Afscheidspreek Heerde 20*.

487 De informatie over Jonkers betrokkenheid bij de kerkvoogdij is voornamelijk aan de notulenboeken 1868-1915 en 1915-1938 uit Heerde ontleend.

Jonker blijft ook als kerkvoogd aanspreekbaar op een sociaalvoelend christendom en zoekt contact met de diaconie.

Verzoeken om grond te mogen kopen, werden op een en dezelfde wijze behandeld. Wie meende gebruik te kunnen maken van een privilege kreeg nul op het rekest. Aangedrongen werd op het betonen van geduld met wie niet dadelijk de pacht betalen kon. Het personeel kreeg salarisverhoging en de jubilerende voorlezer en organist ontvingen een gratificatie.

In de schrale oorlogsjaren kwam een duurtetoeslag op hun loon; later werd het meergeld als structurele inkomensverbetering ingebracht. Uit de ontvangen gave voor huwelijksinzegening werd een goede verdeling gemaakt voor onderkoster, koster, voorzanger, organist en orgeltrapper. Ambachtslieden moesten een bon halen waaruit bleek dat hun het werk door de kerkvoogden was opgedragen. Met het uitvoeren van betaalde werkzaamheden kon niet worden gedraald, anders werd er met betrokkene 'maandag te 9 ure' bij de president-kerkvoogd thuis gesproken. Rekeningen dienden 'iedere eerste der maand' te worden ingeleverd. Waren bon en nota niet in orde, dan werd er met 10% gekort. De inhouding ging naar de armenkas van de diaconie. Was het kerkgebouw voor een zanguitvoering belangeloos ter beschikking gesteld, dan werd er 'een milde gift' aan de diaconie verwacht. Bij stormschade aan het torendak leverde Jonker uit zijn eigen voorraad de leien en klaagde niet dat het twee en een half jaar duurde voordat op 'Bella Vista' de ontbrekende stapel terugkwam. Aan kerken in opbouw en voor christelijke doeleinden werd door de kerkvoogdij een gift gedaan. In de stichting 'Hoenderloo' werden obligaties genomen. In het dure jaar 1918 liet Jonker geen brandstof berekenen aan de christelijke gereformeerden, die noodgedwongen om de veertien dagen in de Hervormde Kerk een namiddagdienst hielden. Grondverkoop, die kon leiden tot de oprichting van een fabriek waardoor de plaatselijke werkloosheid zou verminderen, werd gestimuleerd. Op de kerkelijke uitgaven werd bezuinigd om een geldsom te kweken, waaruit noodlijdenden en oorlogsvluchtelingen konden worden geholpen.

Het kwetsbare bestaan van een dominee heeft Jonker aan den lijve ervaren. Hij komt op voor de rechtspositie en stoffelijke belangen van de predikant.

Toen Van Stein Callenfels vijfendertig jaar in Heerde stond, bewoog Jonker de kerkvoogden tot een stoffelijk blijk. Rond 'Callenfels', die uiteindelijk negenendertig jaar Heerde diende, met op het laatst de politie erbij in 't catechiseerlokaal, was een al te grote gewenning ontstaan. Jonker gaf uiting aan gevoelens van waardering waardoor de plaatselijke predikant de nodige impuls ontving, ook nadat zijn vrouw hem in het voorjaar van 1918 was ontvallen. Bij het veertigjarig ambtsjubileum in 1919 werd

de toelage op het traktement opnieuw verhoogd. Predikanten die tijdens Callenfels' ziekte in 1921 liefdebeurten vervulden, kregen een vergoeding.

Jonker bepleitte het meedoen met de landelijke pensioenvoorziening, een zaak waarmee het erbarmelijk was gesteld in de kerk. Voorstellen tot verbetering, gedaan door de Utrechtse predikantenvergadering in 1907, had hij al vroeg onder de aandacht van de kerkvoogden gebracht. In 1919 zette de Heerder kerkvoogdij een bedrag van f 10.000 op grootboek, zodat 'zoo noodig de jaarlijksche rente kan strekken ter verhooging van het pensioen der aanstaande rustende predikanten van de Ned. Herv. Kerk van Heerde'.⁴⁸⁸

N.a.v. een Haagse missive bewerkstelligde Jonker dat een fondsbijdrage werd gegeven tot verbetering van de schraalste traktementen in het land. Wat de situatie in Heerde betrof, nam de voorzitter op zich het College van Toezicht te vragen om over het rijkstraktement van de predikant eens 'met de Regeering in onderhandeling te treden'.⁴⁸⁹

Als herder en leraar kent hij het leven van de gemeente van binnenuit en als kerkvoogd verwerft hij begrip voor de zaken van de buitenkant. Zo komen bestuur en beheer in de persoon van Jonker samen. Dat zal ontspanning hebben gegeven binnen de niet altijd positieve verstandhoudingen.

4.3.3 Hart voor kerk en synode

Het synodeverslag uit 1907 versterkt de gedachte dat Jonker zich betrokken wist bij de organisatie van de landelijke kerk. De uitvoerige handelingen laten zijn belangstelling, voorbereiding en aanpak in kerkelijk-reglementaire en geestelijke aangelegenheden zien.⁴⁹⁰ In oecumenische aangelegenheden moedigt hij aan contacten te leggen met buitenlandse kerken, gasten te ontvangen, Nederlandse diploma's toe te kennen voor Zuid-Afrikaanse theologiestudenten en het Reformatiemonument in Genève mee te financieren. Hij vraagt om meer belangstelling voor het werk van de zending.

'In het geloof is hij zóó optimistisch tegenover de toekomst van het Evangelie, dat hij overtuigd is, dat ten aanzien van hetgeen het Christendom nog uitwerken kan, men eigenlijk nog slechts in het begin staat. Bij alle teekenen van ontbinding, zegt hij: nu pas begint het; nu begint de groote ontplooiing van het Christendom. Daarom

488 *Notulenboek Heerder Kerkvoogdij 1915-1938*, vergadering van 6 juni 1919.

489 *Notulenboek Heerder Kerkvoogdij 1915-1938*, vergadering van 28 mei 1920.

490 Zie *Handelingen Synode 1907* (pkn-acta digibron.nl *Handelingen van de synodes van de Nederlandse Hervormde Kerk, 1907*, op naamindex *Jonker*); zie ook 3.12.

heeft hij geen minachting voor het instituut der Kerk, maar hij verwacht eene regeneratie.⁴⁹¹

Een ruime gift voor het kerkelijk studiefonds moet in de pers vermeld worden. Jonker pleit voor een ondersteuning of verhoogde toelage van met naam genoemde aanvragers, een verhoging van de schraalste traktementen voor predikanten en een betere beloning voor hulppredikers en godsdienstonderwijzers. Hij adviseert het reglement voor het proponentsexamen niet aan te passen - personen die al driemaal voor de toelating tot de evangeliebediening zijn afgewezen nog een poging laten wagen - dit ter bescherming van de persoon in kwestie en in het belang van de kerk en haar gemeenten. De synode volgde ook zijn advies om de onverenigbaarheid van predikantschap en politieke functie niet op te heffen.

‘Het mag niet geduld worden, dat bij de verkondiging van het Koninkrijk Gods telkens de hand van de ploeg wordt losgelaten. Daarom voelt hij ook geen bezwaar in wat men noemt “dwang”, die door het wetsartikel aan den predikant zal worden aangedaan.’⁴⁹²

Tijdens de door hem geadviseerde synode kan de inhoud van het concept van een nieuwe liedbundel nog niet worden besproken. Hij kijkt uit naar een nieuwe selectie gezangen. Ook raadt hij het van een kerkenraad ingekomen voorstel af bij het gebruik van de oude liturgisch-kerkelijke formulieren de letterlijke tekst ervan in de eredienst verplicht voor te laten lezen.

‘Wij hebben te doen met een versteenende Kerk, waarin het gemeente-leven zich niet vinden kan en daarom zou hij het een bekroning van den dood vinden, als men de Gemeente dwingen wilde, haar geloof uit te spreken in de vormen van vroegeren tijd. Daarom zou hij het een belediging vinden voor de Synode, de zaak principieel te behandelen.’⁴⁹³

Bij de behandeling van het visitatieverslag 1906 informeert hij naar een gemeente van 4000 zielen in de classis Gouda waar niemand in dat jaar belijdenis van het geloof had gedaan. Ook bevreemdt het hem dat sommige provinciale besturen geen verslag inzonden. Bij het aannemen van lidmaten mag men niet onverschillig staan tegenover de vraag of er wel was gedoopt.

Jonker mengt zich in de discussie over een reorganisatievoorstel waarbij onderscheid moet worden gemaakt tussen een bijzondere en een grotere, algemene

491 *Handelingen Synode 1907*, 291.

492 *Handelingen Synode 1907*, 124.

493 *Handelingen Synode 1907*, 176.

synode. De laatste is meer een afspiegeling van het grondvlak, naar rato van het aantal classes. Hij ziet daarin weinig goeds. Het welzijn van de kerk hangt niet af van haar reorganisatie, maar van haar regeneratie. Reglementswijziging is slechts een panacee, terwijl een doodzieke kerk om een speciaal geneesmiddel vraagt.⁴⁹⁴ Jonker stelt dat de uiteindelijke beslissingsmacht bij de bijzondere synode moet blijven en dat een vertegenwoordiging vanaf het grondvlak niet anders dan richtingensrijd oplevert. Hij voorziet dat de reeds aanwezige tendens tot confessionalisme wordt versterkt en dat het zal leiden tot leertucht over anderen die in de ogen van de rechtzinnigheid de toets niet kunnen doorstaan. Het moet om kerkelijk-geestelijk leven, een nieuwe confessie gaan en dat begint met een persoonlijk besef van schuld.

‘Een vertegenwoordiging eener Christelijke Kerk is een ethisch goed; zij zal zooveel mogelijk een religieus karakter moeten dragen. En nu vraagt hij of wij niet te vreezen hebben dat, in die groote Synode, het ethisch-religieuze karakter op den achtergrond zal worden gedrongen. Men zegt: het is een eisch des tijds. Daar hebben wij niet naar te vragen, maar naar den eisch der eeuwigheid. Wij moeten het bureaucratische, dat er zijn moet, tot een minimum reduceeren. Hij gelooft niet aan het recht der meerderheid. (...) God is bezig de Kerken der Hervorming af te breken en er iets nieuws voor in de plaats te brengen. De fundamenten worden omvergeworpen: gelukkig, om te laten zien, dat er maar één fundament is dat niet omvergeworpen kan worden: Jezus Christus! (...) En dan wil hij niet de hand uitsteken om God te helpen, maar hij handelt naar het woord: “In stilheid en vertrouwen zal Uwe sterkte zijn”. Wij hebben nog genoeg te doen. In stil zijn ligt energie. Hij wil buigen onder Gods oordeelen, maar niet ingrijpen om de kracht dier oordeelen te breken.’⁴⁹⁵

We proeven hier Jonkers geloofsbesef. Het gaat hem om de *notae ecclesiae*. De kerk wordt gekend in haar eigenschappen van eenheid, heiligheid, katholiciteit en apostoliciteit. Laat ze met de zendingsofdracht uit het evangelie weer als kerk gaan spreken, midden in het volksleven. In een nieuwe organisatie moet het gaan om Christus die heerschappij voert en aan wie de zielen worden toegewijd. Het Algemeen Reglement hield de interne verhoudingen en de details in

494 In Fred van Lieburg en Joke Roelevink (red.), *Ramp of redding. 200 jaar Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden 1816-2016*, Utrecht 2018, 144-148, 169 wijzen Joke Roelevink ('De Hervormde Kerk wankelend op eigen benen: de herziening van het Algemeen Reglement in 1852') en Hélène Evers ('De vervanging van het Algemeen Reglement door de Kerkorde van 1951') erop dat de herziening en volgende aanpassingen van het oude reglement al meer vanuit het grondvlak van de kerk tot stand kwamen. Tussen 1852 en 1940 waren er voortdurend pogingen om het reglement te vervangen. Herhaaldelijk ketsten ze af op de gepolariseerde kerkelijke verhoudingen. Er was nog een lange weg te gaan naar invoering van de kerkorde.

495 *Handelingen Synode 1907*, 450.

de gaten, maar dat maakte van de kerk een besturenkerk in een administratief verband. Men sprak niet met elkaar maar ontmoette elkaar als partijen bij de stembus, in de strijd om de macht. De synode moet komen tot een belijden dat onwaarachtigheid uitsluit. De belijdenis moet opnieuw een levend element worden waarin verschillende stromingen elkaar vinden.

Jonker verzuimt de talrijke synodezittingen niet en heeft het 'synodale juk' niet van zich afgeworpen, al doen zijn woorden weleens vermoeden dat hij geen oog heeft voor de noodzaak van de kerkelijke vergadering.

'Die kerkelijke bioscoop in den Haag! Al die bonden en vergaderingen! Al die goede bedoelingen, waarvoor men niet weet vergeving nodig te hebben! Kegelen met de dorre beenderen uit de doodsvalei van Ezechiël. Er heiligdommetje mee gaan spelen. Daarop komt 't neer.'⁴⁹⁶

'Fataal - zoo'n *collisio officiorum* als van Zaterdag. In zoo'n geval zou ik er toe kunnen komen te zeggen: Laat die heele Ned. Herv. Kerk naar den bliksem loopen.'⁴⁹⁷

In de bundel *Heel de kerk* wordt gesteld dat de latere ethischen in een benarde situatie tussen modern en orthodox geen aandacht hadden voor de ecclesiologie, met als gevolg een doorgaans afzijdige houding tegenover de kerk als instantie.⁴⁹⁸ Toch is in deze opvatting Jonker niet helemaal begrepen. Hij legt niet de tegenstelling tussen 'Heel de kerk' en 'Heel het hart', zoals De Jong verwoordt.⁴⁹⁹ Bij Jonker zien we dat het om 'heel het hart' gaat in 'heel de kerk'. Het wezen van de kerk ligt in het geloofsleven, de verborgen omgang met God. Jonker steunt elke poging om de geestelijke groei in de kerk te bevorderen. In zijn dankwoord aan de synodepreses voor de ontvangen zegenbede over het werk van de hoogleeraren laat hij het hart spreken.

'Hij zou wenschen, dat er meer contact ware tusschen den arbeid der hoogleeraren en de Kerk. Dat de Synode belangstelling in het werk der hoogleeraren toont is aangenaam. Maar hij meent, dat in de Gemeente bijna nooit de arbeid der hoogleeraren aan God wordt opgedragen en dat de groote behoeften, die de studenten hebben, bij den strijd, dien zij door moeten, zoo zelden door een biddende Gemeente voor God gebracht worden. Is er geen biddende Gemeente, dan kan men ook geen biddende voorgangers verwachten.'⁵⁰⁰

496 *Brief aan J.P. van Bruggen*, Heerde 5-5-1914.

497 *Brief aan J.P. van Bruggen*, Heerde 17-10-1916.

498 'Woord vooraf' in *Heel de kerk*. Enkele visies op de 'Ethische Richting' 8-9. Zie ook 1.9.7.

499 De Jong, 'Ethisch, hoezo?', *Heel de kerk* 249. Zie ook 1.5.

500 *Handelingen Synode 1907*, 330.

Niet alleen in het opgedragen synodewerk, ook in zijn publicaties en in zijn toespraak tot de kerkelijk afgevaardigden bij de inauguratie laat Jonker blijken dat hij de kerk ziet staan.

‘Wee de Theologie zeer zeker, als zij uit gemakzucht of menschenvrees zich onttrekt aan de taak om aan de Kerk de wapenrusting te leveren, die deze behoeft om staande te blijven en te zegevieren in den strijd tegen de donkere machten van dezen tijd.’⁵⁰¹

‘Wat er van komt is mede voor uw rekening. Een reden te meer om mij uw welwillenden steun te blijven verleen. Ik ben U recht dankbaar voor het vertrouwen in mij gesteld. Ik zal mijn best doen om te zorgen dat het niet wordt beschaamd. En hoop zoo er een weinig aan te kunnen medewerken, dat onze kerk steeds nader come tot haar heerlijk doel: zich zelf overbodig te maken.’⁵⁰²

‘Wij, kerkelijke hoogleeraren, hebben het beste deel van de opleiding der studenten. Dat zouden we zelf bijna niet durven zeggen. Maar als ’t ons door een bij uitstek tot oordeelen bevoegde wordt verzekerd, dan mogen wij ’t ons toch wel voor gezegd houden ook, tot onze verootmoediging en bemoediging beide.’⁵⁰³

Met La Saussaye jr. deelde hij ‘het leven in de kringen der gemeenschap’.⁵⁰⁴ Daarin is de individualiteit inbegrepen. In de gemeente klopt het hart van de kerk, maar Jonker ziet ook dat de gemeente in de kerk ingepast moet worden en de kerk in stand gehouden.⁵⁰⁵ De kerk in haar uitwendige vorm heeft een eeuwenlange wordingsgeschiedenis, door de cultuur heen. De gevestigde volkskerk blijft de basis voor zijn theologie, positie en arbeid. Jonkers biograaf uit een scherpe opmerking tegen hen die in Jonker een anti-kerkelijke houding zagen. Het tekent ook hoe Van Rhijn zelf dacht over de kerk.

‘Als men als predikant werkelijk in het geheel niets voor de Hervormde Kerk gevoelt, laat men dan rustig zijn ambt neerleggen, en voor de Hervormde Kerk bedanken. Er voortdurend op afgeven, er tegelijk in preeken, en er nog bovendien van leven, is, op zijn zachtst genomen, onbehoorlijk.’⁵⁰⁶

501 *TS* 1892, 235.

502 *Persoonlijk Geloofsleven en Theologische Studie* 35-36.

503 *Persoonlijk Geloofsleven en Theologische Studie* 38. Met ‘bevoegde’ doelde Jonker op P.D. Chantepie de la Saussaye, *De taak der Theologie*. Rede bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt in de Faculteit der Godgeleerdheid aan de Rijks-Universiteit te Leiden, Haarlem 1899, 29.

504 P.D. Chantepie de la Saussaye, *Het Christelijk Leven* II, Haarlem 1912, 83-86, 293-328.

505 *Handelingen Synode* 1907, 458.

506 Van Rhijn, *Jonker* 134.

4.3.4 Kijk op kerkelijke richtingen

Jonker heeft zijn gedachten over de ethische richting geuit. Voor de Groningse predikantenvergadering refereert hij over de vraag wat ‘ethisch’ is in de prediking.⁵⁰⁷ In de erop volgende discussie, ook met aanhangers van de Groninger en de moderne theologie, ging het gesprek vooral over de kerkelijke richtingen.

‘De rede van prof. A.J.Th. Jonker over “het ethisch element in de prediking” onderzocht bestrijding van prof. Mallinckrodt die de vraag stelde waar de referent dan de Evangelischen plaatst? en waarom aan het woord “ethisch” de voorkeur moet worden gegeven boven het woord “zedelijk”. Dr. Beversluis sloot zich daarbij aan. Ook hem spijt het, dat referent de evangelische richting niet genoemd heeft. Hij vond de tekening van dogmatische en ethische elementen in de prediking niet juist. Hij juicht toe den eisch van referent tot studie ook in de homiletiek, maar vindt dat het gebedsleven niet tot zijn recht is gekomen. Ook is hij van meening, dat het gehoor in de cultus prediking niet te veel als gemeente moet worden aangezien. Voorts moet naar zijne meening de prediker in de allereerste plaats dienaar zijn des Evangelies. Ds. Hulsman brengt den referent hulde voor zijn betoog, maar vindt daarin een neiging tot “Kraftsprache”. Aan de eerste sprekers antwoordt prof. Jonker, dat hij volstrekt niet de bedoeling heeft gehad de Evangelische richting voorbij te zien. De naam “ethisch” toe te passen op een bepaalde richting acht hij verkeerd. Referent houdt niet van richtingen, met den naam “ethische richting” is volgens hem altijd veel te veel geschermd.’⁵⁰⁸

Jonker sluit zijn ogen niet voor een ontwikkeling die in de ethische beweging gaande was.

‘t Was dezer dagen 41 jaar geleden, dat mijn Vader mij in mijn eerste gemeente bevestigde. (...) die oorspronkelijke heerlijke kracht van de ethische richting is doodgelopen in het woestijnzand van dat niet-durven en niet-willen en niet-kunnen, dat men ethisch pleegt te noemen! O God wees mij zondaar genadig!’⁵⁰⁹

In een deel van de ethische kring werden de persoonlijkheidsgedachte en de eigen opvatting al meer het scharnier waaraan het geloof draaide.⁵¹⁰ Het godsbe-

507 Lezing over ‘Het ethisch element in de prediking’ voor de vergadering van predikanten op 29 september 1908 in de Harmonie te Groningen. De Predikanten-Vereeniging in de provincie Groningen stond onder voorzitterschap van Is. van Dijk. De tekst van Jonkers referaat bleef niet bewaard.

508 AH 30-9-1908.

509 *Brief aan J.P. van Bruggen*, Heerde 20-11-1916.

510 J.J. Stam, ‘Van de ethische Theologie naar Barth’, *Ernst en Vrede*. Opstellen rondom de ethische theologie 42-43.

staan werd als immanent beschouwd en de ervaring verhief zich tot waarheid. Horizontaal denken nam de plaats in van verticaal denken. Zonder het transcendente zou de ethische beweging verlopen tot het esthetische. Dan was het de kunst om de kunst, ‘Schöngeisterei’, geworden. Jonker karakteriseert een toegezonden afscheidspraak uit ethische kring als een ‘gemoedelijk praatje over de onderdeur’.⁵¹¹ De toon was subjectivistisch. Het ging over menselijke gevoelens en beleving. Wat hij miste was een basale opvatting van de persoonlijkheid, een besef van distantie en ernst waaruit blijkt dat een mens voor het aangezicht van God wordt gedaan. Het innerlijk leven komt van God en de betrekking op God gaat dieper dan zelfbewustzijn.

‘O dat ethische suikerwater! Ik voor mij ben nog liever de onhebbelijkste bullebak, die er op twee beenen loopt, dan een mooi poppetje op een étagère, allerbeminnelijkst van gladheid, dat niemand kwaad doet, en daarom allicht als extra-ethisch wordt beschouwd, maar ook nergens toe deugt, alleen maar voor een beetje pronk.’

‘vooral van den kant dier lamledige “zoogenaamde” ethischen is onze kerk zoo’n stinkput van leugen geworden.’

‘In uw plaats zou ik dit ’t vervelendste vinden, dat ze mijn waarheidsgetuigenis verachtelijk maken door ’t te stellen in de kategorie van “steken geven”. Er blijkt wel uit, hoe koninklijk en machtig in dien hoek de “ethischen” plegen op te treden!!’

‘Verhuizen in den winter is geen hapje voorwaar! Ik heb er een keer of drie vier plezier van gehad. Gun het niemand, zelfs geen “ethischen” dominee.’⁵¹²

Jonker maakt in zijn laatste levensjaren kennis met de dialectische theologie van Karl Barth die hij beschouwt als een noodzakelijke reactie op ‘allerlei veel te vlakke opvattingen van het Christendom’.⁵¹³ In de naoorlogse crisis van wereldontwrichting en cultuurbederf moet men geen hoge dunk hebben van de mens die zich beroept op zijn eigen bron van religieuze ervaring. In dit verband noemt hij het overblijfsel van de ethische theologie een potsierlijk-tragisch hoopje.

‘Sommige gedeelten van Barth’s Römerbrief worden mij iets van Bijbel. Kon ik er uit preeken! Er zitten heerlijke beloften in die beweging. Hoeveel onwezenlijks en verstorvens wordt er door weggevaagd! En ons ethisch theologietje met al zijn potsierlijke arrogantie en nog potsierlijker suffisantie dwarrelt mee de lucht in als een dor blad.’

511 *Correspondentiekaart aan J.P. van Bruggen*, Heerde 26-10-1922.

512 *Brief aan J.P. van Bruggen*, Heerde 21-6-1913, *Correspondentiekaarten aan J.P. van Bruggen*, Heerde 19-1-1916 en 1-2-1916 en *Briefkaart aan J.P. van Bruggen*, Heerde 9-11-1922.

513 *Brief aan H. Kluin*, Heerde 11-12-1927, geciteerd in *Het Oosten* 20-6-1928. Zie voor Jonker en Barth ook Van Rhijn, *Jonker* 150-151.

‘Barth c.s. is mij genadegift. Het potsierlijk-tragische hoopje, dat er nog van “ethische theologie” overbleef, slinkt er voor weg als sneeuw voor de zon.’⁵¹⁴

Jonker waardeert de theologie van Barth vanwege de nadruk op de openbaring van God in Christus. De boodschap komt van boven en als *ganz Andere* treedt God de mens tegemoet. Het was Woordtheologie en geen ervaringstheologie. Voor Jonker zelf is tussen geloof en ervaring hoe langer hoe meer een tegenstelling gekomen. Toch krijgt Barth, die vooral de heiligheid en de toorn van God op de voorgrond stelt, vanwege zijn eenzijdigheden bij Jonker niet het laatste woord.⁵¹⁵ Hij beschouwt het als een ethisch tegoed om ook de menselijke, ontvangende kant erbij te betrekken om het geloof inbedding te kunnen geven. De spanning van de paradox blijft bestaan en daaruit komt de echte geloofservaring op.

‘Niets voelen, het tegendeel voelen en dan tegen de ervaring in blijven vertrouwen, “naakt” vertrouwen op God en Zijn Woord. Dat is het eigenlijke wezen van ’t geloof. God blijkbaar Moordenaar - toch Vader... Ons wennen aan dat bittere contrast. Er mee vertrouwd raken. Om het midden in ’t woestijn worden, dapper te kunnen volhouden. En dan volgt - anti Barthsch - zoo nu en dan de echte ervaring op allerlei verrassende wijze. Terwijl het verschil van de echte en de onechte - naar het mij duidelijk werd - vooral hierin bestaat, dat de echte ons altoos weer terug werpt op ’t geloof en de valsche niet.’⁵¹⁶

‘Niet in theorie, toch wel in werkelijkheid scheelt ’t bij hem soms niet veel, of de genade wordt bij hem niet slechts door het gericht ter zijde geschoven, weggedrongen, maar eenvoudig verzwolgen. Waardoor dan meteen de verzoeking, de vreeselijke, de Satanische verzoeking ontstaat om zaligheid te gaan zoeken in verdoemenis. Bij Luther is dat nooit zoo. Omdat bij hem genade in volle realiteit genade blijft, daardoor blijft bij hem gericht ook in volle realiteit gericht. Entweder-oder. Of het in-Christus-zijn is fantoom, òf voor wie in Christus zijn is er midden in de verdoemenis in ’t geheel geen verdoemenis meer. Niet: zoo zal ’t eens zijn. Zoo is het nu - elk oogenblik. Het ongeloofelijke, het onmogelijke. En wij worden geroepen dit onmogelijke te laten gelden, alléén het onmogelijke. Is dat niet Christen-woorden?’⁵¹⁷

514 *Briefkaart aan J.P. van Bruggen*, Heerde 13-5-1922 en *Brief aan J.P. van Bruggen*, Heerde 9-1-1925.

515 Zie citaat uit een brief van Jonker aan J.J. Stam, Heerde 25-9-1925, in: *Ernst en Vrede*. Opstellen rondom de ethische theologie 42 voetnoot 4.

516 Geciteerd door J.J. Stam uit een niet nader gedocumenteerde particuliere correspondentie van Jonker, *Ernst en Vrede*. Opstellen rondom de ethische theologie 42 voetnoot 4.

517 *Brief aan J.P. van Bruggen*, Heerde 9-1-1925.

Jonkers kritische kijk op de jongere ethische theologie kan mede zijn ingegeven door wat vroeger zijn Utrechtse leermeester Van Oosterzee zei, toen hij zich afkeerde van de 'zoekende, tastende sfeer der ethischen'.⁵¹⁸ Van Oosterzee zocht zijn grond eerder bij de 'historisch-supranaturalistische opvatting van het christendom' dan bij een 'psychologisch-ethische opvatting', omdat het onmogelijk was 'de historische hoofdinhoud der heilsopenbaring uit de consciëntie te deduceren'.⁵¹⁹ Jonker ziet dat 'tasten' bij ethischen van de derde generatie. Jonker wil geen partijman zijn. In het naast elkaar bestaan van verschillende richtingen in de kerk probeert hij een betrekkelijk goed te zien. Tijdens het synodedebat over het reorganisatievoorstel geeft hij een afbakening aan: de kerk predikt dat in Christus Gods grote liefde tot de mensen is gekomen. Binnen dit besef hoeft er niet te worden gecensureerd. Dat in gereformeerde context vervolgens op verschillende wijze het gesprek over de aard van de verzoening door de Middelaar wordt gevoerd, blijkt wel. Jonker ziet het 'historisch verschijnsel van het Modernisme' vooral als aanjager van zelfreflectie bij het orthodoxe deel van de kerk. Door de vrijzinnigen zouden orthodoxen meer oog krijgen voor humane waarden.

'Als een der leden gesproken heeft van allen, die den Christus in zijn volmaakt Middelaarschap belijden dan stelt hij zich daarbij voor hoe er iemand zou kunnen zijn, die Jezus Christus als Middelaar predikt, naar zijne diepste overtuiging, en toch naast zich een ander zou kunnen zien staan, die zulk een prediking niet, als de prediking van een *volmaakt* Middelaarschap erkent. Iemand heeft gezegd de particuliere genade te belijden en toch ruim genoeg van hart te zijn om onder eene prediking te kunnen zitten van de algemeene genade. Maar nu moet hij daartegenover zeggen, dat hij, als het er op aankwam om tucht toe te passen, in de Kerk niet zou kunnen dulden iemand, die in zijne prediking tekort zou doen aan de groote liefde Gods ons in Christus geopenbaard. (...) hij heeft gewezen op den zegen, dien ook het Modernisme voor de Kerk gewerkt heeft en nog werkt. Het heeft de oogen geopend voor wat men voorbij had gezien. Als de Gemeente van Christus een waarheid verwaarloost, plaatst die waarheid zich tegen het leven der Gemeente, totdat zij haar in zich heeft opgenomen. Daarom is hij dankbaar, dat God ook het Modernisme gegeven heeft om onze oogen te openen en als heilzaam correctief te werken. Bij de meeste menschen heeft de formule zich ingedrongen: orthodox is gelijk aan geloovig; modern aan ongeloovig. En dat is een leugen. En om die dwaling tegen te gaan is ook het Modernisme een factor, om ons aan het verstand te brengen, dat het niet gaat om de formulering der dingen, maar om de dingen zelf.'⁵²⁰

518 Zie Van Brummelen, *Het praktisch-theologisch onderwijs van J.J. van Oosterzee* 17.

519 Zie Van Brummelen, *Het praktisch-theologisch onderwijs van J.J. van Oosterzee* 30.

520 *Handelingen Synode 1907*, 457-458, 459.

In orthodoxe gemeenten, waar de zich ontwikkelende cultuur de rug werd toegekeerd, zou de kerk tot een sekte kunnen worden. Het gebeurde dat men gemakzuchtig onnadenkend wegluchtte voor de uitdagingen van de tijd en bevestiging zocht van het eigen groepsbestaan.⁵²¹

‘En onzen pastor hier hoorde ik dien Zondag over de belijdenis van Jezus voor Kajafas. “Er zijn mensen, die Hem niet belijden als den Zoon van God - Philippica tegen de modernen, zonder een greintje waardeering. Gelukkig wij orthodoxen, die het wel doen. Ook onder ons zijn er, die ’t napraten. Maar - dat is toch lang zoo erg niet als wat de modernen doen. Dat is toch zich houden bij de waarheid.” Blijf daar nu eens onder zitten, zonder uit te barsten in vloeken en schreien tegelijk!’⁵²²

Soms lijkt het of Jonker zijn kritiek vooral op de rechterkant richt.⁵²³ Maar een aanhanger van het modernisme is hij niet. Godsdienst wordt uiteindelijk toch niet door wetenschap acceptabel gemaakt. Het wegredeneren van geloofsobjectiviteit is een slinkse poging, vindt hij, om aan de waarheid en ergernis van het evangelie te ontkomen. Het evangelie is wel voor de mens, maar niet naar de mens. Het loslaten van heilsfeiten en het aanpassen aan de tijdgeest komt uit de mens voort. In vrijzinnige kring moet men gaan beseffen dat de uitgangspunten van het christendom niet losgemaakt kunnen worden van de levende Christus. Jonker, bij wie het om personen gaat en niet om systemen en begrippen⁵²⁴, maakt nu verschil tussen persoon en richting en daardoor ontmoet hij ook andersdenkende mensen.⁵²⁵ Het gaat hem om authentiek, gehoorzaam geloof bij ieder die zich door de Zender geroepen weet. Niemand kan onbewogen blijven onder de kostbare liefde van Christus.

521 ‘Met het zingen van Psalm 133 vers 1: “Ai ziet! hoe goed, hoe lieflijk is ’t, dat zonen van ’t zelfde huis, als broeders, samenwonen”, hadden wij het volgens hem nog niet verder gebracht dan tot het woordje “Ai”’, Van Rhijn, *Jonker* 172.

522 *Brief aan J.P. van Bruggen*, Heerde 8-3-1910.

523 Naar aanleiding van Jonkers winterlezingen over geestelijke stromingen en christendom viel het de vrijzinnigen wel op ‘dat de uitgedeelde klappen zonder uitzondering vielen aan den rechtschen kant. (...) Het orthodoxe en het ethisch beginsel gaat op die manier meer en meer te loor, en het vrijzinnig element wordt versterkt’, *AH* 4-2-1912 (overgenomen kritiek uit ‘De Hervorming’, centraal orgaan van de Nederlandsche Protestanten Bond).

524 Zie 3.9 en voetnoot 310.

525 Dat de persoon de denominatie overstijgt bleek in de Ellecomse jaren uit de omgang van de ethisch-orthodoxe Jonker met de daar verblijvende moderne hoogleraar S. Hoekstra, zie Van Rhijn, *Jonker* 52-53. In het emeritaat in Heerde maakte Jonker naast min of meer regelmatige kerkgang in eigen gemeente ook uitstapjes over kerkmuren heen, waardoor hij ‘ook wel naar den Protestanten-bond ging, als er een zijner Vrijzinnige oud-leerlingen kwam preeken. Na afloop van den dienst kwam hij dan graag naar den voorganger toe, drukte hem de hand, en wandelde een eind met hem op’, Van Rhijn, *Jonker* 172.

In Heerde komt Jonker in aanraking met het opkomend confessionalisme. Het stond hem niet aan dat de gemeente een wending maakte naar strakkere confessionele vormen.

‘De ring preekt. Bijna allemaal gereformeerden. Onze oolijke Heerdenaren noemen ’t: “kloare psalmen”, net zooals ze praten van “kloare earpel” (aardappels apart).’⁵²⁶

‘Speel dan maar ter vergoeding op het orgel, dat de Dordsche gemeente mij schonk - vooral uit den vervolgbundel, mede als protest tegen de bekrompenheid hier in de kerk, die op zijn best één gezangversje toelaat.’⁵²⁷

‘De gemeente hier is tegenwoordig vakant - helaas! met het vooruitzicht straks een konfessioneel predikant aan haar hoofd te krijgen!! De zwaarte wordt hoe langer hoe zwaarder. En de orthodoxie hoe langer hoe orthodoxer. En de dood hoe langer hoe doodelijker...’⁵²⁸

‘Hier bouwen ze een nieuwe kerk. De oude was nog best bruikbaar. Geldwegsmijten. Grootdoenerij. Bombarie. En - ze hebben toch zoo’n plezier van hun eigen godzaligheid, die tempelbouwers. En terwijl de afbraak-geluiden tot mij doordringen, schrijft mij een dominees-weduwe uit ’t noorden van Friesland, of ik een spreij van haar koopen wil. Haar man, ik meen, 42 jaar predikant. Zij nu bijna 76 jaar oud. Schraal pensioentje plus ouderdomsrente. Nu breit ze spreien. En na aftrek van wat het ka-toen kost, verdient ze voor al ’t werk aan zoo’n ding f 15,- die ze weglegt voor het betalen van de huur... Waar blijven Gods bliksemstralen? Of zijn ze er al?’⁵²⁹

Jonker vaart uit tegen hen ‘die de gewetens der menschen met ’t snoer van hun formalisme bezig zijn te wurgen’⁵³⁰ en noemt het een gewetenszaak ‘de menschen tegen het verderf van het Heere-Heere-formalisme te waarschuwen’.⁵³¹ De leer is er niet om de waarheid op slot te doen, maar om uit de waarheid te leven. Kerkelijke richtingen beschouwt hij als menselijke beperkingen. Ze zijn te vergelijken met lijnen in het mulle zand van de onmetelijke heide.⁵³²

Jonker, die niet modern of vrijzinnig was, die met dogmatisch-juridisch rechts een verhouding van animositeit beleefde en die er niet voor voelde ‘zich voor ’t

526 *Correspondentiekaart aan J.P. van Bruggen*, Heerde 10-5-1921.

527 *Correspondentiekaart aan J.M. Littig*, Heerde 2-1-1922.

528 *Brief aan J.M. Littig*, Heerde 15-2-1922.

529 *Brief aan J.P. van Bruggen*, Heerde 11-7-1923. Door toeloop onder de prediking van de uit Nunspeet naar Heerde gekomen E. Warmolts was meer plaatsruimte nodig. Er werd gekozen voor nieuwbouw van een grote kerk. Bij de ingebruikneming op kerstavond 1923 was ook Jonker uitgenodigd. Destijds aanwezigen konden op mijn navraag in de jaren 1982-1988 zich niet herinneren dat hij de bijzondere samenkomst had bijgewoond.

530 *Correspondentiekaart aan J.P. van Bruggen*, Heerde 19-1-1916.

531 *Correspondentiekaart aan J.P. van Bruggen*, Heerde 1-2-1916.

532 ‘Ons kennen was niet meer dan een streepje van kennen, getrokken door een oceaen van onkunde’, Van Rhijn, *Jonker* 166.

karretje der “ethischen” te laten spannen⁵³³, heeft zelf zijn plaats in de ethische orthodoxie.

‘Gode zij dank - tusschen de puinhoopen ontbreekt het niet aan kiemen van Zijn Koninkrijk. En dè scheidingslijnen loopen niet tusschen orthodox of modern, of welke verstandelijke onderscheidingen meer, maar enkel - oneindig ernstiger en oneindig dieper - tusschen den ouden mensch en den nieuwen mensch, tusschen dood en leven.’⁵³⁴

De kern van zijn belijden, al in zijn academische these 20 verwoord, handhaaft hij ook in latere jaren. In een recensie van een bundel preken van een moderne theoloog stelt Jonker: ‘Joh. 3:16 ontbreekt. Helaas! Als dat ontbreekt, ontbreekt zooveel.’⁵³⁵ En in een bespreking van het getuigenis van een vrijmetselaar plaatst Jonker het evangelie met het beginsel van Christus ‘zonder Mij kunt gij niets doen’ boven de deïstische wereldbeschouwing en stelt hij de vraag of er ‘waarachtig heil kan uitgaan van een organisatie waar Hij feitelijk buiten gesloten, in het beste geval geduld wordt’.⁵³⁶ Voor Jonker is de waarheid - Christus - absoluut. Hij kent Hem als levende Persoon en niet als deel van een systeem. Het gaat Jonker om een eerlijke en ernstige levenshouding waaruit waarheidsgetuigenis en eeuwigheidskracht blijken.

4.4 Beoordeling en conclusie

In dit hoofdstuk kwam Jonker in beeld als een aanspreekbaar mens. Hij onderhield in het dagelijks leven diverse contacten waarin hij het menszijn centraal stelde. Met zijn pastorale houding en grote inlevingsvermogen toonde hij nabijheid zonder de nodige afstand te verliezen. In de omgang met hoog en laag probeerde hij bestaande sociale barrières te slechten. In zijn betrekkingen met de adel en gegoede burgerij schuurde het in de gevallen waarin rijk en aanzienlijk geworden mensen in zijn ogen hun aristocratie verloren. Zij zetten zich af tegen de lagere klasse en op de vraag om al dan niet materiële sociaal-maatschappelijke hulp te betonen, lieten zij hun hart niet spreken. In zijn verkeer met eenvoudigen van geest en met mensen zonder vertoon of overdaad kon Jonker het meest zichzelf zijn. Met hen deelde hij de *condition humaine*, waarin opeens blijkt dat idealen in dit leven niet kunnen worden bereikt en er niets meer te verbergen valt. Zich schikkend in zijn eigen lot kwam hij met de ander naakt voor God te

533 *Brief aan J.P. van Bruggen*, Heerde 30-7-1919.

534 *Brief aan J.M. Littig*, Heerde 28-9-1922.

535 ‘Een bundel preeken door J. de Vries’, *TS* 1892, 254.

536 ‘Het Evangelie in de Loge’, *TS* 1897, 100-103.

Aart Jonker, waarschijnlijk in zijn Groningse periode

staan. In zijn zielszorg vinden we een luisterend oor, een gesproken woord en de intimiteit van het gebed. De grondtoon van het zondaar en bedelaar zijn heeft Jonkers gereformeerde levenshouding doordrongen.

In het verlengde van zijn liefde voor kinderen en zijn gerichtheid op mensen met weinig mogelijkheid tot ontplooiing zien we Jonkers betrokkenheid bij de institutionele vormen van liefdadigheid. Hij speelde een proactieve rol in hun belang. Sociaal en doortastend was ook zijn optreden als kerkvoogd in zijn laatste woonplaats.

Aart Jonker kunnen we typeren als een bewogen persoonlijkheid, die binnen en buiten de kerk veel vrienden heeft gemaakt. Waar hij zijn kritiek stellig en soms explosief verwoordde, heeft hij ook wel mensen van zich vervreemd.

In de discussie van Kuyper met Jonker werd 'van een mug een olifant' gemaakt. De rivale verhouding tussen de beide theologen laat zien hoe kwetsbaar het ambt van predikant is. Toen zij in het publiek met elkaar de strijd aangingen, kwam bij Jonker het persoonlijke en geestelijke onder druk te staan. Het bracht niet alleen de onverenigbaarheid van karakters aan het licht, maar ook het verschil van theologisch uitgangspunt. Tegenover het politieke machtstreven van Kuyper, dat zich onder andere uitte in een samenwerking met de rooms-kathol-

lieken in het parlement, stelde Jonker de bijbelse notie van vreemdelingschap en het niet willen vooruitgrijpen op het Koninkrijk van God.

Het professoraat is voor Jonker een torso gebleven. We krijgen de indruk dat hij zich de mindere van zijn collegae voelde. Zijn kracht was die van de opleider en gidsfiguur en daarin was zijn autoriteit groot. Aan de academie gaat het om studie, begrippen, argumenten en zeggingskracht. Jonker verbond deze zaken van het hoofd aan het mysterie, en daarmee aan het hart. Zo kwam het menselijke intellect in een ander geestelijk kader te staan. Zoals verwacht, investeerde hij in de persoonlijkheid van zijn leerlingen. Ze zouden in de godgeleerdheid leren het hart en het hoofd bijeen te houden. Dan verwierven ze inzicht in het contemplatieve leven en kregen ze de gave om te geloven, te vieren en te bidden. In Jonkers leerlingen vinden we deels de houding van hun meester terug.

Jonkers ambtsopvatting maakte dat de functies van predikant en politicus niet in een en dezelfde persoon samengingen. Tussen de roeping om het evangelie te betuigen en het meegaan met volkswil zag hij een onoverbrugbare tegenstelling. Een dienaar van het Woord moest de afzondering kennen van profetische eenzaamheid. Het innerlijk alleen-zijn schept bewustwording en overtuigingskracht. Hij zou dan aan anderen de waarheid kunnen zeggen die hij in zijn eigen hart meedraagt. Zelf nam Jonker geen openlijk politiek standpunt in. Uit publicaties maken we op dat hij de christelijk-historische beginselen was toegegaan. Jonker stelde zijn focus niet enkel op de individu of persoon. Hij had hart voor de christelijke gemeente en ook voor de kerk. Hij beleefde pijn aan de gepolariseerde kerkelijke verhoudingen, waarin ontmoetingen van mens tot mens werden geblokkeerd en het gemis van een gedeelde visie op kerkzijn schrijnend was. Hij zag uit naar de geestelijke vernieuwing van de kerk als lichaam van Christus. Dan zou er beweging komen in een verstarde instituut en de onverzoenlijkheid tussen de richtingen zou plaats maken voor een elkaar verstaan. Wanneer we Jonkers misprijzende woorden over de kerkelijke bureaucratie afzetten tegen zijn solidair betoonde houding tot de kerk, is het met hem niet zo kwaad kersen eten geweest als door De Jong werd gemeend. Achter Jonkers kritische uitlatingen beluisteren we een teleurstelling over een kerk die faalt, doordat ze geen uitleg geeft van haar wezenskenmerken. Jonker zette zich met hart en ziel in voor haar welzijn en presentie in de samenleving. Terwijl de kerk nog een manifeste positie innam, zag Jonker het proces van kerkverlating dat al gaande was. Een voorman van mensen die bij de kerk geen aansluiting vonden was hij niet, al had hij begrip voor hen die van het instituut losraakten en op zoek bleven naar godsdienst en zingeving. Kierkegaards 'enkeling' zijn zal daarbij hebben meegespeeld.

In de strijd tussen de kerkelijke richtingen kreeg Jonker als vanzelf een plaats gewezen bij de ethische richting. Dat maakte hem ongewild tot partij. Zo kleurde men zijn positie als predikant in de gemeenten en als hoogleraar bij de benoe-

ming aan de universiteit. Ook in de aan hem gewijde necrologieën staat hij als 'ethisch-irenisch' of 'ethisch-gereformeerd' geboekstaafd. Uit de ethische beweging in Nederland zag Jonker het orthodoxe besef en de oorspronkelijke kracht van La Saussaye en Gunning al meer verdwijnen. Hij was misnoegd over deze ontwikkeling. We kunnen aannemen dat Jonker zijn naam niet had willen laten plaatsnemen op de ledenlijst van de Ethische Vereeniging; het merendeel van zijn leerlingen deed dat wel.

Voor Jonker als orthodox gelovige lag vooral de kerkelijke verhouding ter rechterzijde moeilijk, als het ging om ondergeschikte of bijkomstige zaken als het zingen van geen of een of twee gezangen in de eredienst. Na zijn aftreden als kerkvoogdijvoorzitter in Heerde zag hij dat de gemeente wegens ging waarop de belevingsruimte van het geloof werd ingeperkt. Naar ethisch gevoelen waren de van confessionele zijde aangelegde meetsnoeren van rechtzinnigheid strak. Ze bonden mensen als de beide Jonkers, die gezien hun geloofsovertuiging het hart dicht bij de gereformeerden legden en niet bij de moderneren, te strikt aan de letter, de formele gehoorzaamheid en het confessionalisme dat via het verruimde kerkelijke stemrecht macht kreeg.

Biograaf Van Rhijn noemt Jonker ethisch-orthodox. Daarmee duidt hij op een gereformeerde spiritualiteit waarin een mens God leert kennen in het aangezicht van Christus en naar persoonlijke gemeenschap met God verlangt. De schoonheid van het werk van Christus gaat dieper dan het esthetisch genot van religie en cultuur. Voor Jonker is de geloofsernst de kern van zijn godsdienstige leven geweest. Dat bleef ook toen hij als lijdend mens in de diepte werd gebracht. Zijn bijnaam Job is wezenlijk een ervaringsnaam voor hem geworden.

In het volgende hoofdstuk tekenen we Jonkers spirituele portret. We zullen zien dat zijn leven, theologie, werk en spiritualiteit het meest oplichten in het kader van het gereformeerd-ethische in het protestantisme.

Aart Jonker in zijn latere jaren te Heerde

5 'WAT GOD DOET, DAT IS WELGEDAAN', JONKERS SPIRITUELE POSITIE

5.1 Opbouw

In dit hoofdstuk schetsen we het spirituele portret van Jonker. De titel 'Wat God doet, dat is welgedaan' is ontleend aan een gezang dat een plaats kreeg in de *Vervolgbundel op de Evangelische Gezangen*.⁵³⁷ Jonker waardeert deze vervolgbundel als een tussenfase op weg naar een nieuwe liedselectie. Hij improviseert op het orgel over gezangen die Gods soevereiniteit laten beseffen en verborgenheid en godsvertrouwen stimuleren. Het citaat is de keerregel uit een lied waarin een mens zich stelt onder de leiding van God. In het lied zit spanning vanwege de beproeving die een mens ondergaat. God 'plant wel doornen' op het levenspad en Hij biedt 'de lijdenskelk mij aan'. De verzen bieden vertroosting en bemoediging voor wie in nood een onbegrepen weg moeten gaan. Het lied wekt op tot ontzag voor God. Ook tot het danken en loven van God die volmaakt, eerlijk, rechtvaardig en betrouwbaar is, want in Hem is geen onrecht of kwaad. Zulke woorden raken tot de kern van Jonkers spiritualiteit.

Eerst memoreren we Jonkers nagelaten meditatief werk. We reflecteren op zijn oeuvre en nemen kennis van de toenmalige receptie van zijn bundels. Vervolgens proberen we zijn stem in de verkondiging te beluisteren. Bij gebrek aan geluidsopnames doen we dit op basis van het verslag van mensen die hem hebben gekend. Maar Jonker horen is vooral hem zelf in geestelijk opzicht de nieren proeven. We maken gebruik van een aantal citaten en fragmenten uit zijn werk om zo

537 'Wat God doet, dat is welgedaan' is een vertaling van het Duitse lied 'Was Gott tut, das ist wohlgetan', dat in het piëtisme van de zeventiende eeuw ontstond. Het verscheen als Gezang 197 met zes coupletten in de *Vervolgbundel op de Evangelische Gezangen* die door de Algemeene Synode in 1866 aan de gemeenten werd aangeboden voor de 'opbouw en bloei onzer Hervormde Kerk' en daardoor de 'uitbreiding van Gods Koninkrijk'. De in 1805 verschenen 192 *Evangelische Gezangen* werden nu in een opeenvolgende nummering met 82 nieuwe liederen aangevuld. Aan de totstandkoming van de vervolgbundel is een moeizaam proces van twee decennia voorafgegaan. De samenstelling van de liedkeuze wordt gekenmerkt door inbreng vanuit de breedte van de kerk, dus ook uit de orthodoxie. Wel waren de confessionelen terughoudend bij de invoering van de vervolgbundel, omdat zij op basis van eerder verschenen concepten een grotere herkenbaarheid in het eindresultaat hadden verwacht. Zie C.C. Wessel, 'Vervolgbundel op de Evangelische Gezangen', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 68, 2 (1988), 213-226. Het hierboven genoemde gezang, waarvan het eerste couplet tot op heden ongewijzigd bleef, werd verkort overgenomen in de liedbundels van 1938, 1973 en 2013.

rechtstreeks mogelijk met Jonker als prediker in aanraking te komen. Wat maakt dat deze man, die bijna een eeuw geleden stierf, ons nu nog iets te zeggen heeft? We analyseren enkele preken en publicaties en letten op de spirituele ontwikkeling die hij doormaakt. Vervolgens verdiepen we ons in Jonkers verstaan van het lijden. We onderscheiden de patrologische⁵³⁸, christologische en pneumatologische aspecten van zijn geloofsstrijd waarin hij de band met God weet te bewaren. In Jonkers spiritualiteit komen nu ook zijn bijnaam 'Job' en het door hem gebruikte woord 'nochtans' op hun plaats. Dat geloof persoonlijk is en in momenten van voeding en beleving wordt gedeeld met anderen belichten we in een volgende paragraaf. We zien hoe Jonker de individualiteit inbedt in kringen van gemeenschap. Het onderscheid tussen kerk en gemeente blijkt bij hem niet zo groot te zijn als men soms in de beeldvorming over de ethischen veronderstelt. In de paragraaf over de eschatologie vragen we naar Jonkers heilsverwachting. In zijn beleving strekt het heil van God zich uit over de grens van het aardse leven heen. De man van *Op weg naar het Vaderhuis* verlangt sterk naar het leven van de toekomstige eeuw.

Met name in de onderdelen van de voorlaatste paragraaf, letten we op wat Jonker kenmerkt als drager van een gereformeerd-ethische spiritualiteit. Waar mogelijk vergelijken we Jonker met oudere of jongere tijdgenoten om zijn positie helder te krijgen. Met de inkleuring van het spirituele portret van Aart Jonker bevestigen we de veronderstelling dat het geloofsleven van Jonker significant is voor het verstaan van het gereformeerd-ethische gedachtegoed. Een beoordeling en conclusie staan aan het eind van dit hoofdstuk.

5.2 Meditatieve werken

Jonker schreef voor het geestelijke leven in totaal negen bundels die in hoofdstuk 2 zijn vermeld.⁵³⁹ Inclusief de verschenen herdrukken en vertalingen bestrijkt dit werk een tijdvak van bijna een halve eeuw. Met zijn boeken bereikt Jonker een breed publiek, zowel in Nederland als in Duitsland.⁵⁴⁰ In de meeste

538 A. van de Beek, *Mijn Vader, uw Vader. Het spreken over God de Vader*, Utrecht 2017, 15 pleit met anderen voor de invoering van het begrip 'patrologie' als aanduiding voor het spreken over het werk van God de Vader. Daarmee is het trinitarisch denken in de Godsleer - patrologie, christologie en pneumatologie - in dogmatische zin compleet. Patrologie werd tot dusver niet anders beschouwd dan als kennis van leer en leven van de kerkvaders.

539 Vanuit Rotterdam (zie 2.10 en 2.13): *Het Hoofdstuk der liefde* (1887, 6^e dr. z.j./1933) en *Gedachtenis* (1888); vanuit Dordrecht (zie 2.20): *Een apostolische huiszegen* (1895, 3^e dr. 1910), *Beter dan robijnen* (1897, 3^e dr. 1908) en *Voor donkere dagen* (1901, 4^e dr. 1921), vanuit Groningen (zie 2.31): *Voor de praktijk der Godzaligheid* (1906, 2^e dr. 1913); tijdens het emeritaat te Heerde (zie 2.34): *Hand aan hand* (1912), *Doodsschaduw en morgenstond* (1916, 2^e dr. 1918) en *Op weg naar het Vaderhuis* (1918, 2^e dr. 1933).

540 Zie 2.34 voor de vertalingen in het Duits.

gevallen zijn de meditaties bewerkingen van Jonkers prediking of van overdenkingen in een kerkbode.

Het Hoofdstuk der liefde (1887) met de behandeling van 1 Corinthiërs 13 is Jonkers eerste meditatieve bundel die in Rotterdam tot stand kwam. Gunning kreeg een exemplaar toegestuurd. Hij las het werk met grote instemming en vond de gedeelten over de liefde die het kwade niet toerekent en de liefde die alle dingen hoopt bijzonder. Gunning kocht een exemplaar voor een nichtje dat belijdenis deed en preees Jonkers 'allergelukkigst geheugen tot een rijkdom van schoone en treffende voorbeelden'.⁵⁴¹ Mogelijk was hij door de overvloed ervan getroffen, maar toch wilde hij een onjuiste aanhaling uit de historie rond Alexander von Humboldt even rechtzetten. Jonker verbetert de tekst in een volgende druk. Blij was Gunning met Jonkers juiste exegese van het werkwoord 'blijven' in het laatste vers van de perikoop. Geloof, hoop en liefde houden - naar zijn opvatting - niet op wanneer de huidige bedeling eindigt. Ze blijven op een hogere wijze bestaan in de toekomstige eeuw, waar geen stilstand is maar toenemende heerlijkheid.

In zijn boek stelt Jonker dat christendom en cultuur niet zo diametraal tegenover elkaar staan als critici van het geloof beweren. Christendom zou volgens hen 'boerschheid' of barbarisme betekenen. Als burgers van een hogere wereld, met de blik naar de hemel, zouden christenen minachtend neerzien op aardse dingen als staatkunde, wetenschap en kunst. Jonker ontkent dat het 'ware christendom' de 'ware beschaving' buitensluit. Tegelijkertijd formuleert hij dat men niet met alle cultuurmakerij mee moet gaan. De zonde maakt iedereen ongelukkig, ongeacht of ze in ruwe dan wel verfijnde vorm bedreven werd.

'Als we moeten kiezen, willen we liever met de dommen en de lompen behouden worden, dan met de deftigen en de hoffelijken verloren gaan. En we komen er voor uit, dat we ons beter tehuis gevoelen onder eenvoudige Veluwsche schaapherders, die den Heer vreezen, dan in een kring van fijn beschaafde menschen, die o zoo interessant over alles en nog wat kunnen keuvelen en den conversatietoon o zoo meesterlijk werten te vatten, maar geen oog en geen hart hebben voor het Koninkrijk Gods. Vóór alle dingen hebben we geen beschaving, maar verlossing noodig.'⁵⁴²

Jonkers boek over de christelijke liefde verschijnt in de tijd van kerkscheuring door de Doleantie en verkilling van de onderlinge liefde. In het 'Voorbericht' proeven we de spanning die toen heerste en die in Jonkers situatie leidde tot

541 *Brief van Gunning aan Jonker 5-4-1887* (zie ook voetnoten 144 en 146 in hoofdstuk 2).

542 'De welvoeglijkheid der liefde', *Het Hoofdstuk der liefde* 45-46.

overspannenheid. De kracht van zijn boek schuilt in de confronterende wijze van aanspreken. Jonker stelt dat wie liefdeloos is, goddeloos is. Om te kunnen komen tot de verlossing door de ‘wonderbare liefde Gods’, moeten we verlost worden van een maakbaar, eigendunkelijk christendom. Hij hoopt met het schrijven geen dood werk te hebben verricht. In de felle strijd om de waarheid slaat Jonker de toon van de liefde aan.

‘Een mensch verstaat de waarheid slechts in zooverre hij liefheeft. Liefhebben is het eenige probate middel om niet in allerlei onzalig scepticisme te vervallen. Liefhebben is het beste voorbehoedmiddel tegen het vormen van onjuiste oordeelen, het maken van schromelijke en schadelijke vergissingen. De mensch die liefheeft, bezit een fijnen, goddelijken tact om het ware van het valsche te onderscheiden. (...) De liefde verblijdt zich met de waarheid. Zij heeft een afkeer van voordeelige leugens, vooral wanneer die voordeelige leugens als indrukwekkende waarheden op de markten des levens worden uitgevent. Zij vouwt de handen om te danken, als de verloren zonen en dochteren zich opmaken om weder te keeren naar het vaderhuis, met schuldbelijdenis op de lippen en schuldgevoel in het hart. Zij barst in jubel uit, wanneer een mensch in den strijd der meeningen heldhaftigheid genoeg bezit om ongelijk te erkennen en dat te doen onbewimpeld, niet beducht voor het verwijt van lafhartigheid, dat een lafhartige wereld hem naar het hoofd slingeren zal. Zij aarzelt niet in heerlijke zelfverloochening geliefkoosde meeningen en dierbare begrippen prijs te geven, wanneer die meeningen en begrippen onjuist blijken te zijn.’⁵⁴³

Gedachtenis (1888) is het enige boek waarin de bijdragen op preekdatum staan genoteerd.⁵⁴⁴ Deze tweede Rotterdamse bundel is een bloemlezing met zeven verschillende preken. Als oud-predikant van de gemeente schreef Jonker een terugblik.⁵⁴⁵ De afmattende kerkelijke strijd rond de Doleantie was voor hem een stimulans geweest om hard te werken voor zijn ‘veelgeliefde gemeente’. Niet een rustige ‘Salomonische’ tijd had hij er beleefd, maar een ‘Davidische’ tijd waarin verwarring, onbeslistheid en weifeling de boventoon voerden. De afscheidsbundel wordt gekenmerkt door een ecclesiologisch motief. Nu de kerk met haar interne vijandschap en harde afzettingsprocedures zich gedroeg als een wereldse instelling was ze ‘niet eens meer geschikt om te dienen tot een kleed voor het lichaam des Heeren’. In de kerk werden Gods werk en mensenwerk door elkaar gehaald, maar God werkt op Zijn manier. Wat Hij gebouwd heeft, breekt Hij af. En wat Hij geplant heeft, rukt Hij uit. Jonker greep dit profetische woord uit Jeremia

543 ‘Zich verblijden met de waarheid’, *Het Hoofdstuk der liefde* (geciteerd uit 4^e en 5^e dr.) 80,81-82.

544 Zie voor de inhoud van de afscheidsbundel *Gedachtenis* 2.13.

545 *Gedachtenis* V-XIV,XVI.

aan om de geschiedenis vol misverstand en miskennis te kunnen duiden. De eeuwige waarheid moet worden losgemaakt van de tijdelijke vormen. Door het vuur van Gods oordeel heen komen nieuwe, heerlijke dingen tevoorschijn. Dit proces maakt de geschiedenis van Christus' gemeente op aarde tot een lijdens-geschiedenis. Elke kerk heeft een voorlopig karakter. 'Zij heeft haar doel niet in eigen vastigheid en eigen ontwikkeling.' Tot het wezen van de kerk behoort dat ze de komst van het Koninkrijk van God voorbereidt en daarmee de komst van de Koning zelf. Dat begrepen, volgens Jonker, de kerken van de Hervorming niet. Hun belijdenisgeschriften zeggen zo weinig over 'de Toekomst des Heeren'.⁵⁴⁶ Ze zijn reglementen geworden, in plaats van profetieën. Jonker geeft soms krasse kritiek op het misbruik dat mensen maken; de confessie is er niet om anderen mee om de oren te slaan. Op zulke momenten is het met Jonker als het over de kerk gaat 'kwaad kersen eten'.⁵⁴⁷ Jonker spreekt zowel de gemeente als de enkeling aan op het geweten. Wanneer het is ontwaakt, kunnen de Christus kennis en de Christusverwachting groeien.

'En als wij iets mogen verstaan van deze heerlijke bedoeling, door den Heer in de nood der tijden gelegd, zullen wij dan niet schromen plannen te maken en maatregelen te nemen, waarbij voorbijgezien wordt dat God zich voorbehoudt "Zelf" aftebreken wat Hij zelf heeft gebouwd? Hebben wij ons ook niet eerbiedig te onthouden van elke poging om op den gang der dingen integrijpen, van elke poging om iets nieuws, iets bijzonders tot stand te brengen? (...) Onze taak is het, in den "gewonen" weg onzen plicht te doen, en te wachten... (...) Onze God heeft het ons uitdrukkelijk aangezegd dat in "stilheid en vertrouwen" onze sterkte zijn zal, en wij moeten het kunnen verdragen dat deze sterkte door de anderen miskend wordt, voor zwakheid uitgekreten misschien. (...) Zóó alleen kunnen wij in deze wereld Zijne heerlijkheid openbaar maken, de heerlijkheid van Hem, van Wien het geweten der menscheid ten slotte niet zal kunnen nalaten te erkennen dat "Hij het is" (Joh. 8:24), te groot om door eenige menselijke formule beschreven te worden, maar herkenbaar voor elk ontwaakt geweten, dat zijn' Meester zoekt, en niet rusten kan, voordat het dezen éénigen Meester gevonden heeft.'⁵⁴⁸

Een apostolische huiszegen (1895) is de eerste van drie bundels uit Jonkers Dordtse jaren. Het boek, dat niet is voorzien van een inleiding, bevat de overdenking van opeenvolgende tekstfragmenten uit Romeinen 12:9-21. We kunnen het als een vervolg op *Het Hoofdstuk der liefde* beschouwen. Met 26 schetsen is het een omvangrijke editie. In de pers werd het gerecenseerd als een 'ernstig' boek 'in

⁵⁴⁶ Zie 5.10

⁵⁴⁷ Zie 1.5 en 4.4.

⁵⁴⁸ *Gedachtenis XIII-XIV, XV.*

de gezonde, van alle ziekelijkheid vrije gedachten' van een begaafd predikant.⁵⁴⁹ Het is de kwalificatie van een levenshouding die bescheidenheid en zorgvuldigheid kent. Met het woord 'huiszegen' in de titel van zijn boek sluit Jonker aan bij de middeleeuwse gewoonte om een zegen te vragen bij de ingebruikneming van een huis. Hij focust op de gemeente als 'huisgezin, dat de hemelsche Vader hier op aarde heeft'.⁵⁵⁰ Aan de hand van de parenetische teksten van Paulus bezint hij zich op de onderlinge liefde, die in de praktijk van een geloofsgemeenschap tot uiting komt.

“Laat ons goeddoen”, zegt Paulus (Gal. 6:16), “aan allen, maar inzonderheid aan de huisgenoten des geloofs!” Teekenachtige uitdrukking! Hij beschouwt de geloovigen als leden van één groot gezin, die zich nu niet zelfzuchtig in valsche kameraadschap uit de wereld terugtrekken, en de anderen afstooten, maar zich toch als broeders en zusters op geheel eenige wijze aan elkander verbonden gevoelen. Zoo wordt de broederlijke liefde van de liefde tot den naaste onderscheiden. De ware Christen voegt trouwens aan de broederliefde niet de liefde tot allen als iets afzonderlijks toe (2 Petr. 1:7). In de broederliefde, door haar gesterkt en gedragen, betracht hij de liefde tot de anderen.⁵⁵¹

In *Beter dan robijnen* (1897) plaatst Jonker onderwerpen die 'geen harmonisch sluitend geheel' vormen. Het blijkt dat hij bijna alle willekeurig gekozen teksten haalt uit de capita 1-4 van het Spreukenboek. Over de titel zelf, ontleend aan 8:11 waar de wijsheid edeler wordt geacht dan robijnen, mediteert hij niet. In de 'Voorrede' spreekt hij de hoop uit dat de door hem geschreven overdenkingen van 'godsdienstig-zedelijk karakter' geen afbreuk zouden doen 'aan den indruk, dat de wijsheid van Boven hier het woord heeft!' ⁵⁵² Hij benadrukt daarmee het onderscheid tussen de 'gedachten der Wijsheid' die in de Schrift staan en de menselijke gedachten die in een overdenking of preek niet meer dan een poging tot verklaring kunnen zijn. Voor Jonker is de zeggingskracht van het Schriftwoord van hogere orde dan die van het later geschrevene of gesprokene. Hij verbindt in deze bundel de zaken van hoofd en hart in het geestelijke leven.

'Als de menschen hun verstand wat beter wilden gebruiken, zou dat ook volstrekt niet, zooals men wel eens beweert, schadelijk zijn voor de belangen van godsdienst en Christendom: wij mogen veeleer verwachten, dat die belangen daardoor in geen geringe mate zouden bevorderd worden. Maar dit neemt niet weg, dat wij ook hier ge-

549 LwC 14-11-1902.

550 'Eensgezindheid onder elkander', *Een apostolische huiszegen* (geciteerd uit 2^e dr.) 168.

551 'Hartelijkheid', *Een apostolische huiszegen* 32.

552 'Voorrede', *Beter dan robijnen*.

bruik en misbruik wel hebben te onderscheiden. En aan dat misbruik van het verstand gaan wij ons schuldig maken, wanneer wij het zoo gebruiken, dat wij daardoor ons zelve verhinderen met het gansche hart op den Heer ons vertrouwen te stellen, dat dit vertrouwen, waarop voor ons ten slotte alles aankomt, daardoor op eenigerlei wijze verzwakt en ontzenuwd wordt. (...) Eerst, als wij ons verstand zoo gebruiken, dat het ons niet alleen met wantrouwen jegens ons zelve en met wantrouwen jegens dat verstand zelve vervult, maar ons uitdrijft naar God en ons dringt, ons smeekt, ons noodzaakt op God zelve en op God alleen ons vertrouwen te stellen, dan eerst mogen wij er ons van verzekerd houden, dat wij het aanwenden tot het heerlijk doel, waartoe het ons van den Schepper werd geschonken.⁵⁵³

In de pers werd het als orthodox geschetste boek door een liberale recensent besproken.⁵⁵⁴ Deze meende dat vrijzinnigen niet langer met minachting hoefden neer te kijken op het goede dat van rechtzinnige kant werd ingebracht. Hij achtte de tijd van toenadering tussen de kerkelijke richtingen aangebroken. In een andere recensie werden Jonkers stijl, taal en letterkunde geroemd als een model van Hollands meesterschap. Wanneer Jonker zijn gedachten vormgeeft, is het of hij een groot marmerblok beitel; de stukken vliegen ervan af. En 'als de gedachte, al oreerende, is uitgewerkt, dan staat het beeld van zijn denken daar klaar, groot,forsch, - altijd geschikt voor een kathedraal'.⁵⁵⁵

Voor donkere dagen verschijnt (1901) in Jonkers laatste jaar in Dordrecht. Deels stempelt de dood van zijn echtgenote, datzelfde jaar, de gedachten. De bundel bevat 19 overdenkingen over 15 teksten uit verschillende bijbelboeken. De toon is ernstig en de toepassing is gemaakt voor crisissituaties waarin het lijden een rol speelt. Bijbelgedeelten zijn illustratief voor pastorale thema's als beproeving, droefheid, bitterheid, vertroosting, volharding, trouw, verwachting, verlangen naar de hemel en blijdschap die op de tranen volgt.

't Is niet zozeer de vraag *wat* wij lijden, als wel *hoe* wij lijden. Ontbreekt de geestelijke veerkracht, dan is een weinig tegenspoed reeds voldoende om ons in zak en asche te doen nederzitten; terwijl wij, indien maar het binnenwerk in orde is, in staat gesteld worden om een zwaar kruis achter den Heiland te dragen. Alles hangt hier af van het geloof. Staan wij met ons leed buiten dien zaligen genadecirkel van het kinderlijk vertrouwen op den levenden God, ach, dan is het onder de moeiten en teleurstellingen van het leven ten slotte toch niet uit te houden. (...) In het geloof voelen wij ons niet langer de prooi van een donker noodlot, dat een onbarmhartig en dae-

553 'Niet steunen op het verstand', *Beter dan robijnen* (3^e dr.) 157,163.

554 *NvdD* 17-02-1902.

555 Recensie, bewaard in *Knipselboek van Minet Jonker*.

monisch spel met ons, arme mensen, drijft, maar het eigendom van een trouwen Vader in de hemelen, bij wien de haren onzes hoofds zijn geteld.⁵⁵⁶

Uit de Groningse periode stamt *Voor de praktijk der Godzaligheid* (1906). Opnieuw blijkt dat Jonkers Dordtse jaren veel Schriftwerk hadden nagelaten. Hij maakt gebruik van eerder verschenen publicaties in de *Zondagsbode*. De compilatie van 21 tekstoverdenkingen komt vooral uit de bijbelse wijsheidsliteratuur. In de lijn van *Beter dan robijnen* vinden we hier nog een viertal teksten uit de Spreuken. Het boek is gericht op de geloofspraktijk. Onderwerpen als bescheidenheid, bidden, zich concentreren, arbeiden, volharden, keuzes maken en consequent zijn geven richting aan het leven van elke dag.

‘Het bedoelt natuurlijk niet een systematische uiteenzetting of een volledig overzicht te geven van al hetgeen tot het leven der godsvrucht behoort. Het wil slechts op enkele plekjes van dat groote terrein een beetje licht laten vallen, een paar wenken geven, meer niet.’⁵⁵⁷

De bundel is eenvoudig van opzet en toegankelijk voor minder geoefende lezers. In Heerde geeft Jonker een exemplaar van de tweede druk aan de dochter van zijn tuinman in de tijd dat zij belijdenis deed.⁵⁵⁸ In 3.10.1 en 3.13 merkten we op dat Jonker tijdens zijn professoraat aan de Groningse faculteit niet kwam tot het schrijven van een handboek voor praktische theologie. Het blijft bij dit ‘boekje’ waarin hij de onmisbaarheid van de geloofsbeoefening benadrukt. Wanneer het niet komt tot ‘krachtsontwikkeling’ en ‘geloofsmoed’ zal het christendom door formalisme, zelfvoldaanheid en wereldgelijkvormigheid ten onder gaan. We kunnen ons niet ‘geruststellen met het behalen van een stuk of wat kerkelijke en theologische overwinninkjes, die straks misschien slechts in den vorm van droevige nederlagen blijken te verschillen’.⁵⁵⁹

Na een onderbreking van zes jaar is *Hand aan hand* (1912) de eerste publicatie van het drietal meditatieve werken uit Jonkers latere Heerder levensfase. In vijf van de beschouwingen keert het thema van de liefde terug. Het boek van bescheiden omvang sluit aan bij de inhoud van de Groningse bundel over de geloofspraktijk. Het legt de nadruk op het gemeenschappelijke in het geloof. Opnieuw put Jonker uit zijn artikelen in de *Zondagsbode*. Wie belust was op

556 ‘Gelijk men het zilver loutert’, *Voor donkere dagen* 5,6.

557 ‘Woord vooraf’, *Voor de praktijk der Godzaligheid*.

558 Exemplaar voor Teuntje van Werven, ingetekend met ‘Herinnering aan 10 April 1918, A.J.Th. Jonker’.

559 ‘Woord vooraf’, *Voor de praktijk der Godzaligheid*.

nieuwe, mooie, frappante of diepzinnige dingen moest dit boekje stil laten liggen. 'Al wat er in staat is erg gewoon.'⁵⁶⁰ Een aantal overdenkingen uit Romeinen en Spreuken sluit min of meer aan bij de selecties in *Een apostolische huiszegen* en *Beter dan robijnen*. Ook komt de sociale kwestie aan de orde. Daarvoor neemt Jonker het bijbelboek Ruth en mediteert naar aanleiding van de groet van Boaz tot de maaiers.

'Christenen zijn mensen van adel. En de rechte adel komt ook hierin uit, dat hij weigert voor anderen in edele vriendelijkheid onder te doen. In *edele* vriendelijkheid. Er is ook een onedele, de gehuichelde, de gemaakte; de glimlach van de diplomatie, die altijd rekent, en zich voor dien glimlach laat betalen; (...) Christenen zijn mensen van adel. Want Christenen zijn mensen die liefhebben. De liefde handelt niet ruw. De liefde brengt overal een groetenis, een groetenis uit de hemelen. De liefde behoeft geen inspanning om beleefd te zijn. De liefde acht niemand een goede behandeling onwaardig.'⁵⁶¹

De twee 'praktisch' getinte boeken zijn als tussenbundels op weg naar *Doodsschaduw en morgenstond* (1916). De titel van dit boek is ontleend aan Amos 5:8 waar de profeet zegt dat God de schaduw van de dood verandert in morgenlicht. De tien verzamelde overdenkingen verschijnen vijftien jaar na *Voor donkere dagen*. Deze beide uitgaven zijn tekenend voor het geloofsleven van Jonker in zijn omgang met verlies en lijden.⁵⁶² Hij schreef *Doodsschaduw en morgenstond* 'voordat de oorlog uitbrak'. Daarmee wijst hij deels terug naar pennenvruchten uit zijn Dordtse tijd. De dood van zijn vrouw en later van zijn kind bepalen hem bij de nachtzijde van het leven. Hij ziet het als zijn religieuze plicht om het lijden diep te doorleven. Het harde materiaal moet worden bewerkt, opdat de troost en de heerlijkheid van God eruit tevoorschijn komen.⁵⁶³ *Doodsschaduw en morgenstond* is een veelgelezen werk. Het bood vertroosting, omdat de mensen in de meditatie - onder andere over Gods ogen op ons leed, het Hem toevertrouwen, kruisdragen en voorgoed bij God zijn - voelden dat Jonker zielensmart begreep. Ook benoemt hij de eschatologische dimensie in het bestaan.

'Geloovige mensen zijn dag-mensen en nacht-mensen tegelijk. Hun dag is geen dag. En hun nacht is geen nacht. Zij krijgen met allerlei verschrikkingen en donkerheden te doen, waarvan de anderen geen begrip hebben. Worden mikpunt van moeite en verdriet. Paradoxaal uitgedrukt kan men zelfs zeggen: iemand wordt meer

560 'Woord vooraf', *Hand aan hand*.

561 'Een stukje sociale quaestie', *Hand aan hand* 85-86.

562 Van Rhijn, *Jonker* 74,111.

563 Van Rhijn, *Jonker* 139-140,141.

nacht-mensch, naarmate hij meer dag-mensch wordt. Een nacht zóó nacht als de nacht der verlatenheid, die over Jezus daalde aan het kruis, kon alleen over Hem komen omdat Hij Jezus was. (...) God schiept een nieuwen hemel en een nieuwe aarde. (...) God verandert voor de zijnen doodsschaduw in morgenstond. Wanneer? Nu. Hij is veranderende doodsschaduw in morgenstond. Elk oogenblik. Ook dit oogenblik. Hij alleen doet het. Door allerlei middelen. En aangezien Hij bij voorkeur werkt door het minimale, het onaanzienlijke, het gebrekkige, kan Hij dit boekje er misschien ook wel bij gebruiken.⁵⁶⁴

In een dagblad werd het boek van 'dezen door het leven beproefden vrome' besproken.⁵⁶⁵ Het geschrift was naar het oordeel van de recensent in mineur getoonzet en geschikt voor 'sombere dagen als die wij thans beleven'. In de bespreking werd het gekarakteriseerd als een proeve van 'ondogmatische, min of meer piëtistische vroomheid', die ook gewaardeerd kan worden door 'hen die in de theologische opvattingen van den gemoedelijk orthodoxen prediker niet deelen'.

Op weg naar het Vaderhuis (1918) gaat over Psalm 84. De twee uitvoerige delen over het 'klassieke reislied der kinderen Gods' vormen het slotstuk van Jonkers meditatieve boeken. Wat beweegt Jonker zich in deze psalm te verdiepen? Toen een kerkganger eens vroeg of ze Jonkers preek over een tekstvers uit die psalm nog eens na mocht lezen, had hij met een eenvoudige memorisatie kunnen volstaan. Waarom kiest deze nieuwtestamenticus voor een omvattende en gedetailleerde studie van een oudtestamentisch werk? De titel *Op weg naar het Vaderhuis* laat iets zien van Jonkers verwachting van het Koninkrijk van God en zijn geloof in de voltooiing van alle dingen. Daarbij gaat het om de weg die een gelovige bewandelt en ook om het einddoel van de reis: het thuiskomen bij de Vader. Jonkers ethische attitude blijkt uit de combinatie van wetenschappelijke en stichtelijke benadering van de teksten.⁵⁶⁶ Wetenschappelijk - pas na vaststelling van de juiste lezing wordt de tekst verklaard en naar alle kanten belicht qua betekenis. Praktisch-stichtelijk - de vorming van het geloofsleven heeft een stille rust nodig waarin de 'zelfverwezenlijking' van de mens aan de 'eeuwigheidsgedachte' ondergeschikt wordt gemaakt. 'Het ware leven laat zich niets opdringen.'⁵⁶⁷

'Met wetenschappelijk geweld poogt men de deur, die tot het geheim van 't leven toegang verleent, naar den binnenkant open te drukken, terwijl de deur zóó is in-

564 'Woord vooraf', *Doodsschaduw en morgenstond V-VI*.

565 *NRC* 13-2-1917.

566 Het 'rijke, innige gemoedsleven werd gevoed en geleid door een stevige wetenschappelijke basis', citeert uit necrologie van Jonker in *NRC* 8-6-1928.

567 'Vervulling van het ideaal', *Op weg naar het Vaderhuis* dl 1, 200, 201.

gericht, dat zij naar den buitenkant opengaat, en vanzelf opengaat - als men maar niet drukt. (...) Inderdaad, een mensch moet diep leeren zwijgen, om de taal van het leven te kunnen verstaan. (...) Verborgenschap en klaarheid tegelijk. Helder in zijn verbergenschap. Verborgenschap in zijn verheldering. Het openbaar worden van de groote verborgenschap der godzaligheid (1 Tim. 3:16) geschiedt in den puursten eenvoud. En wie het Evangelie leert kennen ontwaart in zijn onverstandelijkheid de verstandelijkheid zelf.⁵⁶⁸

Een wezenlijk element van stichting is, naar de mening van Jonker, 'het streven naar verheldering van gedachten'. Door communicatie kan het 'in-denken en invoelen' van de één leiden tot inzicht en aanvaarding bij de ander, zodat het geloofsleven wordt opgebouwd.⁵⁶⁹ Het gereformeerde in Jonker blijkt uit het besef van Gods transcendentie en soevereiniteit. Het gaat om het 'hemelsche Ik' dat zich in Christus genadig neerbuigt en de eerbied waarmee een schuldig mensenhart tot Hem nadert.

'Grenzenloos-genadige nadering van het hemelsche Ik tot het aardsche ik. In het woord "genade" ligt de voorstelling van: zich neerbuigen. Grenzenloos-eerbiedige nadering van het aardsche ik tot het hemelsche Ik. Zóó dat zij elkander treffen. En in dat treffen het naderen oneindig blijft voortduren. (...) God heeft een hart. En dat hart zelf wordt ons openbaar als een Vaderhart, als hét Vaderhart, oneindig grooter dan ons eigen hart, met zijn groote schuld en zijn groote vreeze en zijn groote ellende. (...) Oog-blikken, oogenblikken bepalen ons levenslot. Ze beslissen over onze zaligheid. (...) Wij ontdekken Hem als ons persoonlijk aanzierende. Ons aanzierende, alsof Hij in der eeuwigheid naar niemand anders of niets anders behoefde om te zien. Ons aanzierende, zooals de vader uit Jezus' gelijkenis den verloren zoon aanzag, toen hij dezen uit het vreemde land zag aankomen en hem om den hals viel en kuste. Wij ervaren hoe zijn oneindige ontferming, zoo onverbiddelijk ernstig en zoo nameloos teeder, ons een oneindig vertrouwen afdwingt. Jezus zien wij alleen, wanneer wij Hem in het hart zien. En Hem in 't hart ziende, zien we in 't Vaderhart Gods. En - 't is ons genoeg.'⁵⁷⁰

In een boekbespreking werden de achttien preken uit *Op weg naar het Vaderhuis* betiteld als een 'zeer persoonlijke uiting van zeer persoonlijk geloofsleven'. In de presentatie - 'ruim van geest en blik, zacht van oordeel, teer van gevoel en fijn van uiting' - viel de psychologische benadering op. Het maakte dat de boodschap van de 'orthodox-christelijke' en 'Christocentrisch'-gelovige auteur ook

568 'Vervulling van het ideaal', *Op weg naar het Vaderhuis* dl 1, 199-200.

569 'Woord vooraf', *Op weg naar het Vaderhuis* dl 1, VIII.

570 'Aangezicht en aangezicht', *Op weg naar het Vaderhuis* dl 2, 47,64,66,70.

aansloeg bij mensen die de oude waarheden weleens in andere dan ‘dogmatische krachtspreuken’ en ‘grootte woorden’ wilden horen. Maar ‘belijdenis-virtuozen’ en ‘geestelijke sproeiwagens’ zouden niet zijn vrienden zijn.⁵⁷¹

In 2.34 en 4.4 zagen we dat Jonker oog had voor mensen die geen band (meer) hadden met het kerkelijk christendom. Aan het slot van *Op weg naar het Vaderhuis* schrijft hij hoeveel ballast in het christendom mensen ervan weerhoudt om tot godsvertrouwen te komen en wijst dan op het geloof dat soms op ongedachte plaatsen tevoorschijn komt.

‘Er is geloof onder de “ongeloovigen”. Er is ongeloof onder de “geloovigen”. Dit blijkt telkens wanneer de nood komt en het menschenhart door dien nood gedwongen wordt zich, met verzaking van alle onwezenlijkheden, op het eigenlijke, het wezenlijke in zijn wezen terug te trekken. Rijk gestoffeerde “Christenen” bezwijken menigmaal. Het Godsvertrouwen ontbreekt. Elke geborgenheid, waarin ze zich vroeger veilig waanden, stelt teleur. Alles hebbenden, en - niets bezittenden. Daartegenover zijn er soms slecht ingelichte, van rechtgeloovigheid ver verwijderde en schijnbaar hopeloos verdoolde zielen, die - o, wondere verrassing! - juist in de hitte der verdrukking als rustenden, als doorbrekenden, als trlomfeerenden, en dus als op God vertrouwend, en dus als geloovigen openbaar worden. Niets hebbenden, en - allesbezittenden. Wanneer aan het Christendom van een mensch niets ontbreekt behalve dit ééne: het vertrouwen op den levenden God, dan komt van dat Christendom niets terecht. En wanneer aan het Christendom van een mensch alles ontbreekt behalve dit ééne: het vertrouwen op den levenden God, dan komt van zijn Christendom alles terecht. Niet alleen van zijn Christendom. Ook van hemzelf. Van zijn arbeid. Van zijn lijden. Van zijn leven. Van zijn toekomst. Alles.’⁵⁷²

5.3 Viva vox in de prediking

Om de levende stem en het optreden van Jonker te leren kennen, zijn we aangewezen op de impressie van oor- en ooggetuigen. Denkend aan de Latijnse spreuk *De mortuis nil nisi bene*, over de doden niets dan op een goede wijze, kan de beeldvorming al gauw een hagiografische trek vertonen. Een kleine eeuw later moeten we ook zelf een voorstelling van de persoon Jonker maken. Hij was geen held of heilige, maar vooral een begenadigd kanselredenaar volgens tijdgenoten. Het geheim van zijn aantrekkingskracht en invloed lagen in zijn welsprekendheid, opbouw van de prediking, warme gloed van overtuiging, dictie en intonatie. Een predikant moet, volgens Jonkers leermeester Van Oosterzee, ‘Frisch, Frei,

571 Onder ‘Kerknieuws’ de recensie van ‘Op weg naar het Vaderhuis’, *NRC* 24-12-1918.

572 ‘Zalig die vertrouwt’, *Op weg naar het Vaderhuis* dl 2, 216-217.

Freudig, Fromm' zijn dienstwerk doen⁵⁷³ en dat zal men hebben gezien in Jonker, naar wie in volle tot overvolle kerken ingespannen werd geluisterd. Hij preekte soms lang en vergde veel van het opnamevermogen van zijn gehoor. Toch was de gangbare mening dat deze man met zijn Woordbediening de gemeente steeds gul verwende.

'Vooral ook te Dordt - en later te Heemstede - heeft Jonker de reputatie van een der grootste redenaars van ons vaderland te zijn, verkregen. Geimproiseerd heeft hij op den kansel vrijwel nooit. Hij achtte dit ook bepaald ongeoorloofd. Zijn preek schreef hij geheel uit, en hij memoriseerde haar letterlijk. Toch deed deze strenge voorbereiding op geen enkele wijze aan de spontaneïteit van het gesprokene woord te kort. Hij begon nooit, voordat het ongeveer ademloos stil was, en verdroeg onder het spreken zelf geen beweging of schuifelen. Het ideaal, dat hem bij zijn homiletischen arbeid altijd weer voor den geest heeft gestaan, was de volle ontplooiing en juiste toepassing van den tekst. De toehoorder werd nooit met volzinnen gekweld, wier opzet hun afloop met zekerheid doet gissen. Alles vertoonde een sterk persoonlijk cachet, en zijn welsprekendheid droeg een typisch dwingend karakter. Wat beslist in zijn overtuiging voor zijn geest stond, kwam even beslist op het papier, en straks even beslist op den preekstoel. Door zijn realisme heeft Jonker wel eens verschrikt, en zelfs menschen de kerk uitgejaagd. Aan de andere zijde heeft echter zijn tegenzin tegen alle fraseologie talloos velen aan zijn verkondiging van het Evangelie van Christus verbonden.'⁵⁷⁴

Jonker preekte indringend.⁵⁷⁵ Hij riep de gewetens wakker en kon streng zijn in zijn eis van gehoorzaamheid.⁵⁷⁶ Zijn stem was klankrijk en helder. Van Rhijn⁵⁷⁷

573 Van Brummelen, *Het praktisch-theologisch onderwijs van J.J. van Oosterzee* 46-47, met verwijzing naar 174 (noot 100) voor Van Oosterzee, *Van welke theologie is iets goeds voor de toekomst te verwachten?* 33 e.v.

574 M. van Rhijn, 'Levensbericht van Aart Jan Theodorus Jonker, 12 September 1851-6 Juni 1928', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, Leiden 1929, 159-160.

575 Jonkers wijze van preken ontlokte Van Gheel Gildemeester de uitspraak: 'Batavus Droogstoppel ergert zich een bult over hem en krijgt 39,5 als hij naar hem luistert', Van Rhijn, *Jonker* 83.

576 Dat Jonker streng was, bleek uit een gebeurtenis in de Apeldoornse hofkapel. In een interview 'De eerbied voor vorstenhuis', *RD* 8-3-1991, verhaalde de Rotterdamse emeritus-predikant C.A. Korevaar hoe tijdens een door Jonker geleide dienst in de kapel de preek kennelijk een van de heren van de hofhouding van de koningin verveelde, waardoor hij een boek ging zitten lezen. Jonker moet hem hebben gesommeerd de kerk te verlaten, 'want u beledigt het evangelie van mijn God'. Koningin Wilhelmina interrumpeerde niet tijdens het incident en zweeg ook na de dienst erover. Ze gaf Jonker stilzwijgend gelijk.

577 Een gedetailleerde typering van Jonkers voorbereiding en uitvoering van eredienst, prediking en ontmoeting vinden we in Van Rhijn, *Jonker* 80-87,90,104-106,164-169.

en Colenbrander⁵⁷⁸ typeren Jonker in woord en beeld als een geheiligde en strijdende persoonlijkheid. Ze zagen hem als de beweeglijke man op de kansel met de scherp getrokken lijn om de mond, het nu eens onheilspellende dan weer speelse trekje om de lippen en de oplichtende, fonkelende ogen. Als een vuurbliksem kon hij verschijnen wanneer hij het strenge, onverbiddelijke en heilige van God benadrukte. Dan waren zijn woorden gedecideerd, luid en duidelijk. Ze drongen binnen als 'prikkel en nagels'. Het opbruisende, impulsieve en ongeduldige zat in zijn temperament, ook het intuïtieve, spontane en vriendelijke maakte deel uit van zijn persoonlijkheid. Als de boodschap hem ertoe bracht, werden zijn woorden zacht als fluweel en gaven ze 'balsem en zalving', aldus Van Rhijn. Teer en lieflijk kon hij troosten. De uitersten in zijn expressie stonden niet los van elkaar. Het was waarheid en liefde, gerechtigheid en ontferming. 'Geen wonder dat zijn logische geest juist het illogische in den godsdienst naar voren bracht, dat hij was de man van den "sprong", de man van het "nochtans" [sic!]. Voor een meer monistisch getinte beschouwing voelde hij te sterk in zijn binnenste de tegenstellingen die verzoend moesten worden.'⁵⁷⁹

'Hij boeide van het eerste woord tot het laatste, hij greep u vast, hij liet u geen ogenblik los, 't ging direct tot u persoonlijk en om u persoonlijk. Zijn spreektrant was heel eenvoudig, direct, op den man af, onopgesmukt, wars van alle oratorie. Zijn rede was vol geestige invallen, vol puntige gezegden, met een groote neiging tot de paradox, steeds pittig, raak, vaak gedurfd, altijd tintelend van leven, bovenal vol van den heiligen geest. De hoofddruk was: die man is vol van God, hij spreekt niet over God, hij beleeft God. Dat maakte hem als prediker tot een bijzonder iemand, de intensiteit van zijn Godsbeleving, zijn liefde tot God. Alle liefde maakt vrij, maakt oorspronkelijk, schept persoonlijkheid. Het persoonlijke in Jonker's preeken was het eigenlijke, het meest kenmerkende. Ik heb wel eens iemand hooren zeggen: Jonker heeft geen school gemaakt. Maar hoe zou dat kunnen? School is systeem en systeem is opheffing van het persoonlijke. Jonker's kracht school hierin dat voor hem de godsdienstige beleving steeds het meest persoonlijke van de persoonlijkheid was. Vanzelfsprekend dat hij dit ook bij anderen als eisch vooropstelde.'⁵⁸⁰

Wanneer wij Jonkers portretten uit de tijd in Warnsveld en Rotterdam bekijken, zien we een jonge intellectueel en een opkomende man. Het beeld uit de latere jaren is anders, het leven is naar binnen gekeerd. Het laat iets zien van de strijd

578 Een heldere herinnering van Jonkers persoonlijkheid, opgetekend door Colenbrander, treffen we aan in het 'In memoriam Prof. Dr. A.J.Th. Jonker' voor de Heemstedse gemeente in een blad uit juni 1928, bewaard in *Knipselboek van Minet Jonker*. Ook in zijn artikel 'Bij den Tienden Sterfdag van Prof. Dr A.J.Th. Jonker' in *AWCC* 3-6-1938.

579 M. Colenbrander, 'In memoriam Prof. Dr. A.J.Th. Jonker'.

580 Colenbrander, *AWCC* 3-6-1938, 365.

die zijn houding en blik heeft verdiept. ‘Het gezicht is vermagerd. Twee oogen staren U, o zoo diep-ernstig, bijna zou ik zeggen, somber aan. (...) Het lijden heeft dien man verstrakt.’⁵⁸¹ Jonker ziet ook zelf de verandering.

‘Als ik op mijn leven terugzie, dan krijg ik ’t gevoel de meest begenadigde van alle menschen te zijn. Maar dan komt ook vanzelf ’t verwijt er bij, dat ik mij zoo grenzenloos dom over en langs allerlei heerlijkheden heb laten heenleven. En mijn aandacht verspilde aan allerlei imposante, actueele, succesvolle ijdelheden - met al die gewichtige predicaties: nog ijdelder ijdelheden dan de gewone.’⁵⁸²

Met zijn prediking raakt Jonker ook zijn eigen leven. Het lijkt machtig, maar het is moeilijk om op de kansel te staan. Meermalen uit hij beducht te zijn God in de weg te staan, erger nog: door zijn optreden God te beledigen.⁵⁸³ Het evangelie verkondigen is voor hem als een vreemde mengeling in ‘uren van angst en gelukzaligheid’.⁵⁸⁴ De aard van de geloofsvertolking is bij hem paradoxaal. Pas wanneer de prediker niet bij machte is het geloofsgoed aan te reiken, komt het in het hart van de hoorder binnen. Zijn leven lang kent hij een onzekerheid van competentie in het omgaan met het heilige.

‘Voor eigen besef is dat geloof - ik bedoel niet het uwe, maar het mijne - dikwijls zoo zwak, zoo onwaardig, zoo onbeduidend, zoo verwerpelijk, zoo nietig. En ik durf het niet te erkennen, zonder er op te laten volgen: “Heer, kom mijn ongeloof te hulp”.’⁵⁸⁵

Jonker verstaat de *viva vox* niet als mensenwerk, maar als de *viva vox Dei*, de levende stem van God die zich geopenbaard heeft en nu ook zelf aan het woord wil komen. Hij weet dat het technisch-ambachtelijke handwerk van een predikant kan worden aangeleerd, maar ook dat er meer nodig is dan theologische kennis, communicatieve vaardigheid en pastorale insteek. De Heilige Geest moest werkzaam worden bij de woordverkondiging. Dan wordt de prediker een verlengstuk van de Geest en de Schrift gaat door hem heen klinken als woorden die leven wekken.

‘De vonken vlogen er af en je werd er koud van. Het ging je door merg en been. (...) Met onze leermeester, Prof. Dr. P.D. Chantepie de la Saussaye, sprak ik eens over Jonkers prediking. Hij zeide: er is toch één groot bezwaar, en ik dacht nu wordt ook

581 H. Kluin, ‘Prof. Jonker’, in memoriam in *Het Oosten* 20-6-1928.

582 Uit een *Brief aan H. Kluin*, geciteerd in *Het Oosten* 20-6-1928.

583 Zie ‘Geweldig verlangen’, *Op weg naar het Vaderhuis* dl 1, 31.

584 *Brief aan E.H. Wieringa*, Heerde 7-9-1910. (Zie 3.10.1 voetnoot 334.)

585 *Brief aan J.M. Littig*, Heerde 2-1-1928.

deze figuur neergesabeld door deze heftige kritikus, doch de la Saussaye zeide: Jonker preekt altijd goed, voor honderd procent goed, - en dit kan haast niet. Later begreep ik wel wat hij bedoelde. Sommigen zeiden dan ook - Jonker heeft zich dood gepreekt. (...) d.w.z. dat hij zich totaal gaf en zich ontledigde. Wat was het dan ook angstig stil in de kerk! Niemand mocht hoesten of zich verroeren. Bij ieder geluid kwamen de zoeklichten van zijn ogen op je af. (...) Ieder hoorder was totaal wakker en zijn stem was als een vioolsnaar, trillend van emotie, niet pathetisch of rhetorisch, doch volstrekt geladen. Hij preekt de Bijbel verder het levende leven in.⁵⁸⁶

In zijn geloofsbeleving wordt Jonker het meest aangesproken door de gestalte van de Zoon. Het 'zien op Jezus' - en daarmee een christocentrisch accent in zijn benadering - bepaalt zijn *praxis pietatis*. Eens beleefde hij zelf een heilzame schrik toen in zijn prediking het evangelie bleek te hebben ontbroken.⁵⁸⁷ In zijn theologie is de christologie aan de pneumatologie vooraf blijven gaan. De Geest neemt het heil uit Christus en brengt het aan de mensen over. In de beide kenmerken van een waar geloof⁵⁸⁸ - een stellig weten en een vast vertrouwen - kan geen scheiding worden gemaakt tussen ratio en gevoel. In Jonkers ethische opvatting van de persoonlijkheid bleven hoofd en hart steeds één geheel.⁵⁸⁹

'Het groote hart van deze sterk levenden man had een onuitputtelijke bron van liefde om weg te schenken, onuitputtelijk omdat hij putte uit de liefde tot Christus. De man met het groote geloof had den man met het kleine geloof lief. Zijn liefde droeg voor ieder een persoonlijk karakter, gelijk ook Christus ieder persoonlijk lief had. Hierin lag het geheim van de bekoring en van den invloed die er van hem uitgingen.'⁵⁹⁰

586 Jac. Petri, 'Jonker', *IdW* 31-1-1959, 252 e.v. karakteriseert na een halve eeuw de prediking van Jonker die hij als adolescent en jongvolwassene in Heemstede hoorde. Petri was niet een Groningse leerling van Jonker, maar voelde zich wel onder zijn prediking tot het ambt van predikant geroepen. Het lukte niet dat Jonker hem in 1923 in Dordrecht kon bevestigen. Petri ontmoette daar Jonkers geestverwanten. 'Ook wel enkelen die niet meer ter kerk gingen nadat deze komeet was verdwenen.' Zie ook Petri, 'Twee Vrienden en Broeders', *KeT* 1956, 34,38,41.

587 Colenbrander, *AWCC* 3-6-1938, 365 zegt in zijn herinneringsbijdrage: 'Meer dan eenmaal heeft hij mij verteld, hoe de schrik hem om het hart sloeg, toen eens in Ellecom prof. Hoekstra, de ethicus, een der groote figuren der Moderne richting, die onder zijn gehoor was geweest, hem na de preek toevoegde: "daar zit geen Evangelie in". Het maakte grooten indruk op hem, en ik denk wel niet dat het in later tijd nog dikwijls zal zijn voorgekomen, dat hij tot zulk een aanmerking aanleiding gaf, want voor Jonker was Godsgeloof Christusgeloof.' Van Rhijn vermeldt de opmerking niet op p 53 van zijn biografie; mogelijk heeft hij het voorval niet gekend.

588 *Heidelbergse Catechismus* Zondag 7, vraag en antwoord 21.

589 Zie 1.9.1 en 1.9.2.

590 Colenbrander, 'In memoriam Prof. Dr. A.J.Th. Jonker'.

5.4 Spirituele ontwikkeling

De spiritualiteit kunnen we zien als de graadmeter voor de doorleefde theologie. Ook in zijn spirituele ontwikkeling gaat Jonker een weg van verandering. Aanvankelijk is hij in zijn geestelijke zeggingskracht een exemplaar van de Utrechtse orthodoxie waarin hij werd geschoold. Hij zet zijn gedachten breed en in soms lange zinnen uiteen, gepaard met voorbeelden uit de geschiedenis om de waarheid acceptabel te maken. In deze paragraaf analyseren en verhelderen we vooral het werk uit zijn vroege periode, met behulp van twee preken die bij vergelijkbare gelegenheden zijn gehouden.

Allereerst bezien we *Gedenkt uwen voorganger*.⁵⁹¹ De jonge Jonker hield als consulent een afscheidsprek voor een oude collega die na 37 jaar dienst in de gemeente zelf hiertoe niet meer in staat was. De tekst uit Hebrreeën 13:7a - 'Gedenkt uwe voorgangers, die u het woord Gods verkondigd hebben' heeft zeker een vermanende strekking. Jonker scherpt dit aan en beseft daarbij dat hij door zijn toon de mensen boos zou kunnen maken.⁵⁹²

'Ik heb u in den beginne gevraagd of gij ook voornemens waart uwen Evangeliedienaar te vergeten? Gij wilt dit dus niet? Gij hebt het plan hem te blijven gedenken, en dat wel, zooals ik het u met een paar trekken geteekend heb?! Welaan! Ik juich dat plan van harte toe; ik wil ook de oprechtheid van dat voornemen geenszins betwijfelen - maar zal 't nu ook werkelijk geschieden? Och! Ik ben er wel bang voor; ten minste bij velen uwer. Het spreekwoord zegt: "tusschen doen en zeggen, vele mijlen leggen," en de wijze koning heeft al gewaarschuwd: "t is beter, dat gij niet belooft, dan dat gij belooft en niet betaalt." Ik weet wie het *niet* zullen doen: diegenen onder u, op wie de arbeid van dezen dienstknecht des Heeren geen invloed heeft uitgeoefend. Ik weet ook wie het *wel* zullen doen: zij, die daarin een zegen voor hun hart ontvangen hebben, welke blijft tot in het eeuwige leven. - Toeh! Vergunt mij thans een zeer ernstig, niet een bitter, maar toch een *hard* woord te spreken. Misschien wilt gij het liever niet hooren - maar ik ben niet verantwoord als ik het verzwijg. Luther heeft wel gelijk, als hij de Evangelieverkondiging, die mij toch ook in deze ure is opgedragen, met een bij vergelijkt; een bij is een klein diertje, het maakt zoete honig, maar het heeft ook een angel. Zoo heeft ook de prediker de liefelijkste troostredenen te verkondigen, maar hij moet ook de schuldigen weten te steken en te bijten.'⁵⁹³

591 *Gedenkt uwen voorganger*. Preek door A.J.Th. Jonker bij het aftreden van N.T. van Meurs te Wapenveld in 1880. Zie 2.7.

592 *Gedenkt uwen voorganger* 11.

593 *Gedenkt uwen voorganger* 24-25.

Een gemeente als Wapenveld had het voorrecht geleid te worden door een predikant die haar belangen en die van Gods Koninkrijk op zijn hart droeg. Dit zou de gemeente moeten beseffen in een tijd waarin andere gemeenten te lijden hadden ‘van den storm des ongeloofs, welke over deze landen gevaren is’. Voorgangers gingen maar een kortstondig dienstverband aan, er bleek onverschilligheid in bediening en belangstelling en honderden predikers waren het evangelie ontrouw geworden door hun woord in plaats van Gods Woord te stellen. Jammer dat dat voorrecht zo weinig werd gewaardeerd.⁵⁹⁴ De scheidende ‘Evangeliedienaar’ was in het overbrengen van het ‘grootte levenswoord’ niet naar rechts of links afgeweken. Hij had bijna zijn hele leven opgeofferd aan het ‘waarachtig heil’ van de zielen en bezat op zijn oude dag nog het vermogen om niet in ‘sleurwerk’ maar ‘in geestdrift te geraken’.⁵⁹⁵ Nu ging God een eigen weg met hem. God zei: ‘Neen! uw plan is het mijne niet!’ Hij nam in zijn wijsheid hem de bediening af, maar verlengde hem wel het leven. God is een God van teleurstellingen, maar ook van verrassingen.⁵⁹⁶ Jonker verbindt het gedenken van deze voorganger sterk aan de tijd waarin de afgetreden predikant het gevoel kan krijgen geheel aan de zijlijn te komen staan. ‘Zult gij voortaan doen alsof hij er niet meer was, en niet zolang bij u was geweest?’ Het zou de gemeente sieren de geur van zijn naam te gebruiken, in de wetenschap dat de dienaar van het Woord ook wel zelf tegenover zijn Zender zijn ambtelijke zonden zou belijden.⁵⁹⁷ Jonker voert het gedenken terug tot de nabetrachting op vers 17 (‘Weest uwen voorgangeren gehoorzaam en onderdanig’) uit hetzelfde hoofdstuk, waarmee de nu scheidende predikant destijds hier was bevestigd. Gedenken was dat ieder voor zichzelf in herinnering zou roepen wat de afgetreden predikant voor hem of haar had betekend: de dominee die de kinderen doopte, die aan het ziekbed kwam en die op de smalle weg naar het eeuwige leven wees. Het denken zou vanzelf tot danken worden. De gemeenteleden zouden de ‘dienaar des Heeren’ zo eren dat hun gedachten uitliepen op de lofzang aan God. Bij het danken, zo stelt Jonker, hoort ook het bidden. Dat bleven (oud-)voorgangers en gemeenteleden voor elkaar doen; de een opdat de gemeente wordt opgebouwd in het ‘allerheiligst geloof’ en de ander opdat de voorganger met ‘vast geloof’ de laatste etappe naar de eeuwigheid zal wandelen.⁵⁹⁸ ‘Trouw aan dat kruis’ was het allerbeste waarmee ze hun leraar konden gedenken en eren.⁵⁹⁹ In de vermaning van de tekst hoort Jonker ook de oproep om zich te houden aan ‘dit aloude, maar eeuwig nieuwe Evangelie’ van ‘Jezus Christus, den Zone Gods, den eenigen naam onder de menschen gegeven om za-

594 *Gedenkt uwen voorganger* 4-5,14,15.

595 *Gedenkt uwen voorganger* 5,15.

596 *Gedenkt uwen voorganger* 7.

597 *Gedenkt uwen voorganger* 10-11.

598 *Gedenkt uwen voorganger* 20,21.

599 *Gedenkt uwen voorganger* 24.

lig te worden'. Hij ziet het gevaar van modernisme en orthodoxisme opdoemen in een vacaturetijd waarin 'nu dit dan dat van dezen kansel geleeraard wordt'.⁶⁰⁰

'Aan de eene zijde wordt deze Bijbel eerst besnoeid, dan verscheurd, daarna vertreden, - en men eindigt met te roepen: "kruisig Hem!", niet alleen tegen den levenden Christus, maar ook tegen den levenden God. Aan den anderen kant tracht men den volke wijs te maken, dat er vrede is in doode leerstellingen en zaligheid in versleten vormen.'⁶⁰¹

Tegen het eind van de preek stelt Jonker zijn hoorders een gewetensvraag: waren ze tijdens de dienstjaren van hun predikant tot geloof en bekering gekomen? Het was niet genoeg om trouw bij hem in de kerk te zijn geweest. Het ging om wat het gepredikte woord in hun ziel had uitgewerkt. Ieder laadde een grote verantwoording op zich wanneer het zelfonderzoek uitwees dat het nog niet was gekomen tot waarachtige vrede en het leven van een kind van God en erfgenaam van de hemel. Jonker zegt dat men voor deze verontrustende wezensvraag niet bij de eeuwige raad van God moet zijn, maar bij de onwil van een mens die zijn hart afzijdig houdt van het aanbod van genade dat klinkt in de evangelieprediking. In zijn optreden als vervangende voorganger legt Jonker de oud-predikant woorden in de mond die hij nog graag tot de gemeente zou hebben willen spreken. Ze bevatten een waarschuwing voor het oordeel - 'de ure komt, dat gij en ik zullen geopenbaard worden voor den rechterstoel van Christus' - en dan moet de gehoorde boodschap niet tegen hen getuigen. De oproep klinkt om alsnog de juiste keuze te maken. Jonker onderschrijft die woorden ook persoonlijk en identificeert zich met de aangesproken hoorders als 'medezondaar'.⁶⁰²

De preek heeft een heldere scopus, de inhoud is vastberaden en stellig, de aanspraak confronterend en soms afstandelijk. Jonker schetst het leven van de predikant op een eenzame en bijna ongenaakbare hoogte. In een tijd waarin de gezagsposities vastlagen, was dat niet vreemd. Zelf ontwikkelt Jonker in zijn loopbaan meer interactiviteit.

Met de volgende preek⁶⁰³ bevestigt Aart Jonker zijn broer Gerrit te Leusden in het ambt. In een 'voorafsprake' stelt hij zich aan de gemeente voor 'als Christen en als dienaar van het Evangelie'. Jonker staat nu in Ellecom en had kort daarvoor de Doleantiestrijd in Rotterdam beleefd. Opnieuw gaat hij in op de kerke-

600 *Gedenkt uwen voorganger* 23.

601 *Gedenkt uwen voorganger* 22-23.

602 *Gedenkt uwen voorganger* 26-27.

603 *Bevestigingspreek v. Aart* bij de inleiding van G.J.A. Jonker tot het ambt van predikant op 8-4-1888 te Leusden. Zie 2.14 en 4.2.4.

lijke toestanden, waarmee het ‘niet moedgevend’ is gesteld. Er is een reusachtige ‘afval der tijden’ gaande en ‘grenzenloos’ is ‘het misverstand dat heerscht tusschen hen die als broeders van ’t zelfde huis moesten samenwonen’. Hij ziet hoe de ‘belangstelling in het woord Gods’ verflauwt. Toch is het een blijde dag nu de gemeente een nieuwe voorganger krijgt, die zelf wel weet dat hij niet in de schaduw van een Paulus kan staan. Terwijl één op de vijf gemeenten vacant is, wordt in Leusden de plaats vervuld; een bewijs dat God ‘het werk Zijner handen’ niet laat varen. Jonker feliciteert de gemeente met de komst van de ‘Godsgezant’, zowel hen die afwachten wat de nieuwe man brengt als hen die in hun hart God voor de komst van de predikant reeds hebben gedankt.⁶⁰⁴ In gevoelige woorden spreekt de oudere broer en collega de jongere aan.⁶⁰⁵ Hij memoreert dat het hun vader zou zijn geweest die ook ditmaal de bevestiging had willen verrichten. ‘Van ons weggenomen is hij ons toch in den geest nadergekomen dan hij in de banden des vleesches had kunnen zijn.’⁶⁰⁶ De tekst is Johannes 21:15-17 over Jezus’ verschijning aan het Meer van Tiberias, waar de liefde van Petrus tot zijn Meester wordt beproefd. Het raakt het geweten van deze leerling diep en hij ontvangt de zorg voor en de leiding over Christus’ kudde. Zo is het ook met ‘den jongeling’ die de gemeente nu tot haar herder en leraar geroepen had. Als het hart van de nieuwe predikant Jezus oprecht lief heeft, is ‘het recht tot de bediening gestaafd, de bekwaamheid tot de bediening verleend, de trouw in de bediening gewaarborgd, de vrucht van de bediening verzekerd’.⁶⁰⁷

Jonker wijst eerst op het geestelijke recht dat in de lijn van het apostelschap rust op de verkiezende genade van God. Geen predikant kan de evangeliebediening aanvaarden zonder zelf door het evangelie persoonlijk te zijn aangeraakt. De gemeente wil onder de bediening iets van de ‘godzaligheid van den prediker’ ontvangen en niet iets door de ‘goddeloosheid van den prediker’ verliezen. Jonker spreekt vervolgens van ‘zalving van boven’ en ‘goddelijke volmacht’ die het ambt bekrachtigen en legitimeren. De ‘a.s. leeraar’ moet het recht tot zijn bediening vooral verstaan als een opdracht. Zijn geestelijk ijkpunt ligt in de liefde tot Jezus.

‘Zoolang gij spreken kunt: “Heer, Gij weet alle dingen, Gij weet dat ik U liefheb”, zoolang zal Hij het antwoord Zijner genade herhalen: “Weid Mijne lammeren, weid Mijne schapen”. En de eenige weg om in dit opzicht uw roeping en verkiezing vast te maken, onafhankelijk van elk menselijk oordeel, is deze: Hem altijd vuriger en beter te beminnen!’⁶⁰⁸

604 *Bevestigingspreek v. Aart 1-3.*

605 *Bevestigingspreek v. Aart 3-5.* Zie de toelichting in 4.2.4 en voetnoot 404.

606 *Bevestigingspreek v. Aart 5.*

607 *Bevestigingspreek v. Aart 7.*

608 *Bevestigingspreek v. Aart 12.*

Met bekwaamheid doelt Jonker niet op de vereisten in vaktechnische zin. Ook niet op expertise en bedrevenheid, of op het bezit van kwaliteit en talenten. Het gaat om de innerlijke bekwaamheid, de gedrevenheid die behoort tot het geloofsleven. Wanneer de predikant ‘een Petrushart in den boezem klopt’, wordt de prediking een bezielde getuigenis van het levende Woord van God, schudt gewetens wakker en bewerkt wedergeboorte. De catechese geeft indruk van ‘Gods reddende zondaarsliefde’; het pastoraat dringt aan op verzoening en vrede met God en de studie dient tot opbouw van het gemeentelven. Het dagelijks leiding geven aan de gemeente laat offerbereidheid zien en het meedragen van ‘krankheden’ die de voorganger ook bij zichzelf herkent. Alleen door het geloofsleven ontvangt de predikant in zijn ambtelijke houding ‘glans en leven en kleur’.⁶⁰⁹ De hermeneutische sleutel van dit optreden vindt Jonker in ‘de liefde van Christus’ die in de mens is uitgestort.

‘Er is iets persoonlijks in al wat hij verricht, en toch is het zóó, dat gij hem zelf daarbij vergeet en u getrokken gevoelt tot het Koninkrijk Gods. Er is een wonderlijke macht in hem, waardoor hij zichzelf uit het oog verliest, en als een levende trekking wordt tusschen God aan de eene zijde en den mensch aan den anderen kant. Er is in zijn omgang een zekere wijding, die niet opzettelijk is aangenomen, maar die zich nimmer verloochent en waaraan te bespeuren valt dat zijn ademen is in de vreeze des Heeren. De groote lofspraak, eens een eenvoudig handwerksman gegeven, kan ook hij verwerven: “hij legt zijn geweten in al wat hij doet.”’⁶¹⁰

Er is niet veel nodig om ontrouw te worden. Jonker denkt maar niet aan het ‘ijse-lijk spel’ dat sommigen met de gemeente spelen. Ze hebben de schijn getrouw te zijn, maar dienen slechts uit eigenbelang en met werelds oogmerk. Ook voor de ‘oprechte Timotheussen’ komen er verzoeken. Het evangelie stemt wel overeen met de diepste behoeften van de mens, maar niet met zijn zondige neigingen. Het blijft voor de Jood een ergernis en voor de Griek een dwaasheid. Het is verleidelijk om voor beide groepen ‘de boodschap der genade Gods af te knotten’.⁶¹¹

‘Nu geen moed om de Davids in het geweten te grijpen en regelrecht te zeggen: “Gij zijt die man”; dan geen vrijmoedigheid om de hoeren en tollenaars aan te zeggen dat zij de Farizeeën kunnen voorgaan in het Koninkrijk der hemelen. Hier de verlokking om heerschappij te voeren over de gewetens der menschen; daar de verzoeking om zich onder de heerschappij hunner vooroordeelen te buigen! - En nu sprak ik nog niet

609 *Bevestigingspreek v. Aart 14-15,17.*

610 *Bevestigingspreek v. Aart 16.*

611 *Bevestigingspreek v. Aart 20.*

van de macht der gewoonte, die soms een aanleiding wordt om de hemelsche dingen tot den bodem der platte alledaagschheden neder te trekken.⁶¹²

Toch moet de voorganger een rechte weg gaan bij het beleven van gemeenschap met God en met elkaar. 'Heb Jezus lief', is zijn criterium. Als uitgangspunt voor de arbeid moet de boodschap van de hoogste vrijheid gelden: heb lief en doe wat jij wilt!⁶¹³ Met deze kernachtige samenvatting van de evangelische boodschap duidt Jonker op de aan Augustinus toegeschreven spreuk *Ama et fac quod vis*.

Het voortbrengen van de vrucht van de bediening verloopt volgens de grondwet van de natuur: als het tarwegraan in de aarde niet valt en sterft, blijft het vruchteloos. Zo gaat het ook met een evangeliedienaar: hij moet zijn leven prijsgeven om Christus' wil. Vrucht is niet gelijk aan succes, naloop en bewondering. In een 'grenzenloze wuftheid' is het bij de mensen vandaag 'Hozanna' en morgen 'kruis hem'. De zegen van de arbeid - 'bekering en heiligmaking' - wordt niet binnen enige weken 'tastbaar'.⁶¹⁴

'De eeuwige dingen komen niet als bij een toverslag tot stand. (...) De eikenboomen in het woud hebben tientallen van jaren noodig om hun volle krachtsontwikkeling te bereiken. Maar het eeuwige Koninkrijk telt bij eeuwen, omdat het eeuwig is. - Als de Evangeliedienaar dit niet vergeet zal hij in blind geloof rustig zaaien aan alle wateren, zonder dat hij als gevolg van zijn arbeid een geweldige opwekking of roemzuchtige opschudding onder de schapen zijner kudde verlangt te aanschouwen, verootmoedigd door de stille verrassingen die God hem soms in dezen weg bereiden wil.'⁶¹⁵

In de preek hanteert Jonker een dubbele focus: de liefde van God en de wederliefde van de mens. Mogelijk heeft hij daarbij gedacht aan zijn bijna elf jaar geleden verdedigde academische stelling XIV dat 'Liefde tot God' geen oneigenlijke uitdrukking is. De preek is een veelomvattende instructie geworden om de taken van een predikant te kunnen verrichten, alsook een aanwijzing voor de gemeente hoe ze hem als dienaar en als mens zou ontvangen.

Vergeleken met de Wapenvelder preek van acht jaar eerder is Jonker in zijn rol gegroeid. Hij staat dichterbij de mensen en heeft oog voor de kwetsbaarheid van de gemeente. Er spreekt empathie uit zijn woorden en medeverantwoordelijkheid voor de bediening van het evangelie. Jonker voelt aan dat de arbeid van een predikant moeilijker wordt en neemt zijn jongere broer in bescherming. Vanuit zijn gerichtheid op het persoonlijke benadrukt hij

612 *Bevestigingspreek v. Aart 21-22.*

613 *Bevestigingspreek v. Aart 23.*

614 *Bevestigingspreek v. Aart 25.*

615 *Bevestigingspreek v. Aart 26-27.*

de functie van het geweten als bron van authentiek handelen. En hij attendeert op het gemeenschappelijke karakter van een bevestiging in het ambt; de gemeente is medeverantwoordelijk voor wat daar in haar midden gebeurt.

Gaandeweg komt Jonker meer onder invloed van de ethische vaders en Kierkegaard te staan. Het prescriptieve, technische en objectieve maakt plaats voor het existentiële, subjectieve en persoonlijke. De zinnen worden korter, puntiger, dialectischer van opbouw en paradoxaler van inhoud. Door de grote verliezen in zijn leven ervaart hij het lijden. De beproeving maakt deel uit van het christelijk leven. Jonker die zoekt naar gemeenschap met God, wordt daardoor heel herkenbaar voor zijn lezers. Zijn toon wordt pastoraal.

Wat hij schrijft 'is niet bestemd voor mensen, die zich verbeelden klaar te zijn met het leven. Het verlangt in handen te komen van mensen, die hun leven voelen als nood en heerlijkheid, als bezwijken en overwinnen tegelijk'.⁶¹⁶

Een fragment uit deze latere periode brengt ons bij de volgende paragrafen waarin we het lijden belichten.

'Onze Heiland is een "man van smarte". Wij moeten met zijn doop gedoopt, niet slechts met een paar druppels lijden besprenkeld, maar gelijk Hij, er in gedompeld, er in begraven worden. Wij kunnen niet met den overvloed zijner liefde gezegend worden, zonder met den overvloed zijner smart gezegend te worden. Men heeft gevraagd waar de doornenkroon van Jezus gebleven is. En men heeft geantwoord, dat Hij de doornen van die kroon onder de zijnen verdeeld heeft, voor ieder van hen een doorn. Ik zou meenen, dat er onder hen zijn, die meer dan één van die doornen meekrijgen. De besten de meeste. Hoe meer genade wij van Hem ontvangen, hoe minder lijden Hij ons oplegt? Neen, juist omgekeerd. Hoe meer genade wij van Hem ontvangen, hoe meer lijden Hij ons toevertrouwt, *toevertrouwt*, ja, dat is het rechte woord.'⁶¹⁷

Toch is het beeld dat we van Jonker krijgen niet dat van een 'iezegrim', zoals Colenbrander het uitdrukte.⁶¹⁸ Onder alles wat hij te verduren krijgt, wapent hij zich tegen grimmigheid door de spot met zichzelf te drijven.⁶¹⁹ Hij toont relativeringsvermogen en besef van de betrekkelijkheid van het leven.

616 'Woord vooraf', *Doodsschaduw en morgenstond* V.

617 'Gods oogen op ons leed', *Doodsschaduw en morgenstond* 5.

618 Colenbrander, *AWCC* 3-6-1938, 366 noemt het ondeugende lachje dat niet gespeend was aan humor en dat paste bij Jonkers meegaandheid en relativeringsvermogen.

619 Uit Jonkers brieven maakte ik een compilatie van bijna komisch geuite klachten: 'Duizelingen (met een kans om te mogen heengaan zonder den dood te zien); vroeger sprong ik vroolijk over twee slooten tegelijk en nu begin ik al te piepen wanneer ik over een molshoop heen moet; welig voorttierende domheid; mijn hoofd is, alsof 't van gekramde potscherven aan mekaar hangt; een hoofd als gekookte moes en hersens als gruttenpap, zóo suf alsof er een knol bovenop mijn romp zit in plaats van een menschenhoofd; naar

5.5 Het verstaan van het lijden

Diep insnijdende ervaringen van verlies van geliefden hebben Jonker bepaald bij de vragen over het lijden. Hij ontloopt het lijden niet. Het was God die hem een levensprobleem voorlegde. Dat zag hij als rentmeesterschap en hij voelde het als een religieuze plicht om het leed te doorleven. Hij zegde zijn hoogleraarschap in Groningen op en later bekortte hij een revalidatieperiode in Zandvoort om niet zijn eigenlijke roeping tot kruisdrager te ontvluchten. Voor Jonker geldt dat men met zijn leed moet doen zoals men met zijn geweten doet, 'het leed wil óók "geweten" worden'.⁶²⁰ Wil de nood van het leven tot een 'bron van zegen' worden, dan moet hij in zijn 'volle, naakte realiteit' worden aanvaard en in zijn 'volle, ongebreidelde kracht' op de mens inwerken. Wie zich gemakkelijk laat troosten, wordt 'in 't geheel niet vertroost'.⁶²¹

'De gewone taktiek van het tegenwoordige geslacht, dat letterlijk van alles bedenkt om den ontzachtlijken nood van het leven te loochenen, en zich daardoor die loochening steeds meer onmogelijk maakt. Altoos op de vlucht voor het nuchter, eerlijk, volledig aanvaarden van de werkelijkheid, als voor de jachthonden een aangeschoten stuk wild. Lichtzinnigheids-narkose en gemoedelijkheids-narkose in allerlei vorm. Niet achter zijn lijden en achter de beteekenis van zijn lijden durven komen. Zich boven de smart verheffen - naar het heet - terwijl de gewaarwording van er in onder te gaan als een worm van binnen doorknaagt dag en nacht. (...) Dat is alles louter oppervlakkigheid, erger dan oppervlakkigheid, een Gods kinderen onwaardig spel. Zoo komen we nooit tot het behalen van de overwinning op onze moeite en ons verdriet. Integendeel, dit is nu juist de weg om altijd aan het tobben te blijven en er ten slotte, ondanks alle inspanning om het kwijt te worden, toch onder bedolven te raken. Ingeslikte nood - zoo heeft men terecht opgemerkt - is nog geen in zich zelf verwerkte, en dus nog geen overwonnen nood.'⁶²²

Voor zijn gevoel verblijft Jonker dag en nacht bij het altaar op Moria. Zijn gedenk- en gemisdagen beleeft hij als 'weemoetsdagen, met folterpijnen van herinneringen' en 'Hemelvaart, maar in hellevaart'.⁶²³ Ze worden hem ieder jaar benauwder. De God van de smart is hem als een verterend vuur.

den uit- en inwendigen mensch beide steeds meer een appel, die bij ongeluk in 't hoekje van een vunzigen kelder achterbleef en daar nu ligt te verrimpelen en te beschimmelen; mijn hersens voelend zoals een gekookten schelvisch de zijne voelen moet'.

620 "t Hem toevertrouwen', *Doodsschaduw en morgenstond* 15,21.

621 'Het tranendal', *Op weg naar het Vaderhuis* dl 1, 160.

622 "t Hem toevertrouwen', *Doodsschaduw en morgenstond* 14-15.

623 *Correspondentiekaart aan J.P. van Bruggen*, Heerde 12-5-1923.

G.C. van Niftrik wijst erop dat Jonker in de verwerking van zijn leed bezig is met de *meditatio futurae vitae*, de overdenking van het toekomstige leven. De heerlijkheid die wacht doet hem verlangen naar het Vaderhuis. ‘Men kan de vraag stellen of het werkelijk de wil Gods was, dat Jonker zich zó uitsluitend ging bezighouden met zijn verdriet. Maar wie zal hier oordelen? God gaat met Zijn kinderen zeer verschillende wegen. Het zou kunnen zijn, dat er volgens Gods oeconomie van tijd tot tijd mensen moeten zijn, die met ergerlijke eenzijdigheid alleen naar bóven kijken als manend getuigenis voor degenen, die alleen naar vóren kijken. Maar ook Jonker heeft niet alleen naar bóven gekeken. In zijn leven is ook duidelijk geworden, dat men, rouw dragende en naar “huis” verlangende, deze aarde en deze mensheid niet noodzakelijkerwijs hoeft los te laten.’⁶²⁴ Met Van Niftrik herkennen we Jonkers ‘ergerlijke eenzijdigheid’ van het ‘alleen naar bóven kijken’. Op momenten dat alles in hem tegen de weerbarstigheid van het leven protesteert, voert hij zijn innerlijke strijd om eenswillend met de Vader te worden en stelt hij zich op in diepe afhankelijkheid van God.⁶²⁵ Met deze ‘eenzijdigheid’ verbreekt Jonker het soms zo evenwichtig en esthetisch aanvoelde leven dat in ethische kring werd aangetroffen. Daarmee blijft Jonker trouw aan de levensopdracht waarvoor hij zich gesteld ziet, in de wetenschap dat hij zich tegen de moeilijkheden bestand moet maken.

‘Ons lijden krijgt een achtergrond. Er komt perspectief in. De elementaire zekerheid dringt zich aan ons op, dat het een groot doel hebben moet, en dat de bereiking van dit doel allernauwst samenhangt met eigen trouw en volharding.’⁶²⁶

Volgens Jonker worden we niet geroepen om zelf onze weg in een weide te veranderen. God begint ermee ons op een stoffige, hete, steile weg te brengen en we moeten volgen waarheen Hij ons leidt. Straks maakt Hij er een weiland van.⁶²⁷ De pelgrims naar Sion hebben niet te verwachten dat alle tranen voorgoed van de ogen worden gewist zolang ze pelgrims blijven. Dus hoeven ze zich onderweg niet voor hun tranen te schamen.⁶²⁸ De pijnlijke raadsels in Jonkers leven maken deel uit van het lijden van de schepping in de tegenwoordige tijd. Het zijn de verdrukkingen waar hij doorheen moet om het Koninkrijk van God binnen te gaan.

‘Aan den honger naar de eeuwigheid, dient het hongeren naar de gerechtigheid vooraf te gaan, in Jezus’ zaligsprekingen vermeld. Misschien zijn deze twee één. Wij kunnen

624 G.C. van Niftrik, *Waar zijn onze doden?*, Den Haag z.j. (1970) 170-171.

625 Zie 2.33 voetnoot 205.

626 ‘t Hem toevertrouwen’, *Doodsschaduw en morgenstond* 22.

627 ‘Weg en weide’, *Doodsschaduw en morgenstond* 56-57.

628 ‘Het tranendal’, *Op weg naar het Vaderhuis* dl 1, 169.

niet verlangen naar de eeuwigheid, zonder te verlangen naar de gerechtigheid. Als wij de gerechtigheid hebben, hebben wij de eeuwigheid ook. (...) “Zalig”, zoo sprak Jung Stilling, “zalig die het heimwee hebben, want zij zullen zeker te huis komen!” Zij weten niet, wanneer zij er komen. Zij weten ook niet, hoe zij er komen. Maar zij komen er. En de blijdschap daarover is groot genoeg, om dat “hoe” en dat “wanneer” dankend te kunnen vergeten. (...) Wij willen rustig onzen tijd hier beneden uit dienen, verlangende naar huis, maar toch ijverig in ’t ons toevertrouwde werk, niet als knechten, maar als geliefde kinderen. (...) Wij willen in hope ons kruis dragen, dankbaar, geduldig, blijmoedig, zoo lang God het wil.’⁶²⁹

In de drie volgende paragrafen belichten we Jonkers verstaan van het lijden. We steken in bij het drievoudig werk van God als Vader, Zoon en Heilige Geest. Zo veel als mogelijk is maken we onderscheid tussen de patrologische, christologische en pneumatologische aspecten van zijn geloofsstrijd.

5.6 Aan de hand van de Vader

De zondagen 9 en 10 uit de Heidelbergse Catechismus over de *providentia Dei*, Gods voorzienigheid, behoren tot het abc van Jonkers geloof. Hij geeft zijn eigen lijden aan God over en neemt het vervolgens uit zijn hand aan als wat hem vaderlijk wordt toegedeeld. Hij kan het godsbestuur en het leed dat een mens te dragen krijgt niet op één lijn brengen, maar maakt geen absolute scheiding tussen het kwaad en het lijden in de wereld en het werk van een almachtige God. In zijn worsteling met de *theodicee*, de argumentatie die een rechtvaardiging zoekt voor het bestaan van een goede God ondanks noodlot en onrecht in de wereld, ziet Jonker in dat de reikwijdte van het godsbestuur zich zo ver uitstrekt dat God met het kwaad van doen heeft. Maar het verkeerde dat in de wereld heerst, doet aan Gods volmaakt goede eigenschappen niet af. Jonker legt de nadruk op wat God doet wanneer Hij datgene wat ons overkomt laat meewerken ten goede. God ‘aanschouwt’ de moeite en het verdriet niet kil en hard, maar liefdevol als een die ‘rustig, langdurig, deelnemend’ weet van het lijden.⁶³⁰ Terwijl de goede en boze dagen in Gods hand zijn en we een bezoeking als de slaande hand van God kunnen ervaren, houdt Jonker eraan vast dat we niet uit Gods vaderhand kunnen vallen.

‘Onze smarten aannemen als dingen, waarover we niet te klagen, waarvoor we enkel maar te danken hebben. In den druk van ’t kruis willen voelen den handdruk des Vaders.’⁶³¹

629 ‘Verlangen naar den hemel’ II, *Voor donkere dagen* 126,127.

630 ‘Gods oogen op ons leed’, *Doodsschaduw en morgenstond* 8,9.

631 ‘Kruisdragen’, *Doodsschaduw en morgenstond* 43.

Jonker vindt dat er een grote passiviteit ligt in het menselijke lijden. Dat leidt bij hem tot een actieve verwerking. 'Ik kan den troost niet deelachtig worden, zonder het lijden in ongebreidelde kracht op mij te laten inwerken en doorwerken.'⁶³² 'De diepste passiviteit der receptieve verhouding lost zich op in de hoogste activiteit.'⁶³³ Daarmee bedoelt hij dat het lijden wordt overstraald door de activiteit van de goddelijke genade. Er is het overwicht van de goedheid van God en de verbondstrouw waarmee Hij de mensen omringt.

'En God zal alle kwaad, dat Hij mij in dit jammerdal toeschikt, te mijnen beste keeren. Verbeeld u een vader, die ons kwaad toeschikt! Wie niet meeleeft, zegt: al weer jammerdal! Wie wel meeleeft, zegt: ja, jammerdal! En hij behoort daarbij geen komedie te spelen. En in dit jammerdal wordt mij toegeschikt: kwaad! En dat doet geen mensch, maar mijn vader, beste Vader! (...) Dat is 't wonder: te zijn midden in het kwade, en toch te zijn midden in 't goede. Ps. 91:1 zegt: Die in de Schuilplaats enz. Laat ik nu maar worden het mikpunt, want Gods kinderen hebben veel te lijden. Hoe lost zich het raadsel op? God zet het kwaad om in het goede. Ge kent de legende van den chr. martelaar, op wien door zijne vijanden een aantal pijlen werden afgeschoten. Deze pijlen "veranderden in bloemen, zoodra ze den martelaar bereikten". Dat is het lot van den mensch, die zegt: Mijn God, mijn Vader! God kan dat doen als een almachtig God, en Hij wil het doen als een getrouw Vader. Hij kan het. Mijn God staat voor niets! (...) We moeten het geloof hebben als Abraham. God zegt: Mijn belofte wordt vervuld, en of Abraham nu al lang moet wachten, en of hij zijn veelgeliefden zoon moet offeren - hij gelooft in Gods almacht, en aarzelt niet. Hij eert God hoog, en daarom eert God hem. Hij is gerechtvaardigd door 't geloof. God maakt een verbond met Hem: Ik ben God, de Almachtige, wandel voor mijn aangezicht en wees oprecht. Als onze Catechismus ons verzekert, niet te twifelen, dan is er dus wel twijfel bij ons. Laat ons leeren bidden: Heer ik geloof, kom mijn ongeloof te hulp! Laat ons voortgaan, wetende, dat wij onder ons hebben de eeuwige Vaderarmen, boven ons de Schaduw zijner vleugelen. Eén wiekslag - en de wereld vergaat. Geen wonder, dat de wereld beeft, bij de boodschap: De Heer regeert. En Gods kinderen verschuilen zich in de schaduw dier vleugelen, en voelen zich veilig en rustig, als 't kind bij de moeder. Ps. 91. Welzalig die in de schaduw zegt: Mijn Burcht, mijn God, die mijn toevlucht is! Amen.'⁶³⁴

Voor Jonker blijft de verhouding tussen God en mens asymmetrisch; ze worden niet elkaars spiegelbeeld. God is voor hem het werkelijke, sterke en majesteite-

632 'Het verliezen van God', *Geloofsleven* 99.

633 'Het verliezen van God', *Geloofsleven* 100. Dezelfde gedachte vinden we ook in Gunnings *Lijden en heerlijkheid* (2^e dr. 1876). Zie VW dl 1, 461.

634 Preek over Zondag 9, *Heemstedse preken* 22-11-1903 (stenografische weergave).

lijke Tegenover. Gods eerste adres is de hemel waar Hij woont; zijn tweede adres is bij de mens, de nederige van geest.

‘Onze God is geen gedachten-ding, geen levenloos begrip, dat wij met inspanning van ons eigen voorstellen moeten trachten vast te houden, en dat ons tegenover den nood van het leven even weinig baat als de algebraïsche formules, die ons op school werden ingeprent. Onze God is geen geweldige natuurkracht, die ons meedoogenloos verplettert, zonder 't zelf te weten. Onze God is geen harteloos wezen, dat daar op millioenen mijlen afstands ergens achter de wolken zit, en te veel gewichtige dingen te doen heeft om zich over u en mij te bekreunen. Onze God is Vader. Onze Vader. Een Vader, die zijn kinderen nooit vergeet en nooit vergeten kan, allerminst, wanneer ze daar op den vloer van hun binnenkamer liggen te weenen, en als de spotters roepen: “waar is nu uw God?” en als hun eigen hart in nameloozen angst het mee uitschreeuwt: “ja, waar is nu uw God?”’⁶³⁵

Sterk treedt bij Jonker een paradoxaal besef naar voren van een ‘God, die alles doet om ons aan 't zoeken naar Hem te brengen, en die zich dan voor ons verborgen houdt’.⁶³⁶ Op de vraag waar God is, antwoordt Jonker: ‘Hij is er niet bij. Tenminste, Hij doet alsof Hij er niet bij is.’⁶³⁷ Hij is een God die tegenvalt, ‘niet hoort, niet redt, niet verlost’. En toch is Hij niet het ‘voorwerp onzer klachten’ maar ‘het voorwerp onzer zangen’.⁶³⁸ Bijna hartstochtelijk brengt Jonker het onbegrijpelijke en onthutsende van Gods handelen onder woorden.

‘Abraham zijn!! - O ik voel mij meestal als Izak. Aan 's Vaders hand wandelend door 't leven. En dan die hand plotseling in beulshand veranderd. Aangegrepen, gekneveld, neergestooten als slachtvee door den slagersknecht op 't altaar gedrukt - 't offermes in 't hart. En dan altijd weer leven. En dan altijd weer gedood... Toch wordt God mij niet als voor Izak: “vreeze”. Ik heb nog nooit, geloof ik, behoefte gevoeld om te schreeuwen: “vervloekte beul!” Als 't erop aankomt, kán ik toch niet anders dan Hem onder dat dood gemarteld worden, bijna ook òm dat dood gemarteld worden, liefhebben met groote liefde en 't Hem eerlijk zeggen: mijn Vader! mijn eigen Vader! mijn beste Vader! mijn heerlijke Vader! En dat wonderlijk vermogend onvermogen - is dat niet zijn genadewerk?’⁶³⁹

635 ‘Gods oogen op ons leed’, *Doodsschaduw en morgenstond* 5-6.

636 ‘Vruchteloos wachten op God’, *Voor donkere dagen* 136-137.

637 ‘Vruchteloos wachten op God’, *Voor donkere dagen* 131.

638 ‘Vruchteloos wachten op God’, *Voor donkere dagen* 137.

639 *Brief aan J.P. van Bruggen*, Heerde 18-5-1912.

In zijn eigenaardig taal- en beeldgebruik - God die zich om zijn kind niet bekreunt, de mens die Hem achterna strompelt, God die met ons doet als een dove, blinde, onverschillige God, de liefdeloosheid zelf⁶⁴⁰ - schetst Jonker de Vader in het tegendeel van zijn goedheid. Het is Jonkers aanvaarding van de 'levensparadox',⁶⁴¹ waarin hij heen en weer wordt geslingerd tussen verbijstering en vertrouwen. Jonker ziet de mens als oneindig hoog boven alle gevaar verheven en tegelijkertijd het gevaar lopend te pletter te storten in de afgrond. Deze beide werkelijkheden bevechten elkaar in zijn geloofsbeleving. Hij stelt dat hoe dieper wij in de gemeenschap met God worden geleid, hoe zwaarder het lijden wordt dat Hij op ons af laat komen. Alleen wie zich 'reddeloos aan God opgeeft, vindt zich gezaligd in God terug. Niet naast, maar *in* de grootste smarten blijven onze harten in den Heer gerust'.⁶⁴² Anders dan bij een louter verstandelijke paradox kleurt dit existentiële besef Jonkers bestaan. Het is 'gelovige wanhoop'.⁶⁴³

'Ik leef dezer dagen in Jes. 28:21. Luthers tekst. Zoals God met mij doet, doet Hij niet naar zijn eigenlijk wezen. 't Gaat tegen zijn eigen hart in. Hoe barbaarscher Hij met mij handelt, des te sterker heb ik Hem lief. 't Komt bijna tot een uitdaging: maak het nòg erger, dan zal ik U laten zien, dat ik U toch blijf vertrouwen, U laten zien ... uw eigen werk.'⁶⁴⁴

'En onlangs heb ik Luther er op betrapt, dat hij in een brief royaal-weg praat van: "dit vervloekte leven". Dat past mij beter. 'k Heb niet den minsten drang er God een verwijt van te maken. Indien ik ter helle vaar, zal ik dáár zelfs niet kunnen laten Hem te danken. Eigen schuld. Eigen vloek. Summa summarum: wie op Hem vertrouwt, op Hem alleen, ziet zich (Ps. 32) omringd met... doodsgevaren, doodsangsten, doodsnooden, voor 't geloof, dat niet ziet, niet zien wil, niet zien kan, voor 't geloof alléén louter vorm van louter weldadigheid.'⁶⁴⁵

Hiermee kent Jonker wat Luther in zijn *Tischreden* de 'grote aanvechting' noemde. God kan zich tegen de mens keren en als een wild dier afgaan op zijn prooi.⁶⁴⁶ God kan zich verbergen zonder dat Hij afwezig is. Dan is het alsof Hij de mens

640 'Vruchteloos wachten op God', *Voor donkere dagen* 128.

641 'Het verliezen van God', *Geloofsleven* 99.

642 'Sterkte in God', *Voor donkere dagen* 89.

643 'Zijn eenzaam voortworstelen met die afmattende spanning van gelooven tegen hoop op hoop, heeft hem soms nameloos vermoeid, en zijn leven met God het karakter van een strijd, ook wel van het krampachtige, gegeven', Van Rhijn, *Jonker* 163.

644 *Correspondentiekaart aan J.P. van Bruggen*, Heerde 9-7-1920.

645 *Correspondentiekaart aan J.P. van Bruggen*, Heerde 27-9-1925.

646 'Des Heeren stem uit den wervelwind' en 'In den donder verborgen', *Voor donkere dagen* 28,140.

'zoo onbarmhartig in den steek laat'.⁶⁴⁷ 'God kan soms zoo vreeselijk met ons doen.'⁶⁴⁸ Het raakt Jonker op zulke momenten diep 'dat niet alleen zijn vleesch maar ook zijn hart bezwijkt'⁶⁴⁹ dat Hij niets van God merkt, zodat zijn geloofsbeleving plaats maakt voor een 'doffe gelooflooze berusting'.⁶⁵⁰ Blijf volhouden, ook wanneer de beloofde verlossing uitblijft. De aanvechting is tot de spirituele kern van zijn bestaan gaan behoren.

'Tegenwoordig staat het zoó met mij - u durf ik alles zeggen - ik heb al maar den indruk, dat God mij verlaten heeft. Hij is weg uit mijn leven. Zijn "zorg" omringt mij van schrede tot schrede. Maar Hem Zelf, zijn "aangezicht" kan ik niet vinden. Van zijn gemeenschap merk ik niets. Alles donker. Ik kan niets anders meer doen dan wachten op den morgen, al maar wachten, angstig meestal, krampachtig soms - of God nog niet komt.'⁶⁵¹

'Dat het geloofsbewustzijn soms beneveld wordt, o mijn Broeder, ik weet bij ervaring wat het zegt, dat God zijn aangezicht verbergt, en de ziel vruchteloos naar zijn zalige gemeenschap dorst. Het geloof is er toch, ook al wordt het bewustzijn van dat genade-bezit verdoofd.'⁶⁵²

Dit rauwe godsbesef helpt Jonker in tijden van onvermogen om te blijven geloven in een God die recht doet aan zijn schepselen en hun genadig is. In een meditatie *Gelijk men het zilver loutert* vergelijkt hij het leven met een stuk zilvererts waarin edele en onedele bestanddelen met elkaar zijn vermengd. De zuivering door de metaalscheider vindt plaats in de smeltkroes. Pas in de hitte scheidt het edele van het onreine. Niet de zilverklomp maar de kunstenaar bepaalt hoe heet het vuur moet worden gestookt en welke reinigingsprocessen het metaal moet doorlopen om de gewenste louterheid te bereiken. Zo is het ook voor de mens: 'In uw wezen schuilt de ongerechtigheid. Ze moet er uitgesmolten worden door de gloeihitte der beproeving. (...) Gesmolten, en niet verteerd. (...) Wij hebben een Vader in de Hemelen, bij wien het geldt: hoe liever kind, des te strenger roede.'⁶⁵³ Steeds herhaalt zich de beproeving. De uitwerking wordt kenbaar in geestelijke groei.

'Het lijden verlost ons van die armzalige oppervlakkigheid, waardoor wij ons zoo gemakkelijk laten gevangen nemen. Het heeft, als ik het zoo zeggen mag, eene "ap-

647 'Vruchteloos wachten op God', *Voor donkere dagen* 135.

648 'In den donder verborgen', *Voor donkere dagen* 139.

649 'Vruchteloos wachten op God', *Voor donkere dagen* 136.

650 'Vruchteloos wachten op God', *Voor donkere dagen* 134.

651 *Brief aan J.P. van Bruggen*, Heerde 12-9-1910.

652 *Correspondentiekaart aan J.M. Littig*, Heerde 20-9-1920.

653 'Gelijk men het zilver loutert', *Voor donkere dagen* 8,12.

profondeerende,” eene dieper makende kracht. Onder het kruis leeren wij dieper bidden, dieper nadenken, dieper gevoelen, dieper gelooven dan gewoonlijk. Er komt meer ernst in de ziel. We ontdekken zooveel lichtzinnigheid in onzen ernst. We zien, duidelijker dan anders, de eeuwigheid in den tijd en den tijd in de eeuwigheid. Het lijden maakt ons klein. (...) Het ijdel zelfvertrouwen, anders zoo licht in het arglistig harte gekweekt, wordt er door geschokt. Het gevoel onzer afhankelijkheid wordt er door verlevendigd. En geprikkeld het verlangen om, afziende van alle aardsche steunselen, ons eeniglijk en alleen door de armen van Gods eeuwige liefde gedragen te weten. Het lijden doodt ook de zelfzucht, immers de gevaarlijkste vijandin van de liefde en dus van het geloof.⁶⁵⁴

Uit zijn eigen negatieve ervaring weet hij dat het lijden omgebogen kan worden tot ‘een heilig mysterie, een zalig mysterie’⁶⁵⁵ - elders door hem genoemd ‘de zalige mysteriën van Gods ondoorgrondelijke ontferming’.⁶⁵⁶ Voor hem schept het de gemeenschap met God, naar wie de ziel ‘hoger, oneindig hoger’ verlangt in een ‘verrukkelijke spanning’.⁶⁵⁷

‘Zalig wij, wanneer God het waagt ons in den smeltkroes zijner beproeving aan schijnbaar verterende gloeihitte bloot te stellen, - een teeken dat Hij in ons, onreine wezens, toch een enkele sprankel van echt zilver ziet flonkeren, en niet rusten zal, voordat Hij dat metaal van alle onreinheid heeft gezuiverd. We voelen den vuurgloed - vreeselijk, vreeselijk! maar in den vuurgloed voelen we toch ook het gloeien der liefde Gods. In den smeltkroes, o ja, maar toch ook in Christus, en met Hem medegezet in de Hemelen. (...) de Heer zal den arbeid zijner loutering niet staken, voordat Hij zijn zilver zóó heeft gereinigd, dat Hij daarin zijne eigene heerlijkheid ziet weerspiegelen, zonder smet en zonder rimpel.’⁶⁵⁸

Jonker beseft dat niet iedereen zijn visie op de louterende kracht van het lijden deelt. Er zijn mensen die het geloof in de leiding van God vaarwel hadden gezegd, omdat de slagen van het leven hen verbitterden. Voor hen slaat de troost stuk op de harde realiteit van het leven.

In zinsneden als ‘Hij zal (...) ook elk kwaad, dat Hij mij in dit moeitevol leven toedeelt, voor mij doen meewerken ten goede’⁶⁵⁹ en ‘zo regeert, dat (...) alle dingen, niet bij toeval, maar uit zijn vaderhand ons ten deel vallen’⁶⁶⁰ leest Jonker

654 ‘Gelijk men het zilver loutert’, *Voor donkere dagen* 10-11.

655 ‘Gelijk men het zilver loutert’, *Voor donkere dagen* 6.

656 ‘Des Heeren stem uit den wervelwind’, *Voor donkere dagen* 26.

657 ‘Vruchteloos wachten op God’, *Voor donkere dagen* 130.

658 ‘Gelijk men het zilver loutert’, *Voor donkere dagen* 13.

659 Zondag 9, antwoord 26, *Heidelbergse Catechismus*.

660 Zondag 10, antwoord 27, *Heidelbergse Catechismus*.

een verwijzing naar de hand van God die achter de gebeurtenissen schuilgaat. Toch kunnen de accenten die Jonker legt op de bemoeienis van God met het leed worden misverstaan. Waar Jonker de uitersten in het spanningsveld van het lijden opzoekt en toch niet wil vervallen in het benoemen van God als auteur van het kwaad menen anderen dat zulke opvattingen naar de verkeerde kant doorslaan. Zij zien het beeld oprijzen van een 'onberekenbare god', die willekeurig en wreed het ergst denkbare onheil stuurt. Of het beeld van een 'afwezige, onmachtige en lijdende god die maar toestaat, omdat hij niet kan ingrijpen' in het leven van hen die leed en verdriet ondergaan. In hun optiek is het in strijd met het vaderlijk beleid dat voor- en tegenspoed uit dezelfde hand van God afkomstig zouden zijn. De kritiek op de zondagen 9 en 10 uit de Heidelbergse is in de loop van de tijd niet verstomd.⁶⁶¹

Jonker legt in de gereformeerde erfenis van deze zondagen de vinger bij de geloofskennis dat God het kwaad van ons weert of ten onzen beste keert. In zijn bundel *Een apostolische huiszegen* wijst hij erop dat de zelfverheffing van de van God afgefallen mens moet worden beteugeld. Gods vaderhand werkt met als doel de mens van God afhankelijk te doen blijven. Jonker stelt dat als God ons niet onder de duim van zijn 'almachtige liefde' houdt, wij niet onder de duim zijn te houden.⁶⁶² Een zekere druk is nodig om de mens tot zijn doel te brengen. 'De weg tot het hoogste voert niet naar boven, maar naar beneden.'⁶⁶³ In deze lijn heeft Jonker na het verlies van zijn gezinsleden tot in zijn laatste levensfase zijn gedachten, waarmee hij het lijden als van God afkomstig wilde duiden, overduidelijk tot uitdrukking gebracht.

'Het laat zich best begrijpen, dat men (...) zich heeft trachten te troosten met de voorstelling, dat het lijden niet uit den wil van God, maar uit dien van andere hooge machten, daemonen, tegen-goden en dergelijke, moet verklaard worden. Wie zal zeggen, hoeveel beangstigende twijfel er ligt achter den nadruk, waarmee Christenen, als de eerste lezers van den eersten Petrusbrief, in de verdrukking eraan herinnerd worden, dat Gods wil het zoo wil (3:17), en dat de geweldige hand, waaronder zij zich hebben te buigen, wel waarlijk Gods hand is (5:6)? Geloof, dat in dezen strijd om het "nochtans" bezwijkt, is verloren geloof. In dat allerverschrikkelijkste, achter dat allerverschrikkelijkste: welbewust het lijden te aanvaarden als beschikking van den Vader, schuilt juist het allerzaligste, 't geheim van overwinning. (...) Het is roeping elken nood, die ons overvalt, rustig in de oogen te zien met de verzekering: "gij zoudt

661 Impliciet reageren E.J. Beker en K.A. Deurloo in *Het beleid over ons bestaan. Vragen en verwijzingen rondom de voorzienigheid*, Baarn 1978, 9 op de gedachtegang die ook door Jonker wordt gevolgd, wanneer zij de in de catechismus gegeven formulering van Gods voorzienigheid onder kritiek stellen.

662 'Niet staan naar het hooge', *Een apostolische huiszegen* 176.

663 'Niet staan naar het hooge', *Een apostolische huiszegen* 182.

geen macht tegen mij hebben, indien ze u niet van Boven gegeven ware!” Macht van Boven, des Vaders macht, werkt nooit verderving. Altoos heerlijkheid. Ook door verderving. Vooral door verderving. Hoe verderfelijker de verderving, des te heerlijker de heerlijkheid.⁶⁶⁴

5.7 In gemeenschap met de Zoon

Jonker leest het ‘in alle tegenspoed geduldig zijn’ uit zondag 10 van de catechismus door de bril van zondag 1. De *soteriologie* - Christus heeft met zijn kostbaar bloed voor al mijn zonden volkomen betaald en mij uit alle heerschappij van de duivel verlost - bepaalt zijn verstaan van het christelijk geloof. Hij beschouwt de troost uit het openingsartikel van de Heidelbergse als geestelijke rijkdom.

‘In deze wereld is het land der ruste niet. Nu allerminst. Maar de trouw van onzen Heiland staat onwankelbaar verheven boven alle verwarring en verwoesting. En toeft Hij al - Hij kent zijn tijd, Hij komt, Hij komt gewis. (...) Mijn gezondheid laat vrij wat te wensen over. Over 't geheel heb ik er wel vrede mee. Zonder ontbinding geen verlossing. En naar lichaam en ziel niet mijns, maar... wat er volgt in dien heerlijken eersten Zondag.’⁶⁶⁵

Het is niet zo dat Jonker uitgaat van een straffe en eenzijdige uitoefening van het wereldbestuur door God. Jonker ziet vooral de toewending die God aan de mens betoont. Het is de Vader van Jezus Christus die erin voorziet dat de mens niet omkomt. Bij het kruis van Christus vindt hij de liefdevolle God die de verloren mens wil redden. Aan zijn leerling H. Kluin schrijft Jonker dat het accent op een heilig en vertoornd God in de theologie van de jonge Karl Barth niet ten koste mag gaan van Gods liefde.

‘Nu het mode, een soort van liefhebberij, schijnt te worden, de waarheid dat God een verterend vuur is bijna alles, en de waarheid dat God liefde is bijna niets te laten wesen, nu is het een genadige beschikking, nu vooral, dat er ook nog hier en daar menschen zijn, die het in hun wezen, in hun woord mogen laten uitkomen: milde handen (geen dreigende vuisten), vriendelijke (geen booze) oogen zijn bij Hem van eeuwigheid... Ik kan zoo goed begrijpen dat Luther de angst naar de keel vliegt en hij nog liever aan de heiligheid Gods te kort wil doen in zijn verkondiging, dan iets, ook maar iets aan den wil Gods om den verloren zondaar te grijpen en aan 't hart te drukken en zalig te maken!’⁶⁶⁶

664 ‘Het tranendal’, *Op weg naar het Vaderhuis* dl 1,164-165.

665 *Correspondentiekaart aan J.M. Littig*, Heerde 1-10-1918.

666 *Brief aan H. Kluin*, geciteerd in *Het Oosten* 20-6-1928. Zie 4.3.4 en voetnoten 513-517.

Jonker noemt het lijden ‘kruisdragen’.⁶⁶⁷ Hiermee stelt hij in zijn *theologia crucis* de verhouding van het lijden van Christus tot het menselijk lijden aan de orde. Onze eerste vraag is hoe Jonker de betekenis van het lijden en kruisdragen van Christus ziet. Kort en bondig antwoordt hij op de door hemzelf opgeworpen vragen bij begrippen als ‘vloek’, ‘Gods toorn’, ‘het loon’ of ‘de last van onze zonde’ en ‘de straf die we hebben verdiend’ met de woorden: ‘Dat alles heeft Hij voor ons gedragen. (...) louter zegen, ons door zijn lijden en sterven verworven.’⁶⁶⁸ In onze dagelijkse moeite moeten we maar niet vergeten dat ‘alles is volbracht, m.a.w. dat voor ons niets meer in orde behoeft te komen, aangezien alles voor ons in orde “is”, in orde is en in orde “blijft”, eeuwiglijk en altoos.’⁶⁶⁹ In een meditatie over het afwissen van de tranen, de tekst uit Openbaring 7:17 die ook op zijn grafsteen is komen te staan, spreekt Jonker erover dat we ‘moeten weten, dat het handschrift onzer groote, groote schuld door God is uitgewischt’ door de ‘verzoenende en reddende kracht der liefde Gods, aan het Kruis geopenbaard’. Het is de verlossing uit de macht van de zonde ‘die als een bange vloek op ons wezen kwam nederdalen, om te kunnen leven in de rustige overtuiging, dat wij straks zullen ontheven zijn van al de ellende, welke de zonde ons heeft gebaard. Dat is de weg. Een anderen weg ken ik niet. Een andere weg is er niet’.⁶⁷⁰ En in een vroegere meditatie verwoordt hij dat Christus zodanig participeerde in de menselijke zondenood, dat Hij die overnam en ons daarvan bevrijdde.⁶⁷¹ Jonker beaamt het plaatsvervangend lijden van de Middelaar die intrad voor God, ten behoeve van het menselijk geslacht. Jonker stemt in met het forensisch-juridische aspect van de genoegdoening zoals dat verwoord wordt in de Heidelbergse. Bij hem vinden we vooral de ethische opvatting over de totstandkoming van de verlossing, waarbij de nadruk wordt gelegd op de daad van zelfverloochening van een door zijn liefde gedreven God. De rechtsgrond van handelen schuilt dan in het wezen van God zelf. God is ‘persoonlijk’ en zijn komst in de wereld vergde van Hem een zelfbeperking. Hijzelf droeg het lijden waardoor het leven wordt gezuiverd van de zonde. Dit was zijn hoogste daad van liefde.⁶⁷² In dit verband benoemt Jonker de intensiteit van het lijden dat de Zoon van God op zich nam: ‘Jezus heeft meer dan iemand anders geleden, juist omdat Hij volkomen in de diepte Gods, in den schoot des Vaders was.’⁶⁷³ Door op deze wijze over de allesomvattende en zich-

667 ‘Kruisdragen’, *Doodsschaduw en morgenstond* 25 e.v.

668 ‘Kruisdragen’, *Doodsschaduw en morgenstond* 42. In een oudere versie staat dezelfde preek over Lukas 23:26 met een vergelijkbaar citaat ook in het manuscript van het *Prekenboek* uit Heemstede 201.

669 ‘Hij draagt onzen last’, *Doodsschaduw en morgenstond* 78.

670 ‘Geen tranen meer’ II, *Voor donkere dagen* 167-168.

671 ‘Deelneming’, *Gewijde Tafereelen* 179-180. Zie hierover in het huidige hoofdstuk ook 5.8 en voetnoot 724.

672 Zie 1.8, 1.9 en 1.9.4.

673 ‘Mara’, *Voor donkere dagen* 38.

zelf vernederende liefde van God te spreken komen de kenmerken van Gods heiligheid en gerechtigheid en van Gods barmhartigheid en vergiffenis niet als tegenstellingen naar voren. Jonker vertolkt Gods wegschenkende liefde zo dat het accent op de trouw en de genade van God komt te liggen. Vanuit zijn aandacht voor het persoonlijk geestelijk leven van de enkele mens neemt hij zijn vertrekpunt bij het verlangen van de ziel naar het Vaderhuis. Hij schetst de onvoorwaardelijke liefde van God, die vertrouwen wekt bij de mens die zelf tekortschiet in zijn liefde voor God.

‘Wij moeten God gevonden hebben in ons leven, zoals het kind zijn vader vindt in zijn leven, niet als een formule of een begrip. Het weet niet eens, wat vader is, wel dat het vader heeft. Zoo moeten wij God gevonden hebben als de levende werkelijkheid in ons leven. (...) Gij zegt: Ik onwaardige! Toch: God denkt aan u! Gij zegt: ’t Is mij te ongerijmd, mijn hoofd en mijn hart kan er niet bij, Ik zeg: God denkt aan u! Daaraan hangt onze zaligheid. God laat het mij zeggen: Het Evangelie is een kracht Gods tot zaligheid, waarmee Hij zich bij u aanmeldt. (...) Ik lees in mijn bijbel: God is goed voor al zijn schepselen. (...) Wat zegt Bethlehem’s kribbe en Golgotha’s kruis? Zie eens in uw eigen leven, ge hebt ’t vaak kunnen merken: God bekeunt zich om u; God vernedert zich - tot in ’t stof, en in den dood, en zegt: Hier ben ik! Als gij in ’t vreemde land God vergeet en zegt: God denkt toch niet aan mij! dan zeg ik u, ondanks dat alles: de Heer denkt aan u! Hij zegt: “Zoo lief heb ik u!” Als ge u omkeert, ge hebt niets te doen dan om te keeren en te vragen naar God, dan bemerkt ge pas, dat God niets anders doet dan vragen naar u. God heeft een vaderhart, dat u liefgehad heeft, dat u liefheeft, dat u liefhebben zal. (...) Wij moeten wel door de wateren van allerlei beproevingen, maar Hij denkt aan ons. Ook door de vuurvlammen van allerlei verzoeken, maar Hij denkt aan ons. Wij moeten worstelen door een leger van nood, Hij denkt aan ons. En als we zoo meteen op ons sterfbed liggen, en er geen mensch is die ons helpt... Hij denkt aan ons! Wij zijn niet alleen, ook niet in het dal van de schaduwen des doods. En als we slapen op het kerkhof, onze naam vergeten is, ons stof is verwaaid, en de eeuwen voortrollen... Hij denkt aan ons! En in den grooten dag des oogstes, zal Hij niet één halm vergeten, ook niet de kleinste!’⁶⁷⁴

Onze tweede vraag betreft Jonkers beschouwing van het menselijk lijden als kruisdragen. Jonker karakteriseert de ervaring van het lijden als moeite en verdriet. Bijna vanzelf denken wij daarbij aan de tautologie uit Psalm 90:10. Het zal uit pastoraal motief zijn geweest dat hij tussen deze twee gevoelens een onderscheid maakt, om de ernst en de langdurigheid van het opgelegde leed te onder-

674 ‘Ik ben wel ellendig en nooddruftig, maar de Heer denkt aan mij’ (Psalm 40:18a), *Prekenboek* uit Heemstede 211-214.

strepen en niet de indruk te wekken dat het lijden een theoretische kwestie is. Onder moeite vat hij wat mensen moeten doorworstelen en onder verdriet wat mensen moeten dragen. Naar zijn opvatting stelt moeite ('meer het objectieve lijden') de activiteit van het geloof op de proef en verdriet ('meer het subjectieve lijden') de passiviteit van het geloof.⁶⁷⁵

'De moeite zegt: "wees sterk, anders bezwijkt ge!" het verdriet zegt: "wees stil, anders houdt ge 't niet uit!" In het werkelijke leven gaan die twee doorgaans samen. Twee kanten zijn 't meestal van dezelfde beproeving, zij 't ook dat nu de eene en dan de andere zijde meer naar voren komt.'⁶⁷⁶

Jonker spreekt van 'kruisdragen' wanneer het lijden is gerelateerd aan het christelijk geloof. Kruisdragen - om Christus' wil lijden voor en om en door het geloof - hoort thuis 'in de sfeer van het Koninkrijk Gods'. Het onderscheidt zich van het 'lijden, waaraan gij zoudt ontkomen zijn, wanneer gij niet met Christus hadt te doen gekregen'.⁶⁷⁷ Het 'gewone' lijden door 'ziekte, rouw en dergelijke' telt mee onder het kruisdragen, wanneer het niet als iets afzonderlijks buiten het geloofsleven blijft liggen.⁶⁷⁸ Als het lijden aan zichzelf wordt overgelaten, houdt het op kruis te zijn. Als het verbonden is met het kruis van Christus, krijgt het kracht. Dan stoot een mens onder het kruis zich zalig aan het unieke kruis van Christus. Maar uit eigen beweging wil niemand 'er wel aan' om kruisdrager te zijn.⁶⁷⁹ Een christen máákt zijn kruis niet, maar vindt zijn kruis.⁶⁸⁰ Er is 'bereidvaardigheid' nodig om het kruis te dragen.

'Een op ons met geweld vastgebonden kruis is geen kruis. Het vrijwillig opnemen. Het gewillig dragen. En als we dat niet willen, "welnu", zegt Christus - Hij kan 't niet anders zeggen dan in diepe smart, maar Hij zegt 't toch - "laat 't dan liggen, wie zijn kruis niet opneemt, en mij niet navolgt, kan mijn discipel niet zijn." Dat kruisdragen is een onmisbaar bestanddeel van het Christelijk leven. (...) Bereid zijn, kinderlijk bereid, koninklijk bereid, om 't kruis te dragen.'⁶⁸¹

Jonker betreft de functionaliteit van het kruis op het leven vanuit de heiliging. Heel zijn leven gaf Jezus het voorbeeld aan mensen om zelf ook liefdevol en vergevingsgezind in het leven te staan. In 'het groote kruis van die groote liefde,

675 'Gods oogen op ons leed', *Doodsschaduw en morgenstond* 3-4.

676 'Gods oogen op ons leed', *Doodsschaduw en morgenstond* 4.

677 'Kruisdragen', *Doodsschaduw en morgenstond* 27,28.

678 'Kruisdragen', *Doodsschaduw en morgenstond* 29.

679 'Kruisdragen', *Doodsschaduw en morgenstond* 32.

680 'Kruisdragen', *Doodsschaduw en morgenstond* 40.

681 'Kruisdragen', *Doodsschaduw en morgenstond* 34-35,43.

waarmede Hij ons heeft liefgehad' vinden wij geestelijke kracht om onze roeping en verkiezing vast te maken, en al struikelende tot het nimmermeer-struikelen te geraken.⁶⁸² Hoe we om moeten gaan met het kruis illustreert hij met het optreden van Mozes in de Marageschiedenis.

'In zekeren zin dienen wij nu met dat Kruis van den Heiland te handelen, zooals de man Gods in de woestijn handelde met den boomtak, hem door den Heer gewezen. We moeten het dompelen in de bittere wateren, waarbij wij staan te klagen: Mara, wij kunnen ze niet drinken, ze zijn ons zeer bitter. Natuurlijk, in eigenlijken zin gaat dat niet. De kruisbalk, waaraan Jezus op Golgotha stierf, is al lang tot stof vergaan. (...) Dit moeten we doen: in 't geloof aannemen de reddende liefde Gods, ons aan dat Kruis geopenbaard; ons hart onder den indruk van die liefde brengen en houden; de kracht dier liefde laten doorwerken in al de bitterheden, waardoor we in dit leven worden gekweld.'⁶⁸³

Toch heeft het kruisdragen voor Jonker niet het laatste woord. Het komt niet aan op het 'geloof plus kruisdragen', maar op 'alleen geloof'. 'Gerechvaardigd door 't geloof hebben wij vrede bij God door onzen Heer Jezus Christus.'⁶⁸⁴ Soms weet een mens ook niet goed waarin zijn kruisdragen precies bestaat; hij draagt het kruis wel, maar voelt het niet altijd.⁶⁸⁵ De gedachte van het samengroeien met Christus ondersteunt Jonker bij de poging zijn eigen lijden te overwinnen. Het geeft hem en anderen uitzicht op de weg die voert van de 'doodsschaduw' naar de 'morgenstond'. Symbool daarvan is de graankorrel waarover Jezus sprak. 'En zoo'n graankorrel - vergeet 't niet - is bestemd om in de aarde te vallen, te verdwijnen, te sterven... maar dan! maar dan!'⁶⁸⁶

'Het lijden moge ons soms verbijsteren en benauwen, maar nu wij ons leven met Christus verborgen weten in God, zijn wij toch wel verzekerd, dat het de eigenlijke heerlijke kern van ons bestaan niet zal kunnen vernietigen. (...) En zoo beginnen wij te verstaan, dat de bedoeling van al het leed dat ons overkomt geen andere is, dan ons op te kweken voor het Koninkrijk der hemelen, en ons innerlijk te reinigen van alles, waarvan wij nog gereinigd moeten worden, om te kunnen deelen in de vrijheid der heerlijkheid der kinderen Gods.'⁶⁸⁷

682 'Kruisdragen', *Doodsschaduw en morgenstond* 42.

683 'Het bittere zoet', *Voor donkere dagen* 41-42.

684 'Kruisdragen', *Doodsschaduw en morgenstond* 36.

685 'Kruisdragen', *Doodsschaduw en morgenstond* 41.

686 *Correspondentiekaart aan J.P. van Bruggen*, Heerde 29-12-1910.

687 'Gelijk men het zilver loutert', *Voor donkere dagen* 6-7.

Tot in de tranentekst op Jonkers grafsteen blijkt de theologie van het kruis, maar ze bleef voor hem niet zonder voorsmaak van de heerlijkheid.

‘Ik heb ’t zoo wondergoed. Maar ik moet in de smart blijven. (...) Jubelend aanvaard ik mijn lijden als: ontkiemende heerlijkheid.’⁶⁸⁸

‘Vroeger meende ik, dat het bij afwisseling ging: “Himmelhoch jauchzend” en “zum Tode betrübt”. Nu weet ik het: die tegenstellingen zijn één. Dat eerste wordt uit het laatste geboren. (...) In dat “zum Tode betrübt” staat de Jakobs ladder opgericht, waarlangs de jubel opstijgt, hemelhoog, de wonderladder, die blijkbaar slechts droom is, nochtans werkelijkste werkelijkheid.’⁶⁸⁹

Jonkers *theologia gloriae* ligt verscholen in zijn kruistheologie. Doelend op de heerlijkheid die komt, schrijft hij: ‘Geen speculatie - enkel invoelen en liefhebben en stil zijn kan ons het wezenlijke doen beseffen van deze allerwezenlijkste wezenlijkheid waarop wij hopen.’⁶⁹⁰ Nog even het beeld van het tarwegraan: Christus, de graankorrel die in de aarde werd begraven, brengt veel vrucht voort. Daarom scheidt het ‘te worden veranderd’ naar het beeld van de Zoon voor ons niet alleen deelgenootschap aan zijn lijden, maar ook aan zijn heerlijkheid.

‘In des Vaders testament staan twee dingen: lijden en heerlijkheid. Die twee zijn één. Om die eenheid te verbreken, zou men ’t heele testament moeten verscheuren. Wie dat lijden krijgt, krijgt ook die heerlijkheid. Wie dat lijden niet krijgt, krijgt ook die heerlijkheid niet. (...) In het kruis draagt hij de kroon. Hij is verloofd - zegt Vinet - met de smart en met de zaligheid tegelijk. Ja, de smart en de zaligheid tegelijk. (...) Dicht bij ’t kruis dat is dicht bij Jezus. En dicht bij Jezus dat is dicht bij den hemel. Tranen in ’t oog. Tranen in ’t hart. En toch: “Halleluja!”’⁶⁹¹

In een paaslied⁶⁹² geeft Jonker vanuit zijn beleving de vruchten van de opstanding weer.

*Christus is opgestaan!
Zijn smaadheid geweken,
zijn glorie gebleken,
zijn trouw verstaan.*

688 Correspondentiekaart aan J.P. van Bruggen, Heerde 12-5-1920.

689 Brief aan J.P. van Bruggen, Heerde 16-5-1924.

690 ‘Voor goed bij Hem’, *Doodsschaduw en morgenstond* 169.

691 ‘Kruisdragen’, *Doodsschaduw en morgenstond* 38,42,44.

692 Zie 2.15.

*Christus is opgestaan!
De vloek is verdwenen,
de zege verschenen.
O, neemt haar aan!*

*Christus is opgestaan!
Nu wordt ons het sterven:
de hemel beërven.
Hij brak ons baan.*

*Christus is opgestaan,
de dood overwonnen,
het leven begonnen!
Bidt Hem dan aan!*

Jonker kent het gevaar van het betreden van zijpaden in de paasprediking, waar- door de predicator en zijn hoorders verzanden in inleidingskwesties die voor- bijgaan aan de behoefte van het hart. Het moet op het paasfeest gaan om het evangeliegetuigenis en de ontmoeting met de levende Christus. Aanwijzingen daartoe geeft hij in een brief aan zijn leerling.

‘Gij zit verlegen over wat gij op ’t Paaschfeest preeken zult. Uw verlegenheid is de mijne geworden. Maar ik ben haar te boven gekomen. En geloof nu, dat ’t best gaan zal. De vraag naar de beteekenis der opstandingsverhalen, de verschijningen, het ledige graf, al- of niet lichamelijke opstanding laat gij natuurlijk rusten. Al dat gepeuter in het negatieve verwart de zielen. En wordt haar een impediment te meer om tot de rechte Paaschblijdschap door te dringen. (...) Mettertijd moet gij de Emmausgangers eens gaan behandelen: ervaring van den levenden Christus. (...) Wat kan ons in storm op zee de analyse van het water schelen? Of de anatomie van den arm, die ons grijpt en ons redt? De reddende arm is er. Dat is de hoofdzaak. Dat is alles. Laten grijpen! Hoe meer zich daarin alles concentreert, hoe meer onze pre- diking prediking en voor de gemeente Paaschf. Paaschf. wordt. (...) Gij zegt: “Hij is niet tijdgenoot van mij, maar ik maak mij tijdgenoot van Hem”. Kunnen we dit als uitgangspunt nemende niet komen tot Paaschprediking? Tijdgenoot van Hem, d.i. zijn leven meêleven. Zich in zijn leven laten intrekken, Hem beslag op zich laten leg- gen. Zijn leven is het “eeuwige” leven (natuurlijk iets anders dan verlengstuk van het tijdelijke). De heerlijkheid van dat eeuwige leven ontplooit zich in de overwin- ning van graf en dood. In die overwinning te deelen, zich van die overwinning bewust te worden - dat is Paaschfeest vieren.’⁶⁹³

693 *Brief aan J.P. van Bruggen*, Heerde 8-3-1910.

Door Jonkers strijd en onrust heen licht de blijmoedigheid van een christen op. Er is bij hem een geloofsoptimisme, omdat hij zich gedragen weet door Christus die triomfeert over de machten van zonde, dood, duivel en hel. Jonkers leerling Kluin vat het samen: 'En toch: God is goed. - Zoo zag Jonker het.'⁶⁹⁴

5.8 Ondergedompeld in de Geest

In de pneumatologie richt Jonker zich op de functionaliteit van de Heilige Geest. Het Nieuwe Testament wordt wel het leerboek van de dynamiek genoemd, omdat Gods Geest erin werkt en op bijna elke bladzijde wordt aangewezen hoe wij kracht kunnen ontvangen, aldus Jonker. Het Koninkrijk van God bestaat in kracht. Ook 'Jezus van Nazareth is gezalfd met den heiligen Geest en met kracht. Geest en kracht zijn woorden van nagenoeg gelijke beteekenis'.⁶⁹⁵ God vraagt van ons niet het onmogelijke. Ook voor de gewone dingen binnen onze draagkracht, zo stelt Jonker, hebben we 'een genade, door den heiligen Geest gewerkt' nodig.⁶⁹⁶ Naast de kracht zijn er drie andere typeringingen die Jonker kenmerkend vindt voor het werk van de Geest.

De Geest werkt *langzaam*, met 'onverstoorbare kalmte'. Een christen laat zich niet jagen; zijn Meester liet het zich ook niet doen. Hij attendeert daarbij op de term 'natuur-langzaamheid', die hij aan het werk van de Amerikaanse denker R.W. Emerson ontleent. De langzaamheid van God beschouwt Jonker als een kenmerk van de Geest.

'En wordt de langzaamheid, waarmede Hij robijnen vormt niet misschien in gelijke mate overtroffen door de langzaamheid, waarmede Hij menschenzielen tot volmaking brengt, als de heerlijkheid van die zielen de heerlijkheid van het edelgesteente te boven gaat? Wie eeuwig wil worden behoort er zich wel zeer ernstig op toe te leggen als ik 't zóó uitdrukken mag zijn leven in eeuwigheids-tempo te leeren leven.'⁶⁹⁷

Maar langzaamheid is niet hetzelfde als de verveling die wij eronder verstaan. Het evangelie is niet naar de mens, maar het hoeft niet 'onmenselijk vervelend' verkondigd te worden. 'Langdradigheid behoort evenmin tot de gewone als tot de buitengewone gaven des Heiligen Geestes.'⁶⁹⁸

De Geest leidt tot *intimiteit*. 'Mijn Vader!' zegt ons hart tegen God. En door dezelfde Heilige Geest zegt Gods hart tot ons: 'Mijn kind!' Jonker haalt Romeinen 8

694 H. Kluin, 'Prof. Jonker', in memoriam in *Het Oosten* 20-6-1928.

695 'In God onze sterkte', *Op weg naar het Vaderhuis* dl 1, 129.

696 'Van kracht tot kracht', *Op weg naar het Vaderhuis* dl 1, 183.

697 'Van kracht tot kracht', *Op weg naar het Vaderhuis* dl 1, 189.

698 'De liefelijkheid zijner woningen', *Op weg naar het Vaderhuis* dl 1, 18-19.

aan; 'Onwraakbaarder onwraakbaarheid dan deze laat zich niet denken.'⁶⁹⁹ Het is de 'inspiratie' of 'flikkering van den Geest, den Geest der waarheid en der schoonheid, door de groezeligheden en vaagheden van het gewone menselijk gewaarworden heen'⁷⁰⁰ die dat doet zeggen.

De Geest werkt ook *selectief*. Het 'onkiese, onheilige, omslachtige en onwaarachtige' wordt weggebrand. Het bidden ondergaat een reinigingsproces. Jonker wijst op het woord van Jezus uit Lukas 11 dat de Vader uit de hemel de Heilige Geest zal geven hun die Hem daarom bidden.

'Er is van allerlei, dat zijn kinderen niet krijgen. Gelukkig! Wat ze niet van den Vader en niet uit den hemel krijgen, dat willen ze ook in 't geheel niet hebben. Eén ding krijgen ze zeker, als vrucht van hun gebed: den Heiligen Geest. Wat willen ze meer?'⁷⁰¹

Als het lijden ons vormt voor het Koninkrijk van God, zo stelt Jonker, moet het zich laten onderdompelen in de Heilige Geest. Het vraagt niet om *transformatie*, gedaanteverwisseling, maar om *transsubstantiatie*, wezensverandering.⁷⁰² We worden mee ingedompeld in het lijden waarin Christus is verzonken.⁷⁰³ Net zoals een timmerman erbij moet komen om van een boomstam een kruis te maken, zo moet ook het geloof erbij komen om van het lijden een kruis te maken. Het gaat erom dat het lijden innerlijk samengroeit met de 'verhouding, waarin gij tot den Heiland staat'. Lijden zo, 'dat 't u aan Hem bindt en u aan Hem gelijkvormig maakt', formuleert Jonker.⁷⁰⁴ Hij doelt op een vrijwillige daad van lijdensaanvaarding die in de mens moet plaatsvinden, maar dat niet ineens geschiedt. De geestelijke vernieuwing is de vrucht van onafgebroken innerlijke arbeid. Men kan het lijden niet zomaar tot de hoogte van kruisdragen opheffen en het dan ergens op die hoogte als een heiligenbeeld laten staan. Het moet voortdurend in een rusteloze spanning op die hoogte worden gehouden.⁷⁰⁵ Nog eens halen we Jonker over Mozes bij de bron te Mara aan.

'Verbeeld u, dat Mozes het hem gewezen hout plechtstatig in de hand genomen en naast de Mara-bron had neergelegd, in plaats van het er in te werpen, zou het water niet even bitter gebleven zijn, als het tevoren was? Zoo handelen zij, die meenen door belijdenissen van het Kruis en overtuigingen omtrent het Kruis van hun

699 'Geestelijke waardeeringen', *Op weg naar het Vaderhuis* dl 2, 97.

700 'Ons schild', *Op weg naar het Vaderhuis* dl 2, 22.

701 'Bidden en luisteren', *Op weg naar het Vaderhuis* dl 2, 19, 20.

702 'Kruisdragen', *Doodsschaduw en morgenstond* 30.

703 'Gods oog en ons leed' en 'Kruisdragen', *Doodsschaduw en morgenstond* 5, 38.

704 'Kruisdragen', *Doodsschaduw en morgenstond* 28-31.

705 'Kruisdragen', *Doodsschaduw en morgenstond* 31.

ellende te kunnen worden verlost. Ijdelheid! Zelfbedrog! Het hout moet in contact komen, wezenlijk in contact komen met het water. De hemelsche kracht van Gods ontferming moet ons persoonlijk eigendom worden door het geloof. Dan blijft ook de redding niet uit. (...) Wee ons, als 't geweten eenmaal goed wakker wordt! Ik, elendig mensch, wie zal mij verlossen? Maar zie, pas wordt de vergevende liefde Gods in ons gebroken hart uitgestort, of voor dien klaagtoon komt de triomfkreet in de plaats: Gode zij dank, door Christus Jezus onzen Heer! Er is geen verdoemenis meer voor degenen, die in Christus Jezus zijn. (...) Alles verzoend! De schuld van ons weggedaan, zoover als 't Westen verwijderd is van 't Oosten. - "Felix culpa", - "gelukkige schuld", zoo riep de kerkvader uit. Zoo wordt het bittere zoet. (...) De liefde, aan 't Kruis geopenbaard, kan 't onmogelijke mogelijk maken. Die liefde is almacht. Zij verlost ons, zoowel van onze deugden als van onze zonden. Zij reinigt ons, eens voor goed en altijd op nieuw. En uit de diepte van onzen zielestrijd doet zij een vrucht der gerechtigheid geboren worden, die nimmermeer vergaat.⁷⁰⁶

Pneumatologisch gezien ligt in Jonkers verstaan van het lijden de gedachte van: opnieuw geboren, een ander mens worden. De mens zelf wordt actief betrokken in het verlossingsproces. Jonker spreekt van een geloofsdaad die naar twee kanten werkt en die zowel een heilige passiviteit als een heilige activiteit in zich bergt. Passief in het aannemen van wat uit Gods vaderlijke hand komt. Actief in het Hem in de hand geven van wat de nood bij de getroffen mens aanricht. Het 'Hem overgeven' of 'Hem toevertrouwen', zoals Jonker dit laatste noemt⁷⁰⁷, is een bewuste geloofshandeling waarbij een mens uit eigen verantwoordelijkheid en roeping het leed omzet in verheerlijking. Het zijn de subjectieve en effectieve aspecten van het verzoeningswerk, waarin een mens daadwerkelijk tot omkeer en tot 'zelf-leven' wordt aangezet.⁷⁰⁸ In het spoor van La Saussaye en Gunning had Jonker de gedachten van Rothe hierover zich eigen gemaakt.

'Geloovige menschen leven zóó, dat zij èn geleefd worden èn zelf leven. Niet bij afwisseling. Niet het eene naast het andere. Maar in dezen zin, dat hun geleefd worden één is met hun zelf-leven. Hoe meer zij zichzelf verliezen, des te vollediger vinden ze zichzelf. Zij komen tot vrijheid en zelfstandigheid naarmate Gods genade hen overmeestert. (...) Hieraan kunnen wij de echtheid onzer zelfovergave toetsen: of wij de eenheid van deze tegenstelling, de eenheid van kloek aanpakken en van stil berusten, zij het dan ook pas in zwakken aanvang, beleven.'⁷⁰⁹

706 'Het bittere zoet', *Voor donkere dagen* 42,43.

707 "t Hem toevertrouwen', *Doodsschaduw en morgenstond* 14,16.

708 "t Hem toevertrouwen', *Doodsschaduw en morgenstond* 20. Zie in het huidige hoofdstuk ook 5,5 en voetnoten 620 en 622.

709 "t Hem toevertrouwen', *Doodsschaduw en morgenstond* 20-21.

Bij het ondergedompeld worden in het lijden en het omvormen van het lijden tot geloofskracht denken we aan wat Jonker schreef over Job en aan de betekenis die Jonker hechtte aan het woord 'nochtans'.

Eerder zagen we dat Aart Jonker Job genoemd werd.⁷¹⁰ We kunnen een vergelijking maken tussen hem en de gelijknamige bijbelse figuur. Biograaf Van Rhijn vatte de overeenkomst als volgt: 'Zooals in het leven van Job eerst het woord gesproken werd: "De Heer heeft gegeven, de Heer heeft genomen, de naam des Heeren zij geloofd", en eerst daarna de angst werd geboren, zoo ging het ook in het leven van Jonker.⁷¹¹ In zijn meditatie beschrijft Jonker hoe Job, 'de bekende lijder der oudheid'⁷¹², een antwoord van God ontving dat beter was dan alle redematies van zijn vrienden. Daardoor accepteerde Job een situatie die onbegrijpelijk en verbijsterend was.

'Maar Job zelf had toch ook den grooten afstand, die hem van God scheidde, uit het oog verloren. En nu wordt hij op dit punt terecht gewezen. God brengt hem aan het verstand, dat het hem niet voegt zich als bediller van den Almachtige op te werpen. En dat het hem betaamt te zwijgen en te vertrouwen en te verwachten totdat de raadselen, die nu als een soort van vloek op hem rusten, door God zelf tot een heerlijke oplossing worden gebracht. God redeneert niet. God argumenteert niet. (...) Hij "spreekt", woorden van gezag en van waarheid en van leven. Zoo wordt de geslingerde ziel van den martelaar weer in evenwicht gebracht. Het razen van den storm wordt voor zijn innerlijk leven tot een verkwikking en een verademing, vruchtbaar als de lenteregen, die het dorstig aardrijk besproeit. De duisternis maakt dat de duisternis opklaart. En zijn geest, door hooger licht beschenen, wordt langs dezen weg dieper ingeleid in de zalige mysteriën van Gods ondoorgrondelijke ontferming.'⁷¹³

Bij de beeldspraak van een stem uit de wervelwind moeten we denken aan 'de majestueuze aankondiging van Hem, die nadert om der wereld waarheid en gerechtigheid te leeren'.⁷¹⁴ De gebeurtenis maakt de indruk alsof opeens 'een harteloos noodlot ons tot zijn speelbal gekozen heeft' en 'wegvoert, niemand weet waarheen'.⁷¹⁵ Gods weg is ondoorgrondelijk, terwijl Job Hem nog wel reukenschap wilde vragen van het feit dat een onschuldig, gelovig mens zo geteisterd werd.⁷¹⁶ Job ontdekte dat de kleine mens niet met de grote God over zijn lot kon onderhandelen.

710 Zie 4.2.3 en voetnoot 389.

711 Van Rhijn, *Jonker* 136-137.

712 *Gewijde Tafereelen* 174.

713 'Des Heeren stem uit den wervelwind' (n.a.v Job 38:1a), *Voor donkere dagen* 25,26.

714 'Des Heeren stem uit den wervelwind', *Voor donkere dagen* 25.

715 'Des Heeren stem uit den wervelwind', *Voor donkere dagen* 28.

716 'Des Heeren stem uit den wervelwind', *Voor donkere dagen* 24.

‘Zijn stem is als het ratelen van den donder, die u doet opschrikken uit de ijdelheid van dat rampzalig droomleven, waarin gij verzuimt u rekenschap te geven van u zelf, van uw verleden en van uw toekomst, van uw schuld en van uwe bestemming. Zijn stem is als het bulderen van een stormwind, die den waan uwer eigengerechtigheid en de inbeeldingen uwer zelfgenoegzaamheid aan flarden rukt, en u ter aarde werpt als een smeekeeling, die niets meer te zeggen heeft dan dit ééne: o God, ontferm U mijner!’⁷¹⁷

‘Job’ Jonker ziet de geloofservaring van de bijbelse Job als illustratie voor zijn eigen leven. Hij probeert het wezen van God te benaderen: het is wel ‘de stem uit de stormwind’ waarnaar we leren luisteren, maar ‘de Heer’, ‘God zelf’ komt tot ons ‘in het suizen der zachte koelte’.⁷¹⁸ Jonker beseft een heilige distantie tot de Almachtige en legt het punt van omslag bij het ‘Vaderhart van Hem, die dan ’t meest zijn trouw aan de zijnen verheerlijkt, wanneer alles vanbinnen en vanbuiten voor zijn ontrouw schijnt te pleiten’.⁷¹⁹ Gelukkig is de mens die midden in de verbijstering blijft vertrouwen, want hij hoort ‘de stem der eeuwige Liefde’ die het hart ‘wonderschone geheimen’ komt influisteren, die het zonder de beproeving nooit zou hebben kunnen verstaan.⁷²⁰ In de toonzetting van de kleine mens en de soevereiniteit en genade van God proeven we het getuigenis van de gereformeerde Jonker. In een eerdere publicatie legt hij een christocentrisch gerichte verbinding tussen Oude en Nieuwe Testament. In een beschouwing over het bezoek van de vrienden aan Job zet hij de focus op ‘de Man van Golgotha’, die – wat menselijke liefde niet kan bereiken – de lastdrager en verlosser is.

‘Alle menselijke liefde blijft onvolmaakt, (...) als zij met u weent, doet zij alles wat gij van haar verwachten kunt. Met heerlijke zelfverloochening moge zij zich met ons dompelen in de huiveringwekkende diepte onzes lijdens, zij heeft geen macht om ons daaruit opteheffen tot vrijheid en verlossing. Dit vermag alleen de volmaakte Liefde. Haleluja! zij is er, zij werd openbaar, zij wordt ons aangeboden in de Man van Golgotha. Hij is de medelijdende Hoogepriester, in alles verzocht gelijk wij, doch zonder zonde. Hij verstaat onze tranen niet alleen, maar Hij heeft macht ook om ze te droogen. Hij neemt deel aan onze nooden, zóó dat Hij die geheel overneemt en ons daarvan bevrijdt. Zalig de lijder die Hem kent en zich aan Hem houdt, als de golven der smarte over hem henengaan! (...) Wie de zalige vertroosting Zijner gemeenschap kent stelt daarom aan vriendschap en menselijke deelneming hooger eischen dan gemeenlijk geschiedt. (...) Voor ons geen ware liefde, tenzij zij rust op het gemeen-

717 ‘Des Heeren stem uit den wervelwind’, *Voor donkere dagen* 28-29.

718 ‘Des Heeren stem uit den wervelwind’, *Voor donkere dagen* 27,30.

719 ‘Des Heeren stem uit den wervelwind’, *Voor donkere dagen* 29-30.

720 ‘Des Heeren stem uit den wervelwind’, *Voor donkere dagen* 29,31

schappelijk geloof in den Heiland der wereld. Men meene niet dat er voor ons eenige vertroosting kan zijn in de deelneming desgenen, die in de ure des lijdens een anderen troost voor ons zoekt dan dien, welke wij als den éénig waren mochten leeren kennen, of die zich inbeelden dat wij met een minderen kunnen tevreden zijn.⁷²¹

A.F. Troost maakt in zijn literair gesprek met Job een vergelijking met Jonker.⁷²² Hij tekent hem als iemand die zich onder Gods bezoeking geduldig overgeeft aan het leed dat God hem zendt. Troost rekent Jonker onder de 'vroede vaders' die weinig of niets met Jobs protesten kunnen beginnen.⁷²³ Daarmee stelt Troost Jonker tegenover hen die, evenals Job, in hun smart met langdurige en opstandige klachten voor God komen. Dit beeld is onjuist. Jonker geeft zich niet zomaar over; de strijd van het eenswillend zijn met God duurt zijn leven lang en de opstandige klacht verdwijnt niet, al zoekt hij vooral een weg om niet verhard te raken.

Hierbij is het gebruik van de paradox voor Jonker van cruciaal belang. In deze stijlfiguur worden tegenstrijdigheden op scherp gezet en met elkaar in verbinding gebracht. Jonker beschouwt het als de 'onuitsprekelijkheid der onuitsprekelijke dingen'.⁷²⁴ In het verstaan van de paradox grijpt hij terug op Kierkegaard, die 'ons heeft ingeprent, dat de paradox hartstocht is van het denken, en dat de hoogste paradox van het denken hierin bestaat iets te ontdekken, dat het zelf niet meer denken kàn'.⁷²⁵ Want dan is 'de paradox in volstreckte helderheid opgelost, en de spanning der innerlijkheid overgegaan in de innerlijkste rust. Grondelooze afgrond van alle liefelijke dingen!'⁷²⁶ Met de paradox wordt uit het leven gehaald wat erin zit. Existentieel is daarmee alles uitgedrukt. Via de paradox bevecht hij zijn overtuiging dat het leven van hier en nu wordt voltooid in het leven van ginds en straks. Het evangelie zelf is paradoxaal van karakter en daardoor schept het 'de mogelijkheid van het onmogelijke'.⁷²⁷ Met de paradox doorbreekt hij de grondwet van het logisch denken. Huisarts Colenbrander wees in Jonkers in memoriam erop hoe het anti-logische van de godsdienst paste bij deze man, die in zijn persoonlijkheid werd gekenmerkt door tegenstrijdige geloofsbelevissen.⁷²⁸ Jonker zelf belichaamt de levensparadox⁷²⁹ en ziet het innerlijk botsende leven ook bij anderen.

721 'Deelneming' (n.a.v. Job 2:11-13), *Gewijde Tafereelen* 179-180. Zie 2.10.

722 A.F. Troost, 'Komt ook het kwaad uit Gods hand?', *Morgen zal het Pasen zijn*. Een rondgang om het waarom van het lijden, Zoetermeer 1993, 90-93.

723 Troost, *Morgen zal het Pasen zijn* 92.

724 'Vervulling van het ideaal', *Op weg naar het Vaderhuis* dl 1, 211.

725 'Vervulling van het ideaal', *Op weg naar het Vaderhuis* dl 1, 206.

726 'Vervulling van het ideaal', *Op weg naar het Vaderhuis* dl 1, 218.

727 'Geef Mij uw hart!', *Geloofsleven* 62.

728 Zie in het huidige hoofdstuk 5.3 en voetnoten 579 en 580.

729 Zie voetnoot 640 in het huidige hoofdstuk.

'De mensch is - vergunt mij dit vreemde woord - de mensch is een wandelende paradox, d.w.z. in onophoudelijke tegenspraak en tegenstelling met zichzelf. Wij willen weten, en hoe meer we weten hoe duidelijker het wordt dat we niets weten; (...) wij willen gelukkig zijn en we voelen ons ongelukkig; (...) Wij willen leven, eeuwig leven, en wij moeten sterven en begraven worden.'⁷³⁰

'Hoe meer een mensch mensch wordt, des te meer wordt hij zichzelf, en hoe meer een mensch zichzelf wordt, des te meer wordt hij zich een paradox, ja, maar een levende paradox, die alle dorre stelselmatigheid tot gruis slaat.'⁷³¹

Het paradoxale sleutelwoord is: *nochtans*. Jonker gebruikt het op verschillende plaatsen in zijn meditaties en brieven. In dit 'nochtans' klinkt het langgerekte en bijna eindeloze 'noch' van de ontkenning door. Het was de samenvoeging van tegenspoed, teleurstelling, verdriet, onbegrepen wachten, vertwijfeling en de knik in de levensweg. En toch komt er een keerpunt. Het is de wending naar Gods goedheid die geen mens had kunnen verwachten. Het 'nochtans' brengt Gods eigenschappen van heiligheid en barmhartigheid samen. Het 'nochtans' verwoordt in gecompliceerde vorm een geloofsbelijdenis en het geeft Jonker de kracht zijn leed om te vormen naar basisvertrouwen. Soms tegen beter weten in. Ook als we moeten zwijgen en niet eens meer in staat zijn om 'het "nochtans" van ons Godsvertrouwen met bevende hand als zegebanier te planten op de ruïnen van ons levensgeluk', blijft de trouw van God bestaan.⁷³² "Nochtans - God is er."⁷³³ Het 'nochtans mijn God' tekent voor Jonker het geloofsleven dat in het lijden geen antwoord, maar slechts een 'hand-woord'⁷³⁴ heeft. 'Verder dan een "nochtans" bracht hij het dikwijls niet.'⁷³⁵ 'Nochtans' is het woord waarin tegenstrijdigheden op een of andere wijze van bovenaf met elkaar verbonden raken en er geen bewijzen meer nodig zijn.

'Zal ik mijn beker niet vullen met vervloeking, en Hem dien in 't aangezicht slingeren en krijschend lachen, zoals een daemon moet kunnen krijschen: "is me dat een God"... Neen, ik zal het niet doen. Ik wil midden in mijn stervensnood rustig zeggen: "ja, dat is mijn God, mijn trouwe God, mijn Vader, mijn beste Vader!" Hij doet elken dag een wonder aan mij. Ik kan 't niet uithouden, en nochtans houd ik het uit. Hij martelt mij dood, en nochtans, zie, ik leef! Hij slaat mij met zijn tuchtroede hard van zich af, en nochtans kan ik niet anders dan op Hem hopen. Hij is mij een God van verschrikkingen, en nochtans een God van zaligheden. Dat "nochtans" is niet van

730 'Vredevorst', *Feeststoffen* 40,41. Zie ook Van Rhijn, *Jonker* 96.

731 *Persoonlijk Geloofsleven en Theologische Studie* 24.

732 't Hem toevertrouwen', *Doodsschaduw en morgenstond* 23.

733 *Geloofsleven* 175.

734 Troost, 'Een antwoord en een handwoord', *Morgen zal het Pasen zijn* 138.

735 Van Rhijn, *Jonker* 160.

mij. 't Is veel te groot en veel te sterk, om van mij te kunnen zijn. Dat “nochtans” is van Hem. En in dat “nochtans”, daarin schuilt het wonder.⁷³⁶

“Nochtans” - ziedaar het eenige, dat mij boven houdt. De verlossing is toch op weg naar mij toe. Laat ze maar komen in den vorm van “vlam en zwaard” - als ze maar komt!⁷³⁷

Jonker noemt dit het ‘leven *sub specie aeternitatis*, onder het gezichtspunt van de eeuwigheid’. Het kwalijke alternatief zou een leven zijn *sub specie banalitatis*, onder het gezichtspunt van de onbeduidendheid. Als God een droombeeld is dat door hersenen spookt, krimpt ‘het allerge wichtigste in de geschiedenis van de mensheid’ tot onbeduidendheid. Sterker dan de twijfel ‘werkt in de diepste diepte van ons wezen de elementaire zekerheid, dat zich achter het leed, waardoor wij dreigen verzwolgen te worden, een doel van reddende liefde verschuilt, en dat die liefde ten slotte over al onze ellende zal triomfeeren’.⁷³⁸ Het beweegt Jonker ertoe de oproep tot geloof in de ‘levende God’ te laten klinken.

‘Daarom mogen wij er toch waarlijk wel ernst mee maken te zorgen, dat wij ons geloof stellen op den “levenden” God. Niet op een aantal voorstellingen, door menschen van Hem gevormd; niet op indrukken, van Hem ontvangen; niet op vrome aandoeeningen, door de gedachte aan Hem gewekt; ook deze dingen, ja ook deze dingen hebben ten slotte niet meer waarde dan der spinne huis. Maar op Hem zelve. En op Hem alleen. (...) En de Heilige Israëls imponeert niet. Daarom is er zulk een groote genade toe noodig desondanks op Hem, dien men niet ziet, te rekenen, en niet, in 't geheel niet, te rekenen op datgene, wat oegenschijnlijk alle vertrouwen verdient.’⁷³⁹

Bij Jonkers visie op het lijden zullen Kierkegaard, Gunning en Müller bronnen zijn geweest waaraan hij zijn gedachten mede zal hebben ontleend.⁷⁴⁰ In een meditatie haalt Jonker een woord van Job aan: ‘Terwijl den mensch, die bij de tijdelijke oorzaken van zijn rampen blijft staan, niets anders rest dan God te zegenen en te sterven, ontvangen wij veerkracht om over alle tusschen-oorzaken heen den geloofssprong te doen in het onmiddellijke: “de Heer heeft gegeven, de Heer heeft genomen!”’⁷⁴¹ Het citaat uit Job doet denken aan de redevoeringen van Kierkegaard, waarin deze tekst het uitgangspunt was om het leven van Job

736 *Een beker van dankzeggingen* 14.

737 *Correspondentiekaart aan J.P. van Bruggen*, Heerde 5-1-1914.

738 ‘In hooger licht’, *Doodsschaduw en morgenstond* 85,93.

739 ‘Als eener spinne huis’ (n.a.v. Job 8:14b), *Voor de practijk der Godzaligheid* 43-44.

740 Zie voor Kierkegaard ook 3.5 en voor Gunning diens *Lijden en heerlijkheid*.

741 ‘In hooger licht’, *Doodsschaduw en morgenstond* 93. Zie voor de ‘sprong’-gedachte 3.9 en voetnoot 307.

als voorbeeld te stellen. Vermoedelijk leverde Jonker zelf van een tweetal overdenkingen de Nederlandse vertaling.⁷⁴²

‘Wel heeft hij eene spreuk achtergelaten, die door hare korthed en stoutheid tot een spreekwoord werd, en van geslacht tot geslacht is bewaard gebleven. Aan welke ook niemand zich vermeten zal iets toe te voegen of iets te ontnemen. Maar die spreuk op zich zelf is toch eigenlijk niet de wegwijzer en Job’s beteekenis ligt niet daarin, dat hij dit zeide, maar daarin, dat hij haar in zijn leven bevestigd heeft. (...) In hetzelfde oogenblik wanneer het van hem werd genomen, wist Job dat het de Heer was, die het hem ontnomen had, en daarom bleef hij met zijn verlies eenstemmig met den Heer, bewaarde hij het vertrouwen op den Heer, hij zag den Heer en daarom zag hij de verwijfeling niet. (...) De naam des Heeren zij geloofd! Alzoo nam de Heer niet alles, want de dankzegging nam hij niet weg, en den vrede des harten en de vrijmoedigheid des geloofs, vanwaar hij uitging nam hij ook niet, maar het vertrouwen op den Heer was nog bij hem zooals vroeger, misschien was het nog inniger geworden, want nu was er niets meer over wat zijne gedachten nog had kunnen aftrekken.’⁷⁴³

In de tweede, meer filosofisch getinte beschouwing over dezelfde tekst uit Job, vinden we Kierkegaards gedachten over het verliezen en winnen van het leven en over het verschil tussen tijd en eeuwigheid, die we in andere bewoording ook bij Jonker zijn tegengekomen.

‘Maar hij die in waarheid zijne ziel wil redden, hij ziet op datgene waarop gezien moet worden, en juist wanneer hij daarop ziet, ontdekt hij de bron der vreugde, deze, dat men voor Eeuwig gewint, wat men tijdelijk verliest. (...) Slechts met de hulp van het Eeuwige kan de mensch het verlorene slechts tijdelijk laten varen; helpt het Eeuwige niet, zoo verliest hij veel meer dan het tijdelijke. Maar als het verlies van het tijdelijke in den waren zin opgevat eene profetie der Eeuwigheid voor den beroofde is, zoo is de Eeuwigheid hem gansch nabij. (...) O! wanneer het Eeuwige u slechts ten volle nabij is, zoo zijt gij geholpen, zoo is de Eeuwige vreugd voor u daar.’⁷⁴⁴

In een ander verband haalt Jonker aan hoe Kierkegaard paradoxaal spreekt over de ernst van de eeuwigheid.

742 ‘Leerrede van Søren Kierkegaard’ (Job 1:20-21), SWV 1880 en S. Kierkegaard, ‘Het vreugdevolle van een eeuwig gewin door een tijdelijk verlies’ (Job 1:20-21), SWV 1882. Zie ook 2.10. Jonkers auteurschap van de vertaling is niet vastgesteld.

743 Kierkegaard over Job 1:20-21 in SWV 1880, 407,421,422-423.

744 Kierkegaard over Job 1:20-21 in SWV 1882, 292,293-294.

‘Men moet er Kierkegaard op nalezen. “Het ontdekken van de eeuwigheid brengt in levensgevaar. Door God bemind te worden beteekent: lijden. De mensen, die zich niet met God inlaten, genieten - ontzettende ironie! - het geluk, dat zij door God in dit leven niet geplaagd worden. Neen, Hij plaagt enkel degenen, die zich met Hem inlaten, die Hij liefheeft, wier doodsvijand Hij is menschelijk gesproken - enkel uit liefde.”⁷⁴⁵

Met Kierkegaard ziet Jonker de eeuwigheid als het leven met God. Voor Jonker is het een bevestiging dat ‘de eeuwigheid die zalig is, en de zaligheid die eeuwig is’ hier op de aarde niet anders beleefd kan worden dan ‘in den vorm van strijd’.⁷⁴⁶ Net als de eeuwigheid worden ook de waarheid en de liefde eraan gekend dat zij moeten lijden in deze wereld.

Kierkegaards opvatting van de ‘enkeling’ is een voedingsbron van het ethisch individualisme waarvan Jonker in zijn inauguratie al een voorbeeld had gegeven. Enkeling zijn is het wonen in het heiligdom der stilte. Jonkers noties van de omvorming van het leed en het samengroeien met Christus staan niet los van Kierkegaards opvatting dat een mens geroepen is om ‘discipel-tijdgenoot’ van Christus te zijn. Met deze nederige, strenge Meester ontstaat dan een ‘gelijktijdigheid’. Met Hem kent een gelovige het lijden als een geheim van de zaligheid die nog verborgen blijft - erop vooruitgrijpen is onmogelijk.

Ook Jonker strijdt tegen het gezapige of voorspelbare, waardoor de orthodoxie oppervlakkig dreigt te worden. Mede daardoor komt bij Kierkegaard en Jonker de focus meer op de gelovige persoonlijkheid en minder op het leerstellige te staan.⁷⁴⁷

Biograaf Van Rhijn wees ook op het werk van J. Müller⁷⁴⁸ dat voor Jonkers opvatting over het lijden van betekenis was.⁷⁴⁹ Bij de ‘mannen als Johannes Müller’ - zoals Jonker hen in zijn inauguratie aanduidde⁷⁵⁰ - zal hij hebben gedacht aan Kierkegaard en mogelijk ook aan Gunning Jr., La Saussaye jr. en Delitzsch.⁷⁵¹ Ze

745 ‘Zalig die vertrouwt’, *Op weg naar het Vaderhuis* dl 2, 228-229. Jonker citeerde of parafraseerde in zijn bundels meermalen Kierkegaard, zonder vermelding van vindplaats. We krijgen de indruk dat diens geestelijke nalatenschap onder Jonkers handbereik lag.

746 ‘Zalig die vertrouwt’, *Op weg naar het Vaderhuis* dl 2, 243.

747 Zie voor het begrip ‘persoonlijkheid’ 1.9.1.

748 *Johannes Müller* (1864-1949), Duits protestants theoloog, werkzaam in de zending onder Israël en in de inwendige zending, schreef *Blätter zur Pflege des persönlichen Lebens*. Hij onderging invloed van Nietzsche, Blumhardt e.a. en bevorderde het persoonlijke en sociale leven dat niet direct aan een kerk of cultus verbonden was.

749 Van Rhijn, *Jonker* 150.

750 *Persoonlijk Geloofsleven en Theologische Studie* 23.

751 Zie 3.9 en voetnoot 307 waar Jonker Kierkegaard noemt. Franz Delitzsch schreef een commentaar over Job en verzorgde een inleiding bij de Duitse vertaaling van Gunnings *Lijden en heerlijkheid*.

leggen nadruk op de persoonlijkheid en durven de oorspronkelijkheid en onmiddellijkheid van het geloof op zich af te laten komen. Een waarachtig mens zou 'substantieel en existentieel waar' moeten zijn als overbrenger van de kracht van God tot behoud.⁷⁵² Jonker kan zich aangesproken hebben gevoeld door Müllers gedachten over het omzetten van het lijden naar kruisdragen.

'Dr. Joh. Müller poogt het onderscheid tusschen kruis en lijden door een wetenschappelijke vergelijking op te helderen. "Men noemt", zegt hij, "wetenschappelijk energie een zekere krachts-ontvouwing, die ergens in 't heelal plaats heeft, en die nooit verloren kan gaan, evenmin als stof verloren gaat. De energie is evenwel vatbaar voor verandering. (...) Zoo kan men het lijden in de wereld opvatten als vrij daarheen stroomende energie. Het kruis is de omzetting er van in gewilde en geregelde. Komt een kruisdrager te kort aan geloof, dan ontstaat er kortsluiting, en het leed kan hem verpletteren. Zoolang hij echter in het geloof en in het kruis blijft, is hij overwinnaar en meester over alle omstandigheden des levens.'⁷⁵³

5.9 Kringen van gemeenschap

Jonker geeft in zijn spreken over christelijke vormen van gemeenschap prioriteit aan het woord 'gemeente' boven het woord 'kerk'. In ethische kring werden beide begrippen soms tegenover elkaar geplaatst.⁷⁵⁴ Ideaaltypisch beschrijft Jonker de gemeente in haar geestelijk karakter als lichaam van Christus en gemeenschap van gelovigen die door Christus herboren zijn.

'De nieuw-testamentische gemeente, dát is ons Jeruzalem. Niet de kerk, waarvan men lid kan worden door doop en belijdenis, zonder Christus toe te behooren; maar de gemeente, de vereeniging van allen die, onverschillig tot welk kerkgenootschap zij behooren, en hoe zij hun godsdienstige overtuigingen formuleeren, Christus door een oprecht geloof zijn ingeplant, en zijn verschijning in onverderfelijkheid hebben liefgekegen. (...) Zij heeft geen forten of ramtorens tot hare verdediging, geen wapentuig van menselijke kracht of menselijk vernuft, maar alleen den onzichtbaren invloed van Gods Woord en Gods Geest. Zij heeft geen anderen koning, dan den Koning van Golgotha, een koning met een kruis en met een doornenkroon.'⁷⁵⁵

Bij 'kerk' denkt Jonker aan haar verschijning als landelijke organisatie, haar regelgeving en rechtspraak, in dit geval de Nederlandse Hervormde Kerk. Over

752 *Persoonlijk Geloofsleven en Theologische Studie* 32.

753 'Kruisdragen', *Doodsschaduw en morgenstond* 32 voetnoot 1.

754 Zie de excursen over 'Geloof der Gemeente' en 'Kerk' in ethische kring 1.9.6 en 1.9.7.

755 'Bidt om den vrede van Jeruzalem', *Hand aan hand* 126-127.

haar presentatie hanteert hij nogal eens gepeperde metaforen. Jonker is erin te-leurgesteld dat in de praktijk het geloofsgesprek niet echt op gang komt. In een klein land met een veelvoud van kerken, sekten en verenigingen zoekt men bij elkaar voortdurend punten van verschil, werpt men barricades op en trekt men de genadestaat van de ander in twijfel.⁷⁵⁶ Toch toont Jonker door zijn professoraat en synodewerk in groeiende mate betrokkenheid en medeverantwoordelijkheid voor het functioneren van de kerk.⁷⁵⁷ Jonker gebruikt het woord 'kerk' vooral om de betekenis van gebouw, kerkgang en eredienst onder de loep te nemen. Daarmee verwoordt hij de praktijk van het geloofsleven van de gemeente. Bijna lyrisch beschrijft hij wat er zich afspeelt in het 'heiligdom'.

'Zoolang het Evangelie Evangelie, de eeredienst eeredienst, de gemeente gemeente blijft, voelt deze de plaats, waar zij voor des Heeren aangezicht samenkomt in gansch bijzonderen zin als "heiligdom". En is het voor haar besef, alsof over alwat met dezen dienst in verband staat iets van hemelsche bekoring ligt uitgespreid. De torenspits wijst ons al uit de verte omhoog naar het huis des Vaders. En de kerkklokken luiden ons uit zijn Naam de noodiging tot zijn vrede tegemoet. En onder die hooge gewelven hangt een stemming van eeuwigheidsernst. En die kansel predikt reeds met zijn zwijgen de blijde boodschap van Gods rijke liefde voor arme zondaren. En die doopvont... 't is alsof zij mee in verrukking komt over de genade een soort van hemelsche functie te mogen verrichten. En die avondmaalsbeker ... wij zullen 't wel laten hem in de hand te nemen, zooals we bij een feestmaal het champagneglas opheffen. En die eenvoudige stoelen hier in 't ruim, en die ouderwetsche banken daar aan den kant, 't is alsof ze willen mee-bidden met de gemeente. En die statige pilaren, 't is alsof ze plechtig vermanen: wees toch stil, God is er! En die blanke orgelpijpen, is het niet alsof zij daar de heele week door staan te wachten op onze komst om weer samen te jubelen Hem, wien het koninkrijk is en de kracht en de heerlijkheid in der eeuwigheid? Daarom fluistert onze aanbidding niet slechts: "onze God, wat hebben we u toch lief!" Ook dat andere: "Hoe liefelijk zijn ons uwe woningen!" En wanneer zich dan een zeer scherpzinnig kritikus komt aanmelden, die ons snedig onder de aandacht brengt, dat al die dingen toch maar gewone, prozaïsche dingen zijn, en dat God niet woont in tempelen met handen gemaakt, wat zeggen we dan? Dan zeggen we niets.'⁷⁵⁸

756 'Bidt om den vrede van Jeruzalem', *Hand aan hand* 130-131.

757 Zie Jonkers relatie tot de kerk in 4.3.3.

758 'De liefelijkheid zijner woningen', *Op weg naar het Vaderhuis* dl 1, 10-12. In *Zich niet voor Hem schamen* 22-23 en in *Op weg naar het Vaderhuis* dl 1, 18-19, 23 en dl 2, 142-143 gaat Jonker op soortgelijke ervaringen in.

Jonker ziet dat het beeld van de gemeente als lichaam van Christus niet naadloos past op haar empirische gestalte en dat de gemeente niet anders is dan de kerk.⁷⁵⁹ Daarmee verzacht hij de tegenstelling tussen kerk en gemeente. Later uit hij in zijn correspondentie met vertrouwelingen soms kritiek op wat hij als gemeentelid en kerkganger zondags krijgt te horen en ook op wat hij door de week in het gemeentelven aan dissonanten meemaakt. Zijn eigen betrokkenheid bij de gemeente wisselt.⁷⁶⁰ Jonker beseft dat het geestelijke ideaal van gemeente en kerk nog gestalte moet krijgen in de tempel die door Christus zelf wordt gebouwd en die pas in de eeuwigheid gereed zal zijn.

‘Maar dit is zalig: aan dien tempel te helpen bouwen. En dit is nog zaliger: zelf als een levende steen in dien tempel te worden ingevoegd. En bidden voor den vrede van Jeruzalem, dat is: bouwen en gebouwd worden tegelijk.’⁷⁶¹

In deze wereld moet de gemeente in haar aangevochten gestalte onder de wapenen blijven en daarom wordt ze de strijdende gemeente genoemd, in onderscheid van de triomferende gemeente die al is ingegaan in de ‘sabbatsrust van de eeuwigheid’.⁷⁶² Voor haar geldt als leefregel de zinspreuk van Thomas à Kempis: *ama nesciri*, ‘zoek onbekend te blijven’, om haar eigen majesteit te kunnen bewaren.⁷⁶³ De gemeente hoeft zich niet met ‘vage uitzichten’ tevreden te stellen, want in het ‘bezit van het eeuwige leven’ voelt ze zich zeker van de heerlijkheid die de toekomst brengt.⁷⁶⁴ De gemeente redeneert niet, ze gelooft! Ze roept uit ‘dat er een eeuwigheid is, en in die eeuwigheid leven of verderf, zaligheid of rampzaligheid’ - ondanks alle hoongelach in de wereld.⁷⁶⁵ De wereld zegt dat achter het geloof van de gemeente geen realiteit zit en dat het niet meer is dan een spinnenweb. Jonker verwoordt in een paradox dat er grote genade nodig is om niet te zien op het zichtbare maar op het onzichtbare. En ‘in het geloof de spinnweb, die een rots schijnt, wezenlijk als een spinnweb, en den rotssteen, die een spinnweb schijnt, wezenlijk als een rotssteen te beschouwen’.⁷⁶⁶ Als de aardse gemeente zich bekeert van licht tot duisternis en niet meer strijdt tegen ‘zonde, ongelooft,

759 In een aantal voorbeelden uit de praktijk verhaalt Jonker hoe in kerk en gemeente plechtstatigheid, uiterlijkheid, formaliteit, schraalheid en luiheid de regie voeren, waardoor het schort aan besef van geestelijke rijkdom, devotie en innerlijkheid. Zie bijv. *Voor de praktijk der Godzaligheid* 132, *Zich niet voor Hem schamen* 6 en *Op weg naar het Vaderhuis* dl 1, 19-20, 29-30, 92, 103-104, 140, 143.

760 In *de correspondentie met J.P. van Bruggen* schetst Jonker zijn kerkgang als nu eens ‘braaf naar de kerk gaan’ en dan weer ‘zelden verschijnen’.

761 ‘Bidt om den vrede van Jeruzalem’, *Hand aan hand* 141-142.

762 ‘Bidt om den vrede van Jeruzalem’, *Hand aan hand* 128.

763 ‘De liefde is niet opgeblazen’, *Het Hoofdstuk der liefde* 43-44.

764 ‘De volmaakte kennis’, *Het Hoofdstuk der liefde* 122.

765 ‘Geen tranen meer’ I, *Voor donkere dagen* 167.

766 ‘Als eener spinne huis’, *Voor de practijk der Godzaligheid* 44.

leugen, egoïsme, formalisme en farizeïsme', houdt ze op gemeente te zijn.⁷⁶⁷ Toch is het een ongezonde toestand wanneer alle gelovigen op alle punten het met elkaar eens zijn.

'Leven onderstelt beweging, wrijving van denkbeelden, gisting van onderscheiden invloeden, die elkander aanvullen en zuiveren, gedurige botsing van verschillende elementen, die terwijl ze elkander schijnbaar tegenwerken feitelijk toch tot één doel samenwerken. En als wij God baden om het ophouden van die beweging in de gemeente, dan zouden we eigenlijk slechts om den dood van die gemeente vragen. De onrustigste tijden, die zij heeft doorleefd, zijn meestal ook de vruchtbaarste voor haar geworden.'⁷⁶⁸

Bij de visie op christelijke gemeenschapsvorming wijzen we op affiniteit tussen Jonker en La Saussaye jr., beiden jongere ethische theologen en generatiegenoten. La Saussaye jr. was ingenomen met Jonkers opvatting van individualiteit: de mens als levende ziel is meer dan een exemplaar van de soort of zomaar een onderdeel van een collectief.⁷⁶⁹ In 1912 verschijnen zowel Jonkers *Hand aan hand* als La Saussayes tweede deel van *Het Christelijk Leven*, waarin uitvoerig de vormen van menselijke gemeenschap, waaronder de kerk, worden beschreven. Jonker zal hebben gelezen hoe La Saussaye jr. de kerk als 'christelijke gemeenschapsvorm bij uitnemendheid' duidt, 'daar zij niet in het natuurlijke leven wortelt, maar hen vereenigt die door den band des evangelies en des geloofs bijeen behooren'.⁷⁷⁰ De kerk is vanuit de nieuwtestamentische gemeenten tot stand gekomen. Een kerk als de Hervormde blijft, volgens La Saussaye jr., altijd volkskerk, niet als instituut maar in zover ze samenvalt met de nationale traditie en dit door brede lagen van het volk wordt gevoeld.⁷⁷¹

La Saussaye jr. en Jonker staan beiden het ideaal voor ogen van een kerk waarin men in een geestelijke gemeenschap elkaar verstaat, helpt en gelovig opbouwt. Nu komen 'geestverwanten' niet verder dan het met elkaar 'eens zijn', het zich bij een groepering 'hebben aangesloten' en er wordt niet over 'scheidsmuren van kerken en partijen' heen gekeken. 'Christelijke banden zijn innerlijk, tussen mensen die in elkaars hart lezen, elkaar bereiken, tot elkaar spreken'.⁷⁷² La Saussaye jr. en Jonker lijden beiden aan de verharde tegenstellingen tussen de richtingen en zien met lede ogen aan dat de synode slechts een administratief verband in stand houdt. Jonker, die als kerkelijk hoogleraar had gedoceerd, be-

767 'Bidt om den vrede van Jeruzalem', *Hand aan hand* 128.

768 'Bidt om den vrede van Jeruzalem', *Hand aan hand* 129.

769 Zie slotalinea van 3.9.

770 P.D. Chantepie de la Saussaye, *Het Christelijk Leven* II 294.

771 P.D. Chantepie de la Saussaye, *Het Christelijk Leven* II 311-312.

772 P.D. Chantepie de la Saussaye, *Het Christelijk Leven* II 321.

leeft dit vooral tussen de sintels van de kerk en La Saussaye jr., als hoogleraar in onder andere de godsdienstwetenschap, meer vanuit zijn academische positie. Jonker gaat vanuit zijn christelijk-pastoraal getinte spiritualiteit te werk, ook richting de verstarde orthodoxie. La Saussaye jr. werkt meer filosofisch vanuit zijn focus op de mens en diens religieuze en ethische mogelijkheden.

Bij Jonkers inauguratie, waarop La Saussaye jr. positief reageerde, had Jonker al aangevoerd dat de mens met zijn persoonlijk geloofsleven niet alleen staat. Hij deelt het met de gemeente. Er kan misschien wel een gemeente zijn zonder theologie, maar er kan geen theologie zijn zonder gemeente.⁷⁷³ Naast Jonker en La Saussaye jr. zien we ook Valeton jr., Gerretsen en Van der Leeuw die in het spanningsveld tussen individualiteit en gemeenschap een weg zochten om mensen bij elkaar te brengen.⁷⁷⁴ Hoe de kring van gemeenschap ook gevormd wordt, de basis van geloofsvertrouwen moet zichtbaar zijn. Daarom stelt Jonker de bijbelse figuur Abraham, die zijn geloof beleefde, tot voorbeeld van allen die gemeenschap met God zoeken.

‘Abraham had geen Bijbel, geen konfessie, geen kerk, geen doop, geen avondmaal, geen theologie, niets van dat alles. Maar hij vertrouwde op God. En dat vertrouwen werd hem, tot gerechtigheid gerekend. Den hoogen eere naam “vader der geloovigen” had hij eraan te danken.’⁷⁷⁵

5.10 Eschatologie

Voor Jonker is de eschatologie - de leer van de laatste dingen - geen sluitpost geweest. Al in zijn vroegste geschriften blijkt dat de vragen over het eind der tijden en de voorstelling van het bestaan daarna hem bezighouden. Het gaat over de dingen van de toekomstige heerlijkheid, eeuw of bedeling of het toekomstige leven, zoals hij het ook wel noemt.⁷⁷⁶

‘O, vraag niet, mijn broeder, wanneer deze dingen zullen zijn. “Deze volmaking”, zegt Kalvijn, “begint bij den dood, omdat wij dan het lichaam met zijn vele zwakheden afleggen, maar voor den dag des oordeels zal zij niet ganschelijk voltooid zijn.” Zij die geloven haasten niet. Vraag niet naar een beschrijving van deze heerlijkheid. (...) Kwets de verrukking niet, die den wijsgeer aangrijpt bij het vooruitzicht, dat hij dan

773 Zie 3.9 voetnoot 307 waar Jonker in *Persoonlijk Geloofsleven en Theologische Studie* 17 de individu als deel van de christelijke gemeenschap beschouwt.

774 Valeton, *Ethisch* 23; J.H. Gerretsen, *Waar het om gaat. Een nadere uiteenzetting van mijn standpunt, met een naschrift als antwoord aan Ds. N. v. Schouwenburg en den Heer J.N. Voorhoeve*, Nijmegen 1907, 27; Van der Leeuw, *Ethisch: modern of orthodox?* 12.

775 ‘Zalig die vertrouwt’, *Op weg naar het Vaderhuis* dl 2, 213.

776 *Het Hoofdstuk der liefde* 8,17,110,123.

de oplossing zal vinden van raadselen, wier oplossing hij hier beneden vruchteloos heeft gezocht. Vraag niet! Geloof alleen. En verblijd u in de hope.⁷⁷⁷

Bij 'de laatste dingen' is sprake van meervoud. Ze betreffen niet alleen de ondergang van deze wereld, maar ook de wederkomst van Christus, het laatste oordeel en de onthulling van de nieuwe hemel en aarde. De eschatologie probeert het te duiden. Maar zolang de jongste Dag nog niet is aangebroken, komt eerst wat voor ieder mens geldt: de dood. Intuïtief zijn we geneigd om de vragen over het voortbestaan na dit leven met het oog op ons eigen heil te stellen. Jonker verwoordt dat de individuele verwachting in het grote kosmische concept ligt verankerd. Hij schrijft over het gebed van Jezus: 'Hij heeft ons niet leeren bidden: "mijn hemel kome", maar: "uw koninkrijk kome!"'⁷⁷⁸ Daarom moet er in dit leven voorbereiding zijn op de ontmoeting met God. Zelfreflectie - of een mens God kent - komt dan op de eerste plaats.

'Het wemelt onder ons van God-zoekers en God-zoeksters, die zóó zoeken, dat zij de pijn van dat zoeken tot heimelijk genot, tot voorwerp van koketterie kunnen maken, (...) God is geen beloner dergenen, die Hem zóó zoeken, (...) Hij is den zoodanigen tot Bestraffer. (...) De meesten kiezen of bewandelen werktuigelijk, zonder bewuste keuze, den "gulden middenweg". Het slechte zóó te willen, dat zij ook nog wel of eigenlijk het goede willen. Het goede zóó te willen, dat zij ook nog wel of eigenlijk het slechte willen. En het innemen van deze gefingeerde veiligheidspositie maakt feitelijk in beginsel alle positie onmogelijk. Voert tot den allergevaarlijsten waan, dat men, ofschoon onbekeerd, geen bekeering, ofschoon ongered, geen redding meer noodig heeft. Deze "gulden middenweg" is bij uitnemendheid de weg des verderfs, (...) Halfheid is minder dan niets. Een begin, dat begin blijft, is geen begin. Loochening van begin, tegendeel van begin verdient het te heeten. Laodicea is niet eens waard verdoemd te worden. Het wordt uitgespogen.'⁷⁷⁹

We analyseren Jonkers gedachten uit zijn preek *Het leven is een damp*.⁷⁸⁰ Hij neemt zijn tekst uit de brief van de apostel Jacobus, waarin het eigennijge en oppervlakkige leven van een plannenmaker ('ik zal dit of dat') aan de kaak wordt gesteld. Vooraf vertelt hij de fabel van een melkmeisje dat op weg naar de markt erover droomt hoeveel geld de handel haar zal kunnen opleveren om ooit zelf een boerderij te beginnen, maar ze struikelt met haar handelswaar en haar toekomst

777 'De volmaakte kennis', *Het Hoofdstuk der liefde* 126,127.

778 'Voor goed bij Hem', *Doodsschaduw en morgenstond* 165.

779 'Geweldig verlangen', *Op weg naar het Vaderhuis* dl 2, 48-49.

780 'Het leven is een damp' (n.a.v. Jacobus 4:14b), *Prekenboek* uit Heemstede (manuscript) VII 119-126.

is weg. Of het nu een eenvoudig meisje betreft of een groot en door de wereld reizend zakenman zoals Jacobus schetst, hun 'plannenhuis' is niet meer dan een 'kaartenhuis'. Wat verbeeldt een mens zich wel? Wanneer alleen God over de toekomst beschikt, mogen wij niet doen alsof we het leven in eigen hand hebben. Het leven is een damp, zegt Jacobus. De Bijbel gebruikt ook andere beelden om de kortstondigheid van het bestaan aan te geven, maar de metafoor van de damp geeft treffend de vluchtigheid van het leven aan. Probeer de damp - ongeacht of het nu een zware zwarte rookwolk of een opstijgend wit pluimpje is - maar eens te grijpen, het lukt niet. Even snel vervliegt het ijle leven van een mens. De beeldspraak van de damp is duidelijk, maar - zo vraagt Jonker - voelen wij nu ook aan dat we het leven niet langer zo zelfverzekerd moeten inrichten? Vaker zet God ons stil door een gebeurtenis - een dwarrelend herfstblad voor het raam, een overlijdenskaart van een bekende, een duizeling terwijl je aan het werk bent - waar we een roepstem in kunnen verstaan. Maar de indrukken zijn meestal ook als een snel verdwijnende damp. We hoeven niet als een zonderling onze doodskist steeds in de buurt te houden, maar aan ons levenseinde zouden we toch vaker kunnen denken. Jonker wijst op een ingeschapen religieus besef: 'God heeft ons de behoefte in 't hart gelegd, dat we niet bestemd zijn tot damp, maar voor een eeuwig leven.'⁷⁸¹ Wij kunnen de gedachte van sterfelijkheid niet begrijpen en daarom maken we in de publieke opinie het tegenwoordige leven zo glanzend mogelijk en zwijgen over het andere.

Op de vraag welke invloed de vluchtigheid van het leven op ons gedrag zou moeten uitoefenen, haalt Jonker eerst de apathie aan, men gaat roekeloos leven of grijpt naar de fles. Pessimisme en lichtzinnigheid zijn allebei kinderen van de wanhoop. Het leidt tot 'Laat ons eten en drinken en vrolijk zijn, want morgen sterven wij!' en het geeft niet de aanzet tot 'laten we ons vandaag nog bekeeren'!⁷⁸² Het is de leegheid waarvan men zich moet bekeren. Opmerkelijk dat Jonker hier wel teruggrijpt op het *carpe diem*, pluk de dag, uit Jesaja en 1 Korinthiërs, maar niet op Prediker met zijn *hèbel*, lucht en nevel. Men moet zich bekeren tot het doel van het geschonken leven: 'Gods werk te werken, Gods roem te verhogen, God te verheerlijken'. Jonker verwijst daarmee impliciet naar de catechismus.⁷⁸³ Hij verbindt het met de natuurlijke eigenschap van de damp, die naar de aarde terugkeert en helpt bij het vruchtbaar maken. De gedachte aan de damp stimuleert mensen om 'ernstiger en dieper en heiliger te leven'. Schepselmatig gaat het volgens Jonker niet alleen maar om 'zalig te worden'.

781 'Het leven is een damp' 123.

782 'Het leven is een damp' 124.

783 '...opdat hij God, zijn Schepper, naar waarheid kennen, Hem van harte liefhebben en met Hem in de eeuwige heerlijkheid leven zou, om Hem te loven en te prijzen', *Heidelbergse Catechismus* Zondag 3, antwoord 6.

Hij kent op de weg tot behoud een sterke betrokkenheid op de wereld, zagen we, en betoont een grote verantwoordelijkheid voor het leven van de ‘tegenwoordige eeuw’ waarin we niet verloren mogen gaan. We moeten streven naar het ideaal ‘altijd geheel klaar te zijn’. Dat betekent niet dat men zorgeloos kan gaan leven. Jonker haalt het woord van Jezus aan dat het dwaas is een toren te bouwen zonder eerst de kosten te berekenen.

Onze gedachten over de toekomst kunnen we gerust ‘denken’, maar laten we het doen in ‘diepe en stille afhankelijkheid van God’. In de tekst over het ‘voorbehoud van Jacobus’ hoort een komma te staan en het *Deo volente* moet niet als stoplap worden gebruikt.

‘De bekende uitdrukking: “Zoo de Heer wil en wij leven zullen we dit of dat doen”, is eigenlijk niet juist. Beter is het te zeggen: Indien de Heer wil, zullen wij leven en dit of dat doen. Sommigen herhalen deze uitdrukking zoo dikwijls, dat ze haar kracht van beteekenis verliest. Wij behoeven ’t niet elk oogenblik te zeggen, indien onze afhankelijkheid van God ons goed bewust is.’⁷⁸⁴

Jonker legt het ‘werken van Gods werk’ uit als zaaien; een op de toekomst gerichte arbeid. We ‘leggen onze handen in die van God en zeggen: “Heer, leid Gij mij nu maar naar uwen raad”, ik wil over morgen niets te zeggen hebben, ook zelfs niet over vandaag.”⁷⁸⁵ Met deze en onderstaand citaat verbindt hij zich met het Schriftgetuigenis uit Romeinen 8 en met catechismuszondag 10. Dat het in Christus in eeuwigheid goed komt, geeft Jonker kracht om aan de vaderlijke voorzienigheid vast te houden en niet wanhopig te worden in het lijden van de tegenwoordige - en komende - tijd. Het weegt niet op tegen de heerlijkheid van straks.⁷⁸⁶

‘God kent onzen tijd. We weten niet, wat morgen zijn zal, en laten we er maar heel lichtzinnig bijvoegen: En ’t kan ons niet schelen ook! Gezondheid, krankte, droefheid, vreugd, dood of leven, dit is zeker, niets kan er komen, wat ons scheiden zal van de liefde, die in Christus Jezus is.’⁷⁸⁷

Jonker benadrukt dat het beeldtaal is waarin de ‘heerlijkheid der toekomstige dingen’ wordt aangereikt. Thuiskomen, bij de Vader komen... ‘Wie met de gewoonste woorden naar dit ideaal heenwijst, die doet het ’t best. En wie de majesteit van zijn eenvoud met begripsbepalingen durft krenken, die heeft het niet

784 ‘Het leven is een damp’ 125.

785 ‘Het leven is een damp’ 126.

786 ‘Verlangen naar den hemel’ II, *Voor donkere dagen* 124.

787 ‘Het leven is een damp’ 126.

gekend.⁷⁸⁸ Het in beeld of in begrip willen brengen van de eeuwigheid is net zo dwaas als de zon in een doosje willen stoppen of de oceaan in een flesje.⁷⁸⁹ Men moet zich niet verliezen in de details van de apocalyptische bijbelgedeelten en menen dat ze moeten worden uitgeplozen om een juiste voorstelling van de toekomst te krijgen. In een ander verband haalt Jonker Calvijn aan die zegt dat het beter is de weg naar het Koninkrijk te zoeken in plaats van de aard van het komende leven te onderzoeken.⁷⁹⁰

Met Schleiermacher beaamt Jonker dat er ruimte moet worden gelaten aan gemaakte beelden en voorstellingen. De poëzie van de 'vrome fantazie' behoort 'tot de kabinetsgeheimen van het leven der hoop', om toch iets van het onuitsprekelijke te kunnen duiden.⁷⁹¹ Het is met de beeldvorming zoals het boek Openbaring verwoordt; een witte steen waarop een nieuwe naam staat die niemand kent, behalve degene die hem ontvangt. 'Schaduwen van toekomstige dingen. Slechts schaduwen. Toch: schaduwen. Lichtende schaduwen.'⁷⁹² God zal alle tranen van de ogen afwissen... Johannes zag het in een visioen op Patmos. "t Is alsof het gordijn der toekomst even voor ons wordt opgetrokken. En dan ontrolt zich voor ons een tafereel, zoo hemelsch schoon, dat het oog niet moede wordt er op te staren, en het hart er nooit genoeg van krijgen kan."⁷⁹³

"t Is ons niet te doen om de kristallijnen poorten van het hemelsch Jerusalem, of om de wuivende palmen of om de straten van goud. 't Is ons om Hem te doen. (...) Een broeder, die op zijn sterfbed lag, had rustig en blijmoedig van de zijnen afscheid genomen. Alles was geregeld. Voor de aarde had hij niets meer te verrichten. Toen keerde hij zich om. En hij sloot de oogen. En hief de handen op. En zeide: "en waar zijt Gij nu, mijn Heiland, die mij hebt verlost en trouwe houdt in eeuwigheid?" Dat is niet een vraag. Dat is de vraag. Ten slotte de éénige vraag van het hart, dat Hem in onverderfelijkheid heeft lief gekregen."⁷⁹⁴

Jonker mist het eschatologisch spreken in de gereformeerde belijdenisgeschriften. De Drie Formulieren van Enigheid zijn vooral bepaald door het front dat ze moesten maken in de strijd van de zestiende eeuw. Als de kerk zich meer zou hebben gericht op het Koninkrijk van God, zouden de confessies 'de toekomst

788 'Vervulling van het ideaal', *Op weg naar het Vaderhuis* dl 1, 206.

789 'Vervulling van het ideaal', *Op weg naar het Vaderhuis* dl 1, 208, 209.

790 'De liefde vergaat nimmermeer', *Het Hoofdstuk der liefde* 111.

791 'Vervulling van het ideaal', *Op weg naar het Vaderhuis* dl 1, 210.

792 'Vervulling van het ideaal', *Op weg naar het Vaderhuis* dl 1, 211.

793 'Geen tranen meer' I, *Voor donkere dagen* 157-158.

794 'Verlangen naar den hemel' I, *Voor donkere dagen* 117-118.

des Heeren minder op den achtergrond gesteld hebben' en meer de profetie hebben laten horen.⁷⁹⁵

Voor Jonker is er ook een meer persoonlijk motief om zich op de eschatologie te richten. Zijn persoonlijke omstandigheden en gevorderde levensjaren versterken het verlangen naar de komst des Heren.⁷⁹⁶ Na het verlies van vrouw en kind is er geen 'tehuis' meer, slechts een 'huis', en wacht hij op zijn 'Tehuis in de hemelen'. Zijn laatste boek *Op weg naar het Vaderhuis* geeft hij een eschatologische titel. Hoe het einde en de eeuwige bestemming hem bezighielden, zagen we in zijn opstel over de conditionele onsterfelijkheid.⁷⁹⁷ Over de heenreis naar God - door hem het 'verlangen naar den hemel' genoemd - heeft hij zich telkens uitgesproken.

'Wij hebben ervaren dat de liefde van Christus ons in beginsel zoo vrij, zoo rustig, zoo rein, zoo onuitsprekelijk gelukkig maakt, en daarom verlangen wij ook van zelf naar het oogenblik, waarin alles wat de toestrooming van die liefde thans nog belemmert, wordt weggenomen en wij dat geluk met volle teugen mogen indrinken. Hier hebben wij reeds het beste. Maar wij hebben het nog niet geheel. En juist omdat het beste zoo best is, verlangen wij natuurlijk het in zijn volheid te bezitten. Niet omdat wij het zoo slecht hebben, maar omdat wij het reeds zoo onbeschrijfelijk goed hebben in de tegenwoordige wereld, verlangen wij naar de toekomstige. Niet omdat de zaligheid zoo klein, maar juist omdat de zaligheid zoo groot is, welke God hier reeds voor zijne kinderen bereidt. En is nu eenmaal dat geloofsverlangen in de ziel ontsproten, dan wordt het uitteraard door allerlei gesterkt en verlevendigd. (...) is 't niet bijna om te sterven van ongeduld, als wij waarlijk gelooven, dat wij straks voor God zullen staan, in volmaakte reinheid, zonder vlek of rimpel?''⁷⁹⁸

De heenreis naar God staat per definitie in de schaduw van de komst van God. Wanneer zou dat zijn? Jonker voorziet huiverend een 'katastrofe' en een 'grote schoonmaak'. 'Hij zag Gods oordeel komen over deze wereld. Den 11en Dec. 1927 schreef hij mij: "Straks komt er - naar de teekenen des tijds te oordeelen - een vloed van wanhoop over de tegenwoordige wereld, een wanhoops-zondvloed, waarvan ik telkens de stormvogels zie vliegen."''⁷⁹⁹

'Ik voorzie de een of andere catastrofe. Huiverend. Toch in gerustheid. En bijna in vreugde. Want: genade-katastrofe zal ze wezen. Waarmee ik u bij voorbaat (omdat

795 'Preek over Jeremia 45: 4b', *Groene Preeken* 1895 nr 44, 9. Zie ook *Gedachtenis* XIII.

796 Van Rhijn, *Jonker* 164.

797 Zie 3-7.

798 'Verlangen naar den hemel' I, *Voor donkere dagen* 116-117.

799 Uit een *Brief aan H. Kluin*, geciteerd in *Het Oosten* 20-6-1928. Zie ook Van Rhijn, *Jonker* 173-174.

ze misschien komt na mijn heengaan) gelukwensch. Als de genade tot een mensch zegt: “ik heb u uitverkoren” - dan zegt het lijden ook tot dien mensch: “ik heb u uitverkoren”. En als het lijden tot hem zegt: “ik heb u uitverkoren”, dan zegt de heerlijkheid ook tot hem: “ik heb u uitverkoren”.⁸⁰⁰

Verderop plaatsen we Jonkers gedachten in een breder ethisch verband. De ethische vaders La Saussaye en Gunning dachten eschatologisch tot in hart en nieren, aldus Van Rhijn.⁸⁰¹ Gunning spreekt over de ‘toekomst des Heren’ en stelt dat het leven met God altijd in beweging is in de richting van het Koninkrijk. Door de wereldgeschiedenis heen voert God de mensheid tot haar eigenlijke bestemming. Deze teleologie typeert de ethische theologie.

‘Elke prediking van het “evangelie des koninkrijks” moet dus eveneens te allen tijde een eschatologisch karakter dragen. Niet dat zij telkens van de “laatste dingen” uitdrukkelijk zou hebben te spreken. Maar zij moet zich in het geheel van deze bouw des koninkrijks laten invoegen om waarlijk stichtend, d.i. opbouwend te kunnen zijn. (...) In dit karakter wijst zij naar een voltooiing die buiten de tegenwoordige “eeuw” ligt. (...) Juist de eigenaardigheid van de profetische leerstukken brengt met zich dat hun vorm onvoltooid, onafgewerkt moet blijven totdat de vervulling zelf dáár is. (...) Naarmate de geschiedenis zicht ontwikkelt, zal ook het beeld der toekomst duidelijker worden. (...) De gemeente vergete nooit dat een verkeerd afgeronde eschatologie haar Heiland aan het kruis gebracht heeft. (...) Te prediken: “De Heer komt!” is dus zoveel als te prediken: “Het doel der wereld zal bereikt worden.” De mogelijkheid en werkelijkheid van een gehele vernieuwing der mensheid en der wereld is in zijn persoon gegeven. Op Hem moet dus alles samengetrokken worden: dat is de eis van het evangelie, die bepaald in de prediking van zijn verhoging en toekomst ligt.’⁸⁰²

Jonker deelt met zijn leermeester Gunning het gevoel dat de geloofskennis in een mensenhart groeien moet. Geloof is bij Jonker steeds een zaak van het hart en het karakter, meer dan van het hoofd. Het voorwerp van die kennis wordt niet eens uitdrukkelijk genoemd, ‘maar is Hij die alles in allen zal zijn’.⁸⁰³ Veel te weten is iets anders dan ‘in het wezen der dingen’ en ‘de betekenis van geschiedenis en leven’ het juiste inzicht te hebben. In plaats van zich door de tijdgeest te laten voortstuwelen, niemand weet waarheen, moet men toevlucht nemen tot de Geest die in alle waarheid - Christus - leidt.⁸⁰⁴

800 *Correspondentiekaart aan J.P. van Bruggen, Heerde 16-10-1922.*

801 Van Rhijn, *Jonker* 90.

802 Gunning, ‘De prediking van de toekomst des Heren’, *VW* dl 2, 347-348, 350.

803 ‘De volmaakte kennis’, *Het Hoofdstuk der liefde* 126.

804 ‘Het beginsel der wetenschap’, *Beter dan robijnen* (3^e dr.) 30, 33.

Maar er is ook verschil tussen Gunning en Jonker. Het uitgebreide oeuvre van Gunning is deels gewijd aan zijn levenslange kritische omgang met de wijsbegeerte van Spinoza, die hij als geestelijke vader beschouwde van het modernisme, dat sinds de Verlichting dominant is geworden in de westerse cultuur en een humaniteit zonder wedergeboorte nastreeft. Jonker is minder bezig met moderne denkers zoals Spinoza. Wel las hij Nietzsche en vooral Kierkegaard, die een overtuigd christen was. Deze bracht hem tot radicale inzichten en maakte hem tot 'den theoloog van den paradox en van de dialectisch wendingen' (Van Rhijn). Daarin is hij anders dan Gunning. Gunnings opvatting van de jongste Dag⁸⁰⁵ en vermelding van eerste opstanding, opneming van de gemeente en duizendjarig rijk⁸⁰⁶ vinden we bij Jonker niet terug.

Eschatologisch besef betekent voor Jonker bewustzijn van de naderende eeuwigheid. In temperamentvolle taal wijst hij erop dat er breuklijnen lopen, waardoor het niet kabbelend toegaat naar de ontmoeting met God: 'Er zit een alwetend en rechtvaardig Rechter op den troon van het heelal.'⁸⁰⁷ Dat maakt dat Jonker zich afkeert van het gladde, schoonheid minnende gevoel van de cultuurmens dat hij in de latere ethische kring proeft.⁸⁰⁸ Hij mist daar de gedachte aan het oordeel dat ieder bij de dood staat te wachten en de schrik over de komst van de dag des Heren. 'Haast U o God, tot onze hulp en red! (...) En bereid onze zielen voor de toekomst van den Zoon des menschen,' klinkt in een gebed dat Jonker schrijft bij een preek.⁸⁰⁹

5.11 Gereformeerd-ethische spiritualiteit

Op basis van elkaar tegengestelde ontwikkelingen in de ethische richting maakt W.J. Aalders, gevolgd door De Vrijer, een onderscheid tussen rechts- en links-ethischen.⁸¹⁰ Daarbij wordt gekeken naar het leerstellige: de meer of minder ervaren overeenstemming met de confessie, de waardering van het Schriftgezag en het verband dat wordt gelegd tussen geloof, geschiedenis en openbaring. Ook wordt gelet op het kerkjuridische aspect: het al of niet met tuchtmaatregel willen handhaven van het belijdend karakter en de wijze van omgaan met regelgeving.

805 Gunning, 'De prediking van de toekomst des Heren', *VW* dl 2, 340.

806 Gunning, 'De prediking van de toekomst des Heren', *VW* dl 2, 382.

807 *De betekenis van de nieuwste beschouwingen over erfelijkheid en toerekenbaarheid voor den dienaar van het Evangelie* 27.

808 Zie 4.3.4.

809 'Preek over Jeremia 45:4b', *Groene Preeken* 1895 nr 44, 14.

810 W.J. Aalders, *De Kerk* (Groningen 1919) 101-102, in: De Vrijer, *De Gereformeerd-ethischen* 51-52.

Met zijn boek *De Gereformeerd-ethischen* geeft De Vrijer het wezen van een gereformeerd-ethische spiritualiteit aan en beoogt hij een nadere vormgeving van zijn gedachten.⁸¹¹ Jonker is drager van een doorleefde geloofsvorm, waarin bestaande tegenstellingen kunnen worden overbrugd.

Als kenmerken van deze geesteshouding noemt De Vrijer het levend geloof en toebehoren aan de Heer, het besef eens voor God te komen staan en te kunnen vertrouwen op Christus, de persoonlijke vroomheid die wortelt in objectieve waarheid, het geestelijk lezen en verstaan van Gods Woord, de bewogenheid met mensen en de verbondenheid met de kerk en wat zij belijdt. Hiermee geeft De Vrijer aan dat hij niet alleen de bandbreedte van de ethische beweging tussen de flanken van de kerk kent, maar ook het raakvlak tussen ethisch en gereformeerd. De Vrijers oproep tot versterking van een gereformeerd-ethisch bewustzijn klonk in 1920. Hij probeerde groepsvorming te vermijden en noemde geen namen van potentiële medestanders. Wel wilde hij de kring vergroten en de 'jong-gereformeerden'⁸¹² alias ethisch-gereformeerden in de Gereformeerde Kerken verbinden, opdat zij bij de nieuwe schakering betrokken zouden kunnen worden. Vanuit ethisch-hervormde kring gezien was zijn pleidooi gericht tot de derde generatie, maar vertegenwoordigers uit het nog actieve eerdere geslacht zullen door hem ook zijn bereikt. J.H. Gunning J.Hz., die zes jaar jonger was dan Jonker en met hem tot de tweede generatie behoorde, wist zich aangesproken door de inhoud van De Vrijers boek. Hij zag het gereformeerd-ethische als een zuurdesem onder de orthodoxen, om ontkenning en partijstrijd uit de wereld te ruimen. De Vrijers visie was een nuancering van een al te rechtlijnige geloofsbeleving, waardoor de gereformeerde belijdenis weer onder het stof en het intellectualisme vandaan kon komen en kon opbloeien.

'Dan kwamen er weer vele levende belijders van de eene belijdenis. Dan kon de Kerk herboren worden, omdat hare kinderen haar droegen. God geve ons in deze dagen de bede om moedige leeraars, die Zijn Woord uitdragen, zonder eerst te vragen, wat men graag wil hooren, onafhankelijke, ware, ongeëtiketteerde mannen, profeten in Zijn Naam, helden van Christus. (...) Dan zou het kruis in al zijn troost en verlossing weer aan de zielen in onze Kerk gebracht worden, en in onze Kerk zou de liefde de band der volmaaktheid zijn.'⁸¹³

811 Zie voor de schets van een gereformeerd-ethische oriëntatie onder de jong-ethische theologen 1.7.

812 De Vrijer, *De Gereformeerd-ethischen* 105-106.

813 Gunning J.Hz. plaatste in *Pniël* 17-04-1920, 128 het uit De Vrijers *De Gereformeerd-ethischen* 111,128 genomen fragment.

Op De Vrijers gereformeerd-ethische toespitsing heb ik bij Jonker geen reactie gevonden. Of het moet impliciet verwoord zijn in Jonkers kijk op kerkelijke richtingen.⁸¹⁴ Daar zagen we dat hij niet uit de voeten kan met het verstarde, formele en intellectualistische dat zijn stempel had gezet op de gereformeerde orthodoxie. Confessionelen waren hem te juridisch en te strijdvaardig over de kerk en haar handhaving; als conservatieve groep bleven ze staan bij enkele standpunten.⁸¹⁵ Anderzijds keurde Jonker ook het 'suikerwater' af dat hij proefde in de kringen van de derde generatie ethischen. In de drie volgende subparagrafen laten we de drie hoofdaspecten van De Vrijers spiritualiteit de revue passeren en zien we overeenkomst met de *tournure d'esprit* van Jonker.

5.11.1 Soevereiniteit van God

Jonker kent het majesteitlijke van God en de wil waaraan een mens zich heeft te onderwerpen. De vraag hoe God denkt over de mens gaat bij hem vooraf aan de vraag hoe de mens denkt over God. God is de eerste, Hij maakt als Koning vrijmachtig de keuze en zijn wegen zijn anders en hoger dan de onze. Maar Jonker zet het godsbestuur niet in dogmatische begrippen uiteen. Het komt aan op de vraag wat het doet met de innerlijke mens, het bewustzijn en de persoonlijkheid. Het voorwerpelijke en het onderwerpelijke van het geloof liggen bij Jonker op één lijn. Het objectieve - de waarheid van God die zich openbaart en spreekt - is primair en het subjectieve - de oproep tot bekering en heiliging - is secundair. In tijden van gevoelloosheid, niet zien, niet horen en niet ervaren, geven Gods beloften hem grond onder de voeten. Dat is de basis van zijn spiritualiteit. Jonker heeft het niet zo op de religieuze beleving zoals die in de latere ethische richting of stroming soms zo sfeervol en subjectivistisch kon worden gekoesterd. Door het accentueren van het gemoedsleven, de smaak voor het oneindige en het geheel der dingen was de stap naar modern-religieus worden niet meer groot.⁸¹⁶ De band met de heilshistorie zou losser worden en het gevoel zou de plaats innemen van een belijnde overtuiging. Het evangelie stemt overeen met wat de mens no-

⁸¹⁴ Zie 4.3.4.

⁸¹⁵ Noordmans, VW dl 3, 376,378,397,399,414 wijst in zijn lezingen over 'Twee kerkelijke richtingen' en 'Gereformeerd-ethisch' erop dat een ethische, 'de tweelingbroeder van de neocalvinist', makkelijker sprak met een kerkelijk-gereformeerde dan met een confessioneel. Met de groep van Kuyper kende de ethische beweging het vernieuwingskarakter; het confessionele kenmerk, min of meer statisch, historisch, constaterend en 'het hogere speculatieve' missend, was meer de weg terug naar de schatten die in de belijdenis van de kerk gegeven zijn dan de weg vooruit.

⁸¹⁶ Noordmans, in 'Twee kerkelijke richtingen', formuleert dat metertijd eigen aanhangers de ethische theologie hebben 'afgeplat'. Gunning had het begrip 'ervaring' nooit zo doodeenvoudig bedoeld als een 'beleven' van de geestelijke dingen zoals lateren het hebben voorgesteld. Ervaring had minstens evenzeer de betekenis van Woord als van ondervinding, VW dl 3, 387.

dig heeft, maar niet met wat de mens verlangt.⁸¹⁷ Bij het kruis van de Verlosser moet de objectieve waarheid subjectief worden aanvaard.

Jonker verstaat zich met God in het lijden en vindt troost in de vaderlijke voorzienigheid. Dit geldt ook voor J.J. Stam, die kan worden beschouwd als een van de jong-ethische theologen van de derde generatie en die onder grote invloed van Jonker stond. Hij voelde zich met Jonker in 'onbegrepen levensleed' geestelijk verbonden door het onvoorwaardelijk geloof in God, 'de trouwe, zekere, zwi-gende Stuurman'.⁸¹⁸ Stam correspondeert met Jonker en neemt citaten, zinnen en fragmenten van hem op in het dagboek dat hij uit de nalatenschap van de leermeester samenstelt.

'Onze groote angst, de angst van onzen angst bestaat hierin dat ons geloof onder al de verschrikkingen, die God over ons doet komen, zal bezwijken. Nu zeg ik stout-weg "lâat het bezwijken!" Als ons geloof bezwijken kân, dan verdient het te bezwijken en is het wezenlijk geloof, dan kân het als Gods werk niet bezwijken, nooit, onmogelijk. Door bange worsteling en bittere ervaring leeren wij het wel, dat wij ook de bekom-mernis omtrent ons geloof aan God hebben te verliezen. Hem er voor te laten zorgen, dat het behouden wordt. Tenslotte gaat het niet om ons geloof, maar om Hem zelf, Hem alléén.'⁸¹⁹

Mede door existentieel ingrijpende ervaringen kennen Jonker en zijn navolgers⁸²⁰ in het geloofsleven een grote autoriteit toe aan God. Het in het uur van de dood 'zonder enig apparaat, zonder inrichting, zonder plechtstatig middending'⁸²¹ voor God komen te staan geeft aan het gereformeerde geloofsleven de ernst en een-voud die we ook bij Jonker vinden.

817 'Het Evangelie niet naar den mensch', *Geloofsleven* 17.

818 G. de Ru, 'Dr. Johannes Jacobus Stam, 1891-1975', *Rotterdam's Jaarboekje* 1976, 119-123. Toen Stam predikant was in Welsum (Ov.) verloor hij in 1918 tijdens de periode van de Spaanse griep zijn vrouw en even later ook de pasgeboren tweede dochter. Zie voor J.J. Stam (1891-1975): F. Cossee-de Wijs, *BLGNP* 5, 2001, 488-489.

819 Fragment van Jonker in J.J. Stam, *Het Licht tegemoet. Woorden van Prof. Dr. A.J.Th. Jonker*, 11 januari.

820 Parallel aan Jonker en Stam noemen we hier de mede in de ethische theologie gevormde K.H. Miskotte, die in zijn gezin door een catastrofe werd getroffen. Daarbij stierven zijn vrouw en zijn één-na-oudste dochter. Na de gebeurtenis schreef Miskotte in 1947 *De blijde wetenschap* over onder andere Zondag 10 uit de Heidelbergse Catechismus. Daarin eerbiedigde hij Gods soevereiniteit en verwoordde hij dat de mens stond onder God die, hoe verborgen ook, het leven leidt. Met het geloof in de voorzienigheid van God stelde Miskotte zich tegenover de gedachte dat de mens blootgesteld was aan de naakte feiten van noodlot of toeval. 'Als ik principieel iets uitzonder van het "alle ding" ben ik *existentiaal weerloos* en een prooi van daemone en tyfusbacillen', uit een brief aan J.J. Buskes op 12-2-1963, geciteerd in: Herman de Liagre Böhl, 'De catastrofe, oktober 1946', *Miskotte. Theoloog in de branding, 1894-1976*, Amsterdam 2016, 243.

821 Noordmans, 'Gereformeerd-ethisch', *VW* dl 3, 392.

5.11.2 Gelovige omgang met de Schrift

De Vrijer wijst op de positieve toonzetting die nodig is om van aanvaardbare Schriftkritiek te kunnen spreken. In het spanningsveld tussen geloof en kritiek raadt hij aan ‘met brandenden dorst naar de waarheid het Woord van God te bestudeeren om nader tot de oplossing te komen’.⁸²² In diezelfde lijn schrijft decenia later J.J. Buskes wanneer hij in een brief aan een kleinzoon van Valeton reflecteert op de Schriftvisie van orthodoxe ethische theologen, onder wie de beide Jonkers.

‘De ethischen hebben ook volle ernst gemaakt met het Schriftprobleem. Ik denk aan Gunning en Saussaye, aan de beide Jonkers, aan Gerretsen en zeer zeker ook aan een man als Uw grootvader. (...) Zij wisten van het geloof der gemeente en zowel door hun wetenschappelijk werk als door hun prediking hebben zij onze Kerk gebouwd. (...) Het gaat veel en veel meer om het leven der gemeente, al wisten de ethischen zeer wel, dat ook de leer tot dat leven behoort, maar zij betrokken de leer altijd op het hart van het evangelie, op de persoon van Jezus Christus.’⁸²³

De Schriftkritiek van ethische zijde was lang niet altijd zuiver, aldus De Vrijer. Sommige ethischen, die koketteren met het verstaan van nieuwe inzichten in de Schrift, hebben zich al te gemakkelijk door critici laten meevoeren. Ook bijbelonderzoekers hanteren hun eigen premissen en vaak zijn dat vooroordelen. Ze laten daarmee blijken de tekst door een gekleurde bril te lezen. Zodoende dreigt het gevaar dat de Heilige Schrift als ‘gewone’ literatuur wordt behandeld en niet langer als het Woord van God wordt beschouwd. In orthodox-gereformeerde kring maakt men zich van de kritiek af - zo formuleert De Vrijer - door een dogmatische inspiratiehypothese van de Schrift op te stellen en in moeilijke vraagstukken een houding van onwetendheid aan te nemen. Het wetenschappelijk Schriftonderzoek met inleidingskwesties laat men aan anderen - in dit geval de ethischen - over, om vervolgens de resultaten daarvan stilzwijgend in eigen kring binnen te halen.

Jonker heeft, staande in de ethische traditie⁸²⁴, aandacht voor het wordingsproces en de ontvangst van de Schrift. Hij neemt kennis van de historisch-kritische bijbelwetenschap en laat het primaat bij de Heilige Geest, die de eigenlijke auteur van de Schrift is en door de traditie heen zijn spoor trekt. We kunnen stellen dat Jonker een organische inspiratieleer aanhing. God stuurde het werk

822 De Vrijer, *De Gereformeerd-ethischen* 103,101.

823 Brief van J.J. Buskes aan zijn collega J.J.P. Valeton op 25-5-1963, opgenomen in de bundel *J.J.P. Valeton jr. als Mens en Theoloog* 48. Zie voor J.J. Buskes (1899-1980): E.D.J. de Jongh, *BLGNP* 5, 2001, 102-104.

824 Zie 1.9.5.

van bewuste en zelfstandige bijbelschrijvers zó, dat de woorden Gods werden opgetekend. Men kan een menselijke factor in de Schrift onderscheiden, maar dit element ligt onder de hoede van God. Het doet niet af aan *de autopistie*, de geloofwaardigheid en zeggingskracht van het Woord van God, en zeker niet aan de grote heilsfeiten die in de Schrift worden aangetroffen. Bij het naar waarheid bestuderen van het Woord van God moet niet alleen het verstand maar ook het hart meespreken. Het vertrouwen op de Schrift groeit met het geloof in Christus mee.

‘Iemand zal juister exegese van de Heilige Schriften kunnen geven, wanneer hij met zijn religieus bewustzijn in het binnenste gedachten-heiligdom der schrijvers is doorgedrongen, dan wanneer hij, met dit bewustzijn in den voorhof blijvende, enkel met lexicografische en hermeneutische gegevens opereeren moet. De meerdere of mindere zuiverheid van mijn Christus-ervaring zal niet kunnen nalaten op mijn Christologie verhelderend of benevelend te werken. (...) Wij hebben een vast uitgangspunt noodig om niet door al dat historiseerende en kritiseerende klein-gedoe overwoekerd te worden, maar om weerstand te bieden aan de centrifugale invloeden die ons afleiden van datgene waarop het aankomt in de eerste plaats. Het schijnt mij toe, dat wij dit uitgangspunt en deze macht nergens beter kunnen vinden dan in eigen persoonlijkheid. (...) In den grond is zoowel de tekst-kritische arbeid van Bengel als het pogen van Francke om Luther’s bijbelvertaling te verbeteren een gevolg van de vernieuwde belangstelling in het Evangelie, door het Piëtisme gewekt.’⁸²⁵

Als ontvanger van het Christusgetuigenis wil Jonker geen meester spelen over de inhoud van de Schrift. In de kerkdiensten die hij zelf leidt, gaat hij als teken van eerbied voor het geschreven woord staan zodra de voorlezer uit de Bijbel begint te lezen.⁸²⁶ Van Jonker is de gevleugelde uitspraak: ‘Als een tekst u niet ligt, moet u zelf maar anders gaan liggen.’⁸²⁷ Hij geeft aan dat een predicator zijn tijd, rust en meditatie moet nemen om zich in de betekenis van de tekst te verdiepen en de hermeneutische sleutel te vinden, maar ook het bijbelwoord dat voor hem ligt behoedzaam moet benaderen. Bij de vergelijking van handschriften uit de brontaal en het gebruik van het tekstkritisch apparaat past respect voor de Heilige Schrift. En wanneer het gegeven woord nu niet tot inzicht zou leiden, kan het mogelijk op een later tijdstip worden opgeklaard.

825 *Persoonlijk Geloofsleven en Theologische Studie* 25-26,27,28.

826 Van Rhijn, *Jonker* 105.

827 G.W. Marchal, *Jan Koopmans. Dienaar tot de oogst*, 's-Gravenhage 1985, 377 noot 72 citeert de onvergetelijke regel van Jonker die hij vond in G. van Leeuwen, *Beschouwen of beslissen*, Amsterdam z.j., 58.

Jonker schuwt het gebruik van ergerniswekkende, cruciale en curieuze bijbel-passages in zijn prediking, publicaties en correspondentie niet.⁸²⁸ Hij maakt in de Schrift geen scheiding tussen wat wel en wat niet historisch is en ook niet tussen dat wat aan goddelijke of menselijke dynamiek moet worden toegekend. Jonker is dus geen aanhanger van een dynamische inspiratietheorie. Wat soms als een ethische *onelineer* wordt verstaan: ‘niet Gods Woord is de bijbel, maar Gods Woord staat in de bijbel’⁸²⁹, is niet zomaar op Jonker van toepassing. Van een student die in zijn proefpreek zei dat de gedachtewereld van de apostel Paulus verouderd was, laat hij geen spaan heel.⁸³⁰ Voor Jonker is het bijbelwoord vertolking, oorkonde en begeleidende canon van het geloofsleven. Daar komt bij dat niemand het Woord van God kan kennen zonder het inwendige getuigenis van de Heilige Geest. Jonker is, evenals Valeton jr. en anderen, in de kern van zijn Schriftbeschouwing gereformeerd gebleven. Veenhof stelt dat er tussen verschillende groeperingen een geestverwantschap was inzake de inspiratieleer waarin het spreken van God en de menselijke verwoording met elkaar verbonden raakten.⁸³¹ Dicht bij elkaar lagen het door De Vrijer voorzichtig bijeengebrachte gereformeerd-ethische gedachtegoed aan hervormde zijde en de door H. Bavinck voorzichtig ontwikkelde organische opvatting aan kerkelijk-gereformeerde zijde. Bavinck werd de meest ethische onder de gereformeerde theologen genoemd.⁸³² In dit verstaan van de geïnspireerde Schrift heeft ook Jonker zijn plaats.

5.11.3 Betrokkenheid op kerk en belijdenis

Gunning, die zich voor het kerkelijk gesprek bleef inzetten, zag dat jongere ethischen zich onttrokken aan de vragen over de organisatie van de kerk en aan de strijd om de belijdenis en dat ze zich verscholen in individualisme.⁸³³ Zij legden hun accenten bij wetenschap, persoonlijk geloof en gemeentezijn, al betekende dit niet dat ze zich losmaakten van de kerk of zich distantieerden van haar rol in het publieke domein.⁸³⁴ De Vrijer stelde dat de kerkelijke malaise die was ontstaan door richtingsstrijd alleen met ‘nieuwe geestdrift’ kon worden overwon-

828 Zie Van Rhijn, *Jonker* 84, 110 over de dood van Uzza die zijn hand naar de ark uitstreckte, en Gods beulswerk in Abraham en Izak dat door Jonker werd betrokken op zijn eigen situatie. Zie ook ‘Eerzucht en eerbetoon’ (over Herodes die door de wormen werd verteerd), *Eeuwig Evangelie* 1880, 145-159; ‘Hervormingsdag’ (over Elisa in de oorlog tegen de koning van Syrië), uit Heemsteedse nalatenschap opgenomen in *Overdenkingen* 1938, 177-198 en de bijschriften ‘De ongehoorzame profeet’, ‘Eliza wekt den zoon van de Sunamitische op’ en ‘De kudde zwijnen’, *Gewijde Kunst* 131, 151, 251.

829 Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum 2005, 273-274 in een algemene uitspraak, waarmee zij de ethische richting stigmatiseren.

830 Van Rhijn, *Jonker* 149.

831 Veenhof, *Revelatie en Inspiratie* 613-617.

832 Veenhof, *Revelatie en Inspiratie* 620-621.

833 Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*, 195, 196.

834 Zie 1.9.7.

nen. Tegen de geweldige macht van elkaar verscheurende groepen moeten predikanten mensen zijn die met alle liefde en macht doen waartoe zij geroepen zijn: het Woord prediken, catechese geven, pastoraat bedrijven, en dat vanuit een diep beleefde persoonlijke spiritualiteit met stille tijden voor gebed en studie.

Nu beoordeelde het volk de graad van gereformeerdheid aan de liedkeuze op het liturgiebord en aan de sjibbolets van de prediker. Door zich te conformeren aan de gewoonte en de gemeente naar de mond te praten, verzwakken de karakters en wekt het geen leiderschap op dat boven en tussen de mensen staat en bewust voorop gaat.⁸³⁵

‘Het gereformeerd beginsel is aristocratisch en democratisch tegelijk. De predikant moet een persoonlijkheid zijn; hij moet maar één Wezen hebben, aan wien hij zich absoluut verantwoordelijk weet voor zijn werk en de zielen: aan God. Het gaat om de waarheid. Er is hier een oproep om ons en ons werk in het licht van Zijn heiligheid te beoordelen.’⁸³⁶

De Vrijer verwoordt wat we in het leven van Jonker terugvinden. In het vorige hoofdstuk zagen we dat Jonker niet voorbijgaat aan de kerk met haar organisatie en confessie en zijn pleidooi houdt voor haar ‘regeneratie’.⁸³⁷

In al te drukbezette tijden gaat Jonker terug naar de kern van de ambtelijke opdracht volgens de beroepsbrief.

Jonker toont zich orthodox van opvatting maar ruim en vooruitstrevend in de vormen. Het was in de Hervormde Kerk de kwestie of men wel of niet gezangen in de dienst zou zingen en op welke wijze men de naam van God zou uitspreken, zeker nadat de scheuring met de gereformeerden uit de Doleantie zich had voltrokken. Jonker gebruikt zowel ‘Heer’ als ‘Heere’ voor de Godsnaam. Hij maakt graag gebruik van het vrije of nieuwtestamentische lied en kijkt uit naar nieuwe hymnen⁸³⁸, waarbij hij zich niet stoort aan de ongeschreven wet dat confessionele voorgangers één gezang en ethische twee gezangen in hun dienst uitkozen. De ethischen namen ook gezangen uit de Vervolgbundel.

De gereformeerd-ethische modaliteit wilde een grotere aandacht opwekken voor de bestaande kerkelijke belijdenisgeschriften. Zij bevatten de gemeenschappelijke geloofservaring met Jezus Christus als middelpunt. Valeton jr. liet zich in zijn publicatie over de ethische richting nogal sceptisch uit over de functie van deze documenten.

835 De Vrijer, *De Gereformeerd-ethischen* 113,114,117,119.

836 De Vrijer, *De Gereformeerd-ethischen* 119.

837 Zie 4.3.3.

838 ‘Hem gestadig prijzen’, *Op weg naar het Vaderhuis* dl 1, 103-104.

‘Wat mij alleen altoos weder verbaast, is: dat wie de realiteit van God en de goddelijke dingen kent, het nu ook niet alleen met deze durft wagen, maar daarnaast allerlei hulpmiddelen meent noodig te hebben om er in de wereld een plaats aan te verzekeren. (...) Op ethisch standpunt zijn de belijdenisgeschriften herkenningsteekenen, meest van afwerenden aard, geschreven met een bepaald doel voor een bepaalden tijd en in een bepaalde omgeving, maar waarmee het is als met rekeningen. Als zij opgemaakt en afgesloten zijn, kunnen zij worden ter zijde gelegd, en doen zij alleen nog dienst als uitgangspunt voor volgende rekeningen. Ik kan het ook nog anders zeggen: op ethisch standpunt zijn de belijdenisgeschriften zoo vele mijlpalen op den weg. Men is zoo en zoo ver gekomen; thans gaat het weer verder, deels van het punt uit waartoe men gekomen is, deels ook met herziening van den geheelen reeds afgelegde weg.’⁸³⁹

Jonker lijkt wat positiever gestemd te zijn dan Valeton bij zijn beoordeling van de *documenta* van de kerk. Jonker heeft het gereformeerde karakter en de confessie van de kerk lief. Hij voedt zijn geestelijk leven vanuit de Heidelbergse Catechismus en preekt uit de zondagsafdelingen⁸⁴⁰ waarbij hij de ‘harde kern’ in de zondagen 9 en 10 niet schuwt. Die link wordt niet door alle ethischen gelegd. Maar Jonker ziet ook dat confessies, bedoeld als akkoord van enigheid, in het versnipperde protestantisme soms ook verdeeldheid en onenigheid teweegbrengen. De verhouding van gelovigen is als een zak erwten die naar alle kanten wegspringen als die op de grond valt.⁸⁴¹ De tucht die in de formulieren wordt genoemd is nog niet meteen de tucht van de Heilige Geest, die langs een medische weg in het hart van een mens werkt.⁸⁴² Jonker voelt zich vrij tegenover het strikte en formele in de vorm en letter van de formulieren. Het leven met God moet ook niet gebonden worden aan verouderde uitdrukkingen. Hij ziet in de gereformeerde belijdenisgeschriften, die deel uitmaken van het geloof van de gemeente⁸⁴³, de geloofsuitdrukking van voorgeslachten. Het latere geslacht kan met eerbied voor de overlevering bij hen aansluiten, zonder slaafs na te volgen en zich van hen los te hoeven maken. Met de blik op de wereldkerk neemt Jonker zijn uitgangspunt bij de inhoud van de gereformeerde belijdenis, waarin hij de zuivere notie van een persoonlijk geloofsleven vindt.

839 Valeton jr., *De Ethische Richting* 43,44, gedeeltelijk aangehaald in *De Vrijer, De Gereformerd-ethischen* 104,103.

840 Zie de opmerking in Van Rhijn, *Jonker* 105 voetnoot 1 en ook de correspondentie tussen A.J.Th. Jonker en J.P. van Bruggen in Bijlage 1.

841 ‘Gemeenschap en licht’, *Hand aan hand* 117-118.

842 Van Rhijn, *Jonker* 92.

843 Zie 1.9.6. De uitdrukking ‘geloof der Gemeente’ vinden we bij Jonker o.a. in *De beteekenis van de nieuwste beschouwingen over erfelijkheid en toerekenbaarheid voor den dienaar van het Evangelie* 2,3.

5.12 Beoordeling en conclusie

In een door de Ethische Vereeniging in Groningen georganiseerde lezing voor de Martini-conferentie op 6 september 1928 - drie maanden na de dood van Jonker - vat Noordmans het gereformeerd-ethische als volgt samen.

‘Wanneer ik iets van kritiek heb gegeven op de ethische theologie en levensstijl, dan wil ik herhalen wat ik in het begin zei, dat ik beide leden van de samenstelling gereformeerd-ethisch met eerbied uitspreek. Het gereformeerde is onze moeder-gedachte, het positieve. Het ethische het vader-inzicht, het negatieve, dat ons tot theologisch bewustzijn bracht.’⁸⁴⁴

Voor Noordmans zijn ‘gereformeerd’ en ‘ethisch’ geen twee naast elkaar staande grootheden. ‘Gereformeerd’ is de alomvattende levensstijl; ‘ethisch’ is daarin de zuurdesem. Dan gaat het over het leven van de Heilige Geest in de gelovigen, het ‘God is tegenwoordig’.⁸⁴⁵

In een in 1914 gepubliceerde bijdrage noemt Noordmans Jonker als tegenhanger van het pragmatische denken: ‘Geen paradoxale theologie kan de pragmatist behagen, geen *credo quia absurdum* of oreren à la Jonker of Kierkegaard, maar zakelijk, concreet wil hij de redenen kunnen aanwijzen waarom iets moet worden aangenomen en de utiliteit moet de proef op de som zijn.’⁸⁴⁶ In aansluiting op deze kenschets, waarin we Noordmans’ verwijzing naar Jonkers redenaarstalent positief opvatten, stellen we dat Jonkers oraties verbonden zijn aan een gereformeerde levensstijl. Zijn ernst en soberheid staan in verband met een sterke aandacht voor het eeuwige leven. De waarheid, waarin de Heilige Geest leidt, is voor hem vol donkerte en tegelijkertijd vol uitzicht. In de verhouding tot God ligt voor hem de aanvaarding van de weg waarop Gods bedoelingen met de mens verborgen en heilig blijven.

In zijn studie over de gewetenstheologie van Vinet vermeldt Bezemer de gebroeders Jonker als theologen op wie de benaming gereformeerd-ethisch van toepassing is. Anderen - Van Dijk, Valeton jr., Gerretsen, De Vrijer - noemt hij omdat zij zorgvuldig onderscheid maken tussen objectiviteit en subjectiviteit in het geloofsleven en vanwege hun visie op de heerschappij van God, het Schriftgezag, de geloofsgemeenschap of de belijdenis.⁸⁴⁷

844 Noordmans, ‘Gereformeerd-ethisch’, *VW* dl 3, 407-408.

845 Noordmans, ‘Gereformeerd-ethisch’, *VW* dl 3, 396,397.

846 Noordmans, ‘Het pragmatisme van William James’, *VW* dl 1, 243,253 (8).

847 Bezemer, *Het christelijk geweten bij Alexandre Vinet* 218,230-232,234,235,237.

‘Hoewel de grenzen tussen de ethischen moeilijk afgebakend kunnen worden, omdat de overgangen in hun denken soms vloeiend zijn (...) is op de hierboven genoemde theologen toch met recht de benaming Gereformeerd-ethischen van toepassing, omdat zij zich sterk gebonden geacht hebben aan de Gereformeerde belijdenis, hoewel zij deze niet zonder meer onderschreven, terwijl zij bovendien de zuiver Gereformeerde notie van het persoonlijk geloofsleven sterk accentueerden. Niet in die zin, dat de ervaring zou moeten dienen tot bewijs van heilswaarheden, noch in die zin, dat de ervaring grond zou zijn voor de toeïgening van het heil. “Het is toch zoo”, aldus Van Dijk, “dat wij kinderen Gods zijn, niet omdat wij God ‘erleben’, ervaren, maar omdat ‘ons barmhartigheid geschied is.’ Het is deze groepering binnen de ethische richting, welke door De Vrijer (die zichzelf ten volle daartoe rekent) in bescherming genomen wordt tegen de aanvallen, welke van Gereformeerde en Confessionele zijde op haar gedaan zijn.’⁸⁴⁸

In Jonkers meditatieve oeuvre vinden we dit gereformeerd-ethische terug: een harmonie van objectiviteit en subjectiviteit. Jonker raakte mensen die zich in de nood van hun leven moesten terugtrekken op het wezenlijke van hun bestaan. Ze genoten van zijn woordkunst en beeldtaal en vonden houvast aan zijn consistent opgebouwde getuigenis van de liefde van God in Christus. Hierin mag een mens zijn persoonlijke toekomst en de uitkomst van de schepping en wereldgeschiedenis veilig zien gesteld.

In zijn spirituele ontwikkeling is Jonker ‘met het leven mee’ gegaan. Ingrijpende gebeurtenissen kerven hem en brengen hem in verdiepte sporen. In de taal verlegt hij zijn accenten en wijzigt zijn formuleringen. Toch betekent dit niet dat hij als een blad aan de boom omdraait. Hij blijft een man uit één stuk en zijn overtuiging bevat continuïteit. Verschuivingen en veranderingen doen geen afbreuk aan zijn sterke persoonlijkheid. Orthodoxie, geloofsverantwoording, ‘ethische’ openheid en dialectiek blijven de route van zijn geloofsbeleving bepalen.

In de spiritualiteit van Jonker zien we een groot godsvertrouwen, ook in tijden van aanvechting en ogenschijnlijk gemis aan beleving. Het lijden bepaalt in grote mate zijn geloofsleven. We zien Jonker als een duaal denkend mens. Het paradoxale in zijn bewoording hoort bij zijn karakter; het geeft hem in de ethische traditie de ruimte om kwesties psychologisch te doordenken. In de stijf-figuur van tegenstrijdigheden en tegenstellingen vindt hij de schakel tussen de belevingsfactoren van tijd en eeuwigheid en van aardse werkelijkheid en hogere werkelijkheid.

848 Bezemer, *Het christelijk geweten bij Alexandre Vinet* 231, met in voetnoot 276 I. van Dijk, *Gezamenlijke geschriften* V 80.

Het bijwoord 'nochtans' opent voor hem het perspectief op een volmaakte toekomst. In het besef van dit 'nochtans' lopen er dwarsverbindingen tussen de 'ethisch-orthodoxe' Jonker en de 'gereformeerde' Kohlbrugge, al noemt Jonker zijn veel oudere tijdgenoot niet. Kohlbrugge accentueert vooral de rechtvaardiging en Jonker de heiliging. Beiden weten zich geestelijk met Luther, de theoloog van de aanvechting en het kruis, verwant. Bij Kohlbrugge is het 'nochtans' verbonden met de scherpe eis van de wet en de ontvangen gerechtigheid van Christus. Bij Jonker is het 'nochtans' vooral de pijler van hoop op Gods beloften en de aanzet tot volharding in dagen zonder godservaring. Parallel aan Kohlbrugge loopt Jonkers opvatting dat er maar een fragiel onderscheid bestaat tussen de oude en de nieuwe mens. Oude mens blijven we tot aan de laatste snik; nieuwe mens worden we alleen in Christus. Beiden beseften de 'nulliteit' (uitdrukking van Kohlbrugge) van de mens voor God. Daarmee is de afstand tussen de zondaar en de heilige God getekend. Dat legt een fundamentele spanning in de gereformeerde spiritualiteit die we ook bij Jonker vinden. Maar Jonker wist ook dat het kwaad in de wereld veel gezichten heeft en dat de macht van de zonde niet alleen tot persoonlijke schuld valt te herleiden. In zijn beschouwingen over Job zagen we hoe de boze de mens tot slachtoffer kan maken. In ramp en ziekte dringen van buitenaf onbegrepen collectieve en structurele vormen van het kwaad door.

Het onderkennen van de tekenen der tijden komt bij Jonker en zijn generatiegenoten sterk op door het pessimisme dat de Eerste Wereldoorlog met zich meebracht: de onthutsing over het ontbreken van beschaving in christelijke landen, het falen van de menselijke persoonlijkheid en het belemmeren van de vooruitgang. De behoefte aan eschatologische bezinning wordt in ethische kring en bij Jonker versterkt door teleurstelling over de ontwikkeling van de kerk. Niet het Godsrijk, maar de kerk zelf met haar interne machtsverhouding en twisten die de eenheid verscheurden, trok alle aandacht. Om het welwezen van de kerk bleef Jonker zich steeds bekommeren.

Voor Jonker leidt de ernst van de eschatologie niet tot angst voor de komende dingen. Gods verschijning in heerlijkheid kan de mens weliswaar tenietdoen, maar in werkelijkheid is de komende God degene die alle tranen afwist. Deze aandacht voor menselijke tranen komt voort uit Jonkers gericht zijn op de persoonlijkheid. Het gelovige mensenhart wordt zo persoonlijk mogelijk toegerust om uit te zien naar de komst van de verheven Christus en het herstel van alle dingen.

Jonkers ernstig godsbesef, innige wijze van bijbellezen, gemeenschapszin en open blik naar de samenleving voegen de aandacht voor de levende waarheid en het verstaan van de traditie ineen. Hij zoekt verbinding tussen het gezag van de

gereformeerde belijdenis en de persoonlijk ervaren waarheid. Wie niet wil verstenen en star-conservatief worden, moet rekening houden met het innerlijk van de hedendaagse mens, zijn verstand, gevoel en wil en zijn zoektocht naar geloof en zingeving. Hierin ligt Jonkers gereformeerd-ethische inbreng in het gereformeerd protestantisme van de laat negentiende en vroeg twintigste eeuw. In de spiritualiteit van Jonker ligt het accent bij een God die zijn ongekende gang gaat vol donkere majesteit⁸⁴⁹ en die - nochtans, mijn God - de hemelse Vader is. J. Hoek omschrijft deze bijna paradoxale spiritualiteit van de omgang met God, die tegelijkertijd oneindig ver boven ons verheven én ons innig nabij is, als 'tedere majesteit'.

'Dat er een geloofsrelatie mogelijk is, is te danken aan God die de goddeloze rechtvaardigt. Dat wil zeggen dat Hij een weg baant om met mensen die dit niet waard zijn in contact te komen en hen genadig, ondanks alle schuld aan hun kant, als zijn kinderen te aanvaarden. (...) Wat Johannes individueel mocht ervaren, dat ervaart de kerk als geheel op de Pinkstermorgen. "Hij legt zijn rechterhand op mij." Tedere Majesteit.'⁸⁵⁰

Calvijn meent dat het gereformeerd protestantisme de houding van een schildwacht in het leger van de heiligen van God moet beoefenen.⁸⁵¹ Dit beeld kunnen we op Jonker toepassen. Hier staat een schildwacht van de eeuwigheid; hij volhardt op zijn post, is waakzaam tegen gevaar, legt verantwoording af en ziet uit naar de aflossing.

849 'God moves in a mysterious way', openingsregel in het lied van William Cowper (1731-1800), vertaald door Jan Willem Schulte Nordholt (1920-1995) en opgenomen als gezang 447 in *Liedboek voor de kerken* 1973 en als lied 943 in *Liedboek, zingen en bidden in huis en kerk* 2013.

850 Jan Hoek, *Tedere Majesteit. Omgang met God in gereformeerde spiritualiteit*, Zoetermeer 2015, 7,13.

851 Noordmans, 'Gereformeerd-ethisch', *VW* dl 3, 394.

6 CONCLUSIES EN PERSPECTIEF

6.1 Opbouw

In dit slothoofdstuk vatten we het betoog en de conclusies uit de vorige hoofdstukken samen. De gevolgtrekkingen van het onderzoek tonen het tegoed van Jonker aan, de actuele relevantie van zijn werk. Verder geven zij aanleiding tot vervolgonderzoek naar het gedachtegoed van anderen uit de tweede en derde generatie in de ethische traditie, met name om het gereformeerde aspect nader in beeld te krijgen. Na dit hoofdstuk volgt een beknopte samenvatting - *résumé* in de Franse, *summary* in de Engelse en *Zusammenfassung* in de Duitse taal.

6.2 Conclusies

De onderzoeksvraag in hoeverre Jonkers gedachtegoed herkenbaar is als een uiting van gereformeerd-ethische spiritualiteit, is in dit proefschrift positief beantwoord. Zoals met name in hoofdstuk 5 is aangetoond, zijn bij Jonker typerende 'gereformeerde' kenmerken voluit aanwezig. Hij stelt de soevereiniteit van God - 'De Heer is God en niemand meer' - voorop. Hij legt de vinger bij het unieke werk van Christus. Hij verstaat de Schrift van binnenuit als woord van God. Hij buigt het geloofsleven van de enkeling toe naar vormen van gemeenschap en erkent daarbij de blijvende betekenis van de confessie van de kerk die steeds om nieuwe verwoording vraagt.

Met zijn aanleg voor wetenschap, openheid voor de cultuur, aandacht voor het persoonlijke en oriëntatie op de plaats van de kerk in de samenleving is Aart Jonker een ethisch theoloog uit de tweede generatie. Hij kent het vernieuwingskarakter van de ethische beweging, die zich richt op de vraag hoe Gods openbaring binnenkomt bij de mens. Jonker stelt de levende Heer in het middelpunt. Aangeraakt worden door de persoon van Jezus Christus is een existentiële gebeurtenis, eerst voor het hart met zijn affectie en vervolgens voor het verstand met zijn reflectie. Wanneer het niet eerst door de eigen persoonlijkheid is heen gegaan, is spreken over het geloof vergeefs. God heeft de mens naar zich toe geschapen en de mens als beeldrager van God heeft het elementaire vermogen God te zoeken. Jonker beweegt zich in de lijn van Calvijn, Vinet en de ethische vaders die uitgaan van de *sensus divinitatis*, het natuurlijke besef van het bestaan van God. In de ontmoeting met God zijn mensen een ontvangende en meespe-

lende partij. Zij kunnen zich zo thuis voelen in de Schrift dat God hen meeneemt in zijn liefde, de zonde verzoent en hen tot sterk verlangen naar God brengt. De Bijbel is dan het document van godsgemeenschap waarin openbaring en geloof elkaar ontmoeten. Het geloof in overgedragen heilsfeiten - onbegrijpelijk, verwonderlijk, aanbiddelijk - is gegrond op een objectieve werkelijkheid en wordt subjectief beleefd.

Jonker ziet hoe de ethische richting losraakt van haar wortels. De grens tussen het goddelijke en menselijke vervaagt door de toenemende gerichtheid op het zelfbewustzijn en menselijk vermogen. De ethische theologie vlakt af wanneer het metafysische van de Heilige Geest plaatsmaakt voor de empirische oefeningen van de menselijke geest. Het proefondervindelijke van het geloof schiet dan wijsgerig of psychologisch door. Theologie wordt cultuurfilosofie en gevoelens worden vertolkt in termen van schoonheid, stemming en sfeer. Het gaat Jonker niet om de autonome cultuurmens, maar om de mens die voor het aangezicht van de Allerhoogste wordt gedaagd. Voor Jonker is beleven niet hetzelfde als ervaren. Sterker nog: ervaren is vaak het tegendeel van wat goed voelt. We hebben dat in Jonkers opvatting van het lijden gezien. In de ervaring ligt voor Jonker het besef dat hij tegenover God en het Woord niet op gelijke voet staat. De mens moet zijn grens weten. Jonker blijft orthodox in zijn geloofsopvatting, ook wanneer in de ethische stroming soms de indruk wordt gewekt dat de waarheid binnen eigen bereik komt te liggen. Alleen Christus is de levende waarheid. God is Persoon en achter 'Gods vriend'lijk aangezicht' ligt zijn wijze Vaderschap met lichte en donkere zijden. God schikt, ordent de gebeurtenissen in het leven op een wijze waar een mens niets van begrijpt. God, die regeert, kan ingrijpen in de natuur, zonder dat het te verdedigen is. Jonker denkt over God 'van bovenaf'. Het van huis uit meegekregen geloof is hij trouw gebleven.

Jonker ademt in de gereformeerd-ethische spiritualiteit - een begrip dat later door De Vrijer als zodanig is verwoord en waarin naar verbinding wordt gezocht tussen vitale godsdienstige bloedaders. Bij Jonker vinden we de noties van een persoonlijk geloofsleven, het terugkerend beroep op het geweten - in samenhang met God en anderen 'consciëntie' genoemd - en het besef dat het voor een mens op redding en behoud aankomt. De mens is individu maar geen individualist; hij heeft de banden van het geloof nodig waarin gemeenschap met anderen wordt ontwikkeld. Jonker probeert een balans te vinden tussen traditie en originaliteit. Bescheidenheid siert, waar we staan op de schouders van het voorgeslacht. Op den duur voelde Jonker zich in het gewone ethische klimaat waar hij de verdieping miste niet meer thuis.

Door zijn persoonlijkheid oefende Jonker invloed uit en trok een diversiteit aan mensen aan. Na innerlijke strijd en veel bezinning over God, leed en levensraadsel kwam zijn ware identiteit als uit een smeltkroes tevoorschijn. Jonker graaft diep, dat blijkt ook uit de wijze waarop hij zijn rouw draagt, het verdriet ondergaat en de weg volgt die voor hem ligt. Ook anderen leert hij het heilige met ontzag te benaderen, hij brengt hen op een hoger levensplan en respecteert hun eigenheid. Zijn godsdienstige geest uit zich in paradoxen om het onzegbare te kunnen zeggen. Het paradijs ligt in het hart van de woestijn. De weg naar het Vaderhuis gaat door de gebrokenheid heen. Niet eerder dan in verliezen en bezwijken ontdekken we wat overwinnen en verrijzen is. Jonker past overigens niet in het frame van een romanticus die het lijden cultiveert. De stijlfiguur van de paradox en het gebruik van het woord 'nochtans' vormen een bedding waardoor het bedreigde leven verder kan stromen. Het lijden willen ontlopen zou de persoon ontkrachten; alleen in een creatieve geloofshouding kan hij smart sublimeren naar hoop.

De aarde is te klein voor wie God waarlijk loven wil.⁸⁵² Jonker is een vooruitgangsdenker in eschatologisch perspectief. Het aardse leven is voorlopig en hij pelgrimert op het pad van heimwee naar God. Na de dood en de voltooiing van de wereldgeschiedenis ontvouwt zich de volle gemeenschap met God en alle heiligen in het eeuwige leven. De schepping maakt zelf onderscheid tussen het hier en nu en het daar en straks. Daarbij ziet Jonker dat de heilsverwachting van de enkeling is ingebed in de grote mondiale wending die God voor ogen staat bij de komst van zijn Koninkrijk in heerlijkheid. Anders gezegd: het begon goed en het komt goed.

6.3 Het tegoed van Jonker

Jonker reikt ons punten van aandacht aan die in de theologische discussie op het protestantse erf duidelijker naar voren mogen komen dan nu het geval is.

We noemen zijn oriëntatie op de persoonlijkheid. Ieder mens is uniek en heeft zijn levensgeheim. Het gaat erom het eigene te respecteren en de persoon te verbinden aan God die de harten kent.

Jonker heeft zijn visie op de kerk. Ze kan pluriform zijn, maar ze mag niet pluraal zijn, omdat het evangelie - 'niet naar de mens, wel voor de mens' - eenduidig

852 Parafraze van de zin 'De aarde zelf is veel te klein voor wie U waarlijk loven wil' uit het Engelse passielied 'When I survey the wondrous cross', dat vertaald als 'Als ik het wond're kruis aanschouw' en 'O kostbaar kruis, o wonder Gods' in de eerder genoemde liedbundels uit 1938, 1973 en 2013 te vinden is.

is. Hij leert naar verbindingen te zoeken en hoopt op geestelijke groei tussen de richtingen, zodat de zielen aan Christus worden toegewijd.

Jonker ervaart de vragen over de schaduwzijde van het leven. God ontvouwt zijn schatten in de diepte van het leed. Het is opnieuw tijd voor de ontwikkeling van een theologie over het menselijk lijden, het levenseinde en wat daarna wacht - de eeuwigheid zelf, waarover Jonker het heeft.

Ooit klonk het 'daar en straks' in bijna alle kerkliederen door. Het lijkt in actuele theologische ontwikkelingen meer buiten beeld te zijn geraakt. Toch blijft het uitzien naar de nieuwe hemel en de nieuwe aarde wezenlijk voor het christelijk geloof.

Bijna een eeuw na Jonkers heengaan is er veel veranderd in het Nederlandse kerkelijke landschap. Toen de ethische richting aan het begin van de Tweede Wereldoorlog verdween, verplaatste de beweging zich binnen het hervormd-kerkelijke stromenland. Uitlopers zijn er in - wat H. Berkhof noemde - de 'midden-orthodoxie' die in bepaalde opzichten is opgevolgd door *Op Goed Gerucht* als vernieuwingsbeweging van protestantse theologen. De meer gereformeerd-ethisch georiënteerde flank van de richting, waarin we de erfenis van Jonker plaatsen, verspreidde zich vooral in kringen van de Confessionele Vereniging en de Gereformeerde Bond. Men las er de pastoraal-bevindelijke meditatie van Jonker over een zoekend mens en een vindbare God. Dat gebeurde ook in het midden van de kerk - bijvoorbeeld in de periodiek *In de Waagschaal* - waar de betekenis van de beide Jonkers nog lang na ebde. Gereformeerd-ethische sporen zijn aanwijsbaar in geschriften als de Open Brief (1967), het Getuigenis (1971) en het Hervormd Pleidooi (1994). Inmiddels vervagen binnen de Protestantse Kerk in Nederland vroegere scheidslijnen. Er is een toenemende verbondenheid tussen de oude modaliteiten van 'confessie' en 'bond' met meer charismatische of evangelicale elementen. De openheid, ruime vormgeving en geloofsinbreng van Jonker kunnen ertoe bijdragen dat een eigentijdse orthodoxie het geloof op goede gronden stoelt. Ook in deze tijd komt in de evangelieverkondiging de heilige, persoonlijke en soevereine God aan het woord. Het gaat in de verkondiging over heel het leven, dus over sociale, diaconale en ecologische thema's. Tegelijkertijd gaat het in de kern over God en de ziel. Wereldwijde oecumene kan het heilig vuur van het geloof in de levende Christus weer aanwakkeren. De vraag 'of God mij wel wil' komt eerder dan de vraag 'of ik God wel wil'. Als werkprincipe van godsdiens geldt: we worden door God liefgehad, dus kunnen we liefhebben. Het zou onterecht zijn om Jonker als 'voorvechter van rechts' te typeren. Partijman is hij zeker niet. Wie 'existentieel' kan denken, reikt andersdenkenden de hand en zoekt het wezenlijke gesprek. Je kunt op verschillende posities in de kerk en in de wereld staan en toch God en elkaar toebehoren.

Jonker toont begrip voor mensen die buiten de kerk raken. Inmiddels rekent de meerderheid van de Nederlanders zich niet of niet meer tot een kerkgenootschap, maar er is wel een hang naar religiositeit. In de zoektocht naar nieuwe verbanden is het goed de rol van religie en zingeving in het publieke domein voortdurend aan de orde te stellen. Mensen die God niet helemaal los kunnen laten, ook al hebben ze Hem doodverklaard, worden soms achtervolgd door godsdienstige vragen. Nu alomvattende denksystemen en 'grote verhalen' minder invloed hebben, willen mensen vooral aan *human history* hun persoonlijkheid spiegelen. In een mensenverhaal treedt het relatieve van het leven op een andere manier naar voren dan in een abstract concept. De maatstaf ligt bij het al of niet tot vervulling zien komen van eigen wensen. Het is verfrissend om de stem van Jonker te horen die in zijn leven God ter sprake brengt. Hij laat blijken dat het geloofsleven vooral een zijswijze is, de praktijk gaat aan de theorie vooraf. In zijn spiritueel getuigenis benadrukt hij het gelijkvormig zijn aan Christus en de thuisreis van pelgrims naar de eeuwigheid. Hij legt de betekenis van vreemdelingschap uit, evenals de vraag wat het is om als reisgenoot met anderen onderweg te zijn naar de stad van God. Hij doet dit in eeuwigheidstaal, gericht op de verheerlijking of voltooiing van de wereld. Zijn krachtige persoonlijkheid schept een heldere overtuiging die in een seculiere samenleving kan doorklinken. Jonker geeft aan dat geloof geen product is van het menselijke brein. 'Waar was jij toen Ik de aarde maakte?' zei God tegen Job. Voor cultuurchristenen en mensen die zweven tussen geloof en ongelooft kan de inbreng van Jonker leiden tot een meer bewuste participatie in de grote traditie van het christendom. Soms geeft dat de prikkel om aansluiting te zoeken in kringen van (kerkelijke) gemeenschap. Door de obsessie voor *social media*, *online* profiel en technische expertise ligt een sociaal isolement op de loer. In de maatschappij, bijvoorbeeld in de Covid-19-periode, is gebleken dat deze drang naar digitalisering noodlottig is voor de bevordering van onderlinge relaties. Jonker had meer dan een eeuw geleden beperkte communicatiemiddelen, maar hij bezocht mensen en investeerde in fysiek persoonlijk contact. Juist in een gerobotiseerde samenleving waarin de mens zichzelf overbodig dreigt te maken, is persoonlijk contact een noodzakelijke correctie.

Vormgeven aan de evangelieboodschap gebeurt met het oog op de toekomst. Hoe gaat het verder wanneer de secularisatie de evangelicale geloofsbeleving inhaalt? Hoe gaat het verder wanneer straks het tijdperk voorbij is van de *selfie*, een therapeutisch godsbeeld, het zachte, lieve religieuze gevoel van kwetsbaarheid, *happinez* en *mindstyle*, trots op jezelf zijn, *shoppen* en 'doen wat bij mij past'? De spiritualiteit van Jonker kan een handreiking zijn bij onbeantwoorde vragen. Het vertrouwen en het geborgen zijn in God vormen de essentie van het bestaan. Het is de armzwaai van het geloofsleven die over het ideaal van maakbaarheid, aards geluk, ultiem genot, succes en welvaart heen gaat.

In tijden waarin het imperfecte en gebroekene van het leven zich aandienen en de vragen over het incasseren van het kwaad en de zin van het lijden de mens van binnen pijnigen, ontmoeten we bij Jonker een christelijk zelfbewustzijn waarin zowel de vreugde als het lijden bij het geloofsleven horen. Het bestaan moet geleefd, meer dan genóten worden. Jonker gaat zijn weg in afhankelijkheid, vraagt naar Gods goedheid en zoekt samenzijn met anderen die in hun tragiek ook geestelijk op de been moeten blijven. Soms scheidt dat een vrije ruimte onder de pijn, een ‘troost van het niet getroost zijn’, om dichterbij jezelf en God te komen en het niet alleen te dragen. Het niet uiteen kunnen drijven van de schaduwen van het leven klinkt in een hedendaagse modus als ‘durf wat ongelukkig te zijn’, maar dan wel in het geloof dat ook God in de kruisgestalte van Christus wonden heeft. Geloven is naar de opvatting van Jonker ongerijmd, nochtans aannemelijk, en het geeft veiligheid.

Een zure vrucht van de secularisatie kan zijn de angst voor wat genoemd wordt de ‘postmortale leegte’. Het ‘grote niets’ kan een bedreiging zijn. Jonker anticipeert op deze gevoelens wanneer hij in zijn uiteenzetting over de conditionele onsterfelijkheid zijn gedachten over de *annihilatio*, het tot nihil zijn gemaakt, formuleert. Voor hem is de keuze voor het leven met Christus een beslissende keuze tegen de leegte.

6.4 Voortgaand onderzoek

In het licht van wat we gevonden hebben in het werk van Jonker is het interessant om na te gaan hoe het gereformeerd-ethische tot uiting komt in de theologie van Jonkers tijdgenoten F. van Gheel Gildemeester en J.H. Gunning J.Hz. Een vervolgvraag is hoe het gereformeerd-ethisch spirituele heeft nagewerkt bij theologen uit de derde generatie zoals M.J.A. de Vrijer, M. van Rhijn en J.J. Stam. Daarbij kan ook de betekenis van tijdschriften als *Theologische Studiën* en *Pniël* worden belicht.

RÉSUMÉ

Résumé de la thèse 'Et pourtant mon Dieu. Vie, théologie et spiritualité de Aart Jan Theodorus Jonker'

Dans cette thèse, sur l'interface entre l'histoire de l'église et la théologie systématique, j'étudie le sens de la vie spirituelle de Aart Jan Theodorus Jonker (12 septembre 1851 - 6 juin 1928). Il était un théologien néerlandais de la deuxième génération du soi-disant mouvement 'éthique'. Dans cette étude, je pose la question dans quelle mesure les idées de Jonker soient reconnaissables comme expression d'une spiritualité réformée-éthique. Dans la tradition de la Réforme le terme 'réformée-éthique' se réfère à une croyance orthodoxe religieuse qui se combine à une sensibilité scientifique et culturelle.

Le chapitre 1 'Introduction' commence par un court aperçu de la société néerlandaise au tournant du siècle dernier incluant les statistiques de fréquentation des églises. Viennent ensuite l'état actuel de la recherche de la théologie 'éthique' en général et la recherche de Jonker en particulier. Dans un certain nombre de sous sections, il s'agit du développement de la théologie et du mouvement éthiques, en mentionnant les propriétés qui caractérisent ce mouvement. Ceci est important en permettant de placer Jonker dans son contexte.

Aux chapitres suivants, j'explore les facteurs environnementaux qui ont contribué à la spiritualité engagée et authentique de Jonker.

Le chapitre 2 'Vie et œuvre de A.J.Th. Jonker' contient en plus de son curriculum vitae, l'énumération de ses ouvrages et documents personnels imprimés ou autrement conservés. C'est la base de la vie de Jonker.

Le chapitre 3 'Contributions théologiques' est précédé d'un exposé sur la genèse des idées de Jonker. Des thèmes et aspects de son œuvre théologique apparaissent dans quelques excursions et reflètent la structure de son héritage spirituel.

Le chapitre 4 'Au sein de la société' donne un aperçu de la position de Jonker sur la société et les institutions. Certaines attitudes ont déterminé son côté missionnaire.

Au chapitre 5 'Ce que fait Dieu est juste et vrai', représente le portrait spirituel de Jonker. Nous comprenons son expérience de Dieu et la formulation de sa foi à partir des sermons et d'autres héritages trouvés en partie dans des recueils méditatifs. L'analyse de sa conscience de Dieu expliquera le titre principal de cette

thèse: 'Et pourtant mon Dieu'. La question de l'expression par Jonker d'une spiritualité réformée est donc ainsi résolue.

Le chapitre 6 contient les conclusions de cette recherche et la perspective que nous offre Jonker. La pertinence de Jonker et l'implication pour l'actualité convergent. A la fin de ce résumé français, j'explique aussi ma motivation pour cette recherche.

(1) Entre 1850 et 1940 le penchant 'éthique' était un courant important au centre de l'Eglise Réformée néerlandaise, à laquelle appartenait une bonne part de la population. Les 'Ethischen' (Ethiques) évoluèrent entre le modernisme libéral, menacé par une perte de définition de la foi, et l'orthodoxie traditionnelle qui risquait de se fossiliser en s'accrochant à l'héritage ecclésial. Avec esprit critique et ayant une conception élevée de l'idéal chrétien, les 'Ethischen' ont cherché une nouvelle compréhension du bien que la Réforme a apporté. 'Ethique' ici ne signifie pas en premier la morale ou l'éthique mais plutôt 'l'éthos', c'est à dire l'être le plus profond de l'homme. (Ci-après seulement la traduction française de 'ethisch' sera employée.) Il y a une vérité surnaturelle à laquelle Dieu confronte l'homme et à laquelle l'homme doit répondre avec liberté et responsabilité. La révélation spéciale de Dieu en Jésus Christ s'adresse d'abord au cœur et à la personnalité, ensuite à la raison. La Parole et l'Esprit de Dieu cherchent la conscience humaine créée comme un organe de réception. La foi, c'est l'expérience existentielle et intérieure de la rédemption et du pardon des péchés.

Pascal, Schleiermacher, Vinet, le Réveil et le 'Vermittlungstheologie' allemand forment les sources 'éthique'. La théologie 'éthique' elle-même n'a pas développé un système dogmatique, mais plutôt des prolégomènes, autant de points de départ pour théologiser. On utilise toujours deux termes: révélation et expérience, nature et grâce, foi chrétienne et pensée moderne, évangile et culture, christologie et anthropologie, foi de la communauté et psychologie. Là où les théologiens 'éthique' écoutaient avant de parler, ils étaient qualifiés d'indécis. Le principal des néo-calvinistes Abraham Kuyper se raillait de la théologie 'des moitiés'. Cela n'a pas rendu justice à un mouvement qui osait la franchise et prenait au sérieux l'historicité salutaire de la foi chrétienne.

D. Chantepie de la Saussaye (sa veine sanguine française est évidente) et J.H. Gunning jr. étaient les fondateurs 'éthique'. La jeune génération a été créée par J.J.P. Valeton jr., P.D. Chantepie de la Saussaye et Is. van Dijk. Jonker y appartenait aussi. La troisième génération de théologiens 'éthique' a suivi, afin que le mouvement reste tracé dans le paysage religieux néerlandais après la Seconde Guerre Mondiale.

(2) Le père Hendrik Jonker, veuf, se remariait et a fondé une famille nombreuse. Les trois fils sont allés étudier à Utrecht. Aart et son frère cadet Gerrit, ayant choisi la théologie, sont devenus pasteur comme leur père. Le frère Hendrik est devenu docteur en médecine. Aart a servi comme pasteur dans six communautés, villes et villages. Il était un homme large d'esprit, actif au travail, témoignant de l'amour pour le ministère et pour les gens. Il était aussi un pasteur et prédicateur de grand talent, œuvrant à la construction de la paroisse. Il épousa (la baronne) Truus van Haersolte van Haerst. Le professeur d'université Gunning a béni leur mariage dans l'église 'Nieuwe Kerk' à Amsterdam. Leur première-née mourut le jour de sa naissance. Après, leur fils Hans fut né. Mais le mariage n'a pas duré longtemps. A l'âge de 40 ans, Truus Jonker mourut des suites d'une maladie. Elle a été enterrée à Dordrecht, aux côtés de sa fille. De 1905 jusqu'à 1909 Jonker était professeur à l'université de l'Etat à Groningue, au nom de l'Eglise Réformée néerlandaise. Il a quitté cette fonction lorsqu'il fut bouleversé par un autre coup dur. Son fils Hans mourut à l'âge de 11 ans. Jonker comprit que de surmonter cette immense peine était ce qu'il devait à Dieu. Ensemble avec sa sœur Minet, qui s'occupait de lui, il est retourné dans la région d'où venait sa famille et s'est installé dans la grande maison 'Bella Vista' à Heerde, une de ses anciennes paroisses. Jonker restait actif en matière d'études, de publications, de sermons, de conférences et de visites. Dans la paroisse protestante à Heerde, il était le président de l'église. Il était aussi un hôte bienvenu chez la reine néerlandaise à Apeldoorn au Palais 'Het Loo' et il a mené plusieurs cultes dans la chapelle du palais. Aart Jonker fut enterré à côté de son fils, à Heerde. Sur sa pierre tombale on trouve le texte d'Apocalypse 7:17 'Dieu essuiera toute larme de leurs yeux'. C'est le message de Jonker: Les enfants de Dieu ont des larmes aux yeux. Ici c'est le temps de pleurer, la consolation suppose la douleur. Souvent Dieu met au lit dans le noir ses enfants les plus chéris. Mais tout changera en mieux dans la gloire éternelle.

(3) Quatre phases sont à distinguer dans le développement de la pensée théologique de Jonker.

a) La conscience religieuse 'surnaturelle', d'origine orthodoxe modérée. Certains événements se laissent expliquer par la raison, mais il reste aussi des mystères dans le gouvernement divin. C'est pourquoi il faut à l'homme un sentiment de dépendance et de respect pour les actes de Dieu.

b) Une attitude 'apologétique', transférée aux étudiants par les professeurs de l'université à Utrecht. Ils faisaient valoir le caractère objectif de la vérité et ils défendaient la crédibilité historique du christianisme. Ainsi la foi, fondée sur de bonnes raisons, pouvait résister à l'épreuve scientifique.

c) L'aspect 'éthique' de La Saussaye. Jonker y a découvert une théologie de contact où il y a de l'attention aussi bien pour la personnalité et le pouvoir d'amour de Dieu que pour la personnalité et la liberté de l'homme. Par le contact avec Gunning, Jonker s'est développé comme théologien 'éthique' indépendant. Chez lui la vérité vivante forme le point central. Ni la Bible, ni la doctrine ou l'église de confession, mais la personne du Christ.

d) L'influence de Søren Kierkegaard, qui a exigé de l'homme de devenir une personnalité face à Dieu. Une foi sans la douleur de l'expérience subjective est une foi 'sans conscience'. Jonker a introduit le penseur danois dans les régions néerlandophones. La conviction de Kierkegaard et son expression paradoxale correspondaient au caractère de Jonker et lui donnaient les mots percutants, la diction chargée et la dialectique de ses tournures de phrase.

La pensée de Jonker est consistante: les aspects surnaturels, apologétiques, 'éthique' et dialectiques restent présents. Peu à peu il y a eu plus d'approfondissement et un usage fréquent du paradoxe afin d'exprimer l'indicible.

Chez Doedes, la thèse de doctorat de Jonker portait sur un sujet néotestamentaire: l'historicité crédible des messages concernant la détention de Paul dans le livre des Actes.

Cependant, son vrai domaine serait la théologie pratique dans laquelle Van Oosterzee l'avait enseignée. Dans l'héritage théologique de Jonker manque d'un ouvrage principal. Son œuvre se manifeste dans les livres, articles, recensions, conférences imprimées ou gardées en manuscrit, réflexions exprimées dans des lettres et les cours universitaires. Comme éléments thématiques, j'exposerai sa conception de l'immortalité conditionnelle (les hommes sans Dieu n'existeront pas éternellement) et la question sociale (prendre parti pour les gens pauvres et défavorisés).

En 1905 dans son discours inaugural comme professeur à Groningue, il a établi le rapport entre la vie spirituelle personnelle et les études théologiques. Il a enseigné la théologie pratique (homilétique, liturgie, catéchisme, pastorat), la théologie biblique et l'histoire de la mission. De ses bulletins annuels je suture le sens et le contenu de ses cours. Jonker a plaidé pour le renouvellement de l'enseignement ecclésiastique. Comme prévu, il avait une grande influence sur la formation de la personnalité et de la manière de faire des futurs pasteurs. Il a été aussi conseiller du synode, ce qui montrait son attention pour l'église, tout en ayant un esprit critique sur cet institut national.

(4) En entretenant des relations avec les classes élevées ainsi qu'avec les classes humbles, il essayait de réduire les barrières sociales. Dans ses rapports avec la noblesse et la bourgeoisie, il s'irritait des nouveaux riches qui abandonnaient la

classe humble. C'était dans ses rapports avec les gens simples et sans prétention que Jonker réussissait le plus à être lui-même. Il partageait avec eux la condition humaine où les idéaux se trouvent hors d'atteinte et où il n'y a plus rien à cacher. Surpris par son destin, il doit comparaitre comme l'autre, nu devant Dieu. Dans la quête spirituelle de son âme, nous trouvons une oreille attentive, une parole et l'intimité de la prière. Jonker entretenait une grande tendresse pour les petits enfants, parce qu'ils vivaient de façon simple et naturelle. Une fois il a signé une lettre à un enfant seulement avec son prénom: Aart. Je donnerai de l'attention particulière aux deux frères Jonker. Aart a appelé son frère et collègue Gerrit de par son caractère plus doux, comme une huile parfumée, tandis qu'il s'est considéré lui-même plutôt comme la nourriture du pauvre.

La rivalité entre Kuyper et Jonker n'a pas seulement révélé leur incompatibilité des humeurs, mais aussi leurs différences théologiques. A l'idée néo-calviniste de la dominance de Kuyper, Jonker a opposé la notion biblique de se sentir étranger sur terre. Il était impossible d'anticiper sur le royaume de Dieu.

Il paraît vraisemblable que le professorat a été pour Jonker une charge dure. Est-ce qu'il sentait un manque de compétence auprès des autres professeurs? Pour ses étudiants il était surtout un guide. Pour la reine Wilhelmina, Jonker a plutôt été un confident.

Il n'était pas seulement lié aux institutions sociales par forme ou titre, mais il participait activement aux buts charitables. Dans son rôle de président de l'église à Heerde, il était social et ferme; il a supporté le pasteur local, parce qu'il connaissait de propre expérience la vie vulnérable d'un collègue.

Jonker éprouvait des difficultés à trouver sa voie parmi les mouvements ecclésiastiques. La polarisation nationale et municipale lui faisait mal. Les rencontres interhumaines étaient bloquées et il manquait une vision collective concernant l'église. Il n'était pas libéral, ne s'entendait pas avec le confessionnalisme et ne voulait pas non plus servir de marchepied aux 'étiques'. De plus en plus, il voyait disparaître du courant 'ethisch-irenisch' la notion orthodoxe et la force originelle de La Saussaye et de Gunning.

Nous pouvons caractériser Aart Jonker comme une personnalité émue, qui s'est fait beaucoup d'amis aussi bien à l'intérieur qu'à l'extérieur de l'église. Mais en même temps, des gens se sont éloignés de lui à cause de ses propos parfois explosifs et trop fermes. Dans sa prédication il a été prophétique et pastoral. Jonker a écrit neuf livres sur la vie spirituelle. Y inclus les rééditions et traductions, son œuvre couvre une période de près d'un demi-siècle. Jonker a atteint un large public en paroles et en écrits.

(5) Le titre 'Ce que fait Dieu est juste et vrai' provient d'un chant dans lequel l'homme se place sous la volonté de Dieu. Le chant est empreint de tension à

cause des épreuves que l'homme subit. Dieu sème bien des épines sur le chemin de notre vie et nous fait 'boire le calice jusqu'à la lie'. Le chant éveille respect, gratitude et louange envers Dieu qui est parfait, honnête, juste et digne de confiance, parce qu'en lui il n'y a ni injustice ni mal. Le chant offre de la consolation à ceux qui doivent emprunter dans la misère une voie inconnue. De tels mots touchent le cœur de la spiritualité de Jonker. Pourquoi cet homme, décédé il y a presque un siècle, a toujours quelque chose à nous dire? J'examine la manière dont Jonker a compris la souffrance. Il y a trois aspects.

a) Patrologique: Jonker a rendu sa propre souffrance à Dieu et ensuite il l'a acceptée de la main de Dieu comme la part assignée paternellement. Dans sa vie avec Dieu Jonker a lutté pour s'assujettir à la providence du Père. Plus nous sommes imprégnés dans la vie spirituelle avec Dieu, plus la souffrance qu'il nous impose s'alourdit.

b) Christologique: En Christ, le Rédempteur, nous voyons l'œuvre d'amour de Dieu. Par la souffrance de Christ la vie est purifiée du péché. En Christ, il s'agit surtout de l'amour de Dieu qui se donne et qui s'abaisse; l'aspect juridique de la satisfaction est comme mis de côté. Pour Jonker la souffrance humaine, c'est 'porter la croix' quand la douleur est liée à la foi chrétienne.

c) Pneumatologique: Il faut que la souffrance se laisse immerger dans le Saint-Esprit. Cela ne demande pas de transformation (changement physique), mais de transsubstantiation (changement de l'être). Nous sommes entraînés dans la souffrance par laquelle le Christ a été absorbé. Il s'agit d'un acte volontaire de changement qui doit avoir lieu dans l'homme lui-même. Ce renouvellement spirituel, aussi bien passivité sacrée qu'activité sacrée, est le fruit du travail intérieur continu.

Le surnom de 'Job' refait surface dans la spiritualité de Jonker. L'expérience religieuse de la personne biblique Job sert d'illustration à sa propre vie. Le mot-clé paradoxal 'nochtans' ('et pourtant') a aussi son importance. Sur la voie de l'adversité, de la peine et du désespoir, c'est dans le 'et pourtant' que se présente le virage vers la bonté de Dieu; aucun n'aurait pu s'y attendre. Que la foi soit personnelle et en même temps qu'elle soit vécue dans des cercles de personnes et collectivités, nous le verrons dans un paragraphe suivant. La différence entre Eglise et paroisse ne paraît pas aussi grande qu'on le pensait. Dans le paragraphe sur l'eschatologie, nous verrons l'attente du salut. Les 'dernières choses' ne concernent pas seulement la fin du monde, mais aussi le retour du Christ, le jugement dernier et la révélation du nouveau ciel et de la nouvelle terre. Mais tant que le jour du jugement dernier n'est pas encore arrivé, la mort arrivera d'abord pour chaque homme. L'espoir de Jonker se fonde sur les visions de la Bible. Par le paradoxe 'la possibilité de l'impossible' il conteste sa conviction que la vie d'ici

et maintenant s'achèvera dans la vie de l'au-delà et plus tard. Jonker a une religion dualiste qui lui donne la possibilité de voir plus loin et de transformer sa douleur en confiance fondamentale.

En colorant le portrait de Aart Jonker nous confirmons l'hypothèse que sa vie spirituelle est importante pour la compréhension de la pensée réformée-éthique'. Il s'agit ici de la reconnaissance de la souveraineté divine, de l'estimation de l'autorité de l'Écriture sainte et l'engagement avec l'église et sa confession.

Pour Jonker ce que Dieu pense de l'homme précède ce que l'homme pense de Dieu. C'est par la spiritualité d'être pêcheur et mendiant que l'homme apprend à connaître Dieu en Jésus Christ et qu'il désire la communion personnelle avec Dieu.

Jonker est très respectueux de l'Écriture sainte, ce qu'il a prouvé par ses mots historiques: « Si un texte ne vous plaît pas, efforcez-vous de plaire au texte. ». Il adhère à une théorie d'inspiration organique: le souffle divin a animé les écrivains conscients et indépendants, c'est ainsi que les paroles de Dieu ont été transcrites. Dans l'Écriture on peut distinguer un aspect humain, mais cela n'enlève rien à la crédibilité de la Parole ni aux grands faits salutaires. A travers des temps d'insensibilité, les promesses de Dieu l'ont soutenu.

La 'croyance de la communauté' est aussi pour Jonker une expression 'éthique' de la confession de l'église. L'individu se rattache à la foi universelle qui traverse les communautés. Des confessions classiques - exprimant une expérience collective dont Jésus Christ est le centre - y appartiennent, mais sans être suivies à la lettre. Jonker a prêché à partir du Catéchisme de Heidelberg et n'a pas hésité de traiter aussi les thèmes 'sévères'. Il a considéré la discipline ecclésiastique comme une affaire médicale et non juridique.

Authentiquement orthodoxe, avec une piété personnelle enracinée dans une vérité objective, sensible à la culture et aux sciences, ouvert à la société et compatissant avec autrui, c'est ainsi que Jonker a vécu parmi le monde. Il était une des personnes agissant comme intermédiaires entre la foule orthodoxe et l'élite 'éthique'. Cette différenciation de la communauté religieuse est définie par éthique de droite, éthique orthodoxe ou éthique réformée.

6) De Jonker nous pouvons apprendre que l'homme est une personnalité unique, liée à son Créateur. Dans des temps où se montrent l'imperfection et la rupture de la vie et où l'homme est torturé par des questions sur le mal et le sens de la douleur, on cherche un soutien. Jonker a développé une conscience chrétienne dans laquelle la joie et la souffrance font partie intégrante de la vie spirituelle. Ses pensées sur la fin de la vie, le nouveau ciel et la nouvelle terre peuvent nous aider à rester debout. Grâce à l'apport de foi de Jonker, une orthodoxie moderne peut être transposée aux temps présents et amener à une conscience mission-

naire et une croissance de l'église. Pour contrer la sécularisation du cœur, il faut qu'il s'agisse non seulement de thèmes sociaux, diaconaux et écologiques, mais surtout du Dieu saint et de l'âme. Des concepts de pensées universels et de grandes histoires perdent leur influence. Alors il est rafraîchissant d'écouter l'histoire de Jonker, qui parle de Dieu 'd'en haut'. Spirituellement, il remplit le vide par des pensées concourant à suivre Christ, à la réflexion sur soi et vers le ciel. Il explique la signification du pèlerinage, ainsi que ce que cela représente d'être comme pèlerin avec les autres en route vers la ville de Dieu. Il le fait en langue éternelle tourné vers une pensée en progression. Pour les chrétiens sociologiques et personnes en quête de Dieu, la contribution de Jonker peut conduire à une participation plus consciente à la grande tradition du christianisme. Un descendant de la famille Jonker, Han Jonker a écrit: « En écoutant Jonker, je ressens le témoignage d'un homme sincèrement croyant qui peut nous enseigner. Le respect pour mon grand-oncle en a été renforcé ». Des chercheurs religieux modernes, bien qu'ils soient sur un terrain de vie très différent de celui de Jonker, sont touchés par sa conscience de Dieu. La confiance en Dieu dépasse l'idéal de la faisabilité, du bonheur terrestre, de la jouissance ultime et du succès et elle dépasse même la misère.

Motivation: C'est à Heerde que j'ai été touché par la signification de Jonker. En 1982, cent ans après qu'il était pasteur de cette paroisse, je suis devenu un de ses successeurs. Comme jeune étudiant, dans les années 70, j'avais déjà lu certains de ses livres. A Heerde, j'ai eu des informations surtout orales, par des paroissiens qui avaient connu 'le professeur' personnellement. En 1998, j'ai écrit une étude de licence sur A.J.Th. Jonker au sujet de la théologie pratique. En 1999, j'ai publié une biographie théologique titrée 'Dagmens en nachtmens tegelijk' ('Homme de jour autant qu'homme de nuit'). Et voilà, en 2020, cette thèse de doctorat sur Jonker au sujet de la spiritualité réformée.

SUMMARY

Summary thesis 'Nevertheless my God. Life, theology and spirituality of Aart Jan Theodorus Jonker'

In this thesis at the interface of church history and systematic theology I conduct research on the essence of the religious life of Aart Jan Theodorus Jonker (12 September 1851 - 6 June 1928). He was a Dutch theologian from the second generation of the so-called ethical movement. I am asking the question to which extent Jonker's beliefs are recognisable as an expression of the reformed-ethical spirituality. In the tradition of the Reformation the term 'reformed ethical' refers to a denomination that allows an orthodox belief to blend with openness of science and culture.

Chapter 1, Introductory part, starts with a short outline of the Dutch society around the previous turn of the century and the numerical ecclesiastical relationships. Next comes the state of research on the ethical theology in general and Jonker in particular. In several (sub)paragraphs we read about the development of the ethical theology and direction, mentioning the characteristics of this movement. This is of importance to outline a background of Jonker. In the following chapters we discover the environmental factors that have contributed to the imaging of Jonker's authentic and committed spirituality.

Chapter 2, Life and work of A.J.Th. Jonker, contains the curriculum vitae as well as the reference of his writings and ego documents, both published or otherwise preserved works.

Chapter 3, Theological contributions, is preceded by an explanation of the occurrence of Jonker's thinking. Themes and substantive aspects of his theological oeuvre will be considered by way of certain digressions. They display the structure of his spiritual legacy.

Chapter 4, In the midst of society, gives insight into Jonker's position between people and institutions. Relations determined his focus in the religious formation.

Chapter 5, What God does, is done well, is the spiritual outline of Jonker. Several sermons partly from meditative bundles and other legacy show us his perception of God and the expression of his faith. Discussing his spiritual knowledge explains the main title of this thesis 'Nevertheless my God'. The question re-

garding Jonker's expression of a reformed ethical spirituality will be answered as well.

Chapter 6 incorporates the final conclusions of this study and the perspective that Jonker offers us. Jonker's works and the conclusion in relation to the actuality nowadays will fall into place.

At the end of this English summary I will also elucidate my motivation concerning this study.

(1) Between 1850 and 1940 the 'ethical direction' was the important movement amidst the Dutch Reformed Church. A great part of the population belonged to this 'national' church. 'Ethical people' shifted between liberal modernism, that was about to dilute, due to the loss of the definition of faith and the traditional orthodoxy that - because of preserving the legacy - was close to disappear. 'Ethical people' tried to understand the positive side of the Reformation with a critical and high conception of the Christian vision. 'Ethical' does not only point at morality or ethics (as we usually think) but at the 'ethos', the essence of a human being. There is a supernatural truth with which God confronts all human beings who, in turn, need to answer this in freedom and responsibility. The remarkable revelation of God in Jesus Christ focusses on the heart first, as this contains one's personality. After that it focusses on the mind. The Word and the Spirit of God seek to find one's conscience, an innate function of human kind. Faith is the existential, inner experience of redemption and forgiveness of sins. Pascal, Schleiermacher, Vinet, the Réveil and the German 'Vermittlungstheologie' are the ethical sources. The ethical theology did not develop a dogmatic system but created prolegomena, principles to theologise. Two words were always mentioned: revelation and experience, nature and grace, Christian faith and modern thinking, gospel and culture, Christology and anthropology, faith of the congregation and psychology. Even though ethical theologians listened before speaking, some people described them as being vague. Abraham Kuyper, the leader of the neo-Calvinists scoffed at the theology of 'halves'. He did not do justice to a movement that was brave enough to face openness and took the historical salvation of the Christian faith serious.

D. Chantepie de la Saussaye (his French roots are quite visible) and J.H. Gunning Jr. were the ethical founders. The younger generation was deployed by J.J.P. Valeton Jr., P.D. Chantepie de la Saussaye and Is. van Dijk. Jonker was one of them. The third generation of ethical theologians followed, enabling one to track down this movement in the Dutch religious landscape, even after the Second World War.

(2) Father Hendrik Jonker remarried when he was a widower and was blessed with a big family. His three sons studied in Utrecht. Aart and his youngest brother Gerrit studied theology and became a pastor, just like their father. Brother Hendrik got his doctorate in medicine and became a general practice doctor. Aart worked in six congregations, both in villages and cities. He was a versatile and hardworking man, loving both his ministry and the people. He was also a talented preacher who built up the church. He married Truus van Haersolte van Haerst, a baroness. Their marriage was confirmed by professor Gunning in the Nieuwe Kerk of Amsterdam. Their first child, a little girl, died on the same day when it was born. Their next child was a boy who they called Hans. Their marriage did not last very long as Truus got sick and died when she was only 40. She was buried in Dordrecht next to her little daughter. From 1905 to 1909 Jonker was a professor on behalf of the Dutch Reformed Church at the University of Groningen. He resigned after another disaster took place. His son Hans died when he was only 11 years old. Jonker thought of it as a mission of God to live through his grief. Together with his sister Minet, who took care of him at that time, he returned to the region where his family came from. They moved into 'Bella Vista', a big house in the old community Heerde. Jonker remained active in study, publications, sermons, lectures, correspondence and visits. In the church congregation he led the management. He was also a common guest at the Dutch queen and preached at church services in the chapel of the royal palace in Apeldoorn. Aart Jonker was buried next to his son in Heerde. The following text from the vision described in Revelation 7:17 is written on his headstone: 'God will wipe away every tear from their eyes' (NKJV). It is Jonker's message: God's children have tears in their eyes. Here on earth is a time to weep, as consolation assumes hurt. God oftentimes puts His dearest children to bed in the dark. However, all is well when they enter the eternal glory.

(3) There are four phases in the development of Jonker's theological thinking.

a) The 'super naturalistic' expression of his faith that he learned from his orthodox-thinking parents. Some events can only be understood through reasoning, but some mysteries can only be ascribed to divine providence. This should lead human kind to a feeling of dependence and reverence towards the works of the Almighty.

b) An 'apologetic' way of thinking, passed on to their students by professors in Utrecht. The objective character of the truth was argued and the historical reliability of Christianity was defended. Accordingly, faith that is based on solid ground can stand any scientific test.

c) The 'ethical' of La Saussaye. Jonker discovered a contact-theology in which the personality and mighty love of God as well as the personality and freedom of

human kind receive attention. Partly thanks to Gunning, Jonker grew into an independent ethical theologian. The Bible, the doctrine nor the church are the core of Christian faith but Jesus Christ, the living truth, will always be, according to Jonker.

d) The influence of Søren Kierkegaard, who insisted the people to become a personal individual before God. Faith without the pain of the subjective perception is 'unconscionable'. Jonker introduced the Danish thinker into the Dutch field of language. His conviction and 'paradoxical' speech fitted well with Jonker's character which became quite lively and dialectic.

Jonker remained consistent in his way of thinking, leaving the supernatural, apologetic, ethical and dialectic aspects apparent. Nevertheless, consolidation when learning about the seriousness of life and the frequent use of paradoxical speech took place along the way as well.

From professor Doedes in Utrecht, Jonker received a doctorate on a New Testament topic: the reliable, historical data in the messages about Paul's imprisonment in the book of Acts. However, his actual field of expertise is the practical theology which Van Oosterzee taught him. The magnum opus from Jonker's theological legacy is missing. His body of work consists of different pieces, articles, book reviews, lectures, sermons and written reflections. I will highlight his view on conditional immortality (people will perish in hell without God) and the social issue (partisanship for the underprivileged people).

In 1905 he made a connection between a personal religious life and theological study during his inaugural speech as a professor in Groningen. He taught practical theology (homiletics, liturgy, catechetical and pastorate), biblical theology and mission history. His annual reports show the nature and content of his lectures. Jonker pleaded for educational innovation. As expected he had a great influence on the development and growth of student pastors. He was also the Synods' advisor, showing his interest in the church while being critical of the national institution as well.

(4) When associating with both poor and rich people he tried to break down social barriers, what the upper class did not always appreciate and support. When interacting with plain people who were poor in spirit he could truly be himself. With them he shared the 'condition humaine' in which it becomes clear that ideals cannot always be achieved in this life and there is really nothing to hide. He became aware of his own fate and was humble before God. A listening ear, encouraging words and intimate prayer were part of the pastoral care he provided. Jonker had a great love for children, as they were open, honest and straightforward. He once signed a letter to a child with only his first name: Aart. I do pay

attention to 'both of the Jonkers'. Aart called his brother Gerrit 'fragrant oil' because of his gentle and tender nature, while comparing himself to a 'stew'.

The rivalry between Kuyper and Jonker did not only reveal their incompatible characters but also their different theological principle. While Kuyper talked about power within neo-Calvinism, Jonker focussed on the biblical notion concerning Christians' alienhood, to be a stranger and pilgrim.

Jonker's professorship did not last long. Did he look up to other professors? He was mainly a guide for his students and a confidant of Queen Wilhelmina at 'Paleis Het Loo'.

Jonker was not just a formality or an important name for the social institutions as he was devoted and actively involved in charity. When leading the management in the local church he acted socially and bold, supporting the pastor in whatever way he could using his knowledge of both the vulnerable side of a pastor's life and the church organisation.

Jonker did have difficulty to find his way in all the different ecclesiastical movements within the church. The polarized relations in the country and communities hurt him. People stopped meeting each other and there was no shared vision on how to be a church. He was not liberal, was not on good terms with the confessionalists and did not want to join the ethical people. He realised that the orthodoxy and original influence of La Saussaye and Gunning was disappearing from the ethical scene.

Aart Jonker can be characterised as an amicable personality who made many friends both inside and outside the church. He also alienated people from himself due to his often passionate and strong words. His sermons were prophetic and pastoral. Jonker has written nine bundles concerning spiritual life. His work, including reprints and translations, spans a total of almost half a century. Jonker reached a wide audience both in his speaking and writing.

(5) The song 'What God does, is done well' is about people who let God take the lead. It talks about stress due to hardships and tribulations. God 'plants thorns' on the path of life and he 'offers me the cup of suffering'. The song causes people to be in awe of God. It is also a call to thank and praise God who is perfect, without sin, honest, righteous and trustworthy. The song comforts people in need who do not understand God's plans with them and they show the core of Jonker's spirituality. What has this man, who died almost one century ago, got to say to us? We will dive into Jonker's view of suffering and divide it into three aspects.

a) Patrological: Jonker put his own suffering into the hands of God and accepted the part that his loving Father laid on him. Jonker's walk with God was a struggle to accept God's providence. The more we live in community with God, the heavier the weight on our shoulders gets.

b) Christological: In Christ, the Saviour, we can see the hand of a loving God. Through his suffering Christ cleansed us from sin. In Christ, it is mainly about the self-degrading and granted love of God. All through His unconditional and unceasing vigour, with less focus on the juridical satisfaction. When suffering is linked to the Christian faith Jonker calls it 'bearing a cross'.

c) Pneumatological: Suffering should immerse with the Holy Spirit. It does not ask for transformation or transfiguration, but for transubstantiation or change of life. We experience Christ's suffering while being willingly transformed. This spiritual renewal, which is the fruit of constant internal work is both a holy passivity and a holy activity.

Within Jonker's spirituality his nickname 'Job' becomes visible, as he compares his walk of faith to the life of Job as described in the Bible. Furthermore, there is the paradoxical keyword 'nevertheless'. This word changes adversity, sorrow and desperation into God's unexpected goodness. The fact that faith is both a personal and shared conviction becomes visible in the next paragraph. The distinction that Jonker makes between church and congregation appears to be less than thought. In the paragraph about eschatology we can see the salvation that Jonker hopes for. 'The End Times' do not just cover the end of this world but also the coming of Christ, the final judgement and the revealing of the new heaven and earth. Yet, until the day of judgement all will die first. Jonker put his hope in the visions described in the Bible. Via the paradox ('the possibility of the impossible') he fights his conviction that this present life will be completed in the life to come. Jonker thinks dualistically which gives him the strength to look ahead and turn his sorrow to trust.

By outlining Aart Jonker's spiritual portrait we confirm the assumption that his walk of faith is significant for understanding the reformed-ethical ideology. This concerns acknowledging God's sovereignty, recognition of the authority of the Word and commitment to a church and her confession.

Jonker first asks the question how God sees humankind before asking people how they think about God. It is the spirituality of being a sinner and beggar, in which one gets to know God through Christ and longs for personal community with God.

Jonker has a deep reverence for the written Word of God. The following famous saying is of Jonker: 'If a text does not suit you, then suit yourself'. He knows an organic doctrine of inspiration: God led the work of mindful and independent authors of the Bible in such a way that His own words were written down. Despite the humane factor in the Word it remains reliable and trustworthy, showing all God's mighty deeds. God's promises gave him something to rely on in times of insensibility.

The 'faith of the congregation' is the ethical way of speaking about the church' confession, according to Jonker. Each individual holds on to the eternal experience of faith present within the congregation. Classic confessions - as expression of a common experience of faith with Jesus at the centre - have a place in this, in a different way than following up to the letter. Jonker preached from the Heidelberg Catechism and discussed the 'heavy' pieces as well. He considered the practice of church discipline as medical business instead of juridical.

Jonker was an authentic orthodox with a personal godliness rooted in objective truth. He had a feeling for culture and science, was open to the society and compassionate with everyone. He is one of the people who bridged the gap between the orthodox people and the developed ethical echelon. The gradation in the religious community is described as right-wing ethical, orthodox-ethical or reformed-ethical.

(6) What we can learn from Jonker is that humankind is a unique personality connected with its Creator. In times of imperfection and heartbreak when questions about evil and the purpose of suffering play up, we look for something to hold on to. Jonker develops a Christian self-consciousness with a place for both happiness and sorrow within the walk of faith. His thoughts on the end of life and looking ahead to the new heaven and the new earth can be helpful. At the hand of Jonker's input concerning faith, a modern orthodoxy is able to connect to the present and lead to missionary work and church growth. In order to fight against secularism, the focus should not only be on the social, diaconal and ecological themes but on the holy God and our souls. Comprehensive thinking systems and 'big stories' lose their influence today. For this reason it is quite refreshing to hear Jonker's 'story' talking about the God 'from above'. He spiritually fills our minds with thoughts about being conformed to Christ, self-reflection and heaven. He explains the term alienhood, being a stranger, as well as the question how it feels to be a pilgrim on its way to the city of God amidst other fellow travellers. He talks about eternity, thinking ahead. For people who are still doubting and unbelieving Jonker's input could lead to more involvement in the main tradition of Christianity. Han Jonker, a descendent of the Jonker family wrote: 'When listening at Jonker I experience the testimony of an inspirational human who truly believed. My respect for my great-great-uncle increased yet again.' Jonker's notion of God appeals to modern and religious-seeking people who think differently than he does. Trusting God is greater than any so-called perfection, earthly happiness, ultimate pleasure and even affliction.

Motivation: In 1982, one century after Jonker was the pastor in the reformed church in Heerde, I became one of his successors. Several church members there

did know him personally and told me about him. I already read some of his books as a student in the seventies. A.J.Th. Jonker was the topic of the doctoral thesis that I wrote in 1998. I published a theological biography entitled 'Dagmens en nachtmens tegelijk' (Day person and night person at the same time) in 1999. In light of the reformed spirituality this dissertation appears in 2020.

ZUSAMMENFASSUNG

Zusammenfassung von 'Trotzdem mein Gott. Leben, Theologie und Spiritualität von Aart Jan Theodorus Jonker'

In dieser Doktorarbeit im Grenzgebiet der Kirchengeschichte und der systematischen Theologie forsche ich nach der Bedeutung des Glaubenslebens von Aart Jan Theodorus Jonker, der am 12. September 1851 geboren wurde und am 6. Juni 1928 starb. Er war ein niederländischer Theologe aus der zweiten Generation der sogenannten Ethischen Bewegung. Ich stelle die Frage: Inwieweit ist Jonkers Gedankengut als Ausdruck einer reformiert-ethischen Spiritualität wiederzuerkennen? Mit 'reformiert-ethisch' ist in der Tradition der Reformation eine Denomination gemeint, in der eine orthodoxe Glaubensauffassung mit Offenheit für Wissenschaft und Kultur verbunden ist.

Kapitel 1, 'Einführender Teil', beginnt mit einer kurzen Darstellung der niederländischen Gesellschaft und der zahlenmäßigen kirchlichen Verhältnisse um die vorige Jahrhundertwende. Es folgt der jetzige Stand der Forschung nach der ethischen Theologie im Allgemeinen und nach der von Jonker im Besonderen. In einigen Abschnitten wird eine Übersicht geboten über die Entwicklung der ethischen Theologie und Bewegung, in denen die Charakteristika dieser Bewegung genannt werden. Dies ist von Bedeutung zur Skizzierung von Jonkers Hintergrund. In den nächsten Kapiteln erkunden wir die Umgebungsfaktoren, die zur Bildgestaltung von Jonkers authentischer und engagierter Spiritualität beigetragen haben.

Kapitel 2, 'Leben und Arbeit von A.J.Th. Jonker', enthält neben dem Lebenslauf auch die Angabe seiner im Druck erschienenen oder sonst wie aufbewahrten Schriften und Ich-Dokumente. Es zeigt die Basis von Jonkers Leben.

Dem dritten Kapitel, 'Theologische Beiträge', geht eine Darstellung der Entstehung von Jonkers Denken voran. Themen und inhaltliche Aspekte seiner theologischen Werke kommen in einigen Exkursen zur Sprache. Sie geben die Struktur seines geistigen Nachlasses wieder.

Das vierte Kapitel, 'Inmitten der Gesellschaft', vermittelt ein Bild von Jonkers Position zwischen Menschen und Institutionen. Verhältnisse bestimmten seinen Fokus in der Glaubensübertragung.

Kapitel 5, 'Was Gott tut, das ist wohlgetan', ist die Darstellung von Jonkers Spiritualität. Sein Gotteserlebnis und die Formulierung seines Glaubens schließen wir aus den zum Teil zu meditativen Publikationen überarbeiteten

Predigten und aus anderen nachgelassenen Schriften. Die Besprechung seines Glaubensbegriffes erklärt den Haupttitel dieser Doktorarbeit 'Trotzdem mein Gott'. Die Frage nach Jonkers Ausdruck einer reformiert-ethischen Spiritualität wird dann auch beantwortet.

Das sechste Kapitel fasst die Schlussfolgerungen dieser Studie und die Perspektive, die Jonker uns bietet, in Worte. Jonkers Kredit und die Schlussfolgerung für die Zukunft finden hier ihren Platz. Am Ende dieser deutschen Zusammenfassung erläutere ich auch meine Beweggründe zu dieser Studie.

(1) Zwischen 1850 und 1940 war die 'Ethische Bewegung' die wichtige Strömung in der Mitte der 'Nederlandse Hervormde Kerk'. Zu einem Großteil gehörte die Bevölkerung zu dieser 'vaterländischen' Kirche. Vertreter dieser Bewegung, die Ethischen, bewegten sich zwischen dem liberalen Modernismus, der sich durch Verlust von Glaubensdefinition zu lockern drohte, und der traditionellen Rechtgläubigkeit, die durch Konservierung des Erbgutes zu erstarren drohte. Kritisch und mit einer hohen Auffassung von dem christlichen Ideal suchten Ethische nach einem neuen Verständnis von dem Guten, das die Reformation geschenkt hatte. 'Ethisch' deutet nicht so sehr hin auf Moral oder Ethik (wie bei uns üblich), sondern auf das 'Ethos', auf den Wesenskern, auf das Tiefste im Menschen. Es ist eine übernatürliche Wahrheit, die Gott dem Menschen gegenüberstellt und die der Mensch in Freiheit und Verantwortung beantworten muss. Die besondere Offenbarung Gottes in Jesus Christus richtet sich auf das Herz, auf die Persönlichkeit des Menschen, erst danach auf den Verstand. Das Wort und der Geist Gottes suchen das menschliche Gewissen, das als Empfangsorgan der menschlichen Existenz eingeboren ist. Glaube ist die seelische Existenzialerfahrung von Erlösung und Sündenvergebung. Pascal, Schleiermacher, Vinet, das Réveil und die deutsche Vermittlungstheologie sind die ethischen Quellen. Die ethische Theologie selber entwickelte kein dogmatisches System, brachte aber durchaus Prolegomena, Ausgangspunkte zum Theologisieren, hervor. Immer wird mit zwei Begriffen gesprochen: Offenbarung und Erfahrung, Natur und Gnade, christlichem Glauben und modernem Denken, Evangelium und Kultur, Christologie und Anthropologie, Glauben der Gemeinde und Psychologie. Wo die ethischen Theologen zuhörten, bevor sie sprachen, nannten andere sie vage. Abraham Kuyper, der Anführer der Neukalvinisten, spottete über die Theologie der 'Halben'. Er wurde einer Bewegung, die sich der Offenheit zutraute und die Heilshistorizität ernst nahm, nicht gerecht.

D. Chantepie de la Saussaye (seine französische Herkunft ist deutlich) und J.H. Gunning jr. waren die ethischen Gründer. Die jüngere Generation nahm einen Anfang mit J.J. P. Valetton jr., P.D. Chantepie de la Saussaye und Is. van Dijk. Zu ihnen gehörte auch Jonker. Die dritte Generation ethischer Theologen folgte, so

dass die Bewegung auch nach dem Zweiten Weltkrieg in der niederländischen, religiösen Landschaft zurückverfolgt werden konnte.

(2) Der Vater Hendrik Jonker verheiratete sich als Witwer wieder und gewann eine große Familie. Die drei Söhne fingen in Utrecht ein Studium an. Aart und sein jüngster Bruder wählten die Theologie und wurden genau wie ihr Vater Pfarrer. Sein Bruder Hendrik wurde ein promovierter Hausarzt. Aart arbeitete in sechs Gemeinden, in Dorf und Stadt. Er war eine vielseitige und fleißig arbeitende Person, mit Liebe für sein Amt und die Menschen. Auch ein talentierter Prediger, der sich um den Aufbau der Gemeinde kümmerte. Er heiratete Truus van Haersolte van Haerst, eine Baronin. Professor Gunning vollzog die Trauung in der Neuen Kirche von Amsterdam. Ihr erstes Kind starb an dem Tag ihrer Geburt. Danach kam der Sohn Hans zur Welt. Die Ehe dauerte aber kurz. Truus Jonker erlag im Alter von 40 Jahren einer Krankheit. Sie wurde in Dordrecht bei ihrer kleinen Tochter bestattet. Von 1905 bis 1909 war Jonker Professor namens der 'Nederlandse Hervormde Kerk' an der Reichsuniversität Groningen. Er legte sein Amt nieder, als aufs Neue ein schwerer Schlag ihn traf. Sein Sohn Hans starb im Alter von 11 Jahren. Jonker betrachtete es als eine Aufgabe Gottes, sein Leid zu durchleben. Mit seiner Schwester Minet, die ihn versorgte, kehrte er in die Gegend, aus der die Familie stammte, zurück und zog in ein geräumiges Haus 'Bella Vista' in der alten Gemeinde Heerde. Jonker beschäftigte sich weiter mit Studium, Publikationen, Predigten, Vorträgen, Briefwechsel und Besuchen. In der kirchlichen Gemeinde leitete er die Verwaltung. Auch war er regelmäßig bei der niederländischen Königin zu Gast und hielt in der Palastkapelle in Apeldoorn Gottesdienste ab. Aart Jonker wurde neben seinem Sohn in Heerde bestattet. Der Text aus der Vision in Offenbarung 7,17: 'Gott wird abwischen alle Tränen von ihren Augen' steht auf dem Grabstein. Er ist Jonkers Botschaft: Die Kinder Gottes haben Tränen in den Augen. Hier ist es die Zeit zum Weinen, Trost setzt Schmerz voraus. Gott bringt seine liebsten Kinder oft im Dunkeln ins Bett. Aber in der ewigen Herrlichkeit wird alles gut.

(3) Es gibt vier Phasen in der Entwicklung von Jonkers theologischem Denken.

a) Das supranaturalistische Glaubensverständnis, das er als eine gemäßigte Rechtgläubigkeit von seinen Eltern mitbekam. Manche Ereignisse können durch die Ratio erklärt werden, aber es bleiben auch Geheimnisse in den Fügungen Gottes. Ein Gefühl von Abhängigkeit und Ehrfurcht vor dem, was der hohe Gott da oben tut, geziemt dem Menschen.

b) Eine apologetische Gesinnung, die von den Utrechter Professoren auf die Studenten übertragen wurde. Für den objektiven Charakter der Wahrheit wurde eingetreten und die historische Zuverlässigkeit des Christentums wurde vertei-

digt. So konnte der Glaube, der sich auf eine feste Grundlage stützte, der Kritik der Wissenschaftlichkeit standhalten.

c) Das 'Ethische' von La Saussaye, in dem Jonker eine Kontakttheologie entdeckte, in der die Persönlichkeit und Liebesmacht Gottes und die Persönlichkeit und Freiheit des Menschen beide beachtet wurden. Auch durch den Kontakt mit Gunning hat Jonker sich zu einem selbständigen, ethischen Theologen entwickelt. Die lebendige Wahrheit steht für ihn im Mittelpunkt. Nicht die Bibel, die Lehre oder die Bekenntniskirche, sondern die Person von Christus selber.

d) Der Einfluss von Søren Kierkegaard, der von dem Menschen forderte, eine Persönlichkeit vor dem Angesicht Gottes zu werden. Glaube ohne die Schmerzen der subjektiven Erfahrung ist 'gewissenlos'. Jonker führte den dänischen Denker in den niederländischen Sprachraum ein. Dessen Überzeugung und paradoxe Ausdrucksweise schlossen an den Charakter Jonkers an und verliehen seinen Worten etwas 'Sprunghaftes', seiner Sprechweise etwas Übertriebenes und seinen Redewendungen etwas Dialektisches.

Jonkers Denken ist konsistent geblieben; die supranaturalen, apologetischen, ethischen und dialektischen Aspekte sind immer wiederzuerkennen. Allmählich fand durchaus Vertiefung statt und häufiger Gebrauch des Paradoxes zum Ausdrücken des Unsagbaren.

Jonker hat bei Doedes mit einer Arbeit über ein neutestamentliches Thema promoviert: die zuverlässigen, historischen Daten in den Nachrichten über die Gefangenschaft des Paulus in der Apostelgeschichte.

Sein eigentliches Fachgebiet wird aber die praktische Theologie, in der Van Oosterzee ihn unterrichtet hatte.

In Jonkers theologischem Erbe fehlt ein einzelnes Hauptwerk. Seine Schriften bestehen aus nachgelassenen Werken und Artikeln, Buchbesprechungen, Vorträgen, die gedruckt oder handschriftlich erhalten geblieben sind, Unterricht hinter dem Pult und Reflektionen in Briefen. Aus diesem Nachlass beleuchte ich als thematische Bestandteile seine Auffassung von der bedingten Unsterblichkeit (Menschen ohne Gott werden nicht unendlich fortleben) und von der sozialen Frage (dem Eintreten für die Einkommensschwachen). In seiner Inauguration im Jahre 1905 in Groningen brachte er das persönliche Glaubensleben mit dem theologischen Studium in Zusammenhang. Er lehrte praktische Theologie (Homiletik, Liturgik, Katechetik und pastorale Arbeit), biblische Theologie und Missionsgeschichte. Aus seinen Jahresberichten destilliere ich Art und Inhalt seiner Vorlesungen. Jonker plädierte für Modernisierung des Unterrichts. Wie erwartet, beeinflusste er die Bildung der Persönlichkeit und den Habitus angehender Pfarrer in starkem Maße. Auch war er Berater der Synode und damit zeigte er sein Interesse für die Kirche, während er sich auch kritisch über das nationale Institut äußern konnte.

(4) Im Umgang mit Menschen aus der Ober- und Unterschicht versuchte er vorhandene soziale Schranken zu durchbrechen. Seine Beziehungen zum Adel und Großbürgertum waren nicht optimal, wenn reich und vornehm gewordene Leute sich von den Menschen aus der Unterschicht distanzierten und ihnen keine Hilfe leisteten. Der Umgang mit einfältigen und schlichten Menschen ermöglichten es Jonker am meisten, er selbst zu sein. Mit ihnen teilte er die 'condition humaine', in der sich auf einmal herausstellt, dass Ideale in diesem Leben nicht immer erreicht werden können und es nichts zu verheimlichen gibt. Sich in sein Schicksal fügend, stand er mit seinem Nächsten nackt vor Gott. Als Seelenhirt konnte er gut zuhören, sprach er das richtige Wort und konnte er innig beten. Jonker empfand tiefe Liebe für Kinder, weil sie die Einfachheit und Schlichtheit des Lebens an den Tag legen. Ein Brief an ein Kind unterschrieb er einmal nur mit seinem Vornamen: Aart. Aufmerksamkeit schenke ich den beiden Jonkers. Aart nannte seinen Amtsbruder, der ein zarteres Wesen hatte, ein wohlriechendes Öl und betrachtete sich selber dagegen als ein Eintopfgericht.

Die Rivalität von Kuyper und Jonker brachte nicht nur die Unvereinbarkeit der Charaktere ans Licht, sondern auch den Unterschied im theologischen Ausgangspunkt. Dem Machtbewusstsein Kuypers im Neokalvinismus stellte Jonker die biblische Idee vom Leben eines Fremden gegenüber. Man konnte das Königreich Gottes nicht vorwegnehmen.

Die Professur, die nur kurz dauerte, ist Jonker wahrscheinlich ein Torso geblieben. Sah er etwa zu den anderen Professoren auf? Seinen Schülern war er besonders ein Leitstern. Der Königin Wilhelmina im Schloss 'Paleis het Loo' war er ein Vertrauensmann.

Nicht nur formal oder dem Titel nach war Jonker mit sozialgesellschaftlichen Instanzen verbunden; er legte proaktives Engagement für Wohltätigkeitsaktivitäten an den Tag. Sozial und energisch trat er auch auf als Finanzverwalter der örtlichen Gemeinde; er unterstützte den Pfarrer, weil er das kirchliche und geistige Leben von innen aus gut kannte.

Jonker fand es schwierig, seinen Weg zwischen den kirchlichen Strömungen zu finden. Die nationalen und auch kommunalen polarisierten Verhältnisse bereiteten ihm Kummer. Begegnungen von Mensch zu Mensch wurden blockiert und es fehlte an einer einheitlichen Sicht auf das kirchliche Leben. Er war nicht liberal, kam nur schlecht mit dem Konfessionalismus aus und wollte sich auch nicht vor den Karren der Ethischen spannen lassen. Er glaubte, dass das rechtgläubige Bewusstsein und die ursprüngliche Kraft von La Saussaye und Gunning immer mehr aus der ethisch-irenischen Bewegung verschwand.

Aart Jonker kann man als eine bewegte Persönlichkeit charakterisieren, die innerhalb und außerhalb der Kirche viele Freunde gemacht hat. Durch seine manchmal explosiven und viel zu entschiedenen Worte hat er sich aber

auch Menschen entfremdet. In seinen Predigten war er prophetisch und seel-sorgerisch. Jonker schrieb neun Bände für das geistige Leben. Einschließlich der Neuauflagen und Übersetzungen umfassen seine Werke einen Zeitraum von fast einem halben Jahrhundert. Jonker hat in Wort und Schrift ein breites Publikum erreicht.

(5) Der Titel 'Was Gott tut, das ist wohlgetan' ist aus einem Lied, in dem ein Mensch sich den Fügungen Gottes unterwirft, entlehnt worden. Es gibt Spannung in diesem Lied wegen der Prüfung, die ein Mensch erfährt. Gott 'pflanzt manchmal Dornen' auf den Lebensweg und Er 'bietet mir den Leidenskelch an'. Das Lied spornt zu Ehrfurcht vor Gott an. Auch zum Danken und Loben von Gott, Der vollkommen, ehrlich, gerecht und zuverlässig ist, denn in Ihm ist weder Unrecht noch Böses. Der Vers tröstet einen, der in Not einen unverständenen Weg gehen muss. Solche Worte treffen den Kern von Jonkers Spiritualität. Was hat dieser Mann, der fast vor einem Jahrhundert starb, uns jetzt noch zu sagen? Wir vertiefen uns in das, was Jonker unter Leiden versteht. Da gibt es drei Aspekte.

a) Patrologisch: Jonker hat sein eigenes Leiden in Gottes Hände gelegt und es danach aus Gottes Hand akzeptiert als das Teil, das ihm väterlich zuteilwurde. Jonkers Leben mit Gott war ein Kampf, sich mit dem Vater in seiner Providentia zu einigen. Je tiefer wir in die Gemeinschaft mit Gott eingeführt werden, umso schwerer das Leiden wird, das Er uns zukommen lässt.

b) Christologisch: In Christus, dem Erlöser, tritt die Arbeit eines durch Seine Liebe bewegten Vaters zutage. Durch das Leiden Christi wird das Leben von der Sünde befreit. In Christus geht es vor allen Dingen um die sich selber erniedrigende und sich verschenkende Liebe Gottes; das Element des Rechtes in der Satisfaktion tritt weniger in den Vordergrund. Jonker redet mehr von menschlichem 'Tragen des Kreuzes', wenn das Leiden auf den christlichen Glauben bezogen ist.

c) Pneumatologisch: Das Leiden muss sich in den Heiligen Geist eintauchen lassen. Es verlangt keine Transformation, keine Umwandlung, sondern Transsubstantiation, Wesensverwandlung. Man wird auch in das Leiden Christi, in dem Christus versunken ist, eingetaucht. Es geht um eine freiwillige Tat der Verwandlung, die im Menschen stattfinden muss. Diese geistige Reform, sowohl eine heilige Passivität als eine heilige Aktivität, ist die Frucht einer ständigen, inneren Arbeit.

In Jonkers Spiritualität tritt nun auch seinen Spitznamen 'Hiob' hervor. Er betrachtet die Glaubenserfahrung des biblischen Hiobs als Illustration zu seinem eigenen Leben. Auch tritt das paradoxe Schlüsselwort 'trotzdem' ein. Auf dem Weg von Rückschlägen, Kummer und Verzweiflung liegt in dem

‘Trotzdem’ die Wendung zu Gottes Güte begründet: kein Mensch hätte das erwarten können. Dass Glaube etwas Persönliches ist und dass er zugleich zusammen mit anderen in Kreisen von Gemeinschaft erlebt wird, kommt in einem nächsten Abschnitt zur Sprache. Es stellt sich heraus, dass der Unterschied zwischen Kirche und Gemeinde bei Jonker nicht so groß ist wie man glaubte. In dem Abschnitt über die Eschatologie wird Jonkers Heilserwartung behandelt. Im Hinblick auf ‘die letzten Dinge’ geht es nicht nur um das Ende dieser Welt, sondern auch um die Wiederkunft Christi, das Jüngste Gericht und die Enthüllung des neuen Himmels an der neuen Erde. Aber solange der Jüngste Tag noch nicht angebrochen ist, gibt es für jeden Menschen zuerst den Tod. Jonker leitet seine Hoffnung von den Visionen in der Bibel her. Über das Paradox (‘die Möglichkeit des Unmöglichen’) bekämpft er seine Überzeugung, dass das diesseitige, jetzige Leben im jenseitigen, zukünftigen Leben vollendet wird. Jonker denkt dual und das verleiht ihm die Kraft, vorzuschauen und sein Leid in ein Grundvertrauen umzuwandeln.

Durch die Ausmalung des spirituellen Porträts von Aart Jonker bestätigen wir die Annahme, dass sein Glaubensleben für das Verständnis des reformiert-ethischen Gedankenguts signifikant ist. Dies betrifft die Anerkennung der Souveränität Gottes und der Autorität der Heiligen Schrift sowie die Bindung an die Kirche und ihr Bekenntnis.

Der Frage, wie der Mensch über Gott denkt, geht bei Jonker die Frage, wie Gott über den Menschen denkt, voran. Es ist die Spiritualität des Sünder- und Bettlerseins, in dem ein Mensch Gott im Angesicht Christi kennenlernt und eine persönliche Gemeinschaft herbeisehnt.

Jonker hegt tiefe Ehrfurcht vor dem geschriebenen Wort Gottes. Von ihm stammt der geflügelte Ausspruch: ‘Wenn ein Text Ihnen nicht liegt, müssen Sie sich selbst nur anders legen’. Er hat eine organische Inspirationslehre: Gott lenkt die Arbeit der bewussten und selbständigen Bibelschreiber so, dass die Worte Gottes aufgezeichnet werden. Man kann einen menschlichen Faktor in der Heiligen Schrift unterscheiden, aber er ändert nichts an der Glaubwürdigkeit des Wortes und gewiss nicht an der großen Heilstaten. In Zeiten von Gefühlskälte verleihen die Verheißungen Gottes ihm festen Boden unter den Füßen.

Der Glaube der Gemeinde ist auch bei Jonker die ethische Art und Weise des Sprechens über das Bekenntnis der Kirche. Das Individuum vereinigt sich mit dem Glauben, der als Ewigkeitserfahrung durch die Gemeinde hindurchgeht. Klassische Bekenntnisse – als Ausdrucksformen einer gemeinsamen Glaubenserfahrung, in der Jesus Christus im Mittelpunkt steht – finden darin einen Platz, jedoch ohne Buchstabenglauben. Jonker behandelte den Heidelberger Katechismus in Predigten und ließ dabei die ‘schweren’ Stücke nicht aus. Die

Ausübung der Kirchengzucht betrachtete er als ein Heilmittel, nicht als eine juristische Sache.

Authentische Rechtgläubigkeit, mit einer persönlichen Gottesfurcht, die in objektiver Wahrheit wurzelt, Gefühl für Kultur und Wissenschaft, mit einem offenen Blick für die Gesellschaft und mit Engagement für den Nächsten, so stand Jonker mitten in der Welt. Er war einer von den Menschen, die eine Mittlerfunktion zwischen der rechtgläubigen Schar und der gebildeten, ethischen Gruppe erfüllten. Man bezeichnet die verschiedenen Spielarten der Glaubensgemeinschaft mit rechtsethisch, rechtgläubig-ethisch, oder reformiert-ethisch.

(6) Von Jonker kann man leunen, dass der Mensch eine einzigartige Persönlichkeit ist. In Zeiten, in denen das Unvollkommene und Gebrochene des Bösen eintreten und die Fragen nach dem Hinnehmen des Bösen und nach dem Sinn des Leidens den inneren Menschen quälen, sucht man einen Halt. Jonker entwickelt ein christliches Selbstbewusstsein, zu dem sowohl die Freude wie das Leiden zum Glaubensleben gehören. Seine Gedanken über das Lebensende und das Verlangen nach dem neuen Himmel und der neuen Erde können helfen. Mittels Jonkers Glaubensanteils kann eine moderne Rechtgläubigkeit sich mit der Zeit paaren und zu einem missionarischen Bewusstsein und einem Wachstum der Kirche führen. Um gegen die Verweltlichung des Herzens anzukämpfen muss es nicht nur um soziale, diakonische und ökologische Themen, sondern auch um den heiligen Gott und die Seele gehen. Allumfassende Denksysteme und 'große Geschichten' verlieren ihren Einfluss. Die Geschichte von Jonker zu hören ist dann erfrischend, der in seinem Leben Gott 'von oben her' zur Sprache bringt. Geistig füllt er die Leere aus mit Gedanken über das dem Ebenbilde Christi Gleichwerden, mit Selbstbeobachtung und Gedanken über den Himmel. Er erklärt die Bedeutung vom Leben eines Fremden, ebenso wie die Frage, was es heißt, als Pilger und Reisegefährte mit anderen auf dem Weg in die Stadt Gottes zu sein. Er gebraucht dabei eine Ewigkeitssprache, die auf den Fortschrittsglauben ausgerichtet ist. Für Kulturchristen und Menschen, die zwischen Glauben und Unglauben schweben, kann der Beitrag Jonkers zu einer bewussteren Partizipation an der großen Tradition des Christentums führen. Han Jonker, Nachfahre aus der Familie Jonker, schrieb: 'Indem ich Jonker höre, empfinde ich das Zeugnis eines aufrichtig glaubenden Menschen, von dem man lernen kann. Mein Respekt vor meinem Urgroßonkel hat wieder zugenommen.' Bei modernen, religiös suchenden Menschen, die auf eine ganz andere Weise als Jonker auf dem Spielfeld des Lebens stehen, kommt die Gotteserkenntnis Jonkers an. Das Vertrauen auf Gott reicht über das Ideal der Machbarkeit, über das irdische Glück, den äußersten Genuss - und auch über alles Elend - hinaus.

Beweggründe: In Heerde bin ich Jonker auf die Spur gekommen. Im Jahre 1982, einem Jahrhundert nachdem er Pfarrer der 'hervormde' Gemeinde war, wurde ich einer seiner Nachfolger. Bücher von ihm hatte ich als junger Student in den siebziger Jahren schon gelesen. In Heerde erhielt ich Informationen, besonders 'oral history' von Gemeindemitgliedern, die 'den Professor' persönlich gekannt hatten. Im Jahre 1998 schrieb ich im Rahmen der praktischen Theologie meine Diplomarbeit über A.J. Th. Jonker. Aufgrund dieser Arbeit veröffentlichte ich im Jahre 1999 eine theologische Biographie unter dem Titel 'Dagmens en nachtmens tegelijk' ('Tagesmensch und Nachtmensch zugleich'). Im Jahre 2020 erscheint diese Doktorarbeit über Jonker im Licht der reformierten Spiritualität.

BIJLAGEN

1 Archiefbronnen anders dan uit primaire of secundaire literatuur

Correspondentie A.J.Th. Jonker - J.P. van Bruggen. Frequente particuliere briefwisseling tussen Jonker en zijn leerling, de latere predikant Jan van Bruggen, uit de periode 9-7-1907 - 7-4-1928. De correspondentie werd in de nazomer van 1968 te Soesterberg bijeengebracht ('vervaardigd met toewijding') door mej. Martha Bruijn (14-12-1928 - 22-2-1972). Mw. L. (Lien) Buskes-van Bruggen te Middelstum stelde, met instemming van haar oudere zuster mw. D. (Dora) Kreuger-van Bruggen te Amsterdam, mij op 28-4-1997 de bundeling van brieven van en aan haar vader als studiemateriaal ter hand.

De collectie bevat ook enkele van Jonkers preken uit de Heidelberger Catechismus. De namiddagpreken over de Zondagen 28-30 (Oosterkerk Rotterdam, 28 sept. '84 en 12 dec. '86) en 19 (Ellecom, 21 dec. '90) zijn slecht leesbaar en in minuscule manuscript voorhanden. De preek over Zondag 29-30 (Augustijnenkerk Dordrecht, 17 juli '98) bestaat uit slechts enkele aantekeningen. Het contact met de dochters Van Bruggen vloeide voort uit het speurwerk naar de catechismuspreken. De kerkhistoricus prof. dr. G.H.M. Posthumus Meyjes (1927-2008, destijds te Oegstgeest als emeritus-hoogleraar van de Rijksuniversiteit te Leiden en neef (broerskind) van de met Jonker bevriende G. Posthumus Meyjes) en de (tweede) echtgenote van prof. dr. E.H. van der Beugel ('s-Gravenhage) verwezen mij op 16-9-1994 naar de zusters Van Bruggen.

Brieven van A.J.Th. Jonker aan J.M. Littig. A. de Groot, werkzaam voor het Biografisch lexicon aan de Universiteit te Utrecht, overhandigde mij op 8-12-1989 een verzameling van 48 brieven die Jonker tussen 28-9-1912 en 15-2-1928 aan de Dordtse winkelier en wijkmedewerker Littig zond. De correspondentie (met enkele foto's) was door een schenking van Littigs dochter in bezit gekomen van ds. Jac. Petri* bij zijn vertrek uit Dordt. Kleindochter P.J. Littig verhelderde later in een brief de familiegegevens. Vervolgens belandde het bundeltje brieven bij mej. M. Bruijn en bij het Biografisch lexicon. Petri schreef over de omgang tussen Jonker en Littig 'Twee Vrienden en Broeders' in *Kerk en Theologie*, jrg 7, 1956, 34-42.

*Jacob Petri (Amsterdam 16-6-1884 - Baarn 10-5-1971) was predikant te Weerselo (1917), Eck en Wiel (1920), Dordrecht (1923) en Didam (1943). Na zijn emeritaat (1-5-1950) was hij tot 1952 hulpprediker te Asten.

Familiearchief Jonker. Han Jonker te Heemstede (geb. 22-10-1949), achterkleinzoon van Aarts broer Hendrikus en als vijfde Hendrikus op rij de laatste mannelijke nazaat van de familie, stelde mij bij verschillende gelegenheden documentatiemateriaal uit het door hem bewaarde familiearchief ter hand. Op 20-3-2013 kwam door bruikleen inzage in het Knipselboek van Minet Jonker, de laatst levende van de zusters van Jonker, waarin krantenartikelen en gedenkwaardige zaken zijn bewaard. Andere documenten werden mij op 24-4-2012 overhandigd door G.C. (Geert) van Nieuwenhuizen te Rotterdam (geb. 28-1-1948), uit de nalatenschap van zijn moeder H. (Hanny) van Nieuwenhuizen-van der Elst (Utrecht 9-5-1919 - Rotterdam 28-2-2006) die van moederszijde kleindochter was van Jonkers zuster Johanna Gerharda Boonzajer-Jonker. De collectie bevatte o.m. een dagboek en een aantekeningenboek van Minet Jonker en een aantal geschriften en portretten van Gerrit Jonker. Informatie over Jonker werd ook verkregen uit correspondentie in 1999-2000 met bovengenoemde mw. Van Nieuwenhuizen en uit correspondentie in 1999-2001 met Sijtze Rozema (Hoogkerk Gr. 10-7-1923 - 26-9-2003; hij spelde in brieven zijn voornaam als Sijtse), zoon van Fennechien ('Fenna') Rozema-Rozema (2-3-1890 - 27-6-1970), die als bijna achttienjarig meisje van 1908 tot 1912 bij de Jonkers in dienstbetrekking was, eerst in Groningen en vervolgens in Heerde.

M. van Rhijn, *Verzameling geschriften en overdrukken A.J.Th. Jonker*, ter inzage in Universiteitsbibliotheek Groningen, Dd17, 1336 4878/86 en 1740 6097/89. Van Rhijn gebruikte de verzameling voor de biografie en de lijst van geschriften van Jonker. De collectie telt vier delen met in totaal 304 stukken, waaronder kerkbodemeditaties en krantenartikelen. Op 26-8-1943 verzond Van Rhijn zijn laatste toezending aan de bibliothecaris.

Archief van de *familiestichting 'Het Geslacht Van Rhijn'* (www.vanrhijnfamily.org). Hierin worden onder nr 314 ook 'Ingekomen brieven bij Maarten van Rhijn betreffende correcties en aanvullingen na het verschijnen van zijn boek over prof. dr. A.J.Th. Jonker, 1929-1930' bewaard. Uit de nalatenschap van A.J.Th. van Rhijn werd in 2013 een schenking, onder meer een aantal brieven uit correspondentie tussen Jonker en de familie C.H. van Rhijn bevattend, gedaan aan de *Heerder Historische Vereniging* (www.heerderhistorischevereniging.nl), met als periodiek het kwartaalschrift *Heerde Historisch*. De erflater beperkte de publicatie van de brieven. Informatie, gevonden brieven en documentatie wer-

den eveneens verstrekt door Auke A. Beckeringh van Rhijn (Sneek 26-4-1920 - Amersfoort 20-6-2017), kleinzoon van Jonkers collega-hoogleraar C.H. van Rhijn en oomzegger van biograaf Maarten van Rhijn.

Heerder notulenboeken. Notulen van de hervormde kerkenraad en kerkvoogdij in Heerde worden bewaard in het streekarchivariaat van de Noordoost-Veluwe dat de gemeenten Hattem, Heerde en Epe omvat en in de plaats Epe is gevestigd (www.streekarchiefepe.nl).

Genealogie Jonker. ‘Fragment-genealogie van het geslacht Jonker op de Noord-Oost Veluwe’ (archief Heerder Historische Vereniging); ‘Genealogie van Jan Gerritsen (de) Jonker ca.1615’ (ontwerp Han Jonker te Heemstede); ‘Genealogie van Aert Jansen, ca. 1645’ (ontwerp Henriëtte Weijtenburg te Dordrecht).

2 Introductie Kierkegaard in het Nederlandse taalgebied

In de tweede helft van de negentiende eeuw introduceerde J.T. Beck, hoogleraar te Tübingen, het werk van Kierkegaard in het Duitse taalgebied. Tegen het eind van de zeventiger jaren kreeg het er grotere bekendheid. Jonker maakte met zijn *Wees gewaarschuwd* in 1886 Kierkegaards geestesgoed in Nederland publiek. Gunning jr. (30-11-1886) en Beets (2-12-1886) schreven aan Jonker een reactie op het ontvangen boek. Gunning bleek de meeste werken van Kierkegaard in bezit en grotendeels ook gelezen te hebben, maar kende dit werk nog niet. Aan de literaire Beets schijnt de inhoud te zijn voorbijgegaan. Naast Aart Jonker heeft ook zijn jongere broer Gerrit Jonker over Kierkegaard gepubliceerd. Van de gedachten van Kierkegaard werd waarschijnlijk al heel vroeg notitie genomen door La Saussaye jr., die na zijn promotie in 1871 nader met Beck in aanraking kwam toen hij een tijd in Tübingen verbleef. Zijn echtgenote R.M. Chantepie de la Saussaye-Martin maakte met hulp van de Deense godsdiensthistoricus E. Lehmann een tweetal bloemlezingen uit de geschriften van Kierkegaard: *Keur uit de werken van Søren Kierkegaard*, uit het Duitsch vertaald, Haarlem 1905 (3^e herz. dr. 1919) en *Nieuwe Keur uit de werken van Søren Kierkegaard*, uit het Deensch vertaald, Haarlem 1911; beide boeken werden door Is. van Dijk voorzien van een ‘voorrede’. Ook publiceerde ze *Stichtelijke redenen*, bijeengebracht uit de werken van Søren Kierkegaard, Haarlem 1918. La Saussaye jr., Valetton jr. en Is. van Dijk waardeerden Kierkegaard, maar voelden zich toch beter thuis bij de minder antithetisch gestelde subjectiviteit van Vinet. Voor de eerste twee, die van Waalse afkomst waren, speelde de verbondenheid met de Franse taal een rol. W. Leendertz schreef in 1913 een proefschrift over Kierkegaard. In de eerste decennia van de twintigste eeuw bleek de affiniteit met Kierkegaard ook uit

woord of geschrift van J.G. Appeldoorn, W.B. Kristensen, J.L. Maris-Fransen van de Putte, Jacqueline E. van der Waals en R.C. Boer. In de dertiger jaren volgden de Groninger theologen W.J. Aalders, G. van der Leeuw en Th.L. Haitjema. Vervolgens schoot Kierkegaard in Nederland wortel door de dialectische theologie van K. Barth e.a. Naderhand werd hij in de existentiële filosofie en seculiere literatuur opgevoerd. Dit ging niet zonder schimp, getuige opmerkingen over Kierkegaards invloed op 'het Nederlandse protestants-christelijke sektewezen'. Kwalificaties als: 'Hij zal, zo niet altijd en zonder het precies te beseffen, dan toch wel bij tijd en wijle, van mening geweest zijn dat alle wijsheden en waarheden al in de bijbel stonden. Vandaar zijn vroege populariteit onder Nederlandse protestanten. Er bestaan talrijke inleidingen tot het denken van Kierkegaard, bijna altijd door theologen geschreven. Iemand die niet theologisch geschoold is en evenmin ooit in het bestaan van een god heeft geloofd, kan toch zeer zeker sommige fragmenten van Kierkegaard waarderen, want hij was een groot schrijver, maar het bepalen van de waarde die Kierkegaard's overpeinzingen al dan niet hebben, is niet voor hem weggelegd.' En: 'Hier en daar is zelfs de domineestoon vol retorische herhalingen onmiskenbaar', Willem Frederik Hermans, 'De maan is het geweten van de aarde', bespreking van een bloemlezing uit Kierkegaards dagboek, *NRC Handelsblad* (afgekort: *NRC*), Cultureel Supplement Literair 24-1-1992, 1-2. Zie voor verdere Kierkegaardintrodactie Van Rhijn, *Jonker* 48-51 en M. van Rhijn, 'Kierkegaard in Nederland', *AWCC* 26-4-1929. Zie voor een overzicht van de Kierkegaardforschung: Karel Th. Eisses, *160 jaar in de voetsporen van Søren Aabye Kierkegaard*. Kierkegaard in het Nederlandse taalgebied van 1846-2006, Utrecht/Haren 2007 en aanvullingen op www.kierkegaard.nl; K. van der Zwaag, 'Ethische theologen verwelkomden Kierkegaard', *RD* 13-7-2007 en 'Kierkegaards pleidooi voor authentieke christenen', *RD* 10-1-2019; George Harinck, 'Is Kierkegaard daar? Over de ontvangst van de Deen onder Nederlandse protestanten', *Betoverde herinnering* 16 in: *Liter*, jrg 12, 2009, www.dbnl.org > tekst > _lito06200901_01_0035; Primaire teksten van secundaire literatuur over Søren Kierkegaard, www.dbnl.org.

3 Bibliografie G.J.A. Jonker

Primaire literatuur:

F.L. Godet en G.J.A. Jonker (vertaler), *Kommentaar op den Brief aan de Romeinen*, Utrecht 1900-1901).

Medewerking aan:

-*Onze Christelijke Feestdagen*, Nijkerk z.j. (1899).

-J.M.S. Baljon, P.D. Chantepie de la Saussaye, F.E. Daubanton, G.J.A. Jonker, J.H.L. Roozemeijer, J.R. Slotemaker de Bruïne *Jezus Christus voor onzen tijd*, Baarn 1907, 275-337 'De geheel eenige beteekenis van Jezus Christus, ook voor onzen tijd'.

-*Het Licht der Wereld. Bijbelsche platen naar oude en nieuwe meesters*, Nijkerk 1909 (2^e dr. 1910).

-*Getuchtigd en niet gedood*, Utrecht 1914; Bijbels dagboek *Bergopwaarts*, Utrecht 1919.

Artikelen en monografieën:

- 'Sören Kierkegaard (Eene voorlezing)', *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, Utrecht 1891, 737 e.v.

- *Bevestigingspreek over Kol. 4:17*, Dordrecht 1892 (gebundeld met de intrepreek van A.J.Th. Jonker, 'gehouden in de Groote Kerk te Dordrecht, 3 Januari 1892').

- 'Friedrich Nietzsche', *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, Utrecht 1894, 394-424 (op 15 febr. '94 had G.J.A. Jonker in het Leidse wijkgebouw Pniël een lezing gehouden over Nietzsche die als een anti-christelijke Johannes de Doper 'aan de komst eener nieuwe bedeeing voorafgaat en die het schijn-christendom der groote menigte met ijzeren hamer te morzel slaat', LD 17-2-1894).

- *Wie zal ons scheiden van de liefde van Christus?* 'Afscheidsrede, gehouden te Kralingen op 26 januari 1896. (Uitgegeven ten voordeele der Diaconie-Armen), Rotterdam 1896.

- 'Sören Kierkegaard (De Enkele)', *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, Utrecht 1898, 1099 e.v.

- *De zwakheid van het oordeelen en de macht van het vergeven*, toespraak gehouden en uitgegeven op verzoek der Afdeeling Utrecht van den Vrouwenbond, Utrecht 1896.

- *Een verborgen God*. Leerrede, uitgegeven ten voordeele van de Zuid-Afrikaansche Vereeniging, Haarlem 1899.

- 'Komen of gaan?', over de vraag: Moeten de heidenen tot ons komen of moeten wij tot de heidenen gaan?, *Lichtstralen op den Akker der wereld* jrg 6 nr 5, Rotterdam 1900, in dezelfde reeks van de Zendingsstudieraad postuum herdrukt, Hoenderloo 1924.

- *Gode bevolen!* Afscheidsgroet aan de Haarlemsche Gemeente, Haarlem 1901.

- 'De bekeeringsgeschiedenis van een Japanner', *Lichtstralen op den Akker der wereld* jrg 11 nr 5, Rotterdam 1905.

- 'Iets over Kierkegaard' en 'Nog iets over Kierkegaard', *Eltheto* jrg 56, 1902, 13 e.v., 45 e.v.

- 'De Beteekenis van Kierkegaard voor het Godsdienstig Leven', *Eltheto* jrg 59, 1905, 137 e.v.

- Vader en Moeder*, in manuscript bewaarde gedachtenispreek over Ps. 27:10 n.a.v. het sterven van zijn moeder, Utrecht 31 januari 1909. (In mijn bezit.)
- Aan stille wateren*, Utrecht 1910 (2^e dr. 1915).
- Hoog en laag*. 'Een viertal preeken. Uitgegeven ten bate van het Orgel in de Nieuwe Kerk te Utrecht', Nijmegen 1911.
- 'De beteekenis van Nietzsche voor de hedendaagsche moraal', *Levensvragen* serie VIII nr 2, Baarn 1915.
- 'Henri Bergson', *Theologische Studiën*, 35 (1917) 162-196.
- 'Bijbelgebruik', *Practisch Christendom* serie I nr 2, Utrecht 1918.
- Het toevertrouwde Pand*, door de Utrechtse predikanten G.P. Marang, P. de Haas en G.J.A. Jonker, Utrecht 1919.
- 'De nieuwe mensch', preek over Ef. 4:24, *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, Utrecht 1919, 822 e.v. (ook opgenomen in verzamelbundel *Overdenkingen*).
- 'Søren Kierkegaard', *Groote Denkers* IVe serie nr 3, Baarn 1920 (ook opgenomen in *Studies en voordrachten*).
- 'Klein met de kleinen', in *Bibliotheek voor Bijbelsche Opvoedkunde*, Stichting Hoenderloo 1920 (jrg 4).
- 'Eenheid', preek over Joh. 17:21-23, *Overdenkingen*, preken serie onder redactie van A.K. Kuiper en H.Th. Obbink, Haarlem 1921, 133 e.v.

Postuum verschenen verzamelbundels:

Een 'Comité tot uitgaaf van de geschriften van wijlen Ds. G. J. A. Jonker' stelde in 1924 een tweetal bundels samen:

- Studies en voordrachten*, Utrecht 1924 (1e en 2e dr., 3e dr. 1925).
- Overdenkingen*, Utrecht 1924 (3e dr. 1925).

(M.J.A. de Vrijer schreef in nov. 1924 het 'Voorbericht' en droeg het boek op aan 'Prof. Dr. A.J.Th. Jonker, broeder in den dubbelen, edelsten zin des woords. Moge in zijn eenzaamheid deze kleine arbeid hem ter verkwikking en tot hoopwekkende gedachtenis zijn').

Levensernst, Heemstede 1924 (2^e dr. 1925), samengesteld door J.A. van Leeuwen, em.-pred. te Bloemendaal, uit bijdragen die Gerrit Jonker in de loop van de jaren voor de 'Meer en Bosch' kalender *Vrede zij dezen Huize* had geschreven.

Keurgarven, 'Woorden der Schrift voor elken dag des jaars' door F.E. Daubanton e.a. ('s-Gravenhage 1919, editie 1935) 17 bijdragen van G.J.A. Jonker en 44 van A.J.Th. Jonker.

Secundaire literatuur:

- H.H. Barger, *In memoriam Ds. G.J.A. Jonker*. 'Gedachtenisrede gehouden in de Janskerk te Utrecht, met bijvoeging van het verslag der ter aardebestelling op

16 Januari 1924, uitgegeven ten voordeele van het Diaconie Weeshuis', Utrecht 1924.

-E.J. Beker en M.G.L. den Boer, *J.H. Gunning jr., een theologisch portret*, Baarn 1979, 88,93.

-BWPGN dl 4, 's-Gravenhage 1931, 571-572;

-BLGNP 3, 1988 voor G.J.A. Jonker: B.A. Venemans (sr.), 205-206 en genoemde literatuur:

M. van Rhijn, *Kierkegaard in Nederland*. In: AWCC, nr. van 26 apr. 1929. - Dez., *A.J.Th. Jonker*, Amst. 1929, 4-7,22,49 vlg.,53,64,69,106,136,177. - Haitjema, *Richtingen*, 229,231. - K.H. Miskotte, *Ten geleide*. In: D. Tromp, *Verbond tegen het lot*, Amst. 1949, 8. - Dez., *Uit de Dagboeken 1917-1930*, Kampen 1985,15,108,119,131,159,272,526.

-M.G.L. den Boer, *Hervormd Utrecht*, XXVI (1971), nr 34-51: 'G.J.A. Jonker, Utrechts predikant (1901-1924)' I-VII; 'Een Paaspreek van G.J.A. Jonker'; 'Jonker en zijn vrienden' I-IV; 'Jonker en Kierkegaard' I-IV; 'Jonker, een irregulier theoloog'.

-M.G.L. den Boer, *IdW*, 'Gerrit Jonker, Franz Kafka en de kinderen' I-III, nieuwe jrg 2 nr 10, 11-8-1973,19-22; nr.11, 31-8-1973, 21-23; nr 12, 15-9-1973, 7-10; 'Een Irregulier Theoloog (t.g.v. de vijftigste sterfdag van G.J.A. Jonker)', jrg 2 nr 20,12-1-1974, 7-11; 'Uit de brieven van G.J.A. Jonker aan C.L. Voorhoeve' I-XVI, jrg 13 nr 19, 21-12-1984, 13-18; nr 20, 12-1-1985, 12-17; nr 21, 2-2-1985, 18-22; nr 22, 23-2-1985, 9-13; jrg 14 nr 1,9-3-1985,17-19 ('Naar de pastorie'); nr 2, 23-3-1985,12-17 ('In de eerste gemeente'); nr 3, 6-4-1985, 11-16 ('Gifmoord in de Tesselschadestraat?'); nr 4, 20-4-1985, 17-22 ('Gifmoord in de Tesselschadestraat?' vervolg); nr 6,18-5-1985,11-13 ('Aafke en Jonker'); nr 7,15-6-1985,18-21 ('De weg naar Kralingen'); nr 11, 28-9-1985,19-22 ('In Kralingen'); nr 13, 26-10-1985,21-25 ('In Haarlem'); nr 14,9-11-1985,27-31 ('In Utrecht'); nr 17, 4-1-1986, 22-25 ('Oorlogsjaren'); nr 18, 18-1-1986, 26-28 ('Onbevreesd'); nr 19, 1-2-1986, 16-18 ('Laatste brieven'); en als vervolgstukken: jrg 14 nr 20, 15-2-1986, 23-24 ('Jonkers laatste levensdag' I); jrg 15 nr 1, 1-3-1986, 11-14 ('Jonkers laatste levensdag' II-slot); 'Als een storm (G.J.A. Jonker over Friedrich Nietzsche)' I-II jrg 18 nr 3, 1-4-1989, 8-11; nr 4,15-4-1989, 28-32;

-P.W.J.L. Gerretsen, *Vrijzinnig noch rechtzinnig: Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923) in de ban van het ethische beginsel*, Gorinchem 2013 (diss.).

4 Jonkers leerlingen

Het leven en werk van zes door A.J.Th. Jonker opgeleide predikanten wordt hier belicht.

Johannes Beks (Groningen 25-2-1884 - Westeremden 27-10-1917), predikant te Hoogersmilde (1908), Nieuw-Buinen (1912) en Westeremden (1914). Van Rhijn, *Jonker* 132-133 schrijft dat de sympathieke en helaas zo vroeg gestorven predikant Beks met talent de studie van de volksreligie beoefende. Jonker zal hem op dit nog te exploreren onderdeel van de praktische theologie hebben gewezen en Beks zou zich vast verder hebben willen verdiepen in de verschillende religieuze vormen van volksleven. Hij oriënteerde zich op Noord-Nederland, vnl. Drenthe en Groningen, en publiceerde onder meer in *Stemmen des Tijds*, maandblad voor christendom en cultuur: 'Het geheimzinnige in de Drentsche volksreligie', dl 2 (1912-1913), I 162 e.v. en 'Belemmerende invloeden van het Drentsche volkskarakter op de doorwerking van het Evangelie', dl 49 (1912), 527 e.v. Zijn 'Studie der volksreligie als onderdeel der practische theologie' verscheen in *SWV* 1915, 1141 e.v. Enkele korte schetsen van mystieke eenvoudigen in Groningerland werden geplaatst in *De Schatkamer*, maandblad voor de heilige dienst, 10, 1916, juni-juli, 62 e.v. In hetzelfde blad besprak Beks in sept. 1916 in een psychologische rubriek de vraag 'Welken indruk maakt de natuur op de bewoners van het platteland?' Zie ook 'Boerengierigheid', *LwC* 10-11-1915.

Jan Pieter van Bruggen (Groningen 10-4-1883 - Haren (Gr.) 29-6-1972), predikant te Stitswerd (waar Jonker, die op 13-5-1909 in de trouwkamer van de Groningse Martinikerk zijn huwelijk met Lien Brugma had ingezegend, hem op 16-5-1909 bevestigde met 1 Thess. 5:25 - 'Broeders, bidt voor ons'), Uithuizermeeden (Oosteinde-Roodeschool 1912), Delfshaven (1915) en Amsterdam (1923). Hij sprak onder meer op het Zendingsfeest te Oegstgeest op 13 mei 1920 over 'Christus' woord van eer' en op de ethische zomerconferentie te Lunteren op 22 juli 1924 over het onderwerp 'Leed'. Van Bruggen was van 1935 tot 1948 de eerste vaste preses van de centrale kerkenraad te Amsterdam. Hij ijverde voor het buurtgemeenteplan, waarbij een betere bearbeiding van en samenspel tussen de verschillende wijken in de stad werd voorzien. Van Bruggen zette zich in voor de Amsterdamse Maatschappij voor Jonge Mannen (AMJV). Hij had zitting in de Algemeene Synode en de Algemeene Synodale Commissie, en was bestuurslid van de Nederlandse Zondagsschoolvereniging en de MARVA-stichting voor gehandicapte kinderen. Tijdens de bezettingsjaren maakte hij deel uit van de synodale Commissie voor Kerkelijk Overleg. In het kamp St. Michielsgestel bracht hij vijf maanden in gijzeling door. Aan het Herv. Lyceum te Amsterdam doceerde

hij Bijbelkunde. Van Bruggen kreeg emeritaat op 1-7-1948 en overleed 24 jaar later. Zie Van Bruggens necrologie in *RD* 3-7-1972.

Hendrik Kluin (Meppel 30-8-1886 - Nijmegen 8-8-1966), predikant te Stitswerd (1913), Nederhemert (1918), Angeren (1924) en predikant-directeur van de Van 't Lindenhoutstichtingen - Weesinrichting 'Neerbosch' bij Nijmegen (1928-1952 em.). Kluin had belangstelling voor de in- en uitwendige zending, leidde zendingscursussen te Lunteren, sprak in 1925 over christendom en zending voor de N.C.S.V., publiceerde o.a. *Het geestesleven der natuurlvolken* ('s-Gravenhage 1924), *De opwekkingsbeweging op Nias in haar oorsprong, ontwikkeling en verloop geschetst* (Oegstgeest 1926) en geschriften vanuit en over de instellingen te Neerbosch. Hij was redacteur van de *Neerbosch scheurkalender* en het maandblad *De vriend des huizes* en kroniekschrijver van het weekblad *Het Oosten*. Zie in memoriam door J.A. van Selms, *Woord en Dienst* XV 1966, 266 en F.L. van 't Hooft, *BLGNP* 3, 1988, 207-208.

Dirk Kuilman (Harlingen 4-7-1882 - Leiden 2-5-1952), predikant te Lellens (1908), Huizinge (1910), Borne (1921), Leiden (1928-1948), hulpprediker te Leiden (1948-1950 als em.) en daar van 1950-1952 evangelisatieouderling. Kuilman was redacteur van het Leidsch Predikbeurtenblad. Hij publiceerde 'Jongeren, wat antwoordt gij Christus?', *Libellen-serie*, 1938 nr. 263 en, samen met andere Leidse predikanten in 1941, een bundel *Gods boodschap in een donkere wereld* met Marekerk-toespraken uit het eerste oorlogsjaar. Kuilman was in Leiden een geliefd prediker, pastor en organisator die werkte in de Staalwijk en ook in de Professorenwijk. Hij afficheerde zich als een leerling van Jonker en Van Dijk. 'Christus is Heer der Kerk en Koning der wereld' klonk als centrale gedachte in zijn verkondiging. Zie de artikelen rond zijn emeritaat en overlijden in *LD*, 17 en 26-4-1948 en 3-5-1952. D.J. Vossers wijdde aan Kuilman een 'in memoriam' in *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken*, 1953, 52-53.

Abraham Rutger Rutgers ('s-Gravenhage 6-9-1883 - Dachau 2-4-1942), studie te Leiden (1903) en Groningen (1906), hulpprediker te Düsseldorf (1908), predikant te Tubbergen (1910), Lochem (1914), in 1919 het ambt neergelegd, in de handel gegaan maar prediking en kerk lieten hem niet los, opnieuw predikant te Usselo (1921) en Rotterdam (1932, waar hij een halve eeuw na Jonker in de Laurenskerk intree deed). Rutgers was 'een fel levend, rechtlijnig mens, die altijd voor zijn overtuiging stond en van zijn hart geen moordkuil maakte', schrijft Vaanholt die de indrukwekkende biografie van Bekkenkamp over 'Rutgers met de baard' bespreekt. Al in Twente trad hij op toen in de rooms-katholieke bolwerken her-

vormden werden achtergesteld. In Tubbergen schafte hij in eigen gemeente de bankenverhuur af en stelde hij de hoofdelijke omslag in, zodat de kerk voor arm en rijk gelijke plaatsen zou bieden. In Usselo klom hij boven op een steiger om met de bouwvallers koffie te drinken nadat één van hen, toen hij voorbij fietste, had geroepen: 'Daar gaat Jezus.' Hij was een onverschrokken die het zich nergens makkelijk maakte. In zijn preken werd hij niet helemaal gevolgd; sommigen vonden hem somber. Rutgers profileerde zich al jong als antimilitarist, maar hij zwoer in 1938 zijn geweldloosheid af toen hij merkte hoe de nationaalsocialisten in Duitsland hun mensonterende praktijken uitvoerden. Na de inval van de Duitse bezetter hekelde hij vanaf de kansel fel alle onrecht en bad steevast voor de Joden en voor de koningin. In 1941 werd hij gearresteerd en in Scheveningen gevangen gezet. Tot in het concentratiekamp, waar hij zich opwierp als steunpilaar voor de gevangenen, slingerde hij de overweldiger zijn eigen mening recht in het gezicht. Op 2 april 1942 werd hij in Dachau doodgemarteld. 'Rutgers heeft in Christus' naam tegen het onrecht gestreden en ze hebben hem als een vlieg tegen de wand doodgeklapt. De Almachtige zal hem genade geschonken hebben; dat is wat wij van de Almachtige hopen en verwachten. En wij, wij eren zijn nagedachtenis. Dat mag van óns worden verwacht', aldus de Enschedese emeritus-predikant A. Bekkenkamp die in de Rotterdamse Laurens als biograaf het eerste boekexemplaar aan burgemeester Peper gaf. 'De beste van ons allemaal', moet M.J.C. Visser, de ethische predikant van de Prinsekerk, hebben gezegd toen hij over Rutgers' dood hoorde. Jonker en vooral J.H. Gerretsen, bij wie hij in de hofstad catechisant was geweest, waren zijn geestelijke vaders. Alle drie werden gebiologeerd door het lijden. Boven Rutgers' bureau hing de tekst: 'Gij, lijd verdrukking als een goed krijgsknecht van Jezus Christus.' Rutgers publiceerde 'In memoriam dr. J.H. Gerretsen: 18 Jan. 1867-17 Nov. 1923' in *Bergopwaarts* 1923 (AWCC 7 6 1), ook verschenen in F. van Gheel Gildemeester en H.A.C. Snethlage, *J.H. Gerretsen: Een Boekje van Herinnering, zijnen vrienden aangeboden*, Nijmegen 1924, 29-31). Met J.G.W. Goedhard stelde hij *Keur van overdenkingen uit de nalatenschap van Dr. J.H. Gerretsen*, Nijmegen 1925 samen. In de door J.F. Beerens ingeleide bundel *Kerk en Oorlog*, Utrecht 1933 is een van de vijf voordrachten van Rutgers, uit protest tegen de Jodenvervolging in Duitsland. Zie voor A.R. Rutgers: J.J. Buskes jr., *Een vreemdeling in een vreemd land: de strijd om het Koninkrijk Gods in het leven van Abraham Rutgers*, Amsterdam 1946, 3; F.L. van 't Hooft, *BLGNP* 3, 1988, 312-313; Arnold Bekkenkamp, *Rutgers met de baard: het levensverhaal van een pastor intrepidus 1883-1942*, Enschede 1997; 'Peper ontvangt biografie ds. Rutgers', *RD* 5-3-1997; Gerard Vaanholt, 'Abraham Rutgers (1883-1942)', boekbespreking in *Twentsche Courant Tubantia* 9-4-1997; Tineke van der Waal, 'Intrede in de Laurenskerk. J. Vooy's verzamelt portretten predikanten Rotterdam', *Waarheidsvriend* 6-8-2009, 12-13; Gerretsen, *Vrijzinnig noch rechtzinnig* 227,235.

Enno Harm Wieringa (Groningen 29-1-1883 - Amsterdam 20-9-1972), hulp-prediker te Enter (1907) en Sappemeer (1908), predikant te Horsten (1909), Purmerend (1919) en als em.-pred. hulpprediker te Deventer (1948-1950). Wieringa ging verder op het spoor van zijn leermeester Jonker over de sociale kwestie. Hij zag in zijn eerste gemeente in de Groningse veenkolonie bij Musselkanaal de sociale ellende van de arbeiders. Al voor de Eerste Wereldoorlog trad hij als orthodox predikant toe tot de Sociaal Democratische Arbeiders Partij. In zowel het liberalisme als socialisme onderkende hij het gevaar van godloosheid bij de zichzelf autonoom beschouwende mens. Hij stelde dat Gods verkiezing altijd aan de keuze van de mens voorafgaat. Tegenover het socialis-tische ideaal van een door mensen georganiseerde en doelmatig beheerste heils-staat hield Wieringa vast aan het Koninkrijk ter ere van God dat op de dag van Christus geopenbaard zal worden. Zijn politieke keuze was een demonstratieve daad tegenover de christelijke partijen en ook de kerk die de arbeidersbeweging wezenlijk niet hebben verstaan en ertoe bijdroegen dat godsdienst en moraal aan winstbejag ondergeschikt werden gemaakt. Wieringa schreef in diverse bladen zoals *Woord en Geest*, *Bergopwaarts*, *Onder eigen Vaandel*, *Woord en Wereld* en *Weekblad van de Nederlandse Hervormde Kerk*. Hij publiceerde onder meer *De kerk en het sociale vraagstuk* (in reeks 'Brandende vragen en actuele onderwerpen bezien in het licht van onzen tijd'), Rotterdam/Den Haag 1930; *Waarom ik als rechtzinnig predikant socialist ben*, Amsterdam 1933 en *Kerk en werkelijkheid*, Neerbosch z.j. (1946) met een inleiding van H. Kraemer. In de openingspagina's van zijn boek over de kerk en het sociale vraagstuk citeerde hij in de eerste voetnoot A.J.Th. Jonker, die in het woord vooraf in de Rotterdamse afscheids-bundel *Gedachtenis* nadruk legde op de expliciete functie van de kerk: 'De kerk zelve is dus niets, de boodschap is alles. Zij zelve heeft geen eigen zaak, zij handelt in opdracht. Zij is nooit zelf doel, maar altijd slechts middel tot het doel.' Wieringa schaarde zich aan de zijde van zijn jongere geestverwant J.J. Buskes. In de Tweede Wereldoorlog hielp Wieringa Joodse landgenoten aan doopbewijzen om aan deportatie te ontkomen. Later was hij gedeputeerde voor de beweging Gemeenteopbouw en verzorgde hij cursussen. In 1939 schreef hij over 'De betekenis van Karl Barth'; zijn twee artikelen verschenen op uitnodiging van J. de Kadt en S. Tas in *De Nieuwe Kern*, een periodiek dat wantrouwig stond tegenover geloof en religie. Wieringa opende zijn bijdrage met het 'Mémorial' van Pascal. Zie A.A. Spijkerboer, *De Nieuwe Kern en Karl Barth*, Kampen 1979, 46-55, 112, 121-123. In deze dissertatie staat een door mw. M. Wieringa-Kramer aan Spijkerboer ter hand gestelde brief van Jonker aan E.H. Wieringa. Zie Wieringa's necrologie in *RD* 23-9-1972.

Zijdelings noemen we *W.Th. Boissevain*, die in Groningen zijn opleiding deed. Wilhelm Theodor Boissevain (1880-1945) koos in 1902 voor de theologische studie te Groningen. Anders dan Utrecht was de noordelijke universiteitsstad niet de eerste plaats voor een confessioneel georiënteerde student. Gelet op zijn woonplaats Amsterdam lag Groningen ook excentrisch. De professoren Kruijf, Van Dijk, Wildeboer en - gedurende de jaren 1905-1907 - Jonker hebben hem kennis laten maken met andere geestelijke stromingen dan die waaraan hij gewend was geraakt. Zowel Van Dijk als Jonker lieten hun studenten niet los. Het is de vraag of Boissevain zich openstelde. Als Leids predikant en collega van Kuilman maakte hij in 1935 de overstap van de Christelijk-Historische Unie naar de Nationaal-Socialistische Beweging en in 1944 vluchtte hij naar Duitsland. Boissevain werd door M.M. Rost van Tonningen de meest intellectuele nationaalsocialist genoemd, die het protestants-christelijk volksdeel voor de N.S.B. probeerde te winnen. Zie H.J. Dam, *BLGNP* 3, 1988, 45-47; H. Tijssen, *Tussen avondrood en zonsondergang*. Dr. W.Th. Boissevain (1880-1945) discipel van Hoedemaker op eigen wijs, doctoraalscriptie geschiedenis Rijksuniversiteit Groningen, juni 2008, 16-19, <http://members.ziggo.nl/boissevain/scriptie>.

BIBLIOGRAFIE A.J.TH. JONKER

Boeken en brochures

De berichten van de Handelingen der Apostelen omtrent de gevangenschap van Paulus te Jerusalem, Cesarea en Rome, in hun historisch karakter beschouwd (dissertatie, Utrecht 1877).

Proeve van beantwoording van de vraag: "Wat behoort door den Wijkbroeder gedaan te worden tegen den wassenden stroom der Socialistische woelingen van den tegenwoordigen tijd?" (Rotterdam 1887).

Handleiding bij het onderwijs in de geschiedenis der Christelijke Kerk (Utrecht 1882, 3^e dr. 1897).

Verkorte handleiding bij het onderwijs in de geschiedenis der Christelijke Kerk (Utrecht 1885, 2^e dr. 1890).

Wees gewaarschuwd (vertaling, Rotterdam 1886).

Het Hoofdstuk der liefde (Rotterdam 1887, 6^e dr. Amsterdam 1933).

Gedachtenis (Rotterdam 1888).

Kalvinistische Ingenomenheid met Rome, aan Kalvijn zelvezelve getoetst (Rotterdam 1889).

Het Sociale Vraagstuk, een wekstem voor de Gemeente (Rotterdam z.j./1893).

Een apostolische huiszegen (Rotterdam 1895, 3^e dr. 1910).

Beter dan robijnen (Nijkerk 1897, 3^e dr. 1908).

Voor donkere dagen (Nijkerk 1901, 4^e dr. 1921).

De voornaamste vraag van het onderzoek betreffende de evangeliën en de weg tot hare beantwoording (vertaling, Utrecht 1892).

De beteekenis van de nieuwste beschouwingen over erfelijkheid en toerekenbaarheid voor den dienaar van het Evangelie (Utrecht 1894, ook verschenen in *TS* 1894, 291 e.v.).

Een woord van broederlijke liefde, door den kerkeraad der Nederlandsche Hervormde Gemeente te Dordrecht, gericht tot hen, die zich bij deze gemeente aansluiten (Dordrecht z.j./1896).

Persoonlijk Geloofsleven en Theologische Studie (inaugurele rede, Groningen 1905).

Het Groningsche Doorgangshuis (Groningen z.j./1911).

Voor de practijk der Godzaligheid (Rotterdam 1906, 2^e dr. 1913).

Zich niet voor Hem schamen (Nijkerk 1909, 3^e dr. 1922).

Hand aan hand (Leiden 1912).

Doodsschaduw en morgenstond (Leiden 1916, 2^e dr. 1918).

Op weg naar het Vaderhuis (dl1 en 2, Leiden 1918, 2^e dr. 1933).

Preken en meditaties

-als separate editie:

Een gebed voor de gemeente (Wildervank z.j./1878).

Een gebed om meer liefde (Zutphen 1879).

De reinigende kracht der christelijke hoop (Zutphen z.j./1910).

Gedenkt uwen voorganger (Zwolle 1880).

Het zwaard des Geestes (Rotterdam 1880).

Bevestigingspreek door G.J.A. Jonker en intrepreek door A.J.Th. Jonker (Dordrecht 1892).

Niet te overweldigen (Rotterdam 1897).

Een Beker van Dankzeggingen (Dordrecht 1902, 1^e en 2^e dr.).

De raad van Gamaliël (Heemstede 1902).

Hem liefhebben (plaats onbekend, 1922).

-in platenbundels:

Gewijde Tafereelen: 'De Kaïnsgeest', 'Roemzucht', 'Deelneming' en 'Vluchtige hulde' (Amsterdam 1895, 2^e serie) 9-16, 125-132, 173-180, 265-272.

Gewijde Kunst: Twintig bijschriften uit Oude en Nieuwe Testament (Amsterdam 1900, 3^e dr. Rotterdam 1914).

Uit een heilig verleden: 'Kaïn en Abel' (Nijkerk 1910, 2^e dr. 1911) 31-54.

-in manuscript:

Afscheidspreek te Heerde, 21-5-1882.

Bevestigingspreek van Gerrit Jonker door Aart, Leusden 8-4-1888.

Prekenboek uit Heemstede, 17 preken (264 pag.).

-in: *Het Eeuwige Evangelie*:

'Eerzucht en eerbetoon' (1880) 145-159.

'Loopen met volharding' (1882) 108-122.

'De levende hope' (1885) 49-63.

'Het Licht der wereld' (1887) 171-185.

'De verborgenheid Gods' (1890) 1 e.v.

-in: *Voor den Zondag*:

Preek over Joh. 21:17a (1895) nr 16.

Preek over Jerem. 45:4b (1895) nr 44.

Preek over Judas 21a (1896) nr 46.

Preek over Matth. 28:1-8 (1897) nr 16.

Preek over 1 Thess. 5:8c (1900) nr 27.

Preek over 2 Kor. 13:8 (1910) nr 45 (herdrukt op 28-10-1928).

Preek over Ps. 68:20a (1911) nr 40.

-in: *Overdenkingen*:

'Het verlangen naar smarteloosheid' (1896) 28-50.

- 'De onzekerheid onzer toekomst' (1897) 141-166 (inleidend deel verscheen als kindertractaat *Het is nog niet geopenbaard wat wij zijn zullen*).
- 'Geef mij uw hart!' (1899) 59 e.v. (verscheen ook in *Voor den Zondag* (1907 nr 48).
- 'Het Evangelie niet naar den mensch' (1903), 1 e.v.
- 'Blijven in de liefde van Jezus' (1905) 125 e.v.
- 'De rechtvaardige' (1930) 153-175.
- 'Die uit God geboren is, bewaart zichzelf' (1936) 55-76.
- 'Hervormingsdag' (1938) 177-198.
- in: *Berigten van de Utrechtsche Zendingsvereniging*:
- 'Rede over Hand. 1:8b' (1882) 82-95.
- in: *Rotterdamsche Kerkbode*:
- 'Korte woorden voor elken dag'.
- 'Leent zonder iets terug te hopen' (27-1-1883).
- in: *Jaarboekje Martha-Stichting*:
- 'Mengelwerk', paaslied 'Christus is opgestaan' en andere bijdragen (Utrecht 1888 e.v.).
- in: *Nederlandsch Godsdienstig Traktaat-Genootschap*:
- 'Leven en Overvloed' (Amsterdam 1889) nr 756.
- in: *Feeststoffen*:
- 'Vredevorst' en 'Hemelvaart' (Utrecht z.j./1890) 29-43 en 159-172.
- in: *De Zondagsbode voor stad en land*:
- 'Den Lezer Heil!' (14-5-1892), mededelingen, meditaties en andere bijdragen, o.a. 'De heerlijkheid van de Zending' (in totaal 178 stukken bewaard, Dordrecht 1892-1902).
- in: *Levensbode*:
- Bewaard zijn 39 meditatieve en andere bijdragen (januari 1903 - juni 1904).
- in: *Familie-Kalender*:
- Korte overdenkingen (Rotterdam 1904).
- in: *Hervormde Kerkbode voor Groningen en Ommelanden*:
- 'In menschen welbehagen' (22-12-1905).
- in: *Vrede zij dezen Huize*:
- Dagmeditaties Meer en Boschkalender (februari 1910 en januari 1911, deels overgenomen in *Het Oosten*, Neerbosch 1928).
- in: *Pniël*:
- 'De geestelijke mensch' (1915) 162-165.
- 'De "Nood-leugen"' (1918) 131 e.v. (overgenomen uit *Zondagsbode Zandvoort* e.o. (3-2-1918).
- in: *Vriendelijk Geleide*:
- 'De stilheid een lofzang' (Almelo z.j./1898, 3^e dr. 1909) 175-184.
- in: *Onze Christelijke Feestdagen*:

'Waarom ziet gij droevig? Tweede Paaschdag' (Nijkerk z.j./1899) 119-137.

-in locale verzameling:

Heemstedse preken 1903-1905, dertien stenografisch opgenomen en getypte preken.

Dankbare Herinneringen, in Heemstede gekafte bundel met drietal stenografisch opgenomen en getypte preken.

-in: *Woorden van Troost*:

Een serie van 50 blaadjes voor zieken en lijdenden, red. H. Kuyper, m.m.v. A. Kuyper, A.J.Th. Jonker e.a. ('s-Gravenhage 1909, zie *De Heraut* 19-12-1909).

-in: *Keurgarven*:

'Woorden der Schrift voor elken dag des jaars', door F.E. Daubanton e.a. ('s-Gravenhage 1919); in uitgave 1935 staan 44 korte overdenkingen van A.J.Th. Jonker en 17 van G.J.A. Jonker.

-in: *Haarlemsch Predikbeurtenblad*:

'Zij spraken het Woord Gods met vrijmoedigheid' (13-10-1934).

'In Christus een nieuw schepsel' (3 en 10-8-1935).

Artikelen

-in: *Studiën*:

'Is de brief aan de Galaten uit Rome verzonden?' (1880) 101-124.

'Codex Σ (Rossanensis)' (1880) 405-412.

-in: *Theologische Studiën*:

'De leer der conditioneele onsterfelijkheid' (1883) 1-20, 155-187, 548-582; (1884) 185-234.

'Een oude verklaring van Joh. 3:5, opnieuw aanbevolen' (1890) 450-461.

'Is er verwantschap tusschen de Doopliturgie van Severus en Filipp. 2: 6 en 7?' (1892) 9-29.

'Ἡ ἐτοιμασία τοῦ εὐαγγελίου τῆς εἰρήνης, De bereidheid van het evangelie des vredes, Ef. 6:15' (1893) 443-451.

'Wetenschappelijke kritiek op H.L. Oort' (diss.) 'De Zoon des Menschen' (1895) 228-260.

'De beteekenis van de nieuwste beschouwingen over erfelijkheid en toerekenbaarheid voor den dienaar van het Evangelie' (1894) 291 e.v. (ook separaat verschenen).

-in: *Bouwsteen*:

'Johann Hinrich Wichern' (1882) 1-28 (separaat verschenen herdruk, Rotterdam 1886).

'Opwekkend woord en verslag afdeelingen dienst- en fabrieksmeisjes' (1883) 78-95.

'Inwendige Zending onder vrouwen door vrouwen' (1885) 189-194.

'Liefde en Zondagsrust' (1897) 7-15.
 -in: *Stemmen voor Waarheid en Vrede*:
 'Brieven uit de hel' (1883) 244-271 en 354-370.
 'Leerrede van Søren Kierkegaard' (1880 2^e dl) 406-426.
 'S. Kierkegaard, Het vreugdevolle van een eeuwig gewin door een tijdelijk verlies' (1882 2^e dl) 281-300.
 'Onze roeping om de menschen die wij zien lief te hebben' (1891 2^e dl) 1025-1054.
 'Ons ideaal hoog houden' (1904) 601-616.
 -in: *Lief en Leed in dienst der Christelijke Barmhartigheid*:
 'Vroolijke ontferming' (Amsterdam 1907) 176-184.
 -in: *Overdenkingen*:
 'Gebedsverhooring' (1912) 129 e.v. (en verslag van de lezing in NRC 24-4-1912).
 -in: *Eltheto*:
 'Het verliezen van God' (1916) 57 e.v.
 'De volheid van het Christusleven' (1918) 161 e.v.
 -in: *Omhoog*:
 'Gebedsmoeilijkheden' (1918) 33 e.v.
 -in: *Doetinchemsch Weekblad*:
 'Christendom en beschaving' (verslag van de lezing) 11-2-1887.
 -in: *Dordrechtsche Courant*:
 'Zondagsrust' (verslag van de lezing) 31-3-1892.
 -in: *Nieuwsblad van het Noorden*:
 'Echte en valsche en geestdrift' (verslag van de lezing) 21-3-1906.
 'Christendom en huisgezin' (verslag van de lezing) 1-2-1907.
 'Übermensch' (verslag van de lezing) 12-2-1908.
 -in: *Het Nieuws van den Dag en Algemeen Handelsblad*:
 'Het ethisch element in de prediking' (onderwerp en stellingen, verslag en repliek) *NvdD* 25-9-1908, *AH* 30-9-1908.
 -als referaten in manuscript:
Iets over de noodzakelijkheid en de vereischten van de Apologie des Christendoms in onzen tijd (Heerde, omstreeks 1880).
Welke is de behandeling der Apologetiek, die het best beantwoordt aan den behoeften van onzen tijd? (Heerde, 7-5-1880).
Persoonlijkheidsstreven en Christendom, Werkelijkheidshartstocht en Christendom, Aesthetische religie en Christendom (winterlezingen eerste kwartaal 1912; tevens verslag van de lezingen in *AH* 17 en 31-1-1912 en 4 en 21-2-1912).
 -N.a.v. colleges en onderwijs in: *Bijlagen van de handelingen der Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk*:
 Inhoud colleges kerkelijk hoger onderwijs aan Rijksuniversiteit Groningen 1905-1909 blijktens het verslag van de synodale commissie het aan ministerie van

binnenlandse zaken: (1907) 419-420, (1908) 452-453, (1909) 429-430, (1910) 481-483 (<https://pkn-acta.digibron.nl/>).

Boekbesprekingen

-in: *Theologische Studiën*:

'Nocet qui male docet', bespreking Amice Veritas, *Uitbreiding van het catechetisch onderwijs, naar "J.I. Doedes: de Leer der Zaligheid"*; tevens aangevuld met volledige verwijzing naar de belijdenisschriften der Nederlandsche Hervormde Kerk (1883) 307-312.

S.S. de Koe (diss.), *De Conjecturaalcritiek en het Evangelie naar Johannes* (1883) 454-474.

A. Resch, *Agrapha* (1890) 125-137.

J. Friedr. Wucherer, *Pastoralbriefe. Briefe eines Vaters an seinen Sohn, der ins hl. Amt getreten ist* (1890) 283-288.

S.D. van Veen, *Zondagsrust en Zondagsheiliging in de zeventiende eeuw* (1891) 49-56.

O. Pfeleiderer, *Die Aufgabe der wissenschaftlichen Theologie für die Kirche der Gegenwart* (1892) 233-236.

Johannes Weiss, *Die Predigt Jesu vom Reiche Gottes* (1892) 236-239.

R. Kübel, *Der Herzpunkt der Verteidigung des Christenthums in unserer Zeit* (1892) 239-242.

K. Freiherrn von Soden, *Reformation und Soziale Frage* (1892) 242-244.

J. Claassen, *Die Sechs Giftbäume im deutschen Felde und der Lebensbaum* (1892) 244-245.

Alfred Puls, *Was wir lernen von den Lilien auf dem Felde und den Vögeln unter dem Himmel. Drei Reden von Sören Kierkegaard* (1892) 245-247.

C.H. Spurgeon, *De zwaarste strijd op deze wereld* (1892) 247-249.

C.W. van der Pot, *Levensbrood* (1892) 249-251.

J. de Vries, *Een bundel preeken* (1892) 251-256.

M.J. Mees, *Een bundel preeken* (1892) 256-259.

Paul Walther, *Sociale Moraal in preek en schets* (1894) 134-141.

A.C. Wesenhagen, *Het Evangelie in de Loge* (1897) 100-103.

L.W. Bakhuizen van den Brink, *Praktische Theologie van Dr. E. Chr. Achelis* (1907) 73-81.

Woord vooraf

'Voorwoord' bij A. Ridderbroek, *Lief en Leed. Lieder van een reiziger naar het hemelsch Vaderland* (Zwolle 1886).

'Voorwoord' bij G. Swanborn, *Gedichten, verzameld door R.A. Swanborn Gzn.* (Rotterdam 1886).

‘Woord vooraf’ bij J.P. Esser, *Onder de Madoereezen* (Amsterdam z.j./1892).
‘Een woord vooraf’ bij F.B. Meyer, *Mozes, de man Gods* (Dordrecht z.j./1892).
‘Woord vooraf’ bij J.J. de Kat Angelino, *Pastorale Ervaringen (in schetsen) van den Predikant te Beekdorp* (Geldermalsen z.j./1901).
‘Begeleidend woord’ bij P. van der Elst, *Paradijsluister* (Leiden z.j./1921).
‘Inleidend woord’ bij G. Posthumus Meyjes, *Gods wonderdaden herdacht* (Haarlem 1921).
‘Inleidend woord’ bij *Levensernst*, dagboek van G.J.A. Jonker (Heemstede 1924, 2^e dr. 1925).
‘Ter inleiding’ bij G. Posthumus Meyjes, *Korte overdenkingen voor den Zondag* (Amsterdam 1925).

Brieven

Brief aan de koning (namens kerkenraad over schoolstichting), Warnsveld 1878.
Brief aan vriendin (bij toezending Heerder afscheidspraak), Rotterdam 30-7-1882.
Brief aan J. te Winkel, Rotterdam 13-9-1883.
Ingezonden stuk na lezing van Kuypers toespraak ‘Niet de Vrijheidsboom maar het Kruis’, *De Nieuwe Sprokkelaar* 31-5-1889.
Open brief aan dr. W. Francken Az., rustend pred. te Rotterdam, op 6 juni 1889, *De Kerkelijke Courant* 29-6-1889.
Brief aan E.H. Wieringa te Horsten (Heerde 7-9-1910) in: A.A. Spijkerboer, *De Nieuwe Kern en Karl Barth* (diss. Kampen 1979) 121-123.
Ingezonden brief (Heerde 4-9-1916) in, als reactie op een aan Jonker toegedachte stellingname bij het kerkelijk modus-vivendi-voorstel *De Nederlander* 5-9-1916.
Brief aan T.P. Sevensma (Heerde 31-1-1917) met op verzoek verstrekt curriculum vitae voor *Zoek-licht, Nederlandsche encyclopaedie voor allen*, Arnhem 1922-1925 (Universiteitsbibliotheek Leiden).
Dankwoord t.g.v. zeventigste verjaardag (Heerde, september 1921).
Brief aan J.J. Stam, Heerde 25-9-1925 (geciteerd in *Ernst en Vrede* 42 voetnoot 4).
Brief aan H. Jonker, Heerde 15-8-1925.
Brief aan Jongen Heer C.H. van Rhijn, Heerde 26-9-1925.
Brief aan C.L. Voorhoeve, Heerde 8-6-1927.
Brief aan H. Kluin, Heerde 11-12-1927 (geciteerd in *Het Oosten* 20-6-1928).
Correspondentie met J.P. van Bruggen (1907-1928, zie Bijlage 1).
Brieven aan J.M. Littig (1912-1928, zie Bijlage 1).

Postuum verschenen verzamelbundels

Het Licht tegemoet. Woorden van Prof. Dr. A.J.Th. Jonker, verzameld door J.J. Stam (Rotterdam z.j./1929).

Geloofsleven. Overdenkingen en voordrachten van Prof. Dr. A.J.Th. Jonker, bijeengebracht door M. van Rhijn (Zutphen 1932 - in deze bundel staat ook de adventspreek *Sieraad voor asch* die in bovenvermelde weergave niet is geplaatst).

ALGEMENE BIBLIOGRAFIE

- Aalders, M.J., *Ethisch tussen 1870 en 1920. Openbaring, Schrift en ervaring bij J.J.P. Valeton jr., P.D. Chantepie de la Saussaye en Is. van Dijk* (Kampen 1990, diss.); zie ook zijn *Geactualiseerde samenvatting*, www.mjaalders.nl.
- Aalders, M.J., 'P.D. Chantepie de la Saussaye', *BLGNP* 4, 89-92.
- Aalders, M.J., 'D.C. Thijm', *BLGNP* 4, 420.
- Aalders, M.J., lemmata 'Ethisch-irenischen' en 'Ethische theologie', in: G. Harinck e.a. (red.), *Christelijke Encyclopedie*, Kampen 2005.
- Aalders, W.J., *De Kerk* (Groningen 1919) 101-102.
- Abma, G., 'Ph.J. Hoedemaker', *BLGNP* 4, 198-202.
- Admirant, Maarten den, 'Het vaste geloof van koningin Wilhelmina', *De Oranjes in hogere sferen. Religie en spiritualiteit in het Huis van Oranje-Nassau* (Amsterdam 2007) 111.
- Alma, J., 'F.E. Daubanton', *BLGNP* 2 157-158.
- Augustijn, C. en Vree, J., *Abraham Kuyper vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken* (Zoetermeer 1998).
- Baggerman, Cornelis, 'M.J.A. de Vrijer als gereformeerd-ethisch theoloog', *doctoraalscriptie* Kerkgeschiedenis (Faculteit der Godgeleerdheid Universiteit Utrecht 2001).
- Baggerman, C., 'M.J.A. de Vrijer', *BLGNP* 6, 330-333.
- Bakhuizen van den Brink, J.N. en Dankbaar, W.F., *Handboek der kerkgeschiedenis* 4 (Den Haag 1968 3^e dr.) 163-164, 231.
- Barger, H.H., *De Nederlandsche Hervormde Kerk in haar tegenwoordigen toestand* (Baarn 1907) 33.
- Barger, H.H., 'Prof. Dr M. van Rhijn, Aart Jan Theodorus Jonker, Paris, Amsterdam' (boekbespreking), *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur* (Amsterdam, 27-12-1929).
- Bavinck, H., 'Het Supranaturalisme', *Theologische richtingen in Nederland*, in: N.A. de Gaay Fortman e.a. (red.), *Tijdschrift voor Gereformeerde Theologie* (1894) 6, 161 e.v.
- Becking, Bob (red.), *J.J.P. Valeton jr. als Mens en Theoloog. Studies over een Ethisch Theoloog bij zijn 100e Sterfdag* (serie Mededelingen van de Th.C. Vriezenstichting dl 2, Utrecht 2012) V-VI, 47-63.
- Beek, A. van de, *Mijn Vader, uw Vader. Het spreken over God de Vader* (Utrecht 2017) 15.

- Beker, E.J. en Deurloo, K.A., *Het beleid over ons bestaan. Vragen en verwijzingen rondom de voorzienigheid* (Baarn 1978) 9.
- Bekkenkamp, Arnold, *Rutgers met de baard: het levensverhaal van een pastor in-trepidus 1883-1942* (Enschede 1997); zie ook boekbespreking door Gerard Vaanholt, *Twentsche Courant Tubantia* (9-4-1997).
- Benjamins, Rick, *Een en Ander. De traditie van de moderne theologie* (Kampen 2008) 113-116,162.
- Berg, C.H.W. van den, 'A. Kuyper', *BLGNP* 4, 276-283.
- Berg, J. van den, 'D. Chantepie de la Saussaye', *BLGNP* 2, 118-121.
- Berkel, Klaas van, *Universiteit van het Noorden: vier eeuwen academisch leven in Groningen* (Hilversum 2014) 545.
- Berkhof, H., *Geschiedenis der Kerk* (Nijkerk 1947 4^e dr.) 277.
- Berkhof, H., *Crisis der Middenorthodoxie* (Nijkerk z.j./1952) 20-22.
- Berkouwer, G.C., *Een halve eeuw theologie. Motieven en stromingen van 1920 tot heden* (Kampen 1974) 56.
- Bezemer, C., *Het christelijk geweten bij Alexandre Vinet* (Kampen 1966, diss.) 24,69,78,81,214-238.
- Bie, J.P. de en Loosjes, J., (red.), *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland* 4 ('s-Gravenhage 1931) 568-572.
- Blom, J.C.H. en Lamberts, E. (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Amsterdam 2014, 3^e dr.) cap. VIII.
- Boer, M.G.L. den e.a. (red.), *In de Waagschaal, tijdschrift voor theologie, cultuur en politiek* (oude jrg 6, 2, 186-187; nieuwe jrg II 12-1-1974, 9; XIII 1984-1985 en XIV 1985-1986).
- Böhl, Herman de Liagre, 'De catastrofe, oktober 1946', *Miskotte. Theoloog in de branding, 1894-1976* (Amsterdam 2016) 243.
- Booy, Thijs, *De levensavond van koningin Wilhelmina* (Amsterdam 1965) 286.
- Bos, David, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1999, diss.) 74.
- Bremmer, R.H., 'H. Bavinck', *BLGNP* 1, 42-45.
- Bremmer, R.H., 'J.J. van Oosterzee', *BLGNP* 2, 351-356.
- Brink, G. van den en Kooi, C. van der, *Christelijke dogmatiek* (Zoetermeer 2012).
- Broeyer, F.G.M., 'J.J.P. Valetton Jr.', *BLGNP* 3, 360-365.
- Brouwer, A.M., 'Toestand der Herv. Kerk in het begin der vorige eeuw' en 'De ethisch-orthodoxe richting', *De richtingen in de Ned. Herv. Kerk* (Baarn z.j./1933) 1-2 en 14.
- Brummelen, A. van, *Het praktisch-theologisch onderwijs van J.J. van Oosterzee* (Huizen 1980, diss.) 17,20,30,46-47,174 noot 100.
- Brummelen, A. van, 'A.J.Th. Jonker, dagmens en nachtmens' (boekbespreking), *De Waarheidsvriend* (21-10-1999).

- Buskes, J.J. jr., *Een vreemdeling in een vreemd land: de strijd om het Koninkrijk Gods in het leven van Abraham Rutgers* (Amsterdam 1946).
- Buskes, J.J., *Hoera voor het leven* (Amsterdam 1963 4^e dr.) 10,16,32,215.
- Buskes, J.J., 'Brief aan J.J.P. Valeton' (25-5-1963, in: *Valeton jr. als Mens en Theoloog*) 48.
- Colenbrander, M., *In memoriam Prof. Dr. A.J.Th. Jonker*, kerkblad Heemstedse gemeente (juni 1928).
- Colenbrander, M., 'Bij den tienden sterfdag van A.J.Th. Jonker', *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur* (Amsterdam, 3-6-1938) 365-366.
- Dam, H.J., 'W.Th. Boissevain', *BLGNP* 3, 45-47.
- Dankbaar, W.F., 'De Theologie in Groningen sinds het begin van de twintigste eeuw', *Universitas Groningana MCMXIV-MCMLXIV (1914-1964)*, gedenkboek t.g.v. 350-jarig bestaan Rijksuniversiteit Groningen (Groningen 1964) 58-79.
- Delpher*, gedigitaliseerd archief kranten, boeken en tijdschriften (Koninklijke Bibliotheek, Den Haag 2013, www.delpher.nl).
- Digibron*, digitaal kenniscentrum gereformeerde gezindte (Erdee Media Groep, www.digibron.nl).
- Dillingh, P.F., 'Een Dordtse aartsvader', *Kerk op Dordt* (4-3-2011).
- Driel, C.M. van, *Schermen in de schemering. Vijf opstellen over modernisme en orthodoxie* (Hilversum 2007) 248,271-272.
- Driel, L. van, 'W.G. Brill', *Bio- en bibliografisch lexicon van de neerlandistiek* (2004, www.dbnl.org).
- Eijnatten, Joris van en Lieburg, Fred van, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2005) 273-274.
- Eisses, Karel Th., *160 jaar in de voetsporen van Søren Aabye Kierkegaard. Kierkegaard in het Nederlandse taalgebied van 1846-2006* (Utrecht 2007 2^e dr., www.kierkegaard.nl).
- Fasseur, Cees, 'Geest en geloof', *Wilhelmina. De jonge koningin* (Amsterdam 1998) 286-287.
- Gerretsen, J.H., *Waar het om gaat. Een nadere uiteenzetting van mijn standpunt, met een naschrift als antwoord aan Ds. N. v. Schouwenburg en den Heer J.N. Voorhoeve* (Nijmegen 1907) 27.
- Gerretsen, J.H., Voorhoeve, C.L. e.a., *In Memoriam Prof. Dr. J.J.P. Valeton Jr.* (Nijmegen 1912) 38-40.
- Gerretsen, P.W.J.L., *Vrijzinnig noch rechtzinnig: Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923) in de ban van het ethische beginsel* (Gorinchem 2013, diss.) 5-7.
- Gildemeester, F. van Gheel, 'In memoriam prof. dr. A.J.Th. Jonker', *'s-Gravenhaagsche Kerkbode* (Gemeentebelangen CDIX, 30-6-1928).
- Groot, A. de, 'A.M. Brouwer', *BLGNP* 4, 65-68.

- Groot, A. de, 'H. Jonker', *BLGNP* 4, 237-238.
- Groot, A. de, 'E.F. Kruijff', *BLGNP* 4, 269.
- Groot, Aart de en Jong, Otto J. de (red.), *Vier eeuwen theologie in Utrecht. Bijdragen tot de geschiedenis van de theologische faculteit aan de Universiteit Utrecht* (Zoetermeer 2001) 40-41; ook in deze bundel: Groot, A. de, 'M. van Rhijn als kerkelijk hoogleraar', 245-253.
- Gunning Jr., J.H., *Brief aan A.J.Th. Jonker* (Amsterdam 5-4-1887).
- Gunning Jr., J.H., *Verzameld Werk* 1-3 (heruitgave, red. Mietus, L., Bok, N.W. den en Muis, J., Zoetermeer 2012-2015) dl 1, 201-279, 459-533; dl 2, 183, 190-191, 193, 196, 206, 340, 347-348, 350, 382-410. Zie ook presentatie en toelichting op website *Theoblogie. Theologie voor vandaag*.
- Gunning J.Hz., J.H., *Onze Eeredienst, opmerkingen over het liturgisch element in den gereformeerden cultus* (Groningen 1890).
- Gunning J.Hz., J.H. (red.), *Pniël. Weekblad voor het Christelijk Gezin* (17-04-1920) 125-128.
- Gunning J.Hz., J.H. e.a., *Prof. Dr. J.H. Gunning. Leven en Werken* (Rotterdam 1922-1925), in 3^e dl. 2, 899-901 'Correspondentie met Dr. A. Kuyper'.
- Gunning J.Hz., J.H., *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam 1941 2^e dr.) 199.
- Haarlem, A. van, 'O. Noordmans', *BLGNP* 1, 220-223.
- Haarlem, A. van, 'Is. van Dijk', *BLGNP* 2, 181-185.
- Haitjema, Th.L., *De Richtingen in de Nederlandsche Hervormde Kerk* (Wageningen 1934).
- Haitjema, Th.L., *De Richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk* (Wageningen 1953 2^e dr.) 224-240.
- Haitjema, Th.L., *De nieuwere geschiedenis van Neerlands Kerk der Hervorming. Van gereformeerde Kerkstaat tot Christus-belijdende Volkskerk* ('s-Gravenhage 1964) 201-223.
- Handelingen en Bijlagen van de handelingen der Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk ten jare* 1906, 1907, 1908, 1909 en 1910 ('s-Gravenhage, zie ook <http://pkn-acta.digibron.nl>).
- Harinck, George en Winkeler, Lodewijk, in: Herman J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Kampen 2006) 658-659, 681-682, 691-692.
- Hartdorff, G., 'Ethisch en gereformeerd (over ds. M.J.A. de Vrijer)', in: H. Berkhof e.a., *Dwarsliggers, nonconformisten op de levensweg van ds. J.J. Buskes*, (Wageningen 1974) 31-37.
- Heuvel, H.W., *Oud-Achterhoeksch Boerenleven. Het gehele jaar rond* (Deventer 1973 7^e dr.) VIII-XI, 118, 206-207, 226 e.v., 286-288, 496 e.v.
- Hoek, J., 'Uit de correspondentie van ds. A.J.Th. Jonker' (boekbespreking), *Reformatorisch Dagblad* (15-12-1999).

- Hoek, J., 'D. Chantepie de la Saussaye, J.H. Gunning jr. en A.J.Th. Jonker', college-reeks *Gereformeerde spiritualiteit* (PThU Kampen, 27-11-2008).
- Hoek, J., 'Moederkus of geseling. Dr. A.J.Th. Jonker streed om vrede met Gods beleid', *De Waarheidsvriend* (8-1-2009).
- Hoek, J., *Gereformeerde spiritualiteit. Een actuele bezinning* (Heerenveen 2012) 11-18.
- Hoek, Jan, *Tedere Majesteit. Omgang met God in gereformeerde spiritualiteit* (Zoetermeer 2015) 7,13.
- Hoek, W.A. en Korff, F.W.A. (red.), *Jaarboek der Ethische Vereniging 1927-1928, 1928-1929, 1929-1930 en 1930-1931* (Amsterdam 1928-1932).
- Honders, A.C., 'B. ter Haar', *BLGNP* 2, 229-231.
- Honders, H.J., 'Strijd tegen het Modernisme', in: G.P. van Itterzon en D. Nauta, *Geschiedenis van de Kerk*, (Kampen 1964 2^e dr.) dl 8, 31.
- Honig, A.G., "*Ethisch*" of *Gereformeerd? Eene studie* (Utrecht 1914).
- Hooft, F.L. van 't, 'W. Astro', *BLGNP* 2, 38-39.
- Hooft, F.L. van 't, 'A.J.Th. Jonker', *BLGNP* 3, 203-205.
- Hooft, F.L. van 't, 'H. Kluin', *BLGNP* 3, 207-208.
- Hooft, F.L. van 't, 'A.R. Rutgers', *BLGNP* 3, 312-313.
- Houkes, Annemarie, *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie 1850-1900* (Amsterdam 2009, diss.) 14-16, 285-286.
- Hulsman, G., *Het ethisch beginsel en de ethische richting* (Groningen 1911, 2^e dr. 1912) 9-10, 73.
- Hulst, J.W. van, 'F. van Gheel Gildemeester', *BLGNP* 5, 202-204.
- Immink, Gerrit, 'De ethische middenpositie', *Over God gesproken. Preken in theorie en praktijk* (Utrecht 2018) 90-91.
- J.Ch.B. (journalist met initialen aangeduid), 'Dr. A.J.Th. Jonker', *De Telegraaf* (13-5-1905 zondagsblad bij zaterdageditie, interview vanwege hoogleraarsbenoeming).
- Jansma, K., 'Iets uit het leven van Prof. Jonker en diens familie' I-XIV, Heerder gemeentenieuws in kerkblad voor de Veluwe, *Hervormde Kerkbode voor de Classis Harderwijk* (Kampen 1951).
- Jong, Otto J. de, *Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Nijkerk 1972) 323-325, 361, 362.
- Jong, Otto J. de, 'Christelijk ongeloof en industriële revolutie. De oproep van A.J.Th. Jonker tot de gemeente', in: J.N. Bakhuizen van den Brink e.a., *Geloof en Revolutie. Kerkhistorische kanttekeningen bij een actueel vraagstuk, aangeboden aan Prof. Dr. W.F. Dankbaar op zijn zeventigste verjaardag* (Amsterdam 1977) 193-209.
- Jong-Slagman, Janneke de, *Hofpredikers in de negentiende eeuw. Een carrière bij de koning* (Hilversum 2013, diss.) 7-13, 73, 247 e.v., 297 e.v.
- Jongeling, M.C., 'W. Mallinckrodt', *BLGNP* 1, 152-154.

- Jongh, E.D.J. de, 'J.J. Buskes', *BLGNP* 5, 102-104.
- Jonker, H., 'De onbekende mens' en 'Lijden', *De mens in grenssituatie* (Wageningen z.j./1955) 11-16, 35-40.
- Klink, H., 'A.J.Th. Jonker: dagmens en nachtmens tegelijk' (boekbespreking), *Ecclesia* (4-3-2000) 35-39.
- Kluin, H., 'Prof. Jonker', *Het Oosten. Orgaan van de Weesinrichting te Neerbosch* (20-6-1928).
- Knappert, L., *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 18e en 19e Eeuw* (Amsterdam 1912) 348.
- Knetsch, F.R.J., 'Een kerk in gisting. Hervormde stemmen 1892-1907', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* (1-5-1992) 67-87.
- Knippenberg, Hans, *De Religieuze Kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen/Maastricht 1992) 105-109.
- Koch, Jeroen, *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam 2006).
- Kok, A.B.W.M., 'Dr. A.J.Th. Jonker (1851-1928)', *Belijden en Beleven, gereformeerd weekblad* (3-7 en 10-7-1953).
- Kok, A.B.W.M., 'Prof. dr. A.J.Th. Jonker: ethisch theoloog' en 'Prof. dr. A.J.Th. Jonker: edel christen', *Centraal Weekblad voor de Gereformeerde Kerken in Nederland* (22-9 en 29-9-1962).
- Kromsigt, P.J., *De theologie des Woords en die der ervaring vergeleken en getoetst* (Wageningen 1923).
- Kuyper, A., 'De Heelen en de Halven', *De Standaard* (17-6-1885).
- Kuyper, A., *Twee briefkaarten aan A.J.Th. Jonker* (Amsterdam 13-10-1888 en 17-10-1888).
- Kuyper, A., *Niet de Vrijheidsboom maar het Kruis*. Toespraak ter opening van de tiende deputatenvergadering in het eeuwjaar der Fransche revolutie (Amsterdam, 1889) 35-37, en erop volgende reacties in *De Nieuwe Sprokkelaar* (31-5-1889) en *De Heraut* (9-6-1889).
- Kwartaalblad *Mededeelingen uit de Ethische Vereeniging* onder red. van het hoofdbestuur verschenen (Amsterdam 1924-1926).
- Lange, Albert de, *De verhouding tussen dogmatiek en godsdienstwetenschap binnen de theologie. Een onderzoek naar de ontwikkeling van het theologiebegrip van J.H. Gunning Jr. (1829-1905)* (Kampen 1987, diss.) 33-35.
- Lange, Albert de, *J. H. Gunning Jr. (1829-1905). Een leven in zelfverloochening, deel 1, 1829-1861* (Kampen 1995) 303-320.
- Lange, A. de, 'J.H. Gunning Jr.', *BLGNP* 4, 165-173.
- Leeuw, G. van der, *Ethisch: modern of orthodox?* (Utrecht 1923) 12.

- Lekkerkerker, A.F.N., Rhijn A.A.zn, C.H. van, Stam, J.J. e.a., *Ernst en Vrede, opstellen rondom de ethische theologie* aangeboden aan Prof. Dr. M. van Rhijn op 15 november 1951, ter gelegenheid van het vijfentwintigjarig hoogleraarsambt ('s-Gravenhage 1951) 1,3-24,25-31,34,36,41,42-43,45,49; 149,153.
- Marchal, G.W., *Jan Koopmans. Dienaar tot de oogst* ('s-Gravenhage 1985) 377 noot 72.
- Miskotte, K.H., 'Praeludium', in: J.H. Gunning J.Hz., *Prof. dr. J.H. Gunning. Leven en werken* (Rotterdam 1922-1925) 1^e dl VII-LVIII, ook in 1929 verschenen als *Johannes Hermanus Gunning* en opgenomen in *Verzamelde Werken 1-14* (Kampen/Utrecht 1982-2015).
- Mönnich, C.W., 'Kerk en volk' en 'De nieuwe eeuw', in: A.G. Weiler e.a., *Geschiedenis van de Kerk in Nederland* (Utrecht 1962) 269,279.
- Muurling, W., *Practische Godgeleerdheid, of beschouwing van de Evangeliebediening voornamelijk in de Nederlandsche Hervormde kerk. Een Handboek bij de Academische lessen* (Groningen 1854-1857, 2^e dr.1860).
- Nes, H.M. van, *Suprahistorisch* (Leiden 1907).
- Netelenbos, J.B., *Ethisch-Gereformeerd* (Baarn 1923).
- Niftrik, G.C. van, *Waar zijn onze doden?* (Den Haag z.j./1970) 170-171.
- Nijenhuis, W., 'C.H. van Rhijn', *BLGNP* 4, 368-370.
- Noordmans, O., *Verzamelde Werken 1-11* (Kampen 1978-2004) dl 1, 87(h),243,253(8), dl 3, 342-504,557-582; dl 4, 21-91.
- Notulenboeken Heerder Kerkvoogdij 1868-1915 en 1915-1938* (Streekarchief Noordoost-Veluwe).
- Oevermans, Herman en Snel, Johan, 'We hebben een venster op de eeuwigheid nodig. Dr. W. Aalders over zijn levenslange pleidooi voor innerlijkheid', *Wapenveld. Over geloof en cultuur* (jrg 49 nr 2, april 1999) 58-69.
- Oosterzee, J.J. van, *Practische Theologie. Een handboek voor jeugdige godgeleerden* (Utrecht 1877-1878, dl 1 en 2; 1894 2^e dr.).
- Otten, W., 'Ds. Hendrikus Jonker, Hervormd predikant in Gelders Laren (1844-1879)' en H.L. Schrader-Rutgers, 'De kinderen der familie Jonker te Laren', in: *Archief, orgaan van de oudheidkundige vereniging De Graafschap en van de Meester Hendrik Willem Heuvel Stichting* (1977) 87-97; (1978) 115-116; zie ook *Jaarboek Achterhoek en Liemers* (Zutphen 1977-1978).
- Petri, Jac., 'Twee Vrienden en Broeders', *Kerk en Theologie* (1956) 34-42.
- Petri, Jac., 'Jonker', *In de Waagschaal* (31-1-1959) 252-256.
- Poll, Jonkvrouwe Henriëtte van de, Brief aan haar moeder (8-11-1890), *Familiearchief Van de Poll* (Gemeentearchief Zeist 149 482).
- Posthumus Meyjes, G., 'In memoriam: Prof. Dr. A.J.Th. Jonker', *Geldersch Nieuwsblad voor de gemeente Rheden* (23-6-1928).

- Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw* (Kampen 1974) 125-152, 233-252, 421 voetnoot 2.
- Rhijn, M. van, 'Levensbericht van Isaac van Dijk', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1923) 82.
- Rhijn, M. van, 'Jonker, 12 September 1851 - 6 Juni 1928', *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur* (Amsterdam, 15-6-1928).
- Rhijn, M. van, 'Levensbericht van Aart Jan Theodorus Jonker, 12 September 1851 - 6 Juni 1928', *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (Leiden, jrg 1928-1929) 152-164.
- Rhijn, M. van, *Aart Jan Theodorus Jonker* (Amsterdam 1929).
- Rhijn, M. van, 'Kierkegaard in Nederland', *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur* (Amsterdam, 26-4-1929).
- Rhijn, M. van, *Gemeenschap en Vereenzaming. Een studie over J.J. van Oosterzee* (Amsterdam 1940) 103, 129-131, 157, 160, 170, 239, 246, 308.
- Rhijn, M. van, 'Ethische Theologie: Aart Jan Theodorus Jonker 1851-1928', in: J.N. Bakhuizen van den Brink e.a. (red.), *Documenta Reformatoria. Teksten uit de geschiedenis van Kerk en Theologie in de Nederlanden* (Kampen 1962) 287-290.
- Rhijn, M. van, 'Professor Dr. A.J.Th. Jonker 1851-1928', *Woord en Dienst* (29-9-1962) 313-314.
- Roelevink, Joke, 'De Hervormde Kerk wankelend op eigen benen: de herziening van het Algemeen Reglement in 1852' en Evers, Hélène, 'De vervanging van het Algemeen Reglement door de Kerkorde van 1951', in: Lieburg, Fred van en Roelevink, Joke (red.), *Ramp of redding. 200 jaar Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden 1816-2016* (Utrecht 2018) 144-148, 169.
- Ru, G. de, 'Dr. Johannes Jacobus Stam, 1891-1975', (*Rotterdams Jaarboekje* 1976) 119-123.
- Saussaye, D. Chantepie de la, *Verzameld Werk* 1-3 (heruitgave, red. F.G.M. Broeyer, H.W. de Knijff en H. Veldhuis, Zoetermeer 1997-2003) dl 1, 147-148 voetnoot 3, 163-171, 284, 308-320; dl 2, 247 voetnoot 8; dl 3, 201 e.v.
- Saussaye, P.D. Chantepie de la, *Het Christelijk Leven* (I Haarlem 1910 en II Haarlem 1912) II 83-86, 293-328.
- Schram, P.L., 'In memoriam prof. dr. M.J.A. de Vrijer 1881-1969', *Hervormd Nederland* (24-5-1969).
- Schram, P.L., 'M. van Rhijn', *BLGNP* 1, 278-280.
- Schram, P.L., 'J.I. Doedes', *BLGNP* 2, 169-172.
- Schram, P.L., 'N. Beets', *BLGNP* 3, 32-36.
- Schram, P.L., 'J.H. Gunning J.Hz.', *BLGNP* 3, 156-159.
- Selms, J.A. van, 'Ds. H. Kluin' (in memoriam), *Woord en Dienst* XV (1966) 266.

- Selms, K.H.L. van, 'Dr. A.J.Th. Jonker in Dordrecht', *Hervormd Dordrecht* (23-8-1963).
- Slageren, J. van, 'G. van Veldhuizen', *BLGNP* 5, 525-526.
- Sluis, J. van der, 'Over de laatste dingen', *De Ethische Richting* (Rotterdam 1917) 286.
- Spijkerboer, A.A., *De Nieuwe Kern en Karl Barth* (Kampen 1979 diss.) 46-55, 112, 121-123.
- Teenstra-Slagman, J., *Oude verhalen over de kerk in Gelders Laren* (Enschede z.j./1973) 54-58.
- Tijssen, H., 'Tussen avondrood en zonsondergang. Dr. W.Th. Boissevain (1880-1945) discipel van Hoedemaker op eigen wijs', *doctoraalscriptie* Geschiedenis (Rijksuniversiteit Groningen 2008) 16-19, <http://members.ziggo.nl/boissevain/scriptie>).
- Troost, A.F., 'Komt ook het kwaad uit Gods hand?' en 'Een antwoord en een handwoord', *Morgen zal het Pasen zijn. Een rondgang om het waarom van het lijden* (Zoetermeer 1993) 90-93, 138.
- Trouwboek der Nieuwe Kerk 1888-1911* (Stadsarchief gemeente Amsterdam).
- Valeton Jr., J.J.P., *Nog één woord over het ethisch beginsel. Toespraak bij de opening der Academische lessen, den 26sten september 1878* (Utrecht 1878) 20.
- Valeton Jr., J.J.P., *Ethisch. Toespraak gehouden bij de opening der academische lessen, den 5^{den} October 1903, met aantekeningen voornamelijk naar aanleiding van den tweeden, herziene druk van Dr. Bavinck's brochure: 'de Theologie van Prof. Dr. Daniël Chantepie de la Saussaye; bijdrage tot de kennis der ethische theologie* (Nijmegen 1904) 11, 23.
- Valeton Jr., J.J.P., *De ethische richting* (Baarn 1909) 8-10, 43-44.
- Valeton Jr., J.J.P., 'Nog eens: Jozua X:12-14', *Theologische Studiën* (27, 1909) 8-9.
- Veenhof, J., *Revelatie en Inspiratie. De Openbarings- en Schriftbeschouwing van Herman Bavinck in vergelijking met die der ethische theologie* (Amsterdam 1968, diss.) 82, 88, 93, 609-617, 620-621.
- Veenhof, J., 'H.M. van Nes', *BLGNP* 3, 277-279.
- Veldhuizen, G. van, *Een eeuw Rotterdamse volkswijk* (Baarn z.j./1958) 13-22, 25-26, 29, 31, 115.
- Venemans, B.A., 'G.J.A. Jonker', *BLGNP* 3, 205-206.
- Verbaan, Peter A., *Geweten. De rehabilitatie van een theologisch begrip* (Zoetermeer 2011 diss.).
- Verhoef, E., 'A. van Veldhuizen', *BLGNP* 5, 523-525.
- Verkade, Frans, *Dominografie*, biografische database over predikanten in Nederland (www.dominees.nl).
- Vlasblom, Jaap en Windt, Jaap van der (red.), Berg, J. van den, Boon, R., Jong, O.J. de e.a., *Heel de kerk. Enkele visies op de kerk binnen de 'Ethische Richting'*. Uitgave

- ter gelegenheid van het vijftiende lustrum van het Theologisch-Litterarisch Studentengezelschap 'Excelsior Deo Iuvante' (Zoetermeer 1995) 8-9, 38-39, 187-198, 249.
- Vossers, D.J., 'Ds. D. Kuilman' (in memoriam), *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* (1953) 52-53.
- Vreden, J. van en Wit, J.A. de, 'Ds. Klaas Janzen, vierenvijftig jaar predikant in Veessen (1878-1932)', *Heerde Historisch* (Heerder Historische Vereniging 1994) 67-89.
- Vree, J., *De Groninger godgeleerden. De oorsprong en de eerste periode van hun optreden (1820-1843)* (Kampen 1984 diss.).
- Vree, Jasper, 'Gunning en Kuyper: een bewogen vriendschap rond Schrift en kerk in de jaren 1860-1873' in: *Noblesse oblige. Achtergrond en actualiteit van de theologie van J.H. Gunning Jr.* (Gorinchem 2005) 62-86, 6-7.
- Vree, Jasper, *Kerk, huis, school en staat. Leven, werk en vriendenkring van P. Hofstede de Groot (1844-1886)* (Hilversum 2017).
- Vriezen, Th.C., 'H.Th. Obbink', *BLGNP* 2, 345-349.
- Vrijer, M.J.A. de, *De Gereformeerd-ethischen* (Utrecht 1920).
- Vrijer, M.J.A. de, *Gunning Tragicus. Prof. Dr J.H. Gunning Jr in den kring zijner broeders* (Den Haag 1946) 109.
- Vrijer-Struijs, M.J. de, *Dertig jaren domineese, herinneringen en vertellingen* ('s-Gravenhage 1950, 13^e dr.) 120.
- Waardenburg, J.D.J., 'G. van der Leeuw', *BLGNP* 1, 114-120.
- Wassenaar, J.D.Th., *Noordmans in Friesland. Bijdrage tot de biografie van een kerkvader* (Zoetermeer 1999, diss.) 321-376, 383, 390.
- Weegink, B.H., 'Prof. Dr. A.J.Th. Jonker (1851-1928)', serie in *Hervormd Heerde* (1983-1988) en *Hervormde Kerkbode. Weekblad voor de Nederlandse Hervormde Kerk op de Veluwe* (1984-1988).
- Weegink, Barend H., 'Dagmens en nachtmens tegelijk. Een onderzoek naar de betekenis van leven en werk van Aart Jan Theodorus Jonker - een ethisch godgeleerde - in het licht van de praktische theologie', *doctoraalscriptie* Faculteit der Godgeleerdheid (Universiteit Utrecht 1998).
- Weegink, Barend H., *Dagmens en nachtmens tegelijk. Aart Jan Theodorus Jonker (1851-1928) in het licht van de praktische theologie* (Bleskensgraaf 1999).
- Weegink, Barend H., 'Nochtans mijn God. Geloofsbesef bij de "ethische perfecter" Jonker', *Herademing. Tijdschrift voor Spiritualiteit en Mystiek* (jrg 16 nr 61, Kampen sept. 2008) 38-42.
- Weerd, J. van de, 'Nog niet vergeten theoloog. Van Rhijn zoekt naar band met Christus in verleden', *De Waarheidsvriend* (14-5-2009). Een door de auteur op 7-2-2009 geschreven maar niet gepubliceerd werkstuk 'De ethische gestalte van Maarten van Rhijn' is in mijn bezit.

- Wessel, C.C., 'Vervolgbundel op de Evangelische Gezangen', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 68, 2 (1988), 213-226.
- Wiegeraad, B.J., 'Th.L. Haitjema', *BLGNP* 6, 107-110.
- Wieringa, E.H., *De kerk en het sociale vraagstuk* (Rotterdam 1930).
- Wieringa, E.H., *Waarom ik als rechtzinnig predikant socialist ben* (Amsterdam 1933).
- Wilhelmina, prinses/koningin der Nederlanden, *Eenzaam maar niet alleen* (Amsterdam 1959).
- Zee, G. van der, *De Richtingen in de Ned. Herv. (Geref.) Kerk* (Maassluis 1934) 8,12-13,19,26,38.
- Zilverberg, S.B.J., 'J.W. Straatman', *BLGNP* 3, 347-349.
- Zwaag, Klaas van der, *Reformatie vandaag. 500 jaar Hervorming in debat met Rome en nieuwe vormen van doperse radicaliteit* (Apeldoorn 2017) II 87-95,100,744.

NAAMREGISTER

- Aalders, M.J., 19-20, 22, 24, 28, 36,
39-40, 42, 47-48, 59, 68, 187,
289, 330
Aalders, W., 20
Aalders, W.J., 283, 330
Aalders W.J.G., 68
Abma, G., 34
Achelis, E.Chr., 105, 148-149, 152,
155, 344
Admirant, Maarten den, 47, 201
Adriani, B.J., 76
Adriani, Nicolaus, 72
Alma, J., 68
Arius, 47
Appeldoorn, J.G., 330
Ark, R.J. van, 61
Arkel, J.D. van, 78
Arnobius, 135
Astro, W., 63
Athanasius, 47, 135
Augustijn, C., 35
Augustinus , 47, 135, 162, 244
- Baggerman, C(ornelis), 29
Bakel, H.A. van, 48
Bakhuizen van den Brink, J.N., 21-22
Bakhuizen van den Brink, L.W., 105,
148, 344
Baljon, J.M.S., 83, 97, 331
Bank, J.H. van de, 22
Barger, E., 92
Barger, H.H., 21, 35, 184-185, 332
Barnabas, 135
Barth, Karl, 49, 147, 212-214, 255,
330, 337, 345
- Baumgarten, O., 149
Baur, F.C., 133
Bavinck, H., 20, 28, 36, 125, 289
Beck, J.T., 329
Beck, W., 108
Beckerlingh van Rhijn, A(uke) A., 173,
329
Becking, Bob , 20, 42-43
Beeck Calkoen, J.F. van, 179
Beek, A. van de, 224
Beerens, J.F. , 336
Beets, N., 33, 91, 93, 198, 329
Beker, E.J., 181, 254, 333
Bekkenkamp, Arnold, 335-336
Beks, J., 102, 189, 334
Benjamins, Rick, 129-130
Bentinck, graaf, 75
Berg, C.H.W. van den, 35
Berg, J. van den, 18, 20
Bergson, Henri, 185, 332
Berkel, Klaas van , 35
Berkhof, H., 19, 22, 29, 299
Berkouwer, G.C., 22
Beugel, E.H. van der, 327
Beversluis, M., 212
Bezemer, C., 32, 40, 292-293
Bie, J.P. de, 21
Blom, J.C.H., 15
Boer, R.C., 330
Boer, M.G.L. den, 23, 72, 75, 113, 121,
174-175, 177, 180-183, 185, 333
Bogert, M.J., 92
Böhl, Herman de Liagre, 286
Boissevain, W.Th., 102, 338
Bok, N.W. den, 20, 38

Boon, R., 155
 Boonzajer-Jonker, Jo, 52, 115, 180, 328
 Booy, Thijs, 198
 Bos, David, 63
 Bouman, H., 51, 124
 Bouthoorn, C., 89
 Brederode, W., 58
 Bremmer, R.H., 36, 125
 Brill, W.G., 127
 Brink, G. van den, 348
 Broeyer, F.G.M., 20, 24
 Bronsveld, A.W., 50, 67, 83, 97
 Brouwer, A.M., 36, 43, 46, 125, 128
 Bruggen, J.P. van, 49, 63, 97, 102,
 105, 109-110, 113-119, 121, 127,
 130, 138, 154, 156, 158, 174-175,
 180, 187, 189, 192-194, 202, 210,
 212-214, 216-218, 246, 250-252,
 259-261, 269, 274, 282, 291, 327,
 334-335, 345
 Bruijn, Martha, 327
 Brummelen, A. van, 22, 32, 128, 148,
 215, 235
 Brummelkamp, J., 68, 71
 Bryce, Ch.J., 68
 Budde, H.G., 56
 Buiskool, M., 79
 Buskes, J.J., 29, 182, 286-287,
 336-337
 Buskes-van Bruggen, L(ien), 327

 Callenbach, J.R., 83, 114
 Callenfels, P.V. van Stein, 62
 Callenfels, S.L. van Stein, 62, 117-
 118, 206-207
 Calvijn, Johannes, 30, 47, 77, 194-
 196, 280, 295-296
 Claassen, J., 82, 344
 Clemens Romanus, 135
 Clement, B.G., 74

 Colenbrander, M., 21, 92, 98, 236,
 238, 245, 267
 Constantijn de Grote, 164
 Cordes, J.H., 56
 Cossee-de Wijs, F., 286
 Cowper, William, 295
 Cramer, J., 60, 97
 Cramer, J.A., 83, 96, 181
 Creutzberg, J.J., 62

 Dam, H.J., 338
 Dankbaar, W.F., 21-22, 107, 144, 159
 Dante, A., 137
 Daubanton, F.E., 22, 46, 68-69, 102,
 136, 166, 331-332, 342
 Deeleman, M.D., 63
 Delitzsch, F., 271
 Deurloo, K.A., 254
 Dezijn-Bijsterbosch, Johanna, 174,
 183
 Dieren, J. van, 56
 Dijk, Is. van, 20, 22, 24, 28, 39, 48,
 59, 102, 104, 116, 181, 187, 212,
 292-293, 303, 311, 319, 329, 335,
 338
 Dijk Mzn, J. van, 17, 69
 Dikker, E.H., 75
 Dillingh, P(eter) F., 94, 171
 Dilthey, Wilhelm, 39
 Doedes, J.I., 33, 55, 57, 69, 99, 125-
 126, 132, 305, 313, 321, 344
 Doedes, P., 68
 Domela Nieuwenhuis, F(erdinand),
 139
 Dorner, A., 77
 Drews, P., 149, 165
 Driel, C.M. van, 19, 35, 47
 Driel, L. van, 127

Eigeman, J., 79
 Eijnatten, Joris van, 19, 289
 Eisses, Karel Th., 330
 Elst, P. van der, 115, 345
 Emerson, R.W., 262
 Emma, koningin-regentes/moeder,
 104, 115, 198-200, 204-205
 Escher, D.G., 56
 Esser J.P., 85, 345
 Evers, Hélène, 209
 Ewald, P(aul), 81-82, 134

 Fasseur, Cees, 200-201
 Feijkes, H., 79
 Flier, A. van der, 96
 Flier, G.J. van der, 84, 97, 186
 Francken Azn, W., 63, 82, 196, 345

 Geer, jhr. L. de, 63
 Geesink, G.H.J.W.J., 63
 Gerretsen, J.H., 18, 22, 49, 83, 155,
 179, 185, 276, 287, 292, 333, 336
 Gerretsen, P.W.J.L., 18, 47, 185, 333,
 336
 Gerth van Wijk, J.A., 68, 91
 Geselschap, W.J., 62, 71
 Gildemeester, F. van Gheel, 21, 68-
 69, 76, 83, 114, 119, 186-187, 235,
 301, 336
 Goedhard, J.G.W., 336
 Goethe, J.W. von, 156
 Griethuijsen, J.G. van, 56
 Griethuizen, W.T. van, 63
 Groen van Prinsterer, G. van, 195
 Gronemeijer, C.F., 83
 Groot, A(art) de, 21, 43, 99, 125-126,
 327
 Gunning, E.B., 101
 Gunning jr., J.H., 18-20, 24-28,
 33-38, 41, 43-46, 59, 68, 71-72,
 76, 98, 129, 144, 146, 181, 186,
 198, 221, 225, 249, 264, 269, 271,
 282-283, 285, 287, 289, 303-306,
 311-314, 319-322, 329, 333
 Gunning jr., J.W., 65
 Gunning J.Hz., J.H., 19, 32, 76, 84,
 182, 198, 284, 301
 Gunning, Maria, 57

 Haar, B. ter, 55, 125-126
 Haarlem, A. van, 19, 24
 Haas, G.H.F. de, 65
 Haas, P. de, 332
 Haersolte van Haerst, G.A. barones
 van, 56-57, 71, 86-88, 121, 193,
 304, 312, 320
 Haersolte van Haerst, J.C. baron van,
 71
 Hagmann, Dora, 112
 Hagt, H. van de, 62-63
 Haitjema, Th.L., 19, 23, 46, 132, 136,
 181, 330, 333
 Hansen, Chr., 69
 Harinck, George, 19, 28, 330
 Hartdorff, G., 29
 Hartog (sr.), A.H. de, 63, 99, 109
 Hartog (jr.), A.H. de, 99
 Haspels, G.F., 22, 49, 179
 Hattink, C., 203
 Hattink, J.Ph., 52
 Heering, H., 116
 Heiberg, J.L., 137
 Heldring, O.G., 64, 204
 Heldring O.Gzn, J.L., 74, 84
 Heldring O.Gzn, L., 65
 Hendrik, prins-gemaal, 115, 201-203
 Heringa, J., 51, 124
 Herrmann, W., 39
 Hermans, W.F., 330
 Heukelom, J. van, 92

Heuvel, H.W., 53, 124, 176
 Hoedemaker, Ph.J., 34-36, 338
 Hoek, J(an) , 13, 22, 295
 Hoek, W.A., 47, 49-50, 67
 Hoekendijk, J.A., 92
 Hoekstra, S., 48, 216, 238
 Hofstede, Willem, 183
 Hofstede de Groot, P., 33-34
 Hogerzeil, H.V., 198
 Honders, A.C., 125
 Honders, H.J., 22
 Honig, A.G., 32, 239
 Hooft, F.L. van 't, 21, 63, 335-336
 Hoogenhuijze, E.A.G. van, 78
 Hoogstraten, G. van, 198
 Houkes, Annemarie, 18, 93, 197
 Houten, S. van, 15
 Hulsman, G., 41, 47, 212
 Hulst, J.W. van, 68
 Hummel, Gert, 149

 Ignatius, 135
 IJssel, J.H. van, 56
 Immink, Gerrit, 36
 Irenaeus, 135
 Itterzon, G.P. van, 22

 James, H.J., 58
 James, William, 292
 Jansma, K., 21
 Jantzen, F.Ph., 53
 Janzen, K., 187
 Jong, O(tto) J. de, 19, 21-23, 97, 105,
 125-126, 140, 143-144, 210, 220
 Jong-Slagman, Janneke de, 198-199
 Jongeling, M.C., 101
 Jongh, E.D.J. de, 287
 Jonker, Betje, 52-53, 59
 Jonker, Dora, 52, 57, 180
 Jonker, G(erit) J.A., 52-53, 55, 57, 61,
 72, 74-75, 78, 86, 88, 91, 94, 107,
 113, 115, 120-121, 172, 174, 176-
 185, 241, 304, 306, 312, 314, 322,
 328-329, 332-333, 340
 Jonker (sr.), H., 21, 51-53, 55-57, 61,
 74-75, 86, 102, 119, 124, 177, 212,
 242, 304, 312, 320
 Jonker, Hendrik, 52, 55, 174, 176-177,
 304, 312, 320, 328
 Jonker, Han, 53, 174, 309, 316, 325,
 328-329
 Jonker, Hans, 53, 86-91, 99-100, 105-
 108, 110, 120-121, 174-175, 187,
 304, 312, 320
 Jonker, Wendela, 86, 88, 175
 Jonker, Mina, 52-53, 59, 110, 180
 Jonker, Minet, 52-53, 59, 75, 86-88,
 90-91, 93, 99, 105-110, 114, 121,
 123, 174-177, 180, 187, 229, 236,
 304, 312, 320, 328
 Jonker-Joosten, J.M., 51-52, 109
 Jorissen, W.J., 68
 Juliana, prinses, 115, 202
 Jung Stilling, J.H., 248

 Kadt, J. de, 337
 Kähler, M., 42
 Kalckhoff, J.G.C., 53
 Kampheuve Greving, H., 56
 Kant, I., 39
 Karel de Grote, 164
 Kat Angelino, J.J. de, 85, 15, 345
 Keller van Hoorn, P.M., 79
 Kempis, Thomas à , 101, 274
 Kierkegaard, Søren Aabye, 21-23, 69,
 71, 76-77, 82, 98, 129-132, 145-
 146, 157, 164, 167-169, 171, 178,
 180, 184-185, 199, 220, 245, 267,
 269-271, 283, 292, 305, 313, 329-
 333, 343-344

Klink, H., 22
 Kluin, H., 21, 49, 92, 102, 123, 172, 189,
 213, 237, 255, 262, 281, 335, 345
 Knak, G., 76
 Knap, J.J., 58
 Knappert, L., 48
 Knecht, G.S.A. de, 136
 Knetsch, F.R.J., 21-22
 Knijff, H.W. de, 20, 38
 Knippenberg, Hans, 18, 48
 Knottnerus (sr.), I.G., 118, 198
 Knottnerus (jr.), I.G., 62
 Koch, C.F.A., 105
 Koch, Jeroen, 35
 Koe, S.S. de, 68-69, 344
 Kohlbrugge, H.F., 23, 46-47, 294
 Kohnstamm, Ph.J., 29
 Kok, A.B.W.M., 21
 Kooi, C. van der, 348
 Koopmans, J., 288
 Korevaar, C.A., 235
 Korff, F.W.A., 49, 84
 Kraemer, H., 337
 Kraijenbelt, J., 63
 Krause, Gerhard, 149
 Kreuger-van Bruggen, D(ora), 327
 Kristensen, W.B., 330
 Kromsigt, J., 79
 Kromsigt, P.J., 32, 35, 108
 Kruger, Paul, 94
 Kruijff, E.F., 96, 99, 104, 338
 Kübel, R., 82, 344
 Kuijman, J., 91
 Kuilman, D., 49, 102, 189, 335, 338
 Kuiper, A.K., 84, 332
 Kuiper, T., 76
 Kuyper, A., 16, 30, 35-36, 55, 67, 72,
 77, 139, 194-199, 219, 285, 303,
 306, 311, 314, 319, 322, 342, 345
 Kuyper, H., 342
 Laan, C.L., 83
 Lactantius, 135
 Lamberts, E., 15
 Lamers G.H., 60
 Lamers, W., 65
 Lammerts van Bueren, J., 93
 Land, J.P. van der, 63
 Landwehr, J.H., 93
 Lange, A(lbert) de, 18, 20, 36, 72, 146
 Lansberg, Ph.A., 81
 Lasonder, E.H., 97
 Laurillard, E., 198, 201
 Leendertz, W., 329
 Leeuw, G. van der, 32, 48-49, 155,
 276, 330
 Leeuwen, E.H. van, 97
 Leeuwen, G. van, 288
 Leeuwen, J.A. van, 91, 99, 111, 332
 Lehmann, E., 329
 Lekkerkerker, A.F.N., 19
 Lennep, M.F. van, 83
 Lieburg, Fred van, 19, 209, 289
 Lion Cachet, F., 63
 Littig, J(eanne), 171
 Littig, J.M., 80, 117-118, 165, 170-171,
 180, 190-191, 193, 217-218, 237,
 252, 255, 327, 345
 Littig, P.J., 327
 Loeff, A., 9
 Lohman, jhr. A.F. de Savornin, 119
 Lohman, jkvr. F.L.W.M. de Savornin,
 104
 Loor, J.C., 187
 Loosjes, J., 21
 Luther, Maarten, 47, 142, 214, 239,
 251, 255, 288, 294

Maaldrink, J.D., 56
 Malcomesius, H., 63
 Mallinckrodt, W., 101-102, 164, 187,
 212
 Marchal, G.W., 288
 Maris-Fransen van de Putte, J.L., 30
 Marle, A. van, 58
 Martensen, H.L., 129
 Martijn, J.J.H., 198
 Marx, Karl, 140
 Mees, M.J., 83, 344
 Melle, P.J. van, 114
 Mette, Norbert, 149
 Meurs, N.S. van, 60
 Meurs, N.T. van, 60, 172, 239
 Meyer, F.B., 85, 345
 Mietus, L., 20
 Miskotte, K.H., 19, 181, 286, 333
 Moham(m)ed, 164
 Molenaar, M., 108
 Mönnich, C.W., 22
 Moor, J.C. de, 81
 Morks, C., 67, 80, 93
 Moulijn, Jb., 68
 Muis, J., 20
 Müller, Joh., 269, 271-272
 Muurling, W., 147

 Nauta, D., 22
 Nes, H.M. van, 42, 83-84
 Netelenbos, J.B., 32, 46
 Niebergall, Fr., 149-150, 154
 Nietzsche, Friedrich, 103, 161, 163,
 185, 271, 283, 331-333
 Nieuwenhuizen, G(eert) C. van, 328
 Nieuwenhuizen-van der Elst, (H)
 anny van, 175, 203, 328
 Niftrik, G.C. van, 49, 247
 Nijenhuis, W., 68
 Nitzsch, C.I., 148

 Nonhebel, J.P., 68
 Noordmans, O., 19-20, 22, 32-34, 36,
 49, 285-286, 292, 295
 Noordtzij, A., 114

 Obbink, H. Th., 43, 48, 84, 199, 332
 Oevermans, Herman, 20
 Oordt, J.F. van, 33
 Oort, H.L., 83, 342
 Oorthuijs, C.B., 68
 Oosterzee, J.J. van, 55, 63, 73, 99,
 125-126, 128, 131, 148, 152, 155,
 215, 234-235, 305, 313, 321
 Oosterzee, P.C. van, 55, 68
 Opzoomer, C.W., 39
 Otten, W., 53

 Paassen, C.J. van, 91-92, 98
 Pannekoek, B., 172
 Pape, pastor, 129
 Pareau, L.G., 33-34
 Pascal, Blaise, 39-40, 303, 311, 319,
 337
 Paus Leo XIII, 139
 Pelagius, 47
 Peper, Bram, 336
 Pétavel-Olliff, E., 136
 Petri, Jac., 21, 171-172, 238, 327-328
 Pfeleiderer, O., 82, 344
 Pijnacker Hordijk, A., 76
 Poll, jkvr. Henriëtte van de, 199-200
 Pont, Joh. W., 83, 114, 199
 Postel, F.D.H., 55
 Posthumus Meyjes, G., 21, 91, 112,
 115, 121-122, 187, 327, 345
 Posthumus Meyjes, G.H.M., 327
 Pot, C.W. van der, 82, 177, 344
 Puls, Alfred, 82, 344

- Ranitz, jkvr. M.W. de, 104
 Rasker, A.J., 19, 22, 29, 41, 45, 47
 Rebel, G., 56
 Regt, W.M.C., 62
 Regteren Altena, M.A. van, 109-110
 Regteren Altena, P. van, 109
 Rhijn, A.J.Th. van, 172-173, 328
 Rhijn, C.H. van, 22, 68-69, 96, 98-99, 173, 187, 328-329
 Rhijn A.A.zn, C.H. van, 20, 187
 Rhijn C.Hzn, C.H. (Kees) van, 173, 345
 Rhijn, M(aarten) van, 19-21, 23-24, 28, 40, 49, 51, 53, 55, 58-60, 63, 68, 71-73, 75, 78-81, 85, 88, 90-91, 94-96, 98-99, 103-105, 107, 111, 113-116, 118-120, 122, 124-125, 127-134, 136-137, 143-144, 147-148, 154-156, 159, 164, 168, 171-174, 177, 179, 181-182, 185-189, 194, 211, 213, 216-217, 221, 231, 235-236, 238, 251, 265, 268, 271, 281-283, 288-289, 291, 301, 328-330, 333-334, 346
 Rickert, H., 39
 Ridderbroek, A., 67, 344
 Riemens, J., 76
 Ritschl, A.B., 33
 Roelevink, Joke, 209
 Roessingh, K.H., 48
 Romenij, J., 56
 Romijn P.Azn, P, 58
 Roozemeijer, J.H.L., 22, 74, 76, 83, 199, 331
 Rost van Tonningen, M.M., 338
 Rothe, R., 33, 146, 264
 Rowel, M., 66, 137, 168
 Rozema, Sijtse, 175-176, 328
 Ru, G. de, 286
 Ruitenbergh, E.L., 20
 Rutgers, A.R., 53, 102, 189, 335-336
 Ruygrok, C., 95
 Saussaye, D. Chantepie de la, 18, 20, 22, 28-29, 33-34, 36, 40-41, 43-45, 63, 69, 127-129, 132, 199, 221, 264, 282, 287, 303, 305-306, 311-312, 314, 319, 321-322, 333
 Saussaye, J.G. Chantepie de la, 199
 Saussaye, P.D. Chantepie de la, 20, 22, 24, 39, 59, 76, 83-84, 88, 114, 147, 181, 187, 199, 211, 237-238, 271, 275-276, 303, 311, 319, 329, 331
 Saussaye-Martin, R.M. Chantepie de la, 329
 Scheuer, W.P., 63
 Schleiermacher, F., 33, 40, 147-148, 280, 303, 311, 319
 Schokking, H., 114
 Scholten, J.H., 39, 41, 51
 Scholten, P., 46
 Schouwenburg, N. van, 276
 Schrader-Rutgers, H.L., 53
 Schram, P.L, 20, 29, 32-33, 125
 Schröder, J.E., 83
 Schuller tot Peursum, L.C., 83, 93, 199
 Schulte Nordholt, Jan Willem, 295
 Selderhuis, Herman J., 19
 Selms, J.A. van, 72
 Selms, K.H.L. van, 335
 Sevensma, T.P., 108, 345
 Slageren, J. van, 64
 Slotemaker de Bruïne, J.R., 32, 48, 108, 114, 143, 331
 Sluis, A.M. van der, 79
 Sluis, J. van der, 136
 Snel, Johan, 20
 Snellen, E., 131

Snethlage, H.A.C., 336
 Soden, K. Freiherrn von, 82, 344
 Sopper, A.J. de, 29, 48
 Spijkerboer, A.A., 337, 345
 Spurgeon, C.H., 82, 98, 344
 Stam, J.J., 21-22, 147, 181, 212, 214,
 286, 301, 345
 Steen, P., 79
 Stoecker, Adolf, 139
 Straatman, J.W., 133
 Swanborn, G., 67, 344
 Swanborn Gzn, R.A., 67, 344

 Talma, A.S., 143, 179, 182
 Talma, A.W.L., 68, 79
 Tas, S., 337
 Tatianus, 135
 Teenstra-Slagman, J., 53
 Tersteegen, Gerhard, 111
 Theesing, H.J.R.G., 63
 Theophilus van Antiochië, 135
 Thijm, D.C., 68-69
 Thisted, Valdemar Adolph , 66
 Tijssen, D.H.H., 63
 Tijssen, H., 338
 Tinholt, L., 67
 Tonkens, A., 56
 Tromp, D., 181, 333
 Troost, A.F., 267-268
 Troostenburg de Bruijn, J.F.W. van,
 58
 Tuyll van Serooskerken, baron van,
 93

 Ulfers, S., 83-84, 199
 Unnik, W.C. van, 22

 Vaanholt, Gerard, 335-336
 Vahl, H., 95
 Valeton jr., J.J.P, 20, 22, 24, 28, 35-36,

42-43, 48, 59, 68, 83-84, 116, 147,
 154, 179, 183, 185, 187, 199, 276,
 287, 289-292, 303, 311, 319, 329
 Veen, S.D. van, 77, 199, 344
 Veenhof, J. , 20, 22, 32, 36, 42, 289
 Veldhuis, H., 20, 41
 Veldhuizen, A. van, 108
 Veldhuizen, G. van, 21, 64, 73, 139
 Venemans, B.A., 21, 333
 Verbaan, Peter A., 40
 Verdenius, J., 116
 Verhoef, E., 108
 Verkade, Frans, 55
 Vermeer, A.J.A., 83, 93
 Vinet, A.R., 32, 40, 159, 162, 260,
 292-293, 296, 303, 311, 319, 329
 Vinke, H.E., 51, 124
 Vinke, H.L., 63
 Visser, M.J.C., 336
 Visser, J., 22
 Visser, J.Th. de, 83, 143
 Vlasblom, Jaap, 19
 Voorhoeve, A., 199
 Voorhoeve, C.L, 72, 75, 113, 174-175,
 177, 179-180, 182-183, 185, 333,
 345
 Voorhoeve, J.N., 276
 Vooys, J., 336
 Vos Flz., G.J., 63, 74, 155
 Vos, J., 136
 Vos van Steenwijk, G.A. barones de,
 71
 Vossers, D.J., 335
 Vreden, J. van, 187
 Vree, J(asper), 33-35
 Vries, dames de, 72
 Vries, J. de , 82, 153, 218, 344
 Vriezen, Th.C., 20, 43

Vrijer, M.J.A. de, 29-32, 67, 186, 197,
283-285, 287, 289-293, 297, 301,
332
Vrijer-Struijs, M.J. de, 181

Waal, Tineke van der, 336
Waals, Jacqueline E. van der, 330
Waardenburg, G.J., 96
Waardenburg, J.D.J., 48
Wagenaar, G.H., 114
Wal, C. van der, 136
Walther, Paul, 83, 141, 154, 344
Warmolts, E., 217
Wassenaar, J(an) D(irk) Th., 19-20,
22, 32
Weegink, B(arend) H., 21-22
Weerd, J. van de, 20, 181
Weijtenburg, Henriëtte, 53, 329
Weiler, A.G., 22
Weiss, Johannes, 82, 344
Welter (jr.), W.L., 76, 83, 199
Werven, Teuntje van, 230
Wesenhagen, A.C., 83, 344
Wessel, C.C., 223
Westhof, A.J., 71
Wichern, Johann Hinrich , 65, 204,
342
Wiegeraad, B.J., 46
Wielenga, B., 114
Wieringa, E.H., 49, 102, 155, 160, 189,
193, 237, 337, 345
Wieringa-Kramer, M., 337
Wildeboer, G., 22, 338
Wilhelmina, prinses/koningin, 104,
115, 198-203, 235, 306, 314, 322
Willem III, koning, 56, 198
Windelband, W., 39
Windt, Jaap van der, 19
Winkel, J. te, 345
Winkel, P.G. te, 63

Winkeler, Lodewijk, 19
Wit, J.A. de, 187
Wolff, S.H.J. de, 68
Wucherer, J. Friedr., 77, 344

Zee, G. van der, 17-18
Zegers, J.L., 92, 111
Zezschwitz, C.A.G. von, 149
Zilverberg, S.B.J., 133
Zwaag, Klaas van der, 130, 330

CURRICULUM VITAE

De schrijver van dit proefschrift, Barend Herman Weegink, werd op 2 september 1951 geboren in Hengelo Ov. Na de middelbare schoolopleiding (1964-1969) aan de Gemeentelijke HBS 'Bataafse Kamp' in zijn woonplaats en de vooropleiding klassieke talen (1969-1971) aan het Hervormd Opleidingscentrum 'Nieuw Ruimzicht' te Doorn studeerde hij theologie aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Rijksuniversiteit te Utrecht (1971-1976, met kandidaatsexamen in 1974). Het kerkelijk examen, het colloquium en de beroepaardstelling als kandidaat tot de Heilige Dienst volgden in 1976. In 1998 legde hij aan de Universiteit van Utrecht zijn doctoraalexamen af (vakken sociale wetenschappen/ pastorale psychologie en systematische en praktische theologie/ kerkgeschiedenis). Hij werd predikant in de Nederlandse Hervormde Kerk, later geheten Protestantse Kerk in Nederland, en werd verbonden aan de hervormde gemeente te Beerzerveld (Ommen Ov, 1976), Heerde (Gld, 1982), Steenwijk (Ov, 1988), Katwijk aan Zee (Z-H, 1993-2016) en als waarnemend predikant aan de protestantse gemeente te Scheveningen (Z-H, Oude Kerk, sinds 2017). Gedurende twee aaneengesloten termijnen was hij afgevaardigde naar de generale synode en lid van het breed moderamen van de kerk. Van 2008-2012 was hij in deeltijd op basis van detachering algemeen secretaris van de stichting 'Schrift en Belijden' voor de Confessionele Vereniging in de Protestantse Kerk. Daarnaast schreef hij enkele boeken, leidde hij reizen naar bijbelse en verre bestemmingen, fungeerde hij als bestuurssecretaris van de stichting en vennootschap 'DrieTour Reizen' en was of is hij actief als redacteur en publicist bij een aantal periodieken. Hij was gehuwd met Gerrita Kampman. Samen kregen ze drie zonen.

STELLINGEN

behorend bij het academisch proefschrift *Nochtans mijn God. Leven, theologie en spiritualiteit van Aart Jan Theodorus Jonker* in het openbaar te verdedigen aan de Protestantse Theologische Universiteit te Groningen op 25 november 2020 om klokke 12.00 uur door Barend Herman Weegink

I

A.J.Th. Jonker heeft niet zo negatief over de kerk gedacht als wel wordt aangenomen.

Vergelijk O.J. de Jong, 'Ethisch, hoezo?', in: J. Vlasblom en J. van der Windt (red.), *Heel de kerk. Enkele visies op de kerk binnen de 'Ethische Richting'* (Zoetermeer 1995) 149.

II

Het nader vormgeven van het gereformeerd-ethische zou voor de ethische richting, die in de kerk verbinding zoekt, een langer voortbestaan hebben kunnen betekenen.

Vergelijk M.J.A. de Vrijer, *De Gereformeerd-ethischen* (Utrecht 1920).

III

In het palet van protestants-kerkelijke modaliteiten vertonen confessionelen van nu overeenkomst met ethischen van vroeger.

Vergelijk mijn bijdrage 'Je hebt ze nodig. Over de plaats en taak van confessionelen' in: J. Roelevink en J.D.Th. Wassenaar (red.), *Belijdend onderweg. Confessionele Vereniging 1864-2014* (Zoetermeer 2014) 179-187.

IV

Terecht heeft de gedachte postgevat dat de vorming van de Protestantse Kerk in Nederland, ter vervanging van de Nederlandse Hervormde Kerk en andere kerkverbanden, de publieksbekendheid van de kerk der hervorming heeft doen afnemen.

V

Het zou de Protestantse Kerk, die een kleurrijke verzameling van verschillende stromingen is, sieren wanneer ze ter verbreding van haar draagvlak in de Nederlandse samenleving een begin maakt met het gesprek tot vereniging met de binnenkort fuserende Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt en de Nederlands Gereformeerde Kerken die afkomstig zijn uit de voormalige Gereformeerde Kerken in Nederland.

VI

Na afloop van de covid-19 epidemie moet de kerk de meerwaarde van een fysieke ontmoeting op locatie met nieuw elan voor het voetlicht brengen en nieuwe vormen van eredienst ontwikkelen.

VII

Aandacht voor milieu en ecologie als onderdeel van de scheppingsleer laat onverlet dat de kerk eschatologisch spreekt over een nieuwe hemel en een nieuwe aarde en uitzielt naar de komst van Christus die het geloof op de aarde wil vinden.

VIII

Geloof is meer dan gaschemie in de hersenen. Daarop te vertrouwen zou veel mensen rust geven.

IX

Het is een gemis dat in de Herziene Statenvertaling (2010) bij het aanroepen van God het eerbiedige en vertrouwelijke 'Gij' door 'U' is vervangen en dat het woord 'nochtans' is verdwenen.

X

Bij het aanroepen van God als 'Heer', 'Heere' of 'Here' is het gebruik van de tweede klinker in de open lettergreep of de zogenaamde stomme e aan het eind niet van waarde bevestigende of aantastende betekenis, maar een uiting van gevoelens binnen het bestek van de Nederlandse taal.

XI

In de hang naar maakbaar geluk en perfect leven getuigt het van werkelijkheidszin wanneer een psychiater de patiënt wijst op het begrensde en niet absoluut zinloze van het lijden en wanneer een pastor de pastorant begeleidt op weg naar de barmhartigheid van God.

Vergelijk filosoof en psychiater Damiaan Denys, *Het tekort van het teveel* (Amsterdam 2020).

XII

Nu de formele dienstplicht geldt voor alle jongeren is het de overheid aan te bevelen een periode van 'spirituele dienstplicht' in te stellen bij het bereiken van de leeftijd van achttien jaar, om in Nederland of het buitenland het leven in moeilijke situaties te ervaren en de humaniteit te kunnen bevorderen.

Vergelijk gemaakte opmerking door Jelle Brandt Corstius, oktober 2018.

LICENTIE-OVEREENKOMST VOOR NIET-EXCLUSIEVE OPENBAARMAKING VAN PROEFSCHRIFT IN DIGITALE VORM

- met inachtneming van artikel 7.6 van het Promotiereglement van de Protestantse Theologische Universiteit -

De promovendus:

- geeft de Protestantse Theologische Universiteit toestemming zijn/haar proefschrift wereldwijd beschikbaar te stellen in digitale vorm. Deze toestemming is niet-exclusief;
- geeft de Protestantse Theologische Universiteit toestemming zijn/haar proefschrift om te zetten in andere bestandsformaten of naar andere media met het doel de toekomstige toegankelijkheid te waarborgen, dit alles zonder de inhoud aan te tasten;
- geeft de Protestantse Theologische Universiteit toestemming één of meer reservekopieën van dit proefschrift te maken en deze te bewaren met het oog op veiligheid en behoud van de bestanden;
- verklaart dat het proefschrift zijn/haar eigen werk is;
- verklaart dat de elektronische en gedrukte versies inhoudelijk identiek zijn. Alle afbeeldingen (foto's, tabellen etc.) die in de gedrukte versie staan zijn ook integraal in de elektronische versie opgenomen;
- verklaart tevens dat zijn/haar proefschrift naar beste weten geen inbreuk maakt op intellectuele eigendomsrechten van anderen;
- verklaart dat bij overdracht van zijn/haar intellectuele eigendomsrechten op het proefschrift aan een derde zal bedingen dat deze de licentie in stand zal laten en deze overeenkomst zal overnemen;
- verleent de onderhavige licentie voor onbepaalde duur;
- verklaart afstand te doen van het recht deze licentie middels opzegging of ontbinding te beëindigen;
- verklaart dat hij/zij, voor enige bijdrage gebaseerd op werk dat gesponsord of gesubsidieerd werd door een andere instelling of organisatie dan de Protestantse Theologische Universiteit, voldaan heeft aan alle verplichtingen ten aanzien van openbaarmaking die door deze sponsor, instelling of organisatie zijn opgelegd;
- verklaart dat hij/zij het recht heeft om de toestemming te verlenen zoals neergelegd in deze licentie, behoudens de uitzonderingen hieronder vermeld:

Toelichting: als u volledig akkoord gaat met de niet-exclusieve openbaarmaking, dan kunt u de punten 1 t/m 4 overslaan en direct ondertekenen. Vragen? Stuur een email naar bibliotheek@pthu.nl.

NOTA BENE:

De uitgever dr. M. Fraanje, van academische uitgeverij Eburon te Utrecht, vereist formeel geen embargo op de bekendmaking van de digitale editie van mijn ter beschikking van de PThU staand proefschrift. Evenwel zou hij een periode van embargo op vrije verspreiding - en zeker op printing - van het werk wel op prijs stellen, om de verkoop van de handelsexemplaren niet te belemmeren of te vertragen. (ik stel die periode in eerste instantie op 6 maanden, bhw).

1. met betrekking tot het materiaal vervat in hoofdstuk(ken) _____ bezit hij/zij (deels) geen intellectuele eigendomsrechten en/of copyright. Voor dit materiaal heeft hij/zij de volle toestemming van de rechthebbende om de Protestantse Theologische Universiteit deze licentie te verlenen. In de tekst of inhoud van deze hoofdstukken is duidelijk aangegeven om welk materiaal het gaat en wat de herkomst is.

2. Het materiaal vervat in hoofdstuk(ken) _____ is of wordt binnen twaalf maanden ter

publicatie aangeboden. In afwachting van acceptatie moet dit materiaal onder embargo worden gesteld voor [selecteer] zes maanden / één jaar / één jaar en zes maanden. Indien het door de uitgever geaccepteerd wordt, zal hij/zij een kopie van de met de uitgever gemaakte afspraken aan de Protestantse Theologische Universiteit (t.a.v. Bibliotheek PThU, Postbus 7161, 1007 MC Amsterdam) toesturen. Indien en voor zover die afspraken daartoe noodzakelijk zal het embargo met een periode van maximaal twee jaar verlengd worden. Indien die afspraken het wenselijk maken het materiaal voor een periode langer dan twee jaar onder embargo te stellen, zal het College voor Promoties van de Protestantse Theologische Universiteit, gelet op de met de uitgever gemaakte afspraken en gelet op de eventuele nadere toelichting daarop van de promovendus, de duur van het embargo in alle redelijkheid vaststellen.

3. Het materiaal vervat in hoofdstuk(ken) _____ is door een uitgever geaccepteerd voor publicatie. De met de uitgever gemaakte afspraken (waarvan een kopie aan deze overeenkomst wordt gehecht) noodzakelijk ertoe dit materiaal onder embargo te stellen voor [selecteer] zes maanden / één jaar / twee jaar.

4. Het materiaal vervat in hoofdstuk(ken) _____ is al gepubliceerd of door een uitgever geaccepteerd voor publicatie. De met de uitgever gemaakte afspraken (waarvan een kopie aan deze overeenkomst wordt gehecht) maken het wenselijk dit materiaal voor een periode langer dan twee jaar onder embargo te stellen. Het College voor Promoties van de Protestantse Theologische Universiteit zal, gelet op de met de uitgever gemaakte afspraken en gelet op de eventuele nadere toelichting daarop van de promovendus, de duur van het embargo in alle redelijkheid vaststellen.

De Protestantse Theologische Universiteit:

- verklaart de licentie niet te zullen overdragen aan een derde;
- verklaart het digitale exemplaar van het proefschrift te hebben ontvangen;
- zal, indien de uitgever bezwaar maakt tegen het aflopen van het hierboven bedoelde embargo, de promovendus vrijwaren tegen schadeclaims van de uitgever ter zake.

*Titel proefschrift: **Nochtans mijn God. Leven, theologie en spiritualiteit van Aart Jan Theodorus Jonker**

*Promotiedatum: **woensdag 25 november 2020, Groningen, (12.00 u. Doopsgezinde Kerk)**

*Postadres, emailadres, telefoonnummer van de promovendus:

Koraal 13, 2221 KL Katwijk ZH, barend@weegink.net, 071 408 12 55 of 06 516 314 26

Promovendus

**Protestantse Theologische Universiteit
namens het College van Bestuur**

Naam: Barend Herman Weegink

Naam: J.W. PUTTENSTEIN

Handtekening:

Handtekening:

Ba. Weegink

J.W. Puttenstein

Plaats en datum:

Katwijk aan Zee (ZH), 12 november 2020

Plaats en Datum:

AMSTERDAM, 20 NOV. 2020